

Bilans
stanja
doprinosa
analizi restauracije
kapitalizma
u Srbiji

Priredili:
Darko Vesić
Miloš Baković-Jadžić
Tanja Vukša
Vladimir Simović

**Bilans stanja
– doprinos
analizi
restauracije
kapitalizma
u Srbiji**

Priredili:

Darko Vesić

Miloš Baković-Jadžić

Tanja Vukša

Vladimir Simović

Izdavač:

Centar za politike emancipacije
www.pe.org.rs

Uredništvo:

Darko Vesić
Miloš Baković Jadžić
Tanja Vukša
Vladimir Simović

Autori i autorke:

Tanja Vukša, Vladimir Simović, Filip Balunović, Marija Radoman, Ivan Radenković, Jelena Veljić, Vuk Vuković, Milenko Srečković

Stručna konsultantkinja:

Jelena Pešić

Dizajn i prelom:

Škart i Nebojša Čović

Štampa:

Pekograf, Beograd, 2015.

Tiraž:

500

Ova publikacija je objavljena uz podršku Rosa Luxemburg
Stiftung – Southeast Europe.
www.rosalux.rs

Knjiga je besplatan primerak i ne sme se prodavati

Sadržaj:

- 3 Umesto uvoda - fragmenti za rekonstrukciju prošlosti i sadašnjosti, **Tanja Vukša i Vladimir Simović**
- 83 O fenomenima procesa privatizacije u Srbiji, **Filip Balunović**
- 145 Restauracija kapitalizma i položaj žena – Neoliberalni oblik kapitalističke regulacije i radna prava žena u Srbiji, **Marija Radoman**
- 223 Penzijski sistemi u kontekstu promena društvenih formacija - od Kraljevine Jugoslavije do danas, **Ivan Radenković**
- 345 Od javnog ka privatnom: neki aspekti finansiranja visokog obrazovanja u periodu konsolidacije kapitalizma, **Jelena Veljić**
- 417 Finansijska analiza javnih preduzeća u Republici Srbiji za period 2011-2013, **Vuk Vuković**
- 509 Istorijat agrarnih reformi i posledice privatizacije u poljoprivrednom sektoru, **Milenko Srećković**
- 574 O autorima

2

Tanja Vukša i Vladimir Simović

Umesto uvoda - fragmenti za rekonstrukciju prošlosti i sadašnjosti

...nedostatak vizije socijalističke alternative utvrđuje bezalternativnost kapitalizma. Ako ne znate kuda želite da idete, nijedan put vas tamo neće odvesti. Rezultat će biti taj da na kraju nećete otići nikuda – ili preciznije, vaše borbe će završiti ili u porazu ili tako što će ih kapitalizam apsorbovati.

Michael A. Lebowitz

Tranzicijom kuda?

Već dve i po decenije *tranzicija* predstavlja jedan od najrasprostranjenijih pojmova kojim se pokušava opisati i objasniti politički, ekonomski i socijalni kontekst nekada socijalističkih zemalja Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope. Raspad Jugoslavije i nestanak socijalizma doneli su novu neizvesnost i nesigurnost u živote stanovništva ovih prostora. Postojala je potreba za definisanjem nastalog stanja, a *dominantno* shvatanje društveno-ekonomskog razvoja „postsocijalističkih” društava, koje se izgrađivalo kroz tranzicioni diskurs, mogli bismo, uz pretnju redukcije koju sa sobom nose ovakve vrste generalizacija, sumirati na sledeći način:

Nakon sloma socijalizma u zemljama Istočne Evrope usledio je period strukturnog prilagođavanja - političkog, ekonomskog i vrednosnog - ovih društava za uključivanje u tokove globalnog kapitalističkog sistema. Ovaj period nazvan je periodom tranzicije.

Ovakav model tumačenja tranzicije konstruisan je u okvirima diskurzivnog polja teorija modernizacije, čime se kretanje društva od socijalizma ka kapitalizmu nekritički sagledava kao neophodni preduslov ekonomskog razvoja i opštedruštvenog napretka. U tom smislu, unilinearnost tranzicione putanje iz dominantno planske u dominantno tržišnu ekonomiju predstavlja se kao „prirodna” logika evolutivnog procesa i kao značajan pomak u narednu, višu fazu društvoistorijskog razvoja. Istovremeno, ovakva razrada koncepta tranzicije podrazumeva reverzibilan smer kretanja tj. vraćanje sa socijalističke „stranputice” na „ispravan” put kapitalističkog ustrojstva, pri čemu se „socijalistička ‘epizoda’ tumači kao odstupanje od evolutivne linije istorijskog razvoja” (Lazić, 1995: 45). Diskurs o superiornosti kapitalizma, kao najnaprednijeg oblika društva, predstavlja zapravo redukovani izraz ideološkog sagledavanja kompleksne diferencijacije društvene strukture oba sistema. Ovakav šematski prikaz znatno otežava razumevanje društvene stvarnosti i ne može pružiti adekvatan odgovor na pitanja u kom trenutku je tranzicija zapravo počela i gde tačno mi to tranzicijom stižemo, šta se zapravo menja u kontekstu tranzicionih procesa i sa kojim ciljevima, kao i kakve su posledice ovakvih promena.

Dominantna tranzitološka interpretacija socijalizam vidi u izrazito negativnom svetlu vezujući uz njega neanalitičke pojmove kao što je totalitarnost, ili pak neke ekono-

mističke karakterizacije poput neefikasnosti. Argumenti se traže kako u površnim i tendencioznim interpretacijama Marksove teorije, tako i u kultur-rasističkim tumačenjima mentaliteta i „zaostalosti” Istoka. Na socijalističku prošlost se svaljuje krivica za gotovo sve negativne aspekte današnjice, a zapadna društva i kapitalizam, interpretiran kao demokratski, dinamičan i efikasan sistem, postavljeni su za normativni ideal ka kojem se treba preorijentisati.

Ovaj prelazak je definisan preciznim uputstvima šta je sve to što bi se trebalo uraditi kako bi se sa „ćorsokaka” socijalizma uključili u „regularne civilizacijske tokove”.¹ Predložene mere predstavljaju totalitet koji obuhvata sve sfere društva – političku, ekonomsku i kulturnu. Jedan od prvih zahvata bilo je uvođenje višestranačkog sistema koji bi obezbedio „istinsku” demokratiju i prava političke participacije za različite segmente društva. Ove promene nužno prati privatizacija društvene/državne imovine i otvaranje tržišta za neometanu cirkulaciju kapitala. Uz sve navedeno imperativ je i promena vrednosnih obrazaca kojom bi se stvorili preduslovi za preobrazbu „ljudi bez inicijative” u preduzetnike.² Međutim „teškoća sa ovakvim pristupom

¹ Vidi na primer u: Đinđić, Zoran. 1991. *Komunizam van zakona*. (Dostupno na: <http://pescanik.net/komunizam-van-zakona/>)

² Središnji pojam ove vrednosne preobrazbe sasvim sigurno je pojam „ljudskog kapitala”. „Oni koji radnu snagu opisuju izrazom 'ljudski kapital' hoće na taj način da ubede i sebe i radnike da svako od njih, sa svojom radnom snagom, nosi u sebi 'kapital', to jest, celinu resursa koju on najbolje može proceniti, održavajući i povećavajući njihovu vrednost kroz stalno obrazovanje, profesionalno iskustvo, karijeru, brigu za sopstveno zdravlje, duhovnu delatnost i dokolicu, lične odnose itd. Čovek u svakom aspektu svog postojanja sebe treba da shvata kao potencijalni centar akumulacije novčanog bogatstva, po ugledu na kapitalističko preduzeće. Na svakom je, dakle, da se ponaša kao kapitalista čiji je 'kapital' ništa drugo do njegova sopstvena ličnost. Svi su kapitalisti, svi preduzetnici (...) Istovremeno

je to što je on bio mnogo puta primenjivan tokom proteklog perioda u čitavom nizu zemalja ‘Trećeg sveta’, pri čemu po pravilu nije davao (teorijski) očekivane rezultate” (Lazić, 1995: 46).

Ipak, zagovornici tranzicionog pristupa tvrde da rezultati nisu zadovoljavajući jer nije sproveden dovoljan broj mera, a one koje su sprovedene nisu realizovane adekvatno i temeljno. Time koncept tranzicije postaje legitimizacijska instanca postojećih ekonomskih odnosa pri čemu se aktuelno stanje potčinjava predstavi onoga što navodno tek treba da usledi, a što je oličeno u razvijenim zapadnim kapitalističkim zemljama. Ideja je da će uvođenje tržišta na svim nivoima društva dovesti do specifičnog ekvilibrijuma koji će obezbediti stanovništvu zadovoljavajući kvalitet života srazmeran njihovom uloženom radu. I dok je za obične ljude koji preživljavaju tranziciju ishodište puta neretko oličeno u zemljama Skandinavije, koje karakteriše visok stepen socijalne sigurnosti, apologete liberalne dokse prenebregavaju činjenicu da razvijena kapitalistička društva ne predstavljaju monolitan entitet već se međusobno, manje ili više, razlikuju – i sama uslovljena kretanjima globalnog kapitalizma, ova društva osciliraju između socijalnog i neoliberalnog uređenja, koja srazmerno prate manje ili veće socijalne nejednakosti i unutrašnje protivrečnosti. U tom smislu se i liberalna eshatologija, dizajnirana

se iznova skrivaju uslovi koji omogućuju postojanje kapitala: eksploatacija radne snage u obliku najamnog odnosa, pretvaranje radne snage u robu i njena pretpostavka, eksproprijacija radnika, njihovo lišavanje društvenih sredstava za proizvodnju, koja su zapravo akumuliran plod eksploatacije kojoj su oni podvrgnuti. Nazvati kapitalom ono što istovremeno predstavlja suprotnost i glavni generator kapitala, znači obrnuti sve odnose kapitalističke proizvodnje, učiniti ih neshvatljivim; drugim rečima, to znači naglavce postaviti stvari” (Alain Bih, 2007).

prema pojednostavljenoj slici zapadnih zemalja, pojavljuje kao neanalitička kategorija koja previda globalnu postavku svetskog kapitalističkog sistema a samim tim i procese periferizacije „postsocijalističkih” zemalja kao integracijskog produkta ovog ustrojstva. Tako, konceptualna kratkovidost zasnovana na kolažu fragmentovanih i iskrivljenih predodžbi šta kapitalizam zapravo jeste, zamagljuje činjenicu da je dugo iščekivani cilj već uveliko ostvaren, a budućnost već odavno sadašnjost – tamo kuda su krenula pre više od dve decenije, nekadašnja socijalistička društva su odavno stigla: na mesto periferije svetskog kapitalističkog sistema.

Fantazam boljeg sutra, kojeg reprodukuje „prelazni” karakter tranzicijom definisanog društva, u tom smislu egzistira i kao gravitacijsko središte i konstanta koja omogućava neprestano odlaganje i distanciranje sadašnjosti spram navodne bolje budućnosti, koja je predstavljena kao sasvim izvesna i kao sasvim izvesno pozitivna promena. Ispostavlja se da je funkcija koncepta tranzicije pre svega specifično odlaganje očekivanog boljitka; „potrebno je samo malo strpljenja i trenutne žrtve zarad bolje budućnosti”. Tako tranzicija predstavlja jednu specifičnu suspenziju demokratije i radnih prava, pri čemu se najavljivani bolji život konstantno odgađa za budućnost, a aktuelna loša društveno-ekonomska situacija svaljuje na prošlost i nedovoljno problematizuje.

Suprotno ovakvoj interpretaciji, možemo se založiti za jedan slojevitiji pristup tumačenju skorašnjih dešavanja, kako na prostoru Srbije, tako i na prostoru drugih evropskih „postsocijalističkih” društava.

Socijalizam i kapitalizam, kao društveno-ekonomske sisteme, možemo posmatrati na različitim nivoima apstrakcije. Na najvišem nivou apstrakcije, koji je i inače najprisutniji u javnom diskursu, dolazi do specifične redukcije kompleksnih pojava. Ovakva interpretacija, pre svega, sugerise da postoji nekakav čist, pravi, istinski kapitalizam, kao i da je socijalizam bio jedan uniforman sistem. Ipak, ove društveno-ekonomske formacije je potrebno sagledavati detaljnije, u njihovim konkretnim, istorijskim pojavnim oblicima. Ako krenemo ovim putem, već na prvom koraku susrećemo se sa ogromnim izazovom. Kapitalizam je, kao sistem u stalnoj transformaciji, samo tokom XX veka doživeo ogromne promene. Prošavši kroz dva velika krizna perioda ovaj društveno-ekonomski poredak je, naizgled, obišao pun krug – od nesputane tržišne konkurencije i brutalne eksploatacije radništva, preko perioda države blagostanja oličenog u jakom državnom intervencionizmu i redistribuciji bogatstva ka najsiromašnijima, do neoliberalnog prestrojavanja, kojem danas svedočimo, baziranog na totalnoj privatizaciji javne infrastrukture i distribuciji bogatstva ka najbogatijima. Ni kada govorimo o socijalizmu situacija nije mnogo drugačija, a možda je čak i kompleksnija. Ako zagrebemo ispod površine, možemo uočiti čitav niz kvalitativnih razlika između realnopostojećih socijalističkih društava Istočne Evrope.³ I ne samo između socijalističkih društava, već je i unutar svakog pojedinačnog moguće pratiti dinamiku i specifične

³ Najočiglednija je razlika između sovjetskog i samoupravnog socijalizma koji je postojao u Jugoslaviji. Ipak, razlike između socijalizama bile su prisutne i unutar samog lagersa, odnosno bloka zemalja nad kojima je nakon 1945. godine dominirao SSSR.

promene koje su se kroz istoriju odigravale. Krenemo li još dublje u analizu, unutar svakog posebnog tipa socijalizma možemo razlikovati čitav niz faza kroz koje su ova društva prolazila. Period neposredne revolucije, kao period dramatičnog restrukturiranja društva, verovatno je i najdinamičniji, ali ni kasnija dešavanja nisu ništa manje uzbudljiva. U Jugoslaviji su, primera radi, tokom godina sprovedeni različiti programi političkih i ekonomskih reformi u vidu uvođenja samoupravljanja, postepene liberalizacije i decentralizacije, kao i realizacije različitih oblika planiranja, itd.

Koja je onda to konstanta koja nam omogućava da ova društva definišemo kao kapitalistička ili socijalistička? Mogli bismo reći da su u pitanju logike društvene reprodukcije, odnosno sami temelji na kojima se društvo zasniva. Ako posmatramo idealnotipski, logika kapitalističkog načina društvene reprodukcije bazira se na profitu – sva dobra i usluge proizvedene u ovom sistemu primarno su namenjene razmeni na tržištu. U socijalizmu, logika društvene reprodukcije bazira se na proizvodnji zarad zadovoljenja ljudskih potreba.⁴ Dakle, dok u kapitalističkom načinu proizvodnje postoji imperativ *prometne vrednosti*, u socijalističkom je prisutan imperativ *upotrebne vrednosti*.⁵

⁴ Ovde treba naglasiti da ljudske potrebe ne postoje kao univerzalna i transistorijska kategorija već su uvek konstruisane društveno-istorijskim kontekstom.

⁵ O ovome više u: Lebovic, Majkl A. 2014a. *Put ka ljudskom razvoju: kapitalizam ili socijalizam?* Beograd: Centar za politike emancipacije.

Protivrečna reprodukcija realnopostojećih socijalizama

No, kako je prethodno naglašeno, ako se fokusiramo samo na idealnotipske klasifikacije nećemo uvideti čitav niz specifičnosti koje postaju vidljive ako se spustimo na niže nivoe apstrakcije i analiziramo konkretne istorijske oblike pojavnosti ovih sistema. Tek tada je moguće uočiti različite kontradikcije koje prožimaju i u velikoj meri usmeravaju razvoj društveno-ekonomskih formacija. Stoga je za analizu, pre svega socijalističkih društava, uputno osvrnuti se na koncept *protivrečne reprodukcije* kojim se koristi kanadski ekonomista Majkl Lebovic (Michael Lebowitz).⁶

Ukratko, koncept *protivrečne reprodukcije* govori o tome da je u socijalističkim društvima na delu bilo više različitih logika proizvodnih odnosa koje su bile u međusobnoj kontradikciji. Sa jedne strane, Lebovic smatra da je bitan deo proizvodnih odnosa imao karakter onoga što on naziva *avangardnim proizvodnim odnosima*. Početni imperativ avangarde, oličene u avangardnoj partiji, je razvijanje proizvodnih snaga postojećeg društva do nivoa na kojem je moguće ostvariti komunizam. Avangarda se ovde pojavlju-

⁶ Više o konceptu protivrečne reprodukcije, sa fokusom na SSSR, videti u: Lebowitz, Michael. 2012. *The Contradictions of „Real Socialism“: The Conductor and the Conducted*. New York: Monthly Review Press. Iako Lebovic ovaj koncept koristi pri analizi realnopostojećih socijalizama, sasvim je izvesno da ga je moguće primeniti i na kapitalistički sistem, naročito kada govorimo o procesu *postajanja* kapitalizma i njegovom formiranju u totalitet, organski sistem koji sebi podređuje postojeće delove društva i kreira nove neophodne za njegovo nesmetano funkcionisanje (Lebovic, 2014b: 19). Naravno, da bi ovaj koncept prihvatili, naše polazište mora biti shvatanje društva kao prostora i proizvoda klasne borbe u kojem su sukobljeni različiti klasni interesi, odnosno, različite logike društvene reprodukcije koje se baziraju na klasnim interesima.

je kao vodič, kao jedina grupa kojoj je put ka komunizmu poznat. Time ona legitimizuje sopstvenu poziciju upravljača, odnosno, onih koji „diriguju” kako će se društvo razvijati. Stoga i avangardni odnosi proizvodnje podrazumevaju specifičan odnos avangarde sa radničkom klasom. Radnička klasa, u čije ime avangarda upravlja društvom, u ovom sistemu ima drugačiju poziciju nego što je ima u kapitalističkom. U kapitalističkom sistemu, radnička klasa je razvlašćena od sredstava za proizvodnju, a samim tim i strukturno prinudena da prodaje sopstvenu radnu snagu. Ova ekonomska prinuda zasnovana je na egzistencijalnoj zavisnosti radnika/ca o kapitalu – u kapitalizmu radna snaga nije u stanju da se reprodukuje izvan tržišnog mehanizma regulacije. Nasuprot tome, avangarda i radnička klasa u društvima *realnopostojećeg socijalizma* formiraju određeni tip *društvenog ugovora* kojim se radništvu garantuje zaposlenje, rast primanja, visok nivo radničkih prava i socijalnih davanja, kao i relativna društvena jednakost po cenu toga da se ono odrekne svoje političke moći u korist države i partije (Lebowitz, 2012: 64).⁷

Međutim, Lebovic smatra da pojam avangardnih proizvodnih odnosa nije dovoljan da bismo razumeli istoriju realnopostojećih socijalizama i njihov krah. Da bismo

⁷ „Iako je ovaj društveni ugovor obezbeđivao određene pogodnosti za radnice/ke, ne treba pretpostavljati da su njim definisani uslovi bili ispregovarani od strane radnica/ka niti da je u pitanju bio njihov izbor. ‘Postojao je sistem međusobnih obaveza’, objašnjava Boris Kagarlicki. ‘Koristimo termin ‘obaveznog društvenog ugovora’ ili asimetrični društveni ugovor, podrazumevajući da je stanovništvo bilo prisiljeno na ovakav društveni ugovor (...) Sa druge strane, ako ste živeli u toj zemlji shvatili biste da iako je stanovništvo bilo prisiljeno na ovakav ugovor, ono ga je prihvatilo, ne samo zato što nije imalo drugu opciju, već zbog toga što su se ljudima sviđali određeni aspekti tog ugovora.’ (Boris Kagarlitsky, „Interview”, *Against the Current*, March 3, 1995)” (Lebowitz, 2012: 64)

to razumeli potrebno je da uočimo da u ovim društvima postoji i jedan drugi tip proizvodnih odnosa koji se nalazi u kontradikciji sa prvim. To su *kapitalistički proizvodni odnosi*, oličeni u poziciji *rukovodilaca preduzeća*.⁸ Upravljanje pojedinačnim firmama nije bilo direktna ingerencija avangarde koja je imala ulogu da orkestrira i diriguje ekonomski razvoj odozgo putem unapred utvrđenog plana,⁹ već u nadležnosti rukovodilaca koji bi u zadatom lancu kompetencija trebalo da predstavljaju one društvene agente koji bi svojim znanjem i veštinama omogućili da se zamisao avangarde na terenu ostvari. Međutim, u ovakvoj konstelaciji pozicija rukovodioca nosila je sa sobom i specifične interese.

Plan koji je avangarda kreirala obuhvatao je čitavu privredu definišući ciljeve i zadatke za svaku pojedinačnu proizvodnu jedinicu, odnosno uputstva koliko je i čega tačno potrebno proizvesti. U tom smislu, ekonomija je planom nužno bila ustanovljena kao totalitet te je bilo neophodno istovremeno koordinisanje svakog pojedinačnog entiteta kao integralnog dela jedinstvenog sistema. „Bilo je potrebno da preduzeća ostvare zadate ciljeve jer je ostvarivanje zadatih rezultata (*output*) svakog zasebnog preduzeća bilo

⁸ Lebovic ovde koristi termin *manager* koji se na srpskom jeziku i bukvalno može prevesti sa *menadžer*. Ipak, u kontekstu socijalističke privrede, zarad terminološke preciznosti i distinkcije spram uloge koju menadžer zauzima u kapitalizmu, deluje nam da je adekvatnije koristiti se pojmom *rukovodilac preduzeća*.

⁹ Ovde je važno napomenuti da plan „nije ‘neutralni’ rezultat sintezacije opštih društvenih potreba: kako se samo društvo oblikuje kao hijerarhijska organizacija, planiranje se pojavljuje kao rezultat delatnosti vrha te hijerarhije (njegovo ekskluzivno pravo). ‘Vrh’ *posreduje* društvene potrebe i otuda određuje ciljeve proizvodnje kao i sredstva za zadovoljavanje opšte-društvenih potreba. Planiranje, organizovanje, upravljanje, kontrola itd. postaju isključiv monopol jedne društvene grupe (i same hijerarhijski organizovane)” (Lazić, 1987: 21).

neophodno kako bi druge firme dobile potrebne resurse (*input*) i kako bi planirane zalihe adekvatnih dobara za široku potrošnju bile obezbeđene. Drugim rečima, uspeh godišnjeg plana kao celine zavisi od uspeha svakog zasebnog preduzeća” (Lebowitz, 2012: 40).

U tom kontekstu uloga rukovodilaca je da obezbede funkcionisanje delova sistema. Za razliku od avangarde koja, kao što smo videli, privredi prilazi kao totalitetu, pojedinačni rukovodioci imaju užu perspektivu i zadatak da ostvare ciljeve definisane planom za konkretno preduzeće koje im je povereno. Međutim, moglo bi se očekivati da je i pored ove sužene perspektive, za nesmetano funkcionisanje privrede u celosti dovoljno da svaki rukovodilac deluje u skladu sa definisanim ciljevima preduzeća. Ipak, planeri su pretpostavili da je za uspešno realizovanje zadataka bilo potrebno materijalno podsticati rukovodioce. Majkl Lebovic napominje da su rukovodioci u Sovjetskom Savezu bili znatno novčano nagrađivani u slučaju da ispune planom zadatu normu.¹⁰ Ipak, podsticaj nije nužno bio u vidu premiranja. Realnopostojeći socijalizmi, koliko god nominalno insistirali na egalitarnosti, nikada nisu postali društva apsolutne jednakosti, pa su određeni položaji unutar strukture sa sobom nosili i različite materijalne pogodnosti u vidu viših plata, boljih stambenih jedinica, prava na koriš-

¹⁰ Ove premije nisu bile zanemarivi deo prihoda rukovodilaca. Primera radi, Lebovic navodi da su za rukovodioce sovjetskih preduzeća 1934. godine one činile oko 4% njihovih ukupnih prihoda. Već 1940. godine ovaj procenat je porastao na 11% da bi tokom Drugog svetskog rata skočio i na celih 33%. Do 1960. godine udeo premija u platama postepeno je snižavan i za vreme Hruščova (Nikita Sergejevič Hruščov) je spušten na 7,7% što je kasnije tumačeno kao greška pa su premije opet počele da rastu, na 21,5% do 1966. i 34,5% do 1970. godine (Lebowitz, 2012: 41).

ćenje službenog automobila, itd. Materijalnim aspektima treba dodati i one statusne. Na kraju, višim položajem na stratifikacijskoj lestvici ostvarivana je i veća mogućnost za uspinjanje na samoj lestvici čiji je vrh predstavljalo partijsko rukovodstvo.

Ovakvi materijalni podsticaji doveli su do fetišizacije stoprocentnog ispunjenja planom definisanih normi. Rukovodioci preduzeća su postali umetnici u osmišljavanju metoda za doterivanje konačnih rezultata „eksploatišući nedorečenosti i kontradikcije sadržane u sistemu indeksiranja kojim su se definisale isplate premija” (Lebowitz, 2012: 42). U situacijama kada je bilo izvesno da neće ispuniti naložene norme, rukovodioci su koristeći se svim raspoloživim sredstvima ipak pronalazili načine kako da ispune projektovane zadatke. No, iako su zadaci bili nominalno ispunjeni, iako su proizvedena dobra zadovoljavala zacrtane standarde, u praksi ona ponekad nisu bila funkcionalna ili im je bespotrebno povećavana vrednost.¹¹ Takođe, postojala je nejednaka raspoređenost nivoa produktivnosti u zadatom vremenskom intervalu jer se u situacijama kada je postajalo izvesno da se dotadašnjim tempom neće

¹¹ Lebovic navodi da su norme bile specifikovane na način koji je rukovodiocima ostavljao mogućnost, u izvesnoj meri, proizvoljnog tumačenja kvantiteta i kvaliteta dobara koja treba proizvesti. Tako su se dešavale situacije u kojima je planom, primera radi, potrebna količina lusterata bila definisana u tonama te je dolazilo do proizvodnje lusterata koji su bili toliko teški da nisu mogli da vise sa plafona. Još jedan primer koji Lebovic navodi je primer u kojem se planom definiše potreba za različitim vrednostima odeće, kako bi se obezbedila veća ponuda dobara. Ono što se tada dešavalo je da se u proizvodnji, kako bi se podigla vrednost proizvoda, tendenciozno i bespotrebno koriste skuplji materijali koji nominalno dižu vrednost proizvoda, ali ne i njegov kvalitet (zabeleženi su primeri da je postava kaputa bila sašivena od mnogo skupljeg materijala nego njegova spojašnjost, čime nije dobijeno na kvalitetu već je samo podignuta vrednost finalnog proizvoda). Naravno, ove ekstremne primere ne treba shvatiti kao pravilo.

ispuniti norma, proces proizvodnje naglo ubrzavao. Ovo je neretko dovodilo do značajnog pada kvaliteta proizvoda, ali i do povećane potrošnje materijala, većeg broja škartova, povećanja rashoda na naknade za prekovremeni rad, itd. (Lebowitz, 2012: 43). Liberalne apologete često navode ovakve primere kako bi denuncirali socijalizam i „raskrinkali” njegovu navodnu iracionalnost. Ipak, potrebno je uočiti koji su uzroci doveli do navedenih anomalija i ukazati na specifičnosti konteksta u kojem su se one ispoljavale.

Ovde je važno pomenuti da ciljevi proizvodnih jedinica nisu samo determinisani unapred zadatim planom već u izvesnom smislu predstavljaju rezultat interakcije rukovodilaca i birokratije nadležne za regulaciju plana. Rukovodioci naime nemaju interes da povećavaju produktivnost niti da prebacuju zadate norme, jer bi se srazmerno tome, povećavali standardi i ciljevi proizvodnje za naredni period, odnosno otežavali uslovi za reprodukciju njihovog materijalnog položaja. Samim tim, rukovodioci često iskrivljavaju informacije koje se tiču realnih proizvodnih potencijala i u izvesnoj meri, obuzdavaju ostvarivanje natprosečnih rezultata. Sa druge strane, birokratija uzima u obzir deformisane podatke proizvodnih kapaciteta, računajući na namerno podbacivanje rukovodilaca, što je neretko vodilo podizanju normi iznad realnih mogućnosti.

Dodatno, rukovodioci kojima je prevashodno bio cilj maksimiziranje vlastitih interesa borili su se za ukidanje ograničenja koja su stavljena pred njih. Oni su zahtevali veću autonomiju i mogućnost raspolaganja potencijalnim dobitima preduzeća kojim rukovode. Takođe, insistirali su na dobijanju većih ingerencija spram radništva, odnosno

mogućnosti da lakše otpuštaju ili kažnjavaju. U čitavoj ovoj logici možemo prepoznati embrion logike kapitala.

Interakcija logike rukovodilaca i logike avangarde proizvodila je disfunkcionalne rezultate što je uslovljavalo degeneraciju privrede kao totaliteta. U situaciji kada u nekom društvu imamo protivrečnu reprodukciju dva suprotstavljena tipa proizvodnih odnosa, dobijamo najgoru od oba, pošto će se oni međusobno deformisati (Lebovic, 2014b: 23). Ovaj tip loših rezultata je bio dovoljan da društvo dospe u krizu, a u pokušaju reformisanja upravo je interes rukovodilaca kao, u kranjoj instanci, nosioca kapitalističke logike, dobio priliku da zauzme teritoriju koja je pripadala avangardnoj logici. Krizom prožeto društvo izlaz je potražilo u pokušaju podizanja efikasnosti, tržišnim reformama i decentralizaciji.

Jugoslovensko iskustvo socijalizma

Socijalizam u Jugoslaviji nastao je na avangardnim osnovama koje su karakteristične i za Sovjetski Savez. Kao što smo ranije napomenuli, ovi odnosi bazirani su na postojanju jedne partije koja putem plana diktira reprodukciju čitavog društva. Ipak, razvoj socijalizma u Jugoslaviji imao je svoje osobenosti koje su, u krajnjoj instanci, uzrokavane autohtonom uspostavom sistema. Naime, za razliku od drugih evropskih zemalja u kojima je nakon 1945. godine socijalizam uveden putem sovjetske vojne intervencije, jugoslovenska socijalistička država se konstituisala na temeljima masovnog partizanskog pokreta koji je iz Drugog svetskog rata izašao kao pobjednička snaga. Novoustoličeni poredak legitimisan je podrškom širih društvenih slojeva, sa jedne, kao i postojanjem nezavisne vojne sile, sa druge strane. Ovakva pozicija omogućila je

jugoslovenskom političkom vrhu relativno nezavisno delovanje i nepristajanje na ultimatumе i drugorazredni status unutar Istočnog bloka kojim je dominirao SSSR, što je kulminiralo sukobom 1948. godine. Jugoslavija se tada našla „u iznimno teškoj situaciji jer je jugoslavenska ekonomija u većoj mjeri bila okrenuta na istočna tržišta. Geopolitički su odnosi u regiji u stalnoj napetosti: zaoštavanje odnosa s Albanijom, građanski rat u Grčkoj, neriješeno granično pitanje s Italijom, pitanje statusa Trsta. Preostalo joj je ići svojim putem, oslanjanje na vlastite mogućnosti ili pokoravanje jednom od tabora. Iskustvo socijalističke revolucije i nastavak autonomne politike značili su odluku za teži put, svoj put, put u nepoznato” (Kirn, 2010: 211).

Raskid sa Sovjetskim Savezom imao je čitav niz posledica na dalji razvoj jugoslovenskog socijalizma što se ogledalo u drugačijem načinu proizvodnje društvenog života u odnosu na druga socijalistička društva koja su, u krajnjoj instanci, bila determinisana interesima SSSR-a. Možemo reći da je raskid sa staljinizmom uzrokovao relativnu demokratizaciju društva i otvorio prostor razvoju sloboda na polju kulture, umetnosti, nauke, a u izvesnoj meri i politike. Međutim, najveće promene ogledale su se u uvođenju samoupravljanja, odnosno u strukturnim promenama u organizaciji privrede i regulaciji rada. Iako Edvard Kardelj govori da se samoupravljanje „rodilo u vreme narodnooslobodilačkog rata” i da je od samog početka „bilo jedan od faktora socijalističke revolucije” (Kardelj, 1977: 13), sasvim je izvesno da je ono pre posledica dinamike odnosa koja se nakon događaja iz 1948. godine odvijala na relaciji Beograd - Moskva.¹²

¹² Naravno, nikako se ne smeju zanemariti ili potceniti samoupravni elementi otelotvoreni u vidu narodnih odbora na oslobođenim teritorijama tokom Drugog svet-skog rata.

Uvođenje samoupravljanja diktiralo je specifičan razvoj čitavog društva, a sistem planiranja se konsekventno menjao, kao i sama uloga plana u ukupnoj društvenoj reprodukciji.¹³ „Centralističko planiranje sa administrativnim određivanjem velikog broja konkretnih ciljeva i zadataka postepeno je preraslo u jedan fleksibilan tip planiranja u kome je težište na određivanju samo ključnih, globalnih proporcija privrednog razvoja” (Babić *et al.*, 1981: 1). Iako je ideja bila uvođenje i institucionalizovanje demokratskih mehanizama radničke participacije, samoupravljanje je dovelo do specifičnih kontradikcija.

Dok je sovjetski socijalizam karakterisala protivrečna dinamika logike avangarde i logike rukovodilaca, uvođenje samoupravnih principa na prostoru Jugoslavije donelo je novu kvalitativnu dimenziju ovom sistemu. Idealnotipski, samoupravljanje podrazumeva ravnomernu raspodelu moći, odnosno odsustvo bilo kakvog odnosa prevlasti u odlučivanju o radu i raspodeli rezultata rada, kao i neprikladno uspostavljanje zajedničkih interesa svih koji deluju u radnom kolektivu. Pravo upravljanja nije zasnovano na vlasništvu, već na radu (Bolčić, 2003: 253). U tom smislu, samoupravljanje možemo shvatiti kao celovit način života zasnovan na punom ispoljavanju solidarnosti, kao i jedan od preduslova za pun razvoj individualnih, ali i kolektivnih ljudskih potencijala. U ovim principima sadržana je logika radničke klase.

¹³ Iako se u to nećemo dublje upuštati, možemo napomenuti da je socijalizam u Jugoslaviji prošao kroz nekoliko faza koje karakteriše postepeno uvođenje tržišta i sve veći stepen decentralizacije, kako na političkom planu (ovlašćenja se sa federalnog nivoa prenose na niže upravne jedinice), tako i na ekonomskom koja se ogleda u davanju sve veće autonomije pojedinačnim privrednim subjektima. Detaljnije periodizacije videti na primer u: Suvin, 2014: 230-267; Babić *et al.*, 1981: 33-39; Bolčić, 2003: 257-265.

Naravno, konkretna istorijska, pojavna ravan razlikuje se od idealnotipskih definicija. Ipak, potrebno je podcrtati da su samoupravni elementi otvorili prostor za neposredniju artikulaciju interesa radništva. Institucija radničkih saveta predstavljala je novi instrumentarij i početnu pretpostavku za realizaciju logike radničke klase pod čime se podrazumeva organizacija i kontrola procesa rada od strane radnica i radnika.¹⁴ Važan aspekt je bilo i uvođenje društvenog vlasništva kao materijalne osnove samoupravljanja. Koncept društvene svojine podrazumevao je negaciju do tada dominantnih oblika svojinskih odnosa – privatnih i državnih. Zapravo, „politika samoupravljanja (...) razvlašćuje samu državu i vlasništvo proglašava društvenim. Formalno nemamo više vlasnika; vlasništvo pripada svima, sve je društveno” (Kirn, 2010: 215).

Navedene pretpostavke nisu otelovile svoje pune potencijale u praksi. Naime, uvođenje samoupravnih elemenata u društveni život Jugoslavije nije dovelo do implementacije horizontalne participacije i radničke kontrole na svim nivoima. Politička ravan i dalje je ostala u ingerenciji partijske nomenklature, a uvođenje radničkih saveta u preduzeća nije dovelo do ukidanja formalnih i neformalnih hijerarhija unutar proizvodnih jedinica. I pored for-

¹⁴ „Radnički saveti su imali od 15 do 120 članova, a u preduzećima s manje od 30 zaposlenih čitav kolektiv je činio radnički savet. Radni kolektivi su birali i opozivali članove radničkih saveta opštim, neposrednim i tajnim glasanjem. Izborni mandat trajao je godinu dana, ali je kasnije produžen na dve godine. Radnički savet je odlučivao kao kolektivan organ. Donosio je najvažnija akta preduzeća (pravila, proizvodne i finansijske planove, tarifne pravilnike), zaključke o poslovanju, birao i opozivao članove pravnog odbora, odlučivao o raspodeli dela akumulacije kojim je preduzeće raspolagalo” (Petranović, 1988b: 296). Međutim, potrebno je napomenuti da u praksi radnički saveti nisu uvek i svuda funkcionisali sa istim kvalitativnim obeležjima i u istom obimu.

malno zajedničkog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, načelo demokratske regulacije upravljačke funkcije nije do kraja sprovedeno, već je kontrolu proširene reprodukcije vršilo partijsko rukovodstvo, dok je, sa druge strane, radničku kontrolu u upravljanju radnom organizacijom ograničavala uloga rukovodilaca. Dakle, upravljanje preduzećima, kao i društveno-političkim entitetima, i dalje je ostalo u domenu specijalizacije, odnosno funkcionalne podele rada.

Nominalno, jugoslovensko društvo ide u pravcu samoupravljanja i formira institucije koje su pretpostavka i garant radničkog suvereniteta nad procesima proizvodnje. Ipak nedoslednost koja se ovde pojavljuje je ta što posredovanje između zajednice i pojedinaca ne vrše radnička tela. Zapravo, partija kao oličenje avangarde i dalje ostaje dominantna instanca koja otelovljuje opštu volju radnih ljudi, ona priprema društveni ugovor i nad njime drži ekskluzivno pravo interpretacije (Kirn, 2010: 218). Dakle, avangarda je i dalje ta koja ima monopol na tumačenje i artikulaciju interesa radničke klase. Shodno tome ona opstaje kao dirigent u sklopu čitavog sistema i dominira produkcionim i društvenim odnosima. Sa druge strane, tehnokratske strukture oličene u rukovodiocima figuriraju kao dominantan faktor na nivou preduzeća koji u krajnjoj instanci odlučuje o uslovima rada i samoj proizvodnji unutar ovih pojedinačnih entiteta.¹⁵ Sa implementacijom elemenata samoupravljanja postepeno je sprovedena decentralizacija društvenog života sa kojom je, ruku pod ruku, išlo i uvođenje tržišnih elemenata u privredu. Ovaj proces podrazume-

¹⁵ Naravno, značaj uloge rukovodilaca korelirao je i sa veličinom i strateškom važnošću pojedinačnog preduzeća, što su proporcije od kojih je zavisio i stepen njihove relativne autonomije u odnosu na centralne državne organe.

vao je prebacivanje ingerencija sa najviših federalnih nivoa, isprva na republičke i pokrajinske, a potom i dalje, sve do nivoa pojedinačnih preduzeća.¹⁶ Odnos ovih preduzeća sve više je prepušten tržišnoj regulaciji uz pretpostavku da će time biti podstaknuta inicijativa privrednih subjekata. U takvom kontekstu, rukovodioci kao stručni organizatori proizvodnje „imanentno teže povećanju autonomije preduzeća”, a samim tim i uspostavljanju logike tržišnog tipa ekonomije (Lazić, 1994: 117). Efekat ovog procesa bilo je intenziviranje konkurentskih odnosa i posledično nejednaka preraspodela, kako između samih proizvodnih jedinica, tako i između celih proizvodnih grana. Ovo, ipak, nije značilo potpuno povlačenje države već je njena uloga bila da po potrebi interveniše i administrira privredu čime je supstituisan detaljan plan kojim bi se regulisalo društvo kao totalitet. Naposljetku, ispostaviće se da su napetosti koje su se javljale između dominacije avangarde na makro nivou i težnje rukovodilaca za autonomijom na mikro nivou, uzrokovale istorijska kretanja društva koja nisu reflektovala interes radničke klase.

Radnički saveti ostali su na marginama proizvodnog sistema u celosti. Njihova uloga zadržala se na protokolar-nom nivou: radnice i radnici „mogu izneti svoje mišljenje i predloge koje uprava može, ali ne mora uvažiti” (Bolčić, 2003: 258). Takođe, opseg pitanja kojima su se radnički saveti bavili bio je limitiran i odnosio se na „tzv. personalnu

¹⁶ Tokom 1950. i 1951. godine celokupna privreda Jugoslavije prenesena je u nadležnost republika čime su organi uprave republika postali najvažnija tela za rukovođenje privredom, a zakonskim odredbama iz 1958. godine dolazi do jačanja samostalnosti pojedinačnih preduzeća, pre svega u pogledu raspodele prihoda nakon namirenja svih obaveza (Bilandžić, 1985: 176-238). Ovakav trend dovešće do decentralizacije i same partije i do *de facto* „višepartijskog sistema” koji se generiše tokom 1970-ih godina (Centrih, 2014: 16).

politiku preduzeća (prava zaposlenih na radu, sistem unapređivanja i nagrađivanja, raspoređivanje na radna mesta), organizaciona pitanja (zaštita na radu, tehnološke inovacije, uvođenje nove organizacije rada) i sl.” (Bolčić, 2003: 258).¹⁷ Iako je sistem proklamovao vlast radničke klase, hijerarhijska raspoređenost uloga u upravljačkim strukturama ostaje dominantna, pri čemu se radništvu i dalje dodeljuje uloga pukih izvršilaca rada. Nikada nije omogućena potpuna emancipacija radničke klase, nikada nije omogućen razvoj radnica i radnika u upravljače koji mogu ovladati celokupnim procesom proizvodnje. Ovo ne znači da vertikalne pokretljivosti nije bilo, štaviše, mobilnost na društvenoj lestvici bila je vrlo razvijena. Ali je činjenica da je diferencijacija u društvu i dalje bila vrlo prisutna i da su niže pozicije u stratifikacijskoj šemi uvek nosile i srazmerno manju mogućnost participacije u donošenju važnijih odluka. Radništvo nije dominiralo niti u preduzećima niti u političkoj sferi, već je kontrola nad ovim sferama ostajala u domenu borbi između dve frakcije – predstavnika političkih aparata i tehokratije (Kirn, 2010: 219). Naravno ove dve frakcije nisu uvek bile u (otvorenom) sukobu, često je linija demarkacije između njih bleдела, a njihova saradnja je privremeno je obezbeđivala uzajamnu sigurnost. Ipak, čitavo društvo bilo je obeleženo sukobima koji bi se u kraj-

¹⁷ Pored toga što rukovodioci imaju odlučujuću reč u procesu odlučivanja, oni imaju i kontrolu nad izvorima i difuzijom informacija, limitirajući formalni komunikacioni sistem u svoju korist. Oni zapravo determinišu proizvodnju informacija tako što filtriraju koje će informacije biti prezentovane akterima odlučivanja, kako će se tumačiti podnete informacije i u kakvoj formi će se one servirati. Ta kontrola informacija je od presudnog značaja u fazi pripremanja, donošenja i izvršavanja odluka (Bolčić, 2003: 267).

njoj instanci mogli označiti kao sukobi oko upravljanja nad (društvenim) sredstvima za proizvodnju.

Decentralizacija i uvođenje elemenata tržišta u privredu doveli su do stimulacije kapital odnosa koji je generisao ekonomsku dinamiku u narednim decenijama. Ova konstelacija dovodi do naglašene dezintegracije radništva koje ne uspeva da u društvu nastupi kao jedinstveni akter. Sasvim suprotno, radnice i radnici svoj interes poistovećuju sa konkretnim ciljevima svojih pojedinačnih proizvodnih jedinica, koja se nalaze u specifičnom takmičarskom odnosu sa drugim preduzećima i čiji dohodak u znatnoj meri zavisi od uspešnog plasmana proizvoda. To je efektivno značilo da radnice i radnici svoju dobrobit poistovećuju sa rukovodstvom preduzeća nasuprot državi ili konkurentnim preduzećima. „Međutim, kada su preduzeća zapadala u finansijske probleme ili se razlika u prihodima različitih privrednih grana povećala preko stepena tolerancije socijalističkih normi raspodele, radnici su bili u prilici da sklope savez sa delom političke birokratije i zahtevaju otklon od tržišnih reformi i povlačenje ovlašćenja privrednih rukovodilaca. Sistem je tako oscilirao između tržišne i političke kontrole nad privredom” (Musić, 2014: 13), a radnice i radnici su u datoj strukturi pokušavali da zadovolje svoje neposredne interese.

Sve ove tendencije još su postale izraženije nakon privredne reforme iz 1965. godine.¹⁸ Među glavnim argu-

¹⁸ Sve do 1965. godine država je regulisala nivo cena za gotovo sve proizvode. Kako bi omogućila zadovoljenje potreba unutrašnjeg tržišta, cilj joj je bio obezbeđivanje jeftinih sirovina za prerađivačke kapacitete. Nesrazmerno niska cena sirovina u odnosu na finalne proizvode namenjene širokoj potrošnji dovela je do nestabilnosti u privredi. Naime, kako je postojao podsticaj za povećanjem dohotka, preduzeća, republike i drugi entiteti sve više su se orijentisali ka izgrađivanju

mentima za reformu navodilo se da su mnoga industrijska preduzeća „neefikasna“, „tehnički zaostala“ i da ih je potrebno subvencionisati. Takođe, navodeno je i da protekcionizam i monopolistički položaj na tržištu ne podstiču preduzeća na promene. Imperativ je bio da se krediti za nepotrebna ulaganja ograniče u korist „intenzivne“ ekonomije, kao i da cena rada raste – i jedno i drugo na kraju se pokazalo nemogućim, prvo zbog takmičenja među republikama, a drugo zato što su radnički saveti uporno i jednoglasno odbijali da otpuštaju ljude (Suvin, 2014: 238).

Ukidanjem poreza na visoku produktivnost dodatno je podstaknuta konkurencija. Ukinuti su doprinosi društvenim i investicionim fondovima koji su rasformirani, a osnovna masa akumulacije prenosi se sa državne na privredne organizacije. Ipak, kapital iz investicionih fondova nije predat proizvodnim privrednim organizacijama nego saveznom, republičkim i komunalnim bankama čime je otvoren prostor za uspon finansijskog sektora (Bilandžić, 1985: 310). Sa druge strane, republike su se brzo pretvarale u arbitra ekvivalentnog centralnoj državnoj administraciji, predvođene zasebnim frakcijama tehnokratskih struktura koje su u sve većoj meri uvodile klasične kapitalističke odnose (Suvin, 2014: 193). Ideja je bila da će uvođenje tržišta omogućiti samoregulaciju privrede, ali ono što se nije

prerađivačkih kapaciteta na uštrb razvijanja sirovinске osnove industrije (Bilandžić, 1985: 306). Ispostaviće se da neravnoteža nije uzrokovana centralnom regulacijom cena, već upravo jednom vrstom tržišnog motiva. Posledice su „vrlo osjetne razlike u sposobnosti nekih grana da obavljaju proširenu reprodukciju, bilo na osnovi vlastite akumulacije, bilo na osnovi svoje kreditne sposobnosti“ (Bilandžić, 1985: 307-308). Ovakva nesrazmera uzrokovala je i različite premise razvoja kako preduzeća tako i regija i republika, koje su u periodu daljeg otvaranja tržišta igrale izrazito važnu ulogu.

uzimalo u obzir je da su nejednake pozicije, kako između preduzeća, tako i između regiona, upravo posledica penetriranja tržišnih odnosa. Samim tim, pored pojačane konkurencije preduzeća, dolazilo je i do intenziviranja konkurentskih odnosa među regionima, odnosno republikama. Osnovnim zakonom o finansiranju društveno političkih zajednica (*Službeni list SFRJ*, br. 31, 1964) „u odnose između političko teritorijalnih zajednica uveden je ekonomski princip da građani svake zajednice sami snose izdatke za obavljanje svih vrsta društvenih službi kao što su zdravstvo, prosvjeta, kultura, državna uprava, privredne intervencije itd. Na osnovu ovih mjera već je 1964. počeo proces preraspodjele u korist nekih društveno političkih zajednica” (Bilandžić, 1985: 311).

Država se sve više orijentiše ka međunarodnom tržištu. Devalvira se dinar, čime se poskupljuje uvoz i podstiče izvoz. Pored toga dolazi do administrativnog povećanja cena kako bi one bile usklađene sa cenama na međunarodnom nivou, a dohodak se reguliše u skladu sa produktivnošću. Porast cena dovodi do porasta troškova života, dok sa druge strane lični dohoci na ime povećanih troškova života nisu rasli za sve zaposlene jednako – radne organizacije su povećavale svoje dohotke srazmerno svojim proizvodnim kapacitetima što je dovelo do izraženih razlika u primanjima među ukupnom populacijom radnog stanovništva. Čitava konstelacija otežava plasman proizvoda i održivost nestabilnostima tržišta prepuštenih proizvodnih jedinica. „Da ne bi došlo do smanjenja osobnih dohodaka, prva je reakcija radnih kolektiva i u privredi i izvan nje bila gotovo potpuno obustavljanje primanja novih radnika, a zatim je došlo i do otpuštanja s posla” (Bilandžić, 1985: 314). I pored

ovih intervencija, dohodak nije nastavio tendenciju rasta iz ranijeg perioda. Rešenje problema potraženo je u izvozu viškova radne snage i njenom zadržavanju na selu, što je proizvelo samo kratkoročne pozitivne efekte. Zaoštavanje krize u kapitalističkim zemljama tokom 1970-ih godina nateralo je dobar deo emigracije na povratak u domovinu (Suvin, 2014: 194).

Do tada karakteristična visoka stopa rasta je zaustavljena. Industrijska proizvodnja je naglo stagnirala, dok su loši rezultati bili još izraženiji u poljoprivredi. Izlaz iz teške situacije nastojao se rešiti daljem otvaranju jugoslovenske privrede uticajima međunarodnog tržišta, što ju je sve više uvlačilo u vrtlog međunarodne konkurencije. „U trenutku kad je Jugoslavija najviše otvorila svoje granice konkurenciji strane proizvodnje, druge su zemlje jače zatvorile tržište, naročito zemlje Evropske ekonomske zajednice. Protumjere Jugoslavije su izostale. Država se sustezala od niza nužnih akcija usmjeravanja i organiziranja privrede, a samoupravna organizacija još nije bila izgrađena da zamijeni neke funkcije države” (Bilandžić, 1985: 317). Konstantna potreba za prilagođavanjem spoljašnjim uticajima dovela je do visokog stepena nepredvidivosti čime je doslednost planiranja i drugih mera, u najmanju ruku otežana (Woodward, 2003: 77). Država i dalje nastoji da se, unutar sopstvenih granica, konsoliduje na socijalističkim institucionalnim principima iako oni u sve većoj meri bivaju podređeni imperativima kapitalističke efikasnosti i rasta. Posledično, plasman proizvoda postaje važniji od samih proizvođača. Efekti ovakve politike izazivali su konstantne potrebe i previranja u društvu koji su se zaoštrili 1980-ih godina i eskalirali početkom 1990-ih.

Indikativno je i da je nivo spoljnog zaduživanja bio izrazito nizak u prve dve decenije postojanja SFRJ. Uvođenje i jačanje elemenata tržišta, te otvaranje ka međunarodnom tržištu, direktno koreliraju sa rastom spoljnog duga. Jugoslovenski dug 1960. godine iznosio je 450 miliona američkih dolara, a 1965. godine porastao je na 1,2 milijarde. Do 1970. godine dug se udvostručio (2,3 milijarde), a zatim je nastavio dramatičan rast koji je 1978. godine dosegao cifru od 11,8 milijardi, a 1981. i celih 21 milijardu američkih dolara (Čolanović, 1985: 9,12,19; Cemović, 1985: 106).

Otvaranje ka međunarodnom tržištu i pokušaj da se putem njega obezbedi rast, zahtevali su pojačani uvoz najsavremenije tehnološke opreme za produkcijske aktivnosti. „Ekonomija postaje sve više zavisna o uvozu mašina, poluproizvoda kao i rezervnih delova za domaću proizvodnju; do ranih 1980-ih, 99,6% uvoza bio je od suštinske važnosti za proces proizvodnje” (Woodward, 1995: 226). Dakle, rast zaduživanja početkom 1970-ih godina posledica je uvoza opreme i repro materijala, povećanja deviznih rezervi i stabilizacije tekuće likvidnosti. Novi rast zaduživanja krajem 1970-ih godina odnosio se na finansijske kredite, opremu i kratkoročne kredite za osiguranje likvidnosti (Mihalj, 1999: 197). Ovi proizvodi i materijali kao i krediti za njihovu kupovinu dolazili su iz zapadnoevropskih zemalja sa čvrstom valutom. U tom smislu i ekonomija Jugoslavije je bila vrlo podložna promenama i neravnotežama kojima su izložene i zapadne zemlje. Tako se tokom 1960-ih i 1970-ih svaki procenat pada prosečnog rasta zemalja Zapadne Evrope odražavao na pad jugoslovenskog izvoza u opsegu od 1% do 1,6% (Woodward, 1995: 226). Takođe, primetan je dramatičan rast duga nakon naftne krize koja je svetsku

ekonomiju pogodila sredinom 1970-ih godina. „Kapacitet centralnih vlasti da obezbede makroekonomsku stabilnost, u smislu kontrole novca u opticaju, a samim tim i vrednosti plata kao i prihodnih podsticaja, oslabljen je inostranim zaduživanjem, ugovornim obavezama bilateralnih sporazuma i cenama uvezenih dobara” (Woodward, 1995: 227). Kako je kriza pogađala zemlje kapitalističkog centra, mogućnost jeftinijeg zaduživanja je opadala, a povratak radnica i radnika iz zapadnih zemalja, koji više nisu mogli lako da nađu zaposlenje, umanjio je priliv deviznih doznaka u Jugoslaviju. Dodatno, kriza koja je potresla međunarodno tržište umanjila je mogućnosti izvoza robe. Narodna banka je vršila funkciju posredovanja između stranog i domaćeg preduzeća i predstavljala je garant bilateralne trgovine. Obavezana trgovinskim ugovorom, u slučaju kašnjenja naplata stranih partnera, Narodna banka je isplaćivala sredstva domaćim preduzećima što je efektivno značilo emitovanje novca bez pokrića. Priliv stranih kredita (i u retkim prilikama suficit neto zarada na tekućem računu) povećao je ponudu novca na isti potencijalno inflatorni način kao pri doštampavanju gotovog novca. Došlo je do protivrečnosti između stabilizacije na spoljašnjem i unutrašnjem planu jer je jedna podrazumevala istovremeno podrivanje druge. Izbor pravca ekonomskog kretanja sve više je bio determinisan pritiskom ka spoljašnjoj stabilizaciji što je podrazumevalo podređivanje međunarodnim kretanjima nad kojima centralne vlasti nisu imale nikakav uticaj. Rešenja su se potražila u novim kratkoročnim kreditima i periodičnim pozajmicama od Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) koji sada, umesto Narodne banke, postaje poslednje finansijsko utočište (Woodward, 1995: 227-229).

Između maja 1979. i juna 1988. godine, jugoslovenske vlasti su sklopile šest *stand-by* aranžmana sa MMF-om. Iz perspektive federalne vlade, ovo je bilo nužno kako bi se osigurao nastavak priliva stranog kapitala (Lowinger, 2009: 55). Krediti su bili vezani za imperativnu sprovedbu MMF-ovih naloga što je podrazumevalo restriktivnu monetarnu politiku, smanjenje trgovinskog deficita, isplatu dugovanja, fluktuirajući kurs, liberalizaciju cena na domaćem tržištu, rezove u domaćoj potrošnji i podsticanje izvoza. Kako je uvoz, kao značajan deo domaće potrošnje, sasečen, efekti ovih mera odmah su se osetili u proizvodnji koja je direktno zavisila od uvoza. Preduzećima je naloženo da se koriste unutrašnjim resursima, smanje troškove (što je podrazumevalo otpuštanje radnica i radnika) i da se koriste sopstvenom štednjom za potrebe investiranja. Posledice ovih mera odmah su se osetile u vidu recesije (Woodward, 1995: 229).¹⁹ „Potreba” za kreditom MMF-a, naterala je jugoslovensko vodstvo da pristane na ovakvu

¹⁹ Efekat ove politike ogledao se i u krizi likvidnosti koja je pogodila kako isplatu proizvodnih materijala, tako i isplatu plata radnicama i radnicima. Kako bi održala proizvodnju, preduzeća su uvela novi instrument isplate, najčešće u vidu menica kojima su potvrđivali svoja dugovanja. Banke, obično organizovane teritorijalno i vezane uz preduzeća koja su im bila depozitori, bile su u obavezi da prihvate ove menice koje su u velikoj meri stavljale u nepovoljan položaj proizvođače sirovina i poluproizvoda jer je njihov prihod direktno zavisio od isplata proizvođača finalnih dobara. Tok novca bio je u direktnoj vezi sa tokom proizvodnog procesa, a ne sa inherentnom profitabilnošću. Stoga nije bilo razloga da se preduzeća koja su imala probleme sa likvidnošću prepuste bankrotu što bi dodatno predstavljalo problem s obzirom na to da su se takva preduzeća uglavnom nalazila u siromašnijim krajevima federacije, koji bi dodatno bili pogođeni ovakvom merom. Narodna banka je tako stavljena pred svršen čin, odnosno, morala je da vrši primarnu emisiju kako bi izbegla krizu na nivou zemlje i dovela u pitanje monetarne restrikcije. Alternativa je bila socijalizacija dugova na teritoriji na kojoj banka i njeni depozitori deluju. Na ovaj način su veća preduzeća pokušavala da nastave proizvodnju i isplaćuju plate uprkos restrikcijama, prebacujući troškove na druge (Woodward, 1995: 229).

politiku koja je nametnuta kao nužan i neophodan uslov u cilju obezbeđivanja međunarodne podrške, istovremeno uveravajući radništvo kako su u pitanju reforme koje će socijalističko samoupravljanje učiniti više održivim i konkurentnim (Lowinger, 2009: 52).

Prvi *stand-by* aranžman, potpisan 1979. godine, sadržao je manje restriktivne uslove u odnosu na naredni period i stoga nije imao preveliki uticaj na jugoslavensku ekonomiju. Novi aranžman potpisan samo godinu dana kasnije, predstavljao je do tada najveći kredit koji je MMF odobrio jednoj zemlji, i podrazumevao je puno teže mere koje je vlast trebalo da implementira u sklopu svoje monetarne politike. Nakon „ohrabrujućih” znakova saradnje od strane jugoslovenske savezne vlade sa MMF-om, usledio je sveobuhvatni trogodišnji *stand-by* aranžman potpisan 1981. godine. Ovaj sporazum postavljen je kao okvirni plan ekonomskog razvoja u periodu od 1981. do 1985. godine, u sklopu kojeg bi savezna vlada trebalo da ograniči potražnju, smanji deficit, uspostavi realni kurs dinara i preusmeri ulaganja prema poljoprivredi i izvoznom sektoru. Kao rezultat nastojanja da se implementiraju zahtevi MMF-a i uvedu mere štednje, jugoslovensko radništvo je u razdoblju od 1980. do 1982. godine pokrenulo 625 štrajkova. Pritisci na plate radništva bili su primarni uzročnik odluke na štrajk.²⁰ Suočavanje sa pritiskom kreditora, sa jedne, i radništva, sa druge strane, vlast je bila prisiljena da nastavi inflatornu politiku koja, u krajnjoj liniji, nije bila ni u skla-

²⁰ Pored pokušaja direktnog umanjivanja plata, dodatan pritisak na zarade bio je uzrokovan efektima inflacije generisane doštampavanjem novca kojim su se namirivala potraživanja radništva, preduzeća, socijalna davanja, itd.

du sa direktivama MMF-a, ni u interesu samih radnica i radnika (Lowinger, 2009: 55-56).

Novo razdoblje ekonomske reforme počinje 1983. godine kada vlasti počinju sa sprovedbom „Programa dugoročne ekonomske stabilizacije”. Program je bio koncipiran sa ciljem postizanja vanjske ravnoteže koja bi se istovremeno nosila sa drugim makroekonomskim varijablama: inflacijom (koja je rasla), životnim standardom (koji je padao), proizvodnjom (koja je stagnirala), investicijama (koje su bile negativne u realnim okvirima). Do 1985. godine, zemlja je oporavila svoju sposobnost isplate duga kroz nametanje realnog kursa, devalvaciju dinara, uvozne kvote i ograničenja na putovanja u inostranstvo. To je dovelo do novog sporazuma sa MMF-om, uprkos neuspehu pri kontrolisanju inflacije, padu investicija i životnog standarda i smanjenju primanja za 4,3%. Usledili su radnički nemiri koji su samo u 1983. godini brojali 336 štrajkova, što je ujedno bio i najveći broj protesta ove vrste za jednu godinu u dotadašnjoj istoriji SFRJ. Iako najekstremnije mere nisu sprovedene usled straha od nezadovoljstva, štrajkovi su se opet udvostručili na 696 1985. godine. Karakteristika štrajkova između 1983. i 1985. godine je da su bili izuzetno odbrambeni i predstavljali su reakciju na pad kupovne moći, pogoršanje standarda života, kao i na limitiranost nad procesima odlučivanja na radnom mestu. Takode, važan je podatak koji govori da se čak 61% domaćinstava 1985. godine izjasnilo da im primanja nisu dovoljna, dok troškovi kod više od polovine njih prevazilaze prihode (Lowinger, 2009: 57-58).

Istovremeno sa „ekonomskom stabilizacijom” diktiranom spolja, jugoslovenske vlasti su od 1988. godine

tražile oslonac u liberalnim reformama i u društvenim i ekonomskim instalacijama koje bi se odigravale na unutrašnjem planu zemlje i to na nivou samih preduzeća.²¹ Tržište je ustoličeno kao glavni recept oficijelne politike. Rešenja se paradoksalno traže u samom uzroku problema – pojačanoj tržišnoj regulaciji privrede, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu. „Novo vodstvo je dovelo liberalne ekonomske impulse radničkog samoupravljanja u skladu sa neoliberalnim duhom vremena. Više tržišnog uticaja uvedeno je pod parolom širenja radničkog samoupravljanja i povećanja autonomije rada u odnosu na birokratiju” (Musić, 2014: 16).²² Takođe, reformske opcije,

²¹ Donošenjem Zakona o radnim odnosima 1988. godine započela je praktično restauracija kapitalizma u Jugoslaviji. Dat je jasan signal da društvena svojina nije jedini i dominantan oblik svojine, odnosno legitimitet je dat privatnoj, zadružnoj i „mešovitoj” svojini (Novaković, 2013: 31).

²² Paradigmatičan primer ovih kretanja može se očitovati u retorici Slobodana Miloševića s kraja 1980-ih godina: „Odlučivanje o procesu reprodukcije mora da se vrati u ruke neposrednih proizvođača i njihovih preduzeća, njihovim motivima, njihovim inicijativama, sposobnostima da se hvataju u koštac s rizikom, s konkurencijom, sa svim onim izvesnim i neizvesnim pojavama koje za sobom nosi tržišno privređivanje u svetu čiji smo deo (...) Jer tržište je danas jedini demokratski mehanizam u okviru kojeg se vrednuju poslovne ideje i aktivnosti ekonomskih subjekata (...) Zbog toga orijentacija ka tržištu i konkurenciji, a posebno orijentacija ka svetskom tržištu i svetskoj konkurenciji, predstavlja najsnažniji generator rasta efikasnosti privređivanja (...) Ako u zapadnim zemljama preduzeća daju dobre rezultate na osnovu interesa vlasnika kapitala, zbog čega se ne bi isto, ako ne i nešto bolje, postiglo na osnovu samoupravnih interesa radnika u odgovarajućim kolektivima? No, osnovno je da taj kolektiv mora da posluje na ekonomskim načelima da se ponaša kao pravo preduzeće, da teži da ostvari dobit, da se neprekidno bori za udeo i mesto na tržištu (...) Previše smo dugo bili zavedeni i zaneseni ideologijom pravljenja sopstvenog ekonomskog sveta (...) Ekonomska likvidacija preduzeća je u tim promenama potpuno normalna stvar, a postepeno nestajanje ili smanjenje učešća celih privrednih grana – nužna pretpostavka napretka drugih, rentabilnijih i unosnijih u koje se sele rad i sredstva. Da sve što smo stvorili mora da opstane, da je postignuta privredna struktura nepromenljiva, da bi promene bile pogubne za ‘širi društveni interes’, da bismo se u budućno-

vrlo radikalne za to vreme, po prvi put legitimišu upliv privatnog kapitala u vidu investicija.²³

Iako smo do ovog perioda na delu imali efektivnu atomizaciju privrednih entiteta, ona sada postaje i nominalna, zagovarana od strane pripadnika vlasti. Uticaj tržišnih elemenata koji je decenijama bio prisutan u okvirima jugoslovenskog socijalističkog društva, usmeravao je proizvodne subjekte da deluju u skladu sa sopstvenim partikularnim interesima. Rušenje poslednjih barijera i potpuno otvaranje ka tržišnom mehanizmu regulacije efektivno dovodi do konačne atomizacije preduzeća koja sada deluju u cilju maksimizacije sopstvene dobiti, a ne u cilju zadovoljenja društvenih potreba, pa makar i onih posredovanih centralnim planom. Institucija društvene svojine ostaje poslednja prepreka za ustoličenje kapitalizma što je vrlo brzo regulisano procesa privatizacije. Korak u ovom pravcu napravljen je 1989. godine kada „Savezno izvršno veće pod Antom Markovićem donosi novi Zakon o preduzećima koji, po prvi put nakon Drugog svetskog rata, pred zakonom izjednačava društvenu, državnu i privatnu svojinu” (Musić, 2012: 66). Iste godine je usvojen i Zakon o društve-

sti kajali itd. – sve to što smo dugo slušali više ne važi a promene su najizrazitija zakonitost vremena u kome živimo” (Milošević, 1989: 278-286).

²³ Jedan od prvih zagovornika podsticanja direktnih stranih investicija, Slobodan Milošević kaže: „Kapital iz sveta (...) osim sopstvene oplodnje, doprineo bi povećanju naše produktivnosti i efikasnosti. Međutim, neosnovan i iracionalan, rekao bih, čak, i primitivan strah od ‘eksploatacije’ koji nam je servirala birokratija, (i sama na niskom stepenu obrazovanja i kulture), učinio je da smo se klonuli onih oblika angažovanja inostranog kapitala koji je svojim aktivnim dejstvom mogao bitno uticati na kvalitet našeg privređivanja i visok tehnološki nivo (...) u promeni privredne strukture u Srbiji mi ozbiljno računamo na strana ulaganja, koja ćemo da ohrabrimo time što ćemo im garantovati sigurnost i ekonomski interes” (Milošević, 1989: 283).

nom kapitalu (*Službeni list SFRJ*, br. 84, 1989) kojim otpočinje procesom privatizacije samoupravnih preduzeća na nivou federacije, „da bi 1991. godine svaka od republičkih birokratija spremno dočekala raspad države uvodeći sopstvene verzije zakona o svojinjskoj transformaciji” (Musić, 2012: 66). Između 1989. i 1990. godine, vlast je uvela zamrzavanje plata, liberalizovala je trgovinu, smanjila ponudu novca i uvela fiksni kurs. Kao rezultat ovih mera, na kratko vreme cene su pale, a inflacija je smanjena na nulu. Sa druge strane, proizvodnja je pala, nezaposlenost je porasla, preduzeća su odlazila u stečaj, a radnički nemiri se intenzivirali (Lowinger, 2009: 70). Uprkos masovnim protestima, reforme su gurane po svaku cenu.

Godine 1989. i definitivno se odustaje od izgradnje socijalističkog društva. Ono što je usledilo bila je restauracija kapitalističkih odnosa. Uspostavljanje ovog sistema, kako to često pokazuje istorija kapitalističkih društava, izvršeno je nasilnim putem. Takođe, ukidanje osvojenih prava nikada se ne može sprovesti bez otpora o čemu svedoči široki obuhvat radničkih štrajkova i protesta. Ipak, radničke mobilizacije koje su iznosile socijalne zahteve, ubrzo su zauzdane i reartikulisane u nacionalističke okvire. Naravno, ovde ne treba pretpostavljati da je nacionalistička reartikulacija socijalnih borbi bila posledica puke ideološke promene²⁴ – ona je zapravo logičan produkt dinamike materijalne baze, kretanja i eklektične dekoracije

²⁴ Niti se može tvrditi da je nacionalistička reartikulacija socijalnih borbi uzrok privremeno potisnutih, ali ipak duboko ukorenjenih nacionalnih pretenzija, kako to neretko liberalna inteligencija argumentuje. Na primer videti više u: „Ostrašćenost je naša druga priroda”, intervju sa Latinkom Perović, *Vreme*, 18. jul 2013. (Dostupno na: <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1126532>)

jugoslovenskog društva koje se razvijalo na temelju protivrečnog delovanja logike avangarde, logike kapitala i logike radničke klase. Ovakva struktura socijalističke Jugoslavije kontinuirano je podsticala razjedinjavanje i konkurentske odnose političkih i ekonomskih subjekata, što je onemogućavalo konstituisanje jedinstvene pozicije radništva. Raspad države odigrao se na temelju insistiranja republika za još većim suverenitetom što eskalira u zahtevu za nacionalnom homogenizacijom. Paradoksalno „nijedna nacija od Vardara do Triglava danas nije više suverena, ni politički ni ekonomski, ni vojno ni državnopravno” (Buden, 2002: ix).²⁵

Socijalistička izgradnja

Iako nije došlo do implemetacije svih aspekata koje bi socijalizam u idealnotipskoj definiciji podrazumevao,²⁶ važno je napomenuti da je ideološka matrica na kojoj se temeljilo jugoslovensko društvo insistirala na simboličkom vrednovanju rada i radničke klase. Samim tim, radnička

²⁵ „Sve to skupa nije imalo nikakvog smisla! – u ovoj jednostavnoj rečenici kao da se može sažeti svo iskustvo jugoslovenskog rasula. Deset godina ratovanja nikome nije donijelo ništa osim gubitaka. O mrtvima pritom bolje da i ne govorimo. Ne zato što ne zaslužuju da se kaže istina o njihovoj tragediji, nego zato što je ta istina još gora od njihove tragedije – mogli su, štoviše, morali su ostati živi, a stradali su nizašto. Ne znamo danas ni za kakvo opće dobro u koje bismo, makar naknadno, mogli ugraditi njihove izgubljene živote. Ni jednoga heroja naši ratovi nisu ostavili iza sebe. Samo zločince, njihove žrtve, šačicu ratnih profitera i široke mase gubitnika. Ostalo su ruševine, socijalna bijeda, moralna sramota, žalosno-smiješni politički provizoriji, mir koji se održava samo pod prijetnjom vanjske vojne sile, budućnost koja već danas zavidi boljoj prošlosti” (Buden, 2002: ix).

²⁶ Iako ćemo se ovom temom pozabaviti u nastavku teksta, za više detalja videti u Lebowitz, Michael. 2010. *The Socialist Alternative: Real Human Development*. New York: Monthly Review.

klasa, kao normativni nosilac socijalističkog sistema društvenih odnosa, legitimise stvaranje moderne infrastrukture koja bi trebalo da obezbedi dostizanje visokog stepena socijalnih prava i životnog standarda. Imperativ dakle nije bila proizvodnja radi profita, što je logika kapitalističkog sistema proizvodnje, već se proizvodilo na bazi privrednih planova uz širi zahvat društvenih potreba, iako posredovanih avangardom. U tom smislu, društveni i ekonomski trendovi socijalističke Jugoslavije idu u smeru izgradnje modernog društva uz puno poštovanje razvojnih prioriteta industrije kao i javnog i svima dostupnog zdravstva i obrazovanja. „Cjelokupni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata, karakterise intenzivan rast ukupne privrede, s radikalnim promjenama u socijalno-ekonomskoj strukturi, razvojem infrastrukture, praeinim odgovarajućim porastom životnog standarda, obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i dr.” (Latifić, 1997: 160).

Pre Drugog svetskog rata, Jugoslavija je spadala u kategoriju drastično podrazvijenih zemalja. Razina pismenosti bila je vrlo niska, a obrazovni sistem kao celina bio je u najmanju ruku nedostatan. Podaci pokazuju da je 1931. godine čak 44,6% stanovništva starijeg od 10 godina bilo nepismeno. Ovaj broj se do 1981. godine spustio na 9,5% od čega značajan deo otpada na populaciju stariju od 50 godina (Latifić, 1997: 100). Nepismenost kod mlađeg dela populacije je gotovo iskorenjena što je rezultat širenja školske i generalno obrazovne infrastrukture koja je za cilj imala edukaciju svih društvenih slojeva. Godine 1953. obavezanim osnovnim obrazovanjem bilo je obuhvaćeno 78% dece, a ovaj broj je do 1990-ih porastao na celih 98% (Latifić, 1997: 109). „Već 1972. godine 90% učenika nakon završene

osmogodišnje škole nastavlja školovanje u srednjim školama” (Bilandžić, 1985: 390). Školski prostorni kapaciteti do 1989. godine bili su 11 puta veći u odnosu na 1939. godinu, dok je broj nastavnog kadra uvećan 25 puta. Pored administrativnih centara, školska mreža se izrazito razgranala i u manja mesta širom zemlje (Latifić, 1997: 113). Tokom trajanja socijalističke Jugoslavije, broj diplomiranih studenata porastao je 46 puta u odnosu na period kraljevine Jugoslavije. Važno je napomenuti podatak o rodnoj dimenziji u strukturi obrazovanja SFRJ gde je učešće ženske dece skoro izjednačeno sa muškom, a udeo žena u ukupnom broju diplomiranih na višim i visokoškolskim ustanovama iznosio je 47% (Latifić, 1997: 114). Emancipatorni talas koji je pokrenula socijalistička transformacija omogućio je Jugoslaviji da se razvije do kategorije zemalja sa izrazito visokim stepenom obrazovanog stanovništva kojem je bilo omogućeno besplatno i kvalitetno školovanje.²⁷ Sasvim je sigurno da je ovakva obrazovna politika imala značajan uticaj na ekonomski i društveni razvitak zemlje u celosti. Pored ovoga, obrazovanje je u Jugoslaviji predstavljalo i značajni formalni kanal društvene pokretljivosti. Društvena pokretljivost je bila vrlo intenzivna i dinamična, naročito u početnom periodu konstituisanja novog sistema, što je predstavljalo i jedan od ključnih indikatora izrazite otvorenosti društvene strukture za pomeranje pojedinaca i grupa na hijerarhijskoj lestvici društvenih položaja. Tako npr. empirijski pokazatelji vertikalne društvene pokretljivosti

²⁷ Početkom 1970-ih godina, samo su SSSR, Švedska, Danska i Holandija imale veći broj studenata na 1.000 stanovnika, a sredinom 1980-ih Jugoslavija je postala zemlja sa najvećim brojem studenata na 10.000 stanovnika u Evropi (Bilandžić, 1985: 390; Latifić, 1997: 163).

pokazuju da su politički rukovodioci kao i direktori preduzeća bili najčešće direktni potomci seljaka i NKV radnika i radnica (Lazić, 1987: 86-87). Vremenom dolazi i do stabilizacije društvene strukture u kojoj se smanjuje društvena pokretljivost, a kasnije, punom restauracijom kapitalizma, i do zatvaranja i samoobnavljanja vladajuće klase.

„Principi socijalističkog uređenja u Jugoslaviji zahtijevali su ekspanziju kolektivne potrošnje (zajedničke i opšte), koja se posebno odražavala u obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti stanovništva” (Latifić, 1997: 23). Za razliku od predratne Jugoslavije koju je karakterisao nizak nivo zdravstvene zaštite, te velika smrtnost stanovništva, a posebno novorođenčadi, socijalistička država stavila je veliki akcenat na razvoj sistema zdravstva. Do 1970. godine u ovaj sektor ulagano je 4,8% nacionalnog dohotka, a najviše u modernizaciju ustanova, formiranje medicinskih kadrova i primenu naučnih dostignuća u lečenju i suzbijanju bolesti. Tokom Kraljevine Jugoslavije najsiromašniji delovi stanovništva, pre svega poljoprivredna populacija, radništvo, kao i siromašni gradski slojevi, nisu bili obuhvaćeni sistemom zdravstvene zaštite, što se posle Drugog svetskog rata menja i postepeno se omogućava besplatna zdravstvena nega celokupne populacije (Latifić, 1997: 122). Rezultati su se očitovali u vidu smanjenja smrtnosti stanovništva koja je prepolovljena u odnosu na prethodni period, dok je smrtnost novorođenčadi smanjena za više od 3 puta. Takođe, iskorenjene su endemske bolesti poput malarije od koje je u predratnoj Jugoslaviji godišnje bolovalo oko milion stanovnika (Latifić, 1997: 123). Mere zdravstvene zaštite u pogledu suzbijanja i prevencije bolesti kao i poboljšanje kvaliteta života generalno, doprinele su pove-

ćanju očekivanog životnog veka stanovništva za 26 godina 1989. u odnosu na 1931. godinu (Latifić, 1997: 96).

Obrazovni i zdravstveni sistemi bili su podržani intenzivnim razvojem privrede. Ubrzana industrijalizacija je bila u srži socijalističke koncepcije društvenog razvoja, čijom primenom bi bila omogućena korenita promena privredne strukture kao i preobražaj svih segmenata društva. „Malo je zemalja, kao što je SFRJ koje su u relativno kratkom vremenu ostvarile ovako krupne rezultate u oblasti razvoja materijalne proizvodnje, i uspjela da brzo iziđu iz naslijeđene privredne nerazvijenosti i obezbjedi daleko bolje i povoljnije uslove života stanovništva” (Latifić, 1997: 19). U privredu, kao nosioca celokupnog društveno-ekonomskog razvoja zemlje, uloženo je preko 2/3 ukupnih investicionih ulaganja. Jugoslaviju je karakterisala ekspanzija industrije, pre svega u periodu od 1950-ih do kraja 1970-ih godina. Stopa rasta industrijske proizvodnje između 1952. i 1964. godine bila je 12,7%, a između 1964. i 1978. 7,1%, što se i po svetskim standardima može smatrati izuzetno uspešnim dugoročnim napretkom u okvirima jedne zemlje. Industrijalizacija u socijalističkom periodu zasnivana je na domaćoj akumulaciji i izvorima investicija (Božić, 2009: 425). Razvojni potencijali industrijske proizvodnje ostvarivani su prevashodno odgovorima na rastuću tražnju za proizvodima na domaćem tržištu koje je bilo zaštićeno od strane konkurencije visokim carinama i administrativnim ograničenjima (Božić, 2009: 427). Preobražaj industrije u Jugoslaviji bio je u središtu razvoja u celom posleratnom razdoblju kada je proizvodnja porasla 22,5 puta (Latifić, 1997: 161). Od velikog značaja bila je izgradnja elektroenergetske infrastrukture, kao i drugih velikih industrijskih

postrojenja poput železara, cementara, hemijskih fabrika, mašinogradnje, itd. „Jugoslavija je u tom razdoblju udarila osnove ‘industriji koja gradi industriju’. Razvijene su nove industrijske grane, nepoznate pre rata: proizvodnja mašina i uređaja, brodogradnja, radio-industrija, prerada nafte, proizvodnja automobila. S industrijalizacijom su uključivani u eksploataciju novi energetske izvori i proširivana je sirovinaska baza zemlje. Njeno energetske bogatstvo, naročito veliki potencijali reka, omogućavalo je brz posleratni razvoj energetike. Proizvodnja elektroenergije povećana je 34 puta, proizvodnja nafte i njenih derivata 98 puta. Proizvodnja čelika porasla je 12, a valjanih metala oko 15 puta, ali su zbog razvoja metaloprerađivačke proizvodnje potrebe za čelikom pokrivanе i uvozom. Povećanje od blizu 90 puta pokazuje izuzetan napredak mašinogradnje” (Petranović, 1988: 418). Ulaganja u investicijska osnovna sredstva bila su visoka i intenzivna (između 32,8% i 40%), ubrzavajući izgradnju velikih kapaciteta u energetici, hemijskoj industriji, ekstraktivnoj industriji i metalurgiji.²⁸ Investicijska ulaganja u prvim godinama SFRJ bila su usmerena u tešku industriju i energetiku čineći 85% od ukupnih investicionih ulaganja u industriju (Latifić, 1997: 29). Kasnije, od 1964. do 1974. godine, promenom investicione politike i ulaganjima u kapacitete prerađivačke industrije i drugih privrednih delatnosti, dolazi i do promene u strukturi proizvodnje, što se naročito oslikavalo u rastu, kao i povećanju zaposlenosti u ovim granama industrije. S vremenom, bazična industrija je stagnirala u odnosu na rast prerađivačkih grana. Ovakve promene u investicionoj politici, dopri-

²⁸ Posle 1980. godine dolazi do znatnog opadanja učešća investicija, koje su niže za skoro 50% u odnosu na prethodni period (Latifić, 1997: 29).

nele su opskrbljenosti većim brojem kvalitetnijih dobara domaće proizvodnje, pri čemu je industrija koja proizvodi potrošnu robu povećala svoju proizvodnju 27 puta (Petranović, 1988: 419). Rast industrijskih proizvodnih kapaciteta u korelaciji je i sa povećanom produktivnošću rada, rastom zaposlenosti stanovništva kao i većim zaradama i povećanjem životnog standarda. Radna snaga angažovana u industrijskoj proizvodnji činila je polovinu zaposlenih u ukupnoj privredi društvenog sektora koju je karakterisala i konstantna tendencija poboljšanja svog kadrovskog sastava (Latifić, 1997: 46). Osim povećanog obima proizvodnje potrošnih roba, uvedene su i novine u samom procesu proizvodnje pri čemu su osavremenjeni i modernizovani tehnološki postupci proizvodnje. Dakle, prema obuhvatnosti i strukturi proizvodnje, jugoslovenska industrija se svrstala u red novoindustrijalizovanih zemalja posle Drugog svet-skog rata, uspevajući da drastično unapredi svoj privredni razvoj (Petranović, 1988: 419). Iako je od 1955. do 1980. godine industrijska proizvodnja porasla za 8,5 puta, posle 1980-ih godina celokupna privredna aktivnost u Jugoslaviji pokazuje tendencije stagnacije, a u 1990. godini dolazi i do drastičnog pada (Latifić, 1997: 87-90).

U odnosu na industriju, u poljoprivredu nije toliko ulagano. Ipak, i ova grana je beležila značajne pomake u odnosu na predratni period kada je imala pretežno naturalni karakter, a obeležavali su je i velika agrarna prenaseljenost, mala proizvodnja i niska produktivnost. Udeo poljoprivrednog stanovništva 1939. godine iznosio je 61% ukupne populacije, a do 1989. godine opao je na 18% (Latifić, 1997: 50). Iako su se obradive površine smanjivale, proizvodnja je znatno rasla. Dolazi do izrazite mehanizacije,

koriste se veštačka đubriva i osavremenjuje ceo proces proizvodnje (Latifić, 1997: 51). „U 1989. godini jugoslovenska poljoprivreda je raspolagala sa 673.012 traktora (...) a to je 56 puta više nego što ih je bilo 1955. Godine” (Latifić, 1997: 50). Treba naglasiti da i pored ovih ulaganja poljoprivredna proizvodnja nije uspela da namiri potrebe društva što je nadoknađivano putem uvoza (Latifić, 1997: 54).²⁹

Brz razvoj privrede i industrije, bili su osnova za rapidan razvoj saobraćaja. U razdoblju od 1945. do 1974. godine, zahvaljujući napretku autoindustrije, u Jugoslaviji je modernizovan saobraćaj u celini. Izgrađene su nove železničke pruge, novi putevi, magistrale i autoputevi, a veliki razvojni potencijal su ostvarili pomorski i rečni saobraćaj kao i aviotransport. (Latifić, 1997: 62). „Na kraju tog razdoblja bilo je 2.328 kilometara pruga više. Jugoslavija je 1984. imala 9.279 kilometara železničkih pruga (893 km dvokolosečnih i 3.462 km elektrifikovanih); puteva u dužini od 116.602 (magistralnih 17.050, regionalnih 31.299, lokalnih 68.253)” (Petranović, 1988: 422). Važno je napomenuti da su u izgradnji ukupne putne mreže i saobraćajne infrastrukture izvanredan doprinos dale omladinske radne akcije.

Uporedo sa podizanjem privrednog potencijala, postignute su i promene po pitanju kvaliteta života i životnog standarda koji je ubrzano rastao. Prvi period posleratne Jugoslavije obeležen je neznatnim promenama u strukturi lične potrošnje usled preraspodele nacionalnog dohotka u korist investicija u privredi i izgradnji infra-

²⁹ Bitno je napomenuti da se, uprkos ukрупnjavanju poseda kroz uspostavljanje socijalističkih zadruga, dobar deo poljoprivredne proizvodnje odvijao na sitnom zemljišnom posedu individualnih proizvođača koji nisu bili u stanju da proizvedu viškove.

strukturne mreže čitavog društva (Petranović, 1988: 421). Ipak, nakon 1956. godine nastupaju promene u gotovo svim elementima životnog standarda, kada se zbog znatno veće sveukupne proizvodnje, postižu i enormni rezultati u kvalitetu ishrane, odevanju, obrazovanju, zadovoljenju kulturnih i zdravstvenih potreba, poboljšanju socijalne sigurnosti, neposredne dečje zaštite, zaštite na radu i drugo. Veća produktivnost rada i raspoloživost proizvodnih dobara kao i porast zaposlenosti uslovili su porast neto ličnih dohodaka i realnu kupovnu moć stanovništva. „Od 1952. godine do 1989. lična potrošnja realno je porasla za 5,2 puta ili prosječno godišnje oko 5%. Učešće lične i zajedničke potrošnje od 1952. godine u društvenom proizvodu kretalo se najčešće preko 60% (...) Sa velikim odvajanjima u ovaj vid potrošnje u svim elementima, približili smo se razvijenijim zemljama u svijetu. Istovremeno, ova potrošnja vršila je i korekciju standarda, uzimajući u obzir ličnu potrošnju pojedinih kategorija stanovništva” (Latifić, 1997: 23). Tako se za samo nekoliko godina od početka izgradnje socijalizma, iznimno povećao broj domaćinstava koja su posedovala gotovo sve vrste trajnih potrošnih dobara u opskrbljivanju kućanstva, zbog čega se Jugoslavija u parametrima potrošnje približila razvijenijim zemljama u svetu. Preraspodela nacionalnog dohotka u cilju poboljšanja životnih uslova stanovništva naročito se ogledala po pitanju uslova i dostupnosti stanovanja. Stambeni fond SFRJ početkom 1970-ih godina bio je za gotovo 80% veći nego 1939. godine (Petranović, 1988: 422). Izgradnja stambene infrastrukture za samo nekoliko decenija vidno je podigla standard stanovanja što se oslikavalo proširenjem stambenog prostora, opskrbljenošću nužnim instalacijama kao i

boljim kvalitetom opremljenosti. „U vremenu od 1951-1981. godine broj stanovnika porastao je za 5.883 hiljade, a broj novoizgrađenih stanova za 2.640 hiljade, što ukazuje da je za trideset godina za svaka 2,2 stanovnika izgrađen jedan stan” (Latifić, 1997: 27).

Srazmerno uvećanju proizvodnih kapaciteta kao i privrednom rastu u celosti, zaposlenost stanovništva u Jugoslaviji se u periodu socijalizma rapidno povećavala. Zahvaljujući politici pune zaposlenosti što je sinhronizovano dugoročnom koncepcijom razvoja privrede zemlje na bazi ubrzane industrijalizacije kao i razvoju društvenih delatnosti i društvenih službi, zaposlenost je beležila konstantan rast. Najveći porast zaposlenosti od 40% u prvobitnom periodu postojanja SFRJ ostvaren je u industriji i rudarstvu, dok je najveća stopa rasta zaposlenosti zabeležena u drugoj polovini 1950-ih godina kada je iznosila 7,4%. Zaposlenost u industriji povećavala se natprosečnim tempom, a u kasnijim periodima beleži veliki rast u sektoru trgovine, ugostiteljstvu i turizmu. Tokom 1960-ih godina dolazi do pada stope rasta zapošljavanja na 2,9%, što je bila posledica rasta stope produktivnosti koja je u tom periodu gotovo udvostručena na uštrb snižavanja udela radne snage. Periodi ekonomskih kriza u Jugoslaviji su se itekako odražavali na kapacitet zapošljavanja, što se nastojalo rešiti izvozom radne snage u inostranstvo.³⁰ Proporcija radnog stanovništva se ipak uvećavala tokom 1970-ih, uz uspora-

³⁰ U najtežim godinama, u uslovima teške ekonomske i socijalne krize koja se odvijala krajem socijalističkog perioda 1989. godine, stopa rasta zaposlenosti je bila niska. Ipak, uprkos teškoj perspektivi po pitanju zapošljavanja, domaćinstva bez radno aktivnih članova su bila retka, a dugoročna nezaposlenost nije bila dominantan obrazac (Cvejić, 2013: 67).

vanje rasta produktivnosti, pa se najveći godišnji prosek očitavao u deceniji između 1971. i 1980. godine i iznosio je 1.948.000 novo zaposlenih.³¹ Uporedo sa rastom zaposlenosti u SFRJ srazmerno se povećavao i udeo kvalifikovane radne snage u ukupnoj strukturi zaposlenih lica, što je posledica brzog razvoja privrednih delatnosti i potrebe za kvalifikacionim poboljšanjem zaposlenih. Stoga, je preduzet veliki broj različitih državnih mera u vidu organizovanja i otvaranja mnogih kurseva i seminara koje su za cilj imale stručno osposobljavanje radne snage različitih profesija i zanimanja. „Broj kvalifikovanih radnika u 1988. u odnosu na 1966. godinu povećao se više od 3,2 puta, a visokokvalifikovanih, nešto manje od tri puta. Prema tome, učešće kvalifikovanih radnika u strukturi ukupno zaposlenih povećalo se sa 13,9% koliko ih je bilo zaposleno u 1966, na 24,3%, a visokokvalifikovanih sa 3,3% na 4,7%” (Latifić, 1997: 105). Važno je napomenuti da nominalno radnička država, kakva je SFRJ bila, uvodi regulative u pogledu radnih i socijalnih prava koje deluju u celom društvu i korenito preobražavaju radne odnose koje karakteriše rad na neodređeno vreme, sigurnost zaposlenja, pravo na topli obrok, prevoz, odmor, praznike, dodatno osposobljavanje i obrazovanje, itd.

Socijalistička Jugoslavija kao deklarativno egalitarno društvo, napravila je velike pomake u poboljšanju konstitucionalnog položaja žene. Zahvaljujući jednakosti polova koje je propagirala komunistička ideologija, žene su masovno stupile u javnu sferu rada, prestigavši i razvijena

³¹ Prosečno, u vremenu od 1953. do 1990. godine zapošljavalo se 1.299.000 na godišnjem nivou (Latifić, 1997: 103).

zapadna društva, ne samo po obimu zaposlenosti već i po ukupnoj obrazovanosti žena (Milić, 2001: 145). Ženama se garantovalo pravo na rad, a zakonska regulativa im je obezbeđivala jednaku platu za isti posao uz pravo na plaćeni porodiljski dopust. U zaslugu socijalističkom društvenom uređenju ide i to što su uvedeni najprogresivniji zakoni poput jednakog prava glasa za žene, puna zakonska ravnopravnost u braku, pravo na abortus, itd. Realizacija socijalističke politike se svodila na integraciju žena u javnu sferu, kroz rodno prohodne sisteme obrazovanja i zaposlenja, uz nastojanje da se regrutuje većinski deo ženske populacije u javnu sferu proizvodnje. Ovo je zaista bio veliki i važan doprinos kada je u pitanju realizacija jednog aspekta ženske emancipacije.

Kao jedan od pokazatelja društveno ekonomskog rasta i razvoja jedne zemlje uzima se ukupni društveni proizvod.³² Društveni proizvod u 1985. veći je 7 puta nego u 1947. godini, što znači da se obim ukupne proizvodnje u posmatranom periodu povećavao prosečno godišnje za 5,4% (Savezni zavod za statistiku, 1986: 73). Ovako rapidnim rastom društvenog proizvoda u odnosu na porast društvenog proizvoda razvijenijih evropskih zemalja, postignuto je da se društveni proizvod Jugoslavije poveća sa 21% na 30% u odnosu na prosek tih zemalja u razdoblju od 1965. do 1983. godine. Samim tim, ovakav visoki tempo privrednog rasta, koji je u pojedinim periodima bio i među najvećim u svetu,

³² *Društveni proizvod* koji se koristio u računovodstvu Jugoslavije nije uključivao sektor usluga osim ako su one direktno doprinosile proizvodnji dobara. U tom smislu društveni proizvod je jedna restriktivnija varijanta *bruto domaćeg proizvoda* (BDP) koji se koristi u računovodstvima kapitalističkih zemalja.

SFRJ se svrstala u srednje razvijene zemlje (Latifić, 1997: 160).

Često se govori o socijalizmu kao neefikasnom sistemu.³³ Ipak, čini se da je, za razumevanje pitanja efikasnosti potrebno postaviti ovaj sistem u jednu vremensku šemu i pratiti tok njegovog razvoja. Jugoslavija je otvaranjem ka svetskom tržištu i podsticanjem međusobne konkurencije domaćih preduzeća, u sve većoj meri bila izložena faktorima na koje nije mogla da utiče. Takmičenje na kapitalističkom svetskom tržištu u startu favorizuje kapitalističke proizvođače. Njihova jedina vodilja je profit i tu se ne mogu isprečiti prava radništva, prava na zdravstvo ili obrazovanje, zapravo sve ono što je jedna socijalistička država garantovala svom stanovništvu. Pad profitne stope u kapitalističkom svetu bio je obeležen destrukcijom države blagostanja i otpočinjanjem (neo)liberalne transformacije koja je podrazumevala rezove u socijalnim davanjima, obračun sa sindikatima, seljenje proizvodnje u delove sveta sa nižom cenom radne snage. Podizanje efikasnosti i produktivnosti značili su istovremeno i povećanje stepena eksploatacije, itd. Socijalizam ovome ne može biti konkurentan, a da ne izgubi svoju bit, što se na kraju i desilo. Kako bi podigli konkurentnost i isplatili kredite (nastale

³³ Važno je naglasiti da efikasnost ne može biti univerzalna kategorija koju je moguće u istom obliku primeniti na sve društveno-ekonomske formacije. Često postoji tendencija da se socijalizam samerava *kapitalističkoj efikasnosti*, što je metodološki pogrešno. U kapitalizmu je profit izraz efikasnosti. Sa druge strane, za socijalizam bi se umesto ove usko ekonomske efikasnosti trebalo sagledavati šira, društvena efikasnost, koja bi pored autputa proizvodnje u obzir uzimala širi društveni kontekst, položaj i opterećenost radnica i radnika, nivo zdravstvene zaštite, nivo obrazovanja i kulturne produkcije - rečju kvalitet života. Odnosno, u socijalizmu je proizvodnja dobara i usluga generisana u cilju zadovoljavanja društvenih potreba i jedino u skladu sa ovim možemo određivati *socijalističku efikasnost*.

uvođenjem kapitalističkih elemenata) instaliran je kapitalizam u punoj formi. To ne znači da je ova transformacija bila neminovna, ali možemo reći da je krajem 1970-ih godina postala nezaustavljiva.

Restauracija kapitalizma

Karakteristika ovog prelaska je da su uzroci krize u koju je društvo zapadalo sasvim krivo locirani u socijalističkim elementima društva. Na ovom mestu je potrebno još jednom podvući da socijalistički sistem, kao razvijen, organski sistem u svom totalitetu, nikada nije uspostavljen. To ne znači da socijalizam nije postuliran kao cilj i da njegovi elementi (ideološki, ali i materijalni) nisu prožimali društvenu stvarnost Jugoslavije. Ipak, „kako bi se socijalizam razvio u organski sistem, društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju mora istisnuti privatno vlasništvo; radničko upravljanje mora da smeni despotizam na radnom mestu; i proizvodna aktivnost zasnovana na solidarnosti i zajedništvu mora podrediti pojedinačne interese. Ali, takođe, stara država mora biti prevaziđena i zamenjena novim organima, koji neguju uporedo i promenu okolnosti i samopromenu ljudi” (Lebovic, 2014b: 20). Dakle, potrebno je uspostaviti a) društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, b) društvenu proizvodnju organizovanu od strane radništva, a sve to u cilju c) zadovoljenja zajedničkih potreba (Lebovic, 2014b: 11-12). U Jugoslaviji je implementiran ograničeni deo ovog triptiha. Postojalo je institucionalizovano društveno vlasništvo, a samoupravni elementi, u svom rudimentarnom obliku, omogućili su participaciju radništva u upravljanju proizvodnjom, doduše, u vrlo suženom formatu. Sa druge strane, potrebe

društva nisu bile društveno posredovane, već su diktirane centralizovanim planom. Pored toga, reprodukcija elemenata kapitalizma koja se ogledala u odnosima konkurencije i atomizacije, hijerarhijskoj strukturi na radnom mestu i ograničenoj mogućnosti participacije u donošenju odluka, rezultovali su razgradnjom solidarnih principa i protežiranjem partikularnih interesa.

Na delu su bile različite logike društvene reprodukcije koje ne egzistiraju autonomno, odvojeno jedna spram druge, već su u odnosu interakcije. One se prožimaju i međusobno iskrivljuju, pa nijedan mehanizam regulacije nije egzistirao u svojoj najčistijoj formi. „Umesto da ova kombinacija dozvoljava najbolje, posledica može biti sve najgore iz oba sistema. Upravo zbog toga što postoji protivrečna reprodukcija između različitih setova proizvodnih odnosa, interakcija sistema može generisati krize, neefikasnosti i iracionalnost koja se ne može pronaći ni u jednom sistemu u njegovom čistom obliku” (Lebovic, 2014b: 23). Umesto podređivanju svih elemenata starog društva socijalističkim produkcionim odnosima, recepti za rešavanje društvenih i ekonomskih problema su se homeopatskom metodom izlečenja infekcije kretali u pravcu popuštanja barijera tržištu, odnosno sve većem otvaranju uticajima kapitalističkih regulatornih principa (Lebovic, 2014b: 21).

Ishodište dinamike jugoslovenskog socijalizma bila je kapitalistička restauracija. Njen institucionalno-normativni okvir, između ostalog, ogleda se u reverzibilnom procesu razvlašćivanja društva od poseda nad infrastrukturom i proizvodnim kapacitetima. Nova ekonomska stvarnost podrazumeva i temeljne promene u organizaciji rada, ukidanje samoupravnih organa i novi oblik preraspo-

dele dohotka. Profitno orijentisana proizvodnja ukinula je ideološke matrice koje su zagovarale princip preraspodele i egalitarnosti. Sada se proizvodi samo za račun profita novih vlasnika nekada društvenih preduzeća. Na političkom planu centralistički model upravljanja menja se uvođenjem višepartijskog sistema. Za razliku od Zapadne Evrope u kojoj se (neo)liberalna logika nameće odozgo, uz jasan i konstantan otpor od strane radničke klase,³⁴ u postsocijalističkim zemljama ona se pojavljuje kao deo političkog predloga koji je predstavljao alternativu krizi iz 1980-ih u koju je socijalističko društvo zapalo. Ova kriza je interpretirana kao posledica same socijalističke privrede, pa je alternativa u vidu prelaska na kapitalizam imala podršku i u širim društvenim slojevima.³⁵

Institucionalni ambijent u svim zemljama jugoslovenskog nasleđa je gotovo istovetan. Vidljive su posledice duboke i dugotrajne ekonomske devastacije, praćene negativnim procesima i u svim ostalim sferama društva. Proces kapitalističke restauracije se, pored brutalnog rata, odvijao i u onim standardnim okvirima (neo)liberalne recepture što je podrazumevalo privatizaciju društvenih preduzeća i povlačenje države iz sfere socijalnih davanja.

U Srbiji je tokom 1990-ih godina proces restrukturiranja privrede i društva bio obeležen turbulentnim periodom oružanih sukoba i sankcija. U takvom kontekstu, normativno-institucionalna rešenja su potražena u snažnoj regu-

³⁴ Iako taj otpor najčešće nije artikulisan radikalnijom antikapitalističkom politikom, već pre svega ima defanzivni karakter oličen u borbi protiv rezova i privatizacije javnog sektora, generalno mera štednje.

³⁵ Primera radi, čak i sindikati, koji predstavljaju osnovni vid organizacije radništva, ne preispituju sam koncept privatizacije i eventualno iznose zahtev da ona bude „poštena“, šta god se pod tim podrazumevalo (Vidi više u: Novaković, 2013: 36)

laciji države pri čemu se nakon prvog talasa privatizacije renacionalizuju vitalni sektori industrije. Ipak, ovo ne treba dovoditi u vezu sa eventualnim socijalističkim tendencijama tada vladajuće političke garniture. Ako je režim isprva nominalno zagovarao tržišni socijalizam, vrlo brzo ovaj unutrašnje protivrečan koncept otkriva svoje pravo lice transformacijom društva „u skladu sa kriterijumima funkcionalne tržišne privrede i institucijama nacionalne građanske države. Povratak ekonomske uloge države je bio pragmatična reakcija na kaos koji je izbilo nakon pokušaja restauracije kapitalizma i međunarodne izolacije. Dakle, očuvanje državnog vlasništva i nove nacionalizacije nisu sprovedene sa ciljem povratka u stari sistem” (Musić, 2014: 22). Autoritarni etatiistički mehanizmi regulacije odozgo, praćeni su deregulacijom na nižim nivoima društvene strukture. Nemogućnost da zadovolji osnovne potrebe stanovništva, čak i one najosnovnije, egzistencijalne, država je kompenzovala *de facto* dopuštanjem funkcionisanja crnog tržišta koje je kako-tako olakšavalo život u periodu socijalne katastrofe izazvane sankcijama međunarodne zajednice. Ovakva deregulacija imala je i funkciju omogućavanja konstituisanja delova nove buržoazije i generisanje mase novca putem kriminalnih aktivnosti kojim je ekspropriatiran društveni kapital.³⁶

³⁶ Važno je naglasiti da strukturne razlike između „legalno” i „nelegalno” stečenog novca kojim se inicijalno pokreće kapitalistička proizvodnja nisu od prevelikog značaja za makroanalizu sistema. Takođe, treba dodati da su zakoni u krajnjoj instanci uvek konstituisani u skladu sa logikom dominantnog sistema koji nastoje legitimisati i legalizovati postojeće stanje. U tom smislu, onima koji nisu u mogućnosti da se uključe u tokove sistema, legalni kanali (napredovanja) često nisu dostupni pa se koriste onim nelegalnim. No, u slučaju konkretne restauracije kapitalizma na području Srbije, bitno je podvući da je u nedostatku dovoljne mase novca na unutrašnjem planu, kao i u situaciji kada je sistem zatvoren za upliv nov-

Nakon prekompozicije vlasti na političkoj sceni 2000-ih godina, ukidanja poslednjih tragova međunarodnih sankcija Srbiji i potpunog otvaranja za uticaje međunarodnog tržišta, implementiran je agresivan institucionalni okvir kapitalističke restauracije. Legitimizacijsko uporište su nove vlasti, između ostalog, crpele iz finasijske i političke podrške zapadnih kapitalističkih centara. Liberalizacija tržišta se isticala kao opšte rešenje i lek za sve probleme ekonomskog, političkog i socijalnog razvoja. Samim tim, u reforme se uplovilo sa maštarijom kako će (neo)liberalna restrukturacija, po samoj logici stvari, dovesti do opšteg ekonomskog napretka i socijalne ravnoteže. No, puna restauracija kapitalizma nije rešila nijedan egzistencijalni problem stanovništva, već upravo suprotno – na delu je potpuna socijalna devastacija većine stanovništva u okviru matrice (neo)liberalizma.

Posle strmoglavog pada, nivo BDP-a iz 1989. godine, koja predstavlja tačku preloma, od svih bivših jugoslovenskih zemalja, prva je dostigla Slovenija (1998. godine), dok za zemlje poput Srbije ili Makedonije nema naznaka da će uspeti da dobace do tog nivoa u skorijoj budućnosti. Bolja pozicija Slovenije, između ostalog, uslovljena je jakim sindikatima, postepenom privatizacijom i sporijom deindustrijalizacijom u odnosu na druge postsocijalističke zemlje – banke, sektor javnih usluga i deo infrastrukture ostali su u državnom vlasništvu, a nizak kurs lokalne valute omogućio je konkurentnost domaće robe na međunarodnom tržištu. „Slovenija u razdoblju od 1991. do 2004. nije bila u boljem položaju od ostalih postsocijalističkih zemalja zbog

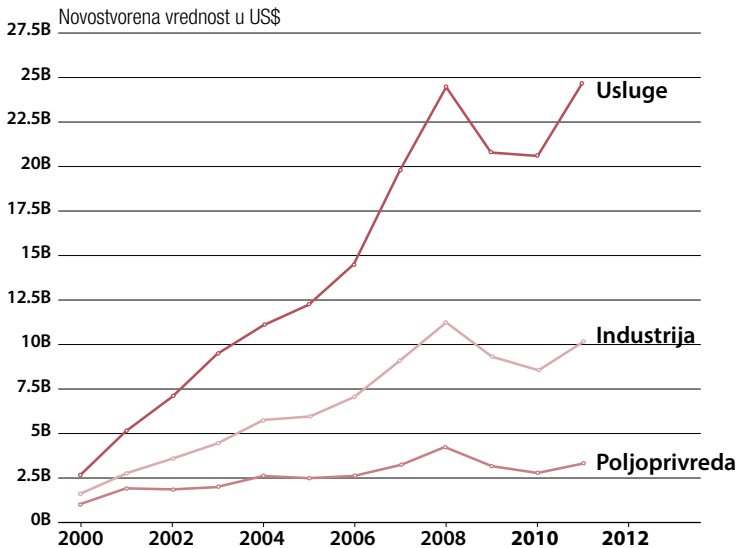
ca iz vana, bilo nužno na svaki mogući način omogućiti akumulaciju sredstava kojima bi privatizacija bila izvršena.

svoje spretnosti u prilagođavanju na kapitalizam, nego zbog toga što je očuvala više socijalističkih elemenata” (Krašovec, 2013). Najveći broj drugih „postsocijalističkih” zemalja prelazak na kapitalizam sproveo je putem „šok terapije”.

Srbija danas zaostaje za jednu trećinu BDP-a u odnosu na 1989. godinu što je pokazatelj izuzetno niske privredne aktivnosti.³⁷ Pad industrijskog udela u strukturi privrede Srbije je očigledan. Industrijski proizvodni kapaciteti su u razdoblju 1990-ih i 2000-ih pali za više od 60%, a udeo industrije u BDP-u se smanjio sa 31% na 15%. U istom ovom periodu, broj radnika i radnica u industrijskoj proizvodnji je opao sa 1,03 miliona na 0,3 miliona. Uništena privredna infrastruktura velikih društvenih preduzeća rezultovala je ogromnim socijalnim troškovima izraženim u porastu nezaposlenosti, a samim tim i velikim porastom siromaštva. „Industrija je prestala da bude ‘vodeća privredna delatnost’ u strukturi (...) privrede; umesto novih radnih mesta ona masovno uvećava kontigent nezaposlene radne snage” (Božić, 2009: 434). Mnoge grane drastično su smanjile proizvodnju, a neki sektori su praktično nestali. Privreda se restruktuirala tako da njome počinje da dominira sektor usluga.

³⁷ Okretanje od socijalističke ka kapitalističkoj proizvodnji znači da se za *centralne* parametre uspešnosti jedne ekonomije uzimaju profitabilnost i stopa rasta BDP-a. Ipak, nijedna od ove dve stavke ne može pokazati nivo životnog standarda stanovništva – možemo imati visok procenat rasta BDP-a, a ujedno i porast nejednakosti, nezaposlenosti, srozavanje socijalnih i ekoloških standarda ili, pak, visoku profitabilnost po cenu drastičnog smanjenja nadnica i poreza pa samim tim i socijalne zaštite.

Novostvorena vrednost po sektorima u milijardama američkih dolara

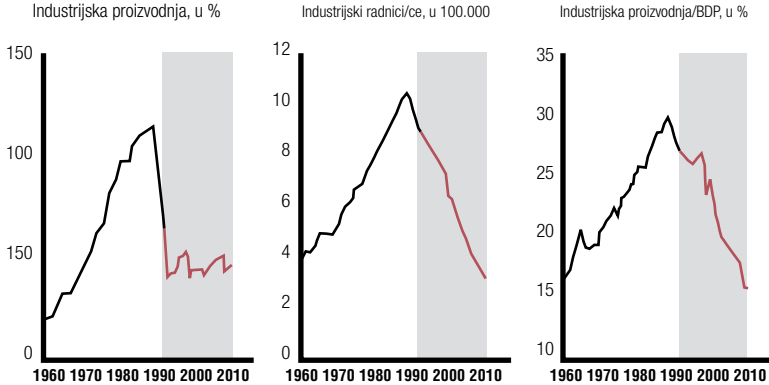

Izvor: Svetska banka, <http://data.worldbank.org/>

U kontekstu restauracije kapitalizma, industrija je izložena jednoj vrsti potresa. „Najpre, ona gubi domaće tržište kao svoj oslonac. Do tog gubitka dolazi najpre smanjenjem tražnje na njemu za industrijskim proizvodima zbog opadanja privredne aktivnosti i, shodno tome, realnog smanjenja svih vidova potrošnje. Zatim, brzom liberalizacijom trgovine sa svetom – na osnovu preporuke (...) od strane međunarodnih institucija (‘vašingtonskog konsenzusa’), domaća industrija (...) na domaćem tržištu dobija konkurenciju, pre svega, transnacionalnih kompanija koje su u tehnološkom i drugim vidovima konkurentnosti bile u superiornijem položaju” (Božić, 2009: 431). Dinamika kretanja industrijske proizvodnje od 1990. godine naovamo predstavlja kontinuirano negativni trend koji iz godine u godinu beleži nisku angažovanost proizvodnih kapaciteta

pa možemo konstatovati da poslednjih četvrt veka karakteriše dramatična deindustrijalizacija.

Periodi industrijalizacije i deindustrijalizacije Srbije

Izvor: Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije, <http://www.ses.org.rs/upload/StrategijaReind2013Srp.pdf>

U situaciji u kojoj je industrija gotovo uništena, javni sektor i dalje relativno obiman,³⁸ a kreditno zaduživanje veliko, u manjoj ili većoj meri (neo)liberalno orijenti-

³⁸ Obimnost javnog sektora se ovde uzima u obzir samo u odnosu spram prihodovanja državnog budžeta, u smislu da devastirana privreda ne uspeva da proizvede dovoljno sredstava koja bi omogućila nesmetano funkcionisanje javnog sektora i svih njegovih aspekata u neophodnom obimu. Treba istaći da, kada je u pitanju broj radnika i radnica koje upošljava, javni sektor, u pojedinim delovima, karakteriše potkapacitiranost. Iako se poređenjem broja zaposlenih u javnom sektoru sa ukupnom sumom radno angažovanog stanovništva može ustanoviti da u njemu radi oko 45% ukupnog broja zaposlenih, „ovakvo poređenje prikriva važnu činjenicu – javni sektor nije sam po sebi prevelik, već je ukupan broj zaposlenih premali, jer je više od polovine radno sposobnog stanovništva nezaposleno. Ukoliko se primeni drugačiji metod, pa se broj zaposlenih u javnom sektoru dovede u vezu sa stanovništvom koje je u radno aktivnom dobu, dobija se brojka od 16,9 procenata. Radikalno drugačija slika se dobija kada se to dovede u odnos sa ukupnim stanovništvom: prema podacima iz 2012., udeo zaposlenih u javnom sektoru sa javnim preduzećima iznosi 7,6% od ukupnog stanovništva, dok je u Hrvatskoj i Crnoj Gori taj broj veći za jedan procenat, u Sloveniji za dva, kao i u Britaniji i Poljskoj. Prema istim podacima, u Srbiji u obrazovanju radi 1,95%

sane vlade okreću se dodatnoj privatizaciji – onoga što je preostalo da se privatizuje – ne bi li se donekle smanjili budžetski deficiti. Prodaju se ili na višegodišnji zakup daju različiti resursi poput rudnika, šuma, izvorišta, gradskih površina, itd. Eksploatacija prirodnih resursa često nije praćena odgovarajućim standardima pa troškovi sanacije ekoloških šteta u perspektivi mogu prevazići budžetsko prihodovanje.³⁹ Sa druge strane, u kontekstu dominacije (neo)liberalne ideologije, javni sektor nalazi se pod konstantnim pritiskom. Najčešće se ističe da je ovaj sektor privrede „parazitski”, da troši previše budžetskog novca, te da je javne usluge, radi efikasnijeg funkcionisanja, potrebno prepustiti tržištu.⁴⁰ Država se, dakle, gotovo potpuno povlači iz uloge obezbeđivača dobara i usluga i, vođena (neo) liberalnim uputima, pojavljuje kao aktivni agent koji autoritarnom intervencijom uspostavlja „povoljnu ekonomsku klimu” u kojoj tržište nastavlja da reguliše proizvodnju i raspodelu.

No, problem nije samo u privatizaciji tokom koje je rasprodata gotovo celokupna zajednička svojina, već i u komodifikaciji neprivatizovanih dobara. Naglasak se sta-

ukupnog stanovništva, dok je evropski prosek 3,46%; u zdravstvu i socijalnoj zaštiti radi 2,24%, a evropski prosek je 4,74%” (Vuković, 2014).

³⁹ Kao aktuelne primere možemo navesti insistiranje na omogućavanju eksploatacije nikla ili naprasnu obuzetost uljnim škrljicima.

⁴⁰ Dodatan problem predstavlja i to što državne institucije i preduzeća – i ona koja se bave proizvodnjom usluga i ona koja se bave proizvodnjom dobara – često bivaju iskorišćena od strane kadrova političkih partija koji se postavljaju na upravljačke pozicije koje se dalje koriste za ličnu i partijsku dobit. Ovakav oblik eksploatacije javne imovine nije retkost. Ipak, moramo naglasiti da se na korupciju ne može gledati kao na centralni problem naših društava. Iza korupcije stoji logika profita i lične koristi. Ona predstavlja osnovu kapitalizma koja ne prepoznaje javna dobra ili javni interes.

vlja na ekonomsku efikasnost, pa se tako delovi javnog sektora, poput obrazovanja ili zdravstva, pretvaraju u robu i izbacuju na tržište. Kada je reč o visokom obrazovanju, nedovoljna izdvajanja iz budžeta i prepuštanje fakulteta tržišnoj utakmici usloveli su drastičan porast školarina koje onemogućavaju siromašnijim slojevima društva pristup visokom obrazovanju. Direktno naplaćivanje obrazovanja samo je jedan nivo problema u čitavom procesu komodifikacije tokom kojeg se aktivnosti i rezultati sprovedeni u ovoj sferi standardizuju tako da se njima može trgovati u svrhu sticanja profita i da mogu biti prisvojeni od strane kapitala (Hjus, 2012: 25).⁴¹ Znanje se prepušta tržištu, implicitno gubeći emancipatorni potencijal te stvarajućí armiju visokokvalifikovanog i visokoadaptivnog radnog kadra tj. produkujućí visokokvalifikovanu radnu snagu koja je u potpunosti podređena zahtevima kapitala koji bi je potencijalno mogao zaposliti (Vesić *et al.*, 2013: 13). U kontekstu deindustrijalizovane zemlje u kojoj preovlađuje uslužni sektor i u kojoj se potreba za visokokvalifikovanom radnom snagom smanjuje iz godine u godinu, ove tendencije znaće drastično snižavanje kvaliteta visokog obrazovanja i potencijalno gašenje onih naučnih disciplina koje se ne pokažu direktno „isplativim”, čime se potpuno redefi-

⁴¹ Ujedno se uvode i „poslovni modeli” upravljanja koji su praćeni uvođenjem paralelnih hijerarhijskih struktura. „Pored onih klasičnih akademskih hijerarhija po statusu, uvode se i hijerarhije po kojima je postalo važno koliko je ko sposoban privući investitora, dobiti sponzorstva iz privatnog sektora ili finansije raznih fondova preko određenih projekata, itd. Uvode se, takođe, i odnosi konkurencije na sve razine, odnosno od makro nivoa, koji podrazumeva nadmetanje pojedinačnih država (gde se npr. države u Evropi nadmeću ko ima bolje univerzitete), preko nadmetanja pojedinačnih univerziteta, pojedinačnih fakulteta i pojedinačnih odseka jednog fakulteta, pa sve do razine pojedinaca, do mikro razine, gde se pojedinačni istraživači, profesori i asistenti takmiče međusobno” (Krašovec, 2012: 86).

niše polje nauke i obrazovanja i njihove funkcije u društvu. U Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. koju je Vlada republike Srbije usvojila 25. oktobra 2012. godine ove tendencije se čak ni ne pokušavaju sakriti pa se tako u dokumentu insistira na razvoju „preduzetničkog univerziteta”, dok su ideje preduzetništva generalno, samozapošljavanja i celoživotnog učenja centralne za ovaj dokument koji usmerava razvoj obrazovanja na domaćem terenu. Takođe, „u strategiji je, sa jedne strane, artikulisano nešto što bismo mogli odrediti kao imperativ visokog obrazovanja, dok je, sa druge strane, ogroman deo populacije efektivno isključen uvođenjem privatnog finansiranja studija. Visoko obrazovanje je postalo nužnije nego ikada ranije i istovremeno ono sada mora da se plati. Ovo bismo mogli nazvati paradoksom manje dostupnosti i veće nužnosti visokog obrazovanja” (Vesić *et al.*, 2013: 13).

Liberalizacija zdravstvenog sistema u Srbiji rezultovala je pogoršanjem javnih usluga kao i polarizaciji njihovog pružanja. Izdvajanja države na zdravstvenu zaštitu obuzdavaju se „racionalizacijom” troškova i „optimalizacijom” broja zaposlenih u zdravstvenom sektoru. Tako se, na primer, prvo uvodi plaćanje participacije pri lečenju u javnim zdravstvenim ustanovama, pa se kasnije brojni pregledi i medicinski zahvati počinju postepeno skidati sa spiska usluga koje finansira socijalno osiguranje. Slično je sa lekovima i sve manjim spiskom onih lekova koji se mogu izdavati na recept. „Racionalizacija” troškova se sprovodi i uvođenjem koncepta *kapitacije* odnosno merenjem učinkovitosti rada zdravstvenog osoblja.⁴² Ovim propisom ukup-

⁴² Vidi više na: <http://www.rfzo.rs/index.php/davaocizdrusluga/kapitacija-actual-16>

na plata medicinskih radnica i radnika zavisi od niza različitih faktora. Primera radi, njima se meri „efikasnost”, odnosno broj poseta pacijenata, i „racionalnost”, odnosno vrednost lekova koje prepisuju svojim pacijentima a koja se plaćaju sredstvima obaveznog zdravstvenog osiguranja. Tako su lekari u poziciji da, ukoliko žele veću platu, svojim pacijentima tendenciozno ne prepisuju lekove i upute za različite pretrage. Ovakva vrsta kvantifikacije, koja direktno suprotstavlja interese korisnika i pružalaca usluga, definitivno ne dovodi do poboljšanja kvaliteta usluga. Treba dodati da i značajan broj stanovnika/ca nije obuhvaćen sistemom zdravstvenog osiguranja. Među onima koji nisu zdravstveno osigurani su lica koja rade u neformalnoj ekonomiji kao i radnice i radnici čiji poslodavci ne uplaćuju redovno doprinose za zdravstveno osiguranje. Postepena privatizacija zdravstva kao i povećani udeo privatnog sektora u zdravstvenom sistemu efektivno onemogućava facilitaciju zdravstvene infrastrukture za šire društvene slojeve i u krajnjoj instanci, dovodi do drastičnog pogoršanja kvaliteta zdravstvene zaštite.

Teško stanje u privredi se posledično odrazilo i na perspektivu zapošljavanja. Ukoliko se podaci statističkih službi kontinuirano prate, očigledan je konstantan rast broja nezaposlenih lica kao i smanjenje broja zaposlenih. Dugoročna nezaposlenost je posebno pogodila radnike i radnice iz industrijskog sektora i nerazvijenih regiona Srbije (Cvejić, 2013: 68). Stotine hiljada industrijskih radnika koji su ostajali bez posla danas se posmatraju kao kolateralna šteta demokratizacije i prelaska u novi ekonomski sistem baziran na tržišnoj ekonomiji (Krašovec, 2010: 203). Podaci Zavoda za statistiku kažu da je aktuelna stopa neza-

poslenosti 19,6%, što je cifra dobijena na osnovu podataka iz Ankete o radnoj snazi u kojoj je zaposlenom smatrana svaka osoba koja je radila makar i jedan sat u toku nedelje, bez obzira na visinu primanja, da li je radila na crno ili je bila pod ugovorom. Jasno je da ovakvo merenje ne daje realnu sliku zaposlenosti pa je stoga bolje pogledati ukupan broj zaposlenog stanovništva koji je već godinama u silaznoj putanji. Tokom 2014. godine on je pao ispod 1,7 miliona, od oko 2,9 miliona radno sposobnog stanovništva.⁴³ Ako se ovome doda broj penzionera koji otprilike iznosi 1,7 miliona lica, ove dve kategorije stanovništva čine oko 1/3 ukupne i više od 40% odrasle populacije, što znači da je udeo ove dve grupe u društvu udvostručen u 20 godina (Cvejić, 2013: 66). Takođe, u Srbiji prema službenim podacima svaka druga mlada osoba nema posao.⁴⁴ Ovde je važno spomenuti da se za analizu stope nezaposlenosti koriste isključivo raspoloživi i dostupni podaci o registrovanoj nezaposlenosti u Zavodu za zapošljavanje, pri čemu problem stvarne (ne)zaposlenosti ostaje skriven zbog ogromnog broja ljudi koji rade na crno. Procene o broju radnika koji rade u sivoj ekonomiji variraju,⁴⁵ krećući se od 300.000 do 1.000.000

⁴³ U januaru 2015. godine zaposleno je bilo 1,69 miliona stanovnica i stanovnika Srbije, dok su aktivno nezaposlena lica brojala 754.000. Vidi više na: http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7161&change_lang=ls

⁴⁴ Vidi više na: <http://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/countryinfo.html> Kada je u pitanju nezaposlenost mladih, a i generalno, često se govori o tome kako sistem obrazovanja nije usklađen potrebama privrede. Naravno, ova teza predstavlja manevar izbegavanja saopštavanja realnog stanja: u Srbiji je privreda uništena, radnih mesta nema i takva situacija ne može se promeniti izmenama u sferi obrazovanja, već je za ozbiljnije promene potrebna radikalno drugačija koncepcija društvenog ustrojstva kao totaliteta.

⁴⁵ Dodatno, raspoloživi podaci govore se da svakom šestom radniku u Srbiji poslodavac ne uplaćuje obavezni penzijski staž (Ristanović, 2011: 4).

ljudi koji po različitim osnovama rade na crno. Najviše su zastupljeni u sektoru trgovine, ugostiteljstva, građevinarstvu, zanatskim i industrijskim delatnostima. Najprisutniji u sivoj ekonomiji su mladi, nekvalifikovani radnici i radnice, najviše do nivoa srednje stručne sprema, zaposleni bez redovnih primanja, nezaposlena lica preko 40 godina starosti, primaoci socijalne pomoći, itd. „Mnogi poslodavci zloupotrebljavaju različite radno pravne institute a pre svega probni rad, stručno usavršavanje i dr. i koriste ih kao mogućnost za zloupotrebe raznih vrsta. Najviše su ugroženi mladi, bez radnog iskustva – pripravnici” (Ristanović, 2011: 6).

Usled izrazitog povećanja broja nezaposlenih i penzionisanih lica, zamrznutih i nominalno niskih plata i penzija i veoma izraženog rasta cena osnovnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda kao i energetske resursa – životni standard ogromnog dela stanovništva drastično se pogoršao. Prosečna plata kreće se oko 350 evra, a prosečna penzija oko 200 evra.⁴⁶ Za namirivanje prosečne potrošačke korpe tokom jednog meseca, sudeći po zvaničnim statistikama, potrebno je nešto preko 550 evra, dok neka istraživanja pokazuju da je za iole pristojan život četvoročlane porodice potrebno i celih 1.200 evra mesečno. Beznadežnu situaciju još drastičnije ilustruju podaci o udelu siromašnih i ekstremno siromašnih lica u ukupnoj populaciji, koji je u poslednjih nekoliko godina prešao cifru od 800.000. Zvaničan broj siromašnih osoba koje primaju socijalnu pomoć iznosi 185.000, kohorta starija od 65 godina koja nema nikakva materijalna primanja broji 100.000 lica dok se oko

⁴⁶ Vidi više na: http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7161&change_lang=ls

40.000 gladnih zvanično hrani u narodnim kuhinjama (Vratuša, 2012: 245). Ovome treba dodati podatak da samo 2% porodica u Srbiji prima finansijsku pomoć, a naknade za nezaposlene kategorije su kratkotrajne i veoma niske (Cvejić, 2013: 70).

Ogroman broj problema u domeni zasnivanja i prestanka radnog odnosa kao i socijalne zaštite radništva postepeno je pratila i promena radne legislative u vidu liberalizacije radnog zakonodavstva. Niz izmena zakona o radu predstavljaju imperativ (neo)liberalne racionalizacije pri čemu, u kontekstu pune restauracije kapitalizma, dolazi do realne supsumpcije rada pod kapital odnos⁴⁷ čija logika diktira i pitanje sadržine radne legislative. Prelomnu tačku po pitanju pravno normativnog aspekta *uređenja radnih odnosa* predstavlja 2001. godina, kada se uvodi prvi „demokratski” i „evropski” zakon u Srbiji kojim udruženje poslodavaca postaje priznati pravni subjekt formalno jednak strani zaposlenih. Na ovaj način, uvođenjem novog pravnog subjekta, kao zastupnika sveta kapitala u institucionalno uređenje radnog odnosa, u potpunosti nestaje legitimizacijski mehanizam socijalne integracije radništva. Pored ovoga, ovaj zakon kodifikacijom određenog seta obavezujućih pravila i regulacija vrlo otvoreno zagovara liberalizaciju tržišta rada kao i fleksibilizaciju radnih odnosa uslovljavajući snižavanje radničkih prava na opštem nivou.⁴⁸ Nakon što je 2005. godine donesen Zakon o radu

⁴⁷ Vidi više u: Krašovec, Primož. 2011. Realna supsumpcija u hramu duha. u: Kroz tranziciju. Novi Sad: AKO. str: 43-70

⁴⁸ Tako se npr. Zakonom iz 2001. godine trajanje radnog odnosa na određeno vreme povećava sa pola godine na tri godine. Pitanja prava i odgovornosti radništva su vrlo šturo ili nisu uopšte definisani, ne postoje propisana pravila po pitanju premeštaja radnika i radnica, ne prepoznava se dopunski rad, itd.

koji je u izvesnom smislu ublažio (neo)liberalnu regulativu Zakona iz 2001, efekti i posledice fleksibilizacije rada ponovo dolaze do izražaja u odredbama novog Zakona o radu usvojenog jula 2014. godine, reflektujući sve težu i inferiorniju poziciju radništva u pogledu ostvarivanja brojnih prava iz radnog odnosa kao što su trajanje radnog odnosa, preraspodela radnog vremena, radnog mesta, prekovremenog rada, godišnjeg odmora, visine zarade, rokova za isplatu zarade, otkaza i otpremnina, sindikalne organizovanosti, itd. Paralelno sa ovim izmenama podiže se godišnji prag za odlazak u penziju za oba pola sa tendencijom daljeg rasta. Neizvesnost koja ovim merama pogađa radništvo se dodatno pogoršava prihvatanjem nestandardnih oblika rada, kao što su rad na određeno, rad sa nepunim radnim vremenom i obavljanje više poslova istovremeno.⁴⁹ Tako je „broj preduzeća koji radnike angažuje na određeno vreme u porastu, a udeo sindikalno organizovanih radnika u njihovom ukupnom broju se stalno smanjuje, uprkos zbivanjima koja sve više zahtevaju solidarnost. Sve ovo stvara kod radnika osećaj nesigurnosti koji se sve više širi” (SES, 2011: 83). Poslednju izmenu Zakona o radu pratila je i velika debata koja se ticala agencijskog rada i mogućnosti poslodavaca da iznajmljuju radnike i radnice što je jasan pokazatelj u kojim ideološkim i materijalnim okvirima funkcioniše društvo danas. Fleksibilnim oblicima zapošljavanja se dodatno uslovljava prekarizacija rada kao i povećanje rezervne armije rada koja u krajnjoj instanci

⁴⁹ U prilog ovome svedoči sve veći broj ugovora na određeno vreme umesto na neodređeno, honorari umesto redovnih plata na mesečnom nivou, nestalno ili fleksibilno radno vreme, što je upravo eufemizam za prekovremeni rad preko vikenda, noćni rad, u vreme praznika, itd. (Krašovec, 2012: 87)

dovodi do smanjivanja plata i smanjenja izdataka na rad. S obzirom na to da nove izmene Zakona o radu zapravo olakšavaju otpuštanja, isti obim posla će spasti na manji broj ljudi koji će morati više da rade za istu ili čak manju platu, dok će se otpuštena lica suočavati sa posledicama dugoročne nezaposlenosti. Problematičnost novog Zakona o radu proizilazi sa jedne strane iz nepreciznog definisanja ključnih aspekata radnog odnosa, što daje prostor za zloupotrebe od strane poslodavca kome se omogućava da sve uslove rada određuje samostalno. Iako su već postojali brojni primeri kršenja i nepravilnosti u sferi primene odredaba prethodnih, „blažih” verzija Zakona o radu, novi zakonski okvir omogućava upravo legalizaciju takvih praksi. Konkretno posledice nove zakonodavne logike odraziće se na sve aspekte društvene reprodukcije, ali i regulacije svakodnevnog života radništva što neminovno limitira socijalno ekspanzivne parametre koje određuju kvalitet života. S tim u vezi, neizvenost po pitanju produžetka radnog ugovora, trajanja radnog vremena, isplate i visine nadnica kao i limitiranost radničkog organizovanja i ograničena mogućnost štrajka determiniše primoranost i spremnost na potplaćeni, kao i rad u drastično pogoršanim uslovima.

Ipak, od politike koja nas je dovela tu gde jesmo, za sada se ne odustaje. Štaviše, Vlada Republike Srbije dodatno je zaoštrila situaciju insistirajući na merama štednje i rezanju socijalnih izdataka. Ideja je da će se kroz štednju smanjiti budžetski deficit, dok će fleksibilizacija tržišta rada konačno omogućiti dolazak stranih investitora i otvaranje radnih mesta. Direktno strane investicije već dugi niz godina predstavljene su kao jedini lek za oporavak ekonomije. Sve političke partije u Srbiji postavljale su pred sebe kao

važan zadatak „kreiranje povoljne poslovne klime” čime bi bio omogućen dolazak investitora. „Povoljna poslovna klima” reflektovala se u subvencionisanju privatnog kapitala novcem iz javnog budžeta i kontinuiranom urušavanju prava radnica i radnika u cilju pojeftinjenja cene rada za kapital. Ako investitori i dolaze, to je pre svega zbog jeftine radne snage, niskih poreza i niskih ekoloških standarda, kao i subvencija koje država nudi stranim investitorima za svako novo radno mesto koje otvore. I pored svih pogodnosti retki su slučajevi da se direktnim stranim investicijama pokrene ozbiljniji razvoj realnog sektora – najčešće su tu u pitanju investicije u uslužni sektor (trgovina i finansije), laku industriju, proizvodnju poluproizvoda ili, pak, industrije u kojima se ne proizvodi već sklapa finalni proizvod. Naravno, ono što se prećutkuje je da će se sve prelomiti preko leđa radništva: različitim porezima smanjuju se plate,⁵⁰ a fleksibilizacija tržišta rada i olakšano otpuštanje dovode do još veće konkurencije oko ionako oskudnog broja radnih mesta. Ove mere treba posmatrati i u regionalnom kontekstu u kojem i ostale zemlje u našem okruženju sprovode slične zakone, pa se privlačenje stranih investicija, odnosno „podizanje konkurentnosti”, pretvara u jednu specifičnu trku do dna u kojoj najviše ispaštaju oni najsiromašniji. Treba ih posmatrati i u širem, evropskom kontekstu u kojem naša jeftina radna snaga omogućava snižavanje cene rada u zemljama kapitalističkog centra.

⁵⁰ Primera radi, 7. decembra 2013. godine na snagu je stupio tzv. Zakon o solidarnom porezu (Sl. glasnik RS, br. 108/2013) kojim se reguliše umanjeње neto plata i drugih primanja radnica i radnika zaposlenih u javnom sektoru. Solidarni porez je u novembru 2014. zamenjen otvorenim smanjenjem plata u javnom sektoru većih od 25.000 dinara linearno za 10%.

Državni regulatorni okvir, dakle, ogleda se sa jedne strane, u odustajanju od proizvodnog sektora i okretanju ka direktnim stranim investicijama koje se prizivaju poput neke sile koja će rešiti probleme opustošene privrede i, sa druge strane, u kreditnom zaduživanju kod inostranih fondova.⁵¹ Zaduzivanje, kako smo videli i prethodno u tekstu, nije nikakva novina. Ipak, u periodu od 1989. godine do danas u svim bivšim socijalističkim državama se ovaj dug drastično povećao. No, važno je naglasiti kako danas javno politički diskurs o zaduživanju služi dodatno i kao legitimizacijska strategija procesa mera štednje i neoliberalnih regulativa koje se agresivno implementiraju u društvenu stvarnost. Konkretna analiza socioekomske logike procesa zaduživanja kao i karaktera duga u smislu legitimnosti morala bi uzeti u obzir svrsishodnost i cilj upotrebe novca dobijenog putem kredita kao i uporednu razliku između ekonomskog boljitka i kolektoralne štete kao posledičnog efekta procesa zaduživanja.

Godina	Ukupan javni dug*	Učešće u BDP u %
2000	14167	201,2
2001	13433	97,7
2002	11529	68,3
2003	11023	61,7
2004	9675	52,6
2005	10282	50,2

⁵¹ Propadanje privrede dodatno opterećuje budžet. Naime, produktivnost drastično opada, manji broj zaposlenih uslovljava i manje budžetske prihode od oporezivanja nadnica, a rast broja nezaposlenih i socijalno ugroženih drastično pritiska socijalni sistem koji je na ivici kolapsa. Privremeni izlaz se pronalazi u stranim kreditima.

2006	9352	35,9
2007	8875	29,9
2008	8781	28,3
2009	9851	32,8
2010	12156	41,8
2011	14788	45,4
2012	17717	56,2
2013	20141	59,6
2014	22761	70,9

* U milionima evra

Kretanje javnog duga Republike Srbije

Izvor: Ministarstvo finansija, http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7161&change_lang=ls

Od 2008. do 2014. godine, ukupan javni dug je skočio sa 8,7 na 22,7 milijardi evra. Kako je BDP u istom periodu nominalno stagnirao, učešće javnog duga u BDP-u je sa 28,3% skočilo na 70,9%. U kontekstu razorene privrede, država nije u mogućnosti da ubira dovoljno sredstava. Velika nezaposlenost uskratila je prihodovnu stranu državnog budžeta značajnijih primanja od oporezivanja plata. Troškovi se, sa druge strane, uvećavaju (iako blago rečeno skromnim) izdvajanjima za sve kategorije siromašnog i nezaposlenog stanovništva koje su u kontinuiranom porastu. Budžetske rupe se mahom popunjavaju iz poreza na dodatu vrednost (PDV) i akciza, što su stavke koje čine oko dve trećine državnih prihoda. Na ovaj način troškovi budžeta se prebacuju sa proizvodnje na potrošnju, sa kapitala na rad. Ipak, ovakva struktura javnih finansija nije održiva na duži rok. Sve siromašniji građani smanju-

ju svoju potrošnju čime se smanjuje naplata PDV-a i akciza, odnosno prihodi budžeta. Potrošnja građana i građanki se potencijalno može pokrenuti kreditnim zaduživanjem čime se trenutni troškovi odlažu za budućnost. Ipak, neizvesnost posla i niske zarade čine naplatu kreditnog duga upitnim. Raste procenat nenaplativih kredita, što povratno utiče na rast cene novih kredita (kamata) i time ih opet čini nedostupnim širim društvenim slojevima. Smanjenje budžetskih prihoda dodatno će uticati i na nove rezove u socijalnim davanjima. Za očekivati je da javni servisi, zdravstvo i obrazovanje, nastave da se guraju ka tržištu, odnosno da se država povuče iz finansiranja ovih sektora čime će oni postati nedostupniji ljudima koji nemaju novca da ih plate. Država je, dakle, od servisa koji je finansiran od građana i koji treba da obezbedi osnovne uslove za „dostojanstven” život, u potpunosti pretvorena u aktera koji radi u službi kapitala, obezbeđujući jeftinu radnu snagu i uslove za reprodukciju tog kapitala (Simović, 2014). Naravno, ovakva orijentacija je uslovljena i kretanjima globalne ekonomije. Naime, u uslovima u kojima se kapital slobodno kreće preko granica nacionalnih kapitalističkih država, podizanje poreza i uvođenje protekcionističkih mera, kada je unutrašnje tržište vrlo skromnog kapaciteta, može samo negativno uticati na trgovinski bilans države. Ipak, ukoliko većem broju ljudi na ovom stepenu tehnološkog razvoja postaju nedostupne javne usluge onda moramo zaključiti da je u pitanju neefikasnost kapitalističkog modela regulacije. Stvaranje uslova za rast profitabilnosti ugrožava potrebe ljudi za različitim aspektima socijalne sigurnosti pa se stoga logika profita pojavljuje kao neefikasan alokator resursa. Zato se rešenje za aktuelnu situaciju mora potraži-

ti u radikalno drugačijem ekonomskom modelu koji će biti zasnovan na principima solidarnosti i jednakosti.

Bilans pokušaja stabilizacije privrede u poslednjih nekoliko decenija je poražavajući. BDP još uvek nije dostigao nivo iz daleke 1989. godine. Ideja o razvoju industrijske proizvodnje je napuštena pri čemu je udeo industrijske proizvodnje u strukturi BDP-a pao na mizernih 15%. Uništeni proizvodni pogoni i teško stanje u realnom sektoru odrazili su se izrazito negativno na položaj radničke klase. Podaci iz istraživanja Socijalno-ekonomskog saveta Republike Srbije govore da je „u procesu privatizacije posao izgubilo gotovo 3/4 (74,41%) ljudi zaposlenih u društvenom sektoru, a da pri tom nije reč o porastu produktivnosti već o gašenju mnogih proizvodnih pogona” (SES, 2011:83). Javni servisi i infrastruktura, kao referentni okvir za ostvarivanje socijalnih prava, u kritičnom su stanju, dok se istovremeno siromaštvo povećava rapidnim tempom. „Katastrofalna posledica je i to što je skoro cela društvena privreda Republike Srbije u periodu 2002. do 2011. prodana za bednih 2,6 milijarde evra” (Drašković, 2011: 6). Obećani prosperitet na unutrašnjem planu sveo se na puku preraspodelu imovine i utvrđivanje ekonomske i političke moći, dok je na međunarodnom planu učvršćena integracija na periferiju svetskog kapitalističkog sistema.

Danas preovlađuju teze da je naša trenutna situacija isključiva posledica naših ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih obeležja, nasleđa i struktura. Tvrdi se da će se podrazvijenost prevazići stimulacijom širenja kapitala, kapitalističkih institucija i vrednosti koje dominiraju nacionalnim kapitalističkim centrima. Iza ovih pozicija se implicitno provlači shvatanje o gradualnoj transformaciji,

ideja da se Srbija nalazi u jednoj fazi razvoja ka modelu koji predstavljaju (uistinu idealizovane i nekritički sagledane) zapadne kapitalističke zemlje, fazi koju će prevazići ako bude pratila direktive međunarodnih institucija poput MMF-a, Evropske komisije ili Svetske banke.

Međutim, ono što se u ovakvoj postavci previda je jedna makro perspektiva. Naime, kapitalistički način proizvodnje, sa specifičnom ekstenzivnom, funkcionalnom i geografskom podelom rada, globalno gledano predstavlja dominantni sistem uz sve svoje lokalne političke i kulturološke specifičnosti. Čitav niz međusobno uvezanih ekonomskih zadataka rasprostrt je širom zemaljske kugle. Ipak, globalna podela rada ustrojena je na način koji omogućava eksploataciju i nejednaku raspodelu proizvedenih viškova. Svetska ekonomija u tom smislu može se podeliti na nekoliko nivoa. Osnovna relacija jeste centar - periferija. Za razliku od centralnih delova svetske ekonomije koje karakterišu jake države, visokorazvijena, kapitalno-intenzivna proizvodnja i prisvajanje viškova ostvarenih na globalnom nivou, periferne oblasti karakterišu relativno slabe države,⁵² neokolonijalni ili skoro pa neokolonijalni položaj, radno-intenzivna proizvodnja koja se u velikoj meri zasniva na eksploataciji sirovina i jeftine radne snage.⁵³ Eksploatacija, odnosno izvlačenje bogatstva od perifernih oblasti ka zemaljama centra, predstavlja struktur-

⁵² Naravno, države su uvek i svuda jake kada je potrebno obezbediti uslove za nesmetanu akumulaciju i cirkulaciju kapitala.

⁵³ Trendovi na globalnom nivou, uopšteno govoreći, pokazuju tendenciju da siromašne zemlje izvoze sirovine (primarne robe) bogatijim zemljama koje potom te sirovine prerađuju u gotove proizvode i prodaju ih nazad siromašnim zemljama. Dodata vrednost koja je sadržana u gotovim proizvodima, a koja je uvek viša od vrednosti sirovina, omogućava veću zaradu zemljama centra (kao i radna mesta

nu značajku svetske kapitalističke ekonomije i omogućava reprodukciju odnosa dominacije i subordinacije na globalnom nivou. Kapitalistička ekonomija obuhvata prostor koji nadilazi bilo koju političku strukturu. Kao takvu gotovo ju je nemoguće kontrolisati. To, ipak, ne znači da je za funkcionisanje kapitalizma nepotrebna država. Sasvim suprotno, države su te koje na lokalnom nivou apsorbuju ekonomske gubitke i omogućavaju reprodukciju sistema.⁵⁴ Međutim, nedostatak centralne političke strukture na globalnom nivou omogućava kontinuiranu eksploataciju i neravnomernu raspodelu viškova od periferije ka centru. Iako živimo u globalizovanom svetu nacionalne granice i dalje igraju važnu ulogu, ograničavajući ne samo određenu teritoriju već i ekonomiju koja se na toj teritoriji razvija. Granice su sve manje bitne za kapital, ali za radnu snagu i državne proračune one su i dalje realnost. Ovakva postavka na globalom nivou ima barem trostruku funkciju u lokalnom kontekstu. Pre svega, ona usled eksterno obavezujućih limita, drastično onemogućava veći stepen autonomije u vođenju ekonomske politike. Druga stvar se tiče nemogućnosti industrije, u uslovima kada je unutrašnje tržište vrlo skromnog obima, da proizvodi dovoljno konkurentnu robu za razmenu na međunarodnom tržištu. Ovakva konstela-

koja su na ovaj način upošljena). Tako zemlje periferije nikada ne mogu izvoziti dovoljno da bi pokrile svoj uvoz.

⁵⁴ „U kapitalizmu politički entiteti stalno preuzimaju ekonomske gubitke, dok se ekonomska dobit raspodeljuje u ‘privatne’ ruke. Stoga prije tvrdim da se kapitalizam, kao ekonomski modalitet, temelji na činjenici da ekonomski faktori djeluju na području koje je veće od onoga što ga bilo koji politički entitet može potpuno kontrolirati. To daje kapitalistima strukturno zasnovanu slobodu manevriranja. Ona omogućava stalnu ekonomsku ekspanziju svjetskog sistema iako je raspodjela koristi vrlo nesimetrična” (Wallerstein, 1986: 262).

cija ograničava efektivniji razvoj proizvodnih kapaciteta. To nas dovodi do treće funkcije. Naime, važan uticaj na ovaj začarani krug ima i nizak standard stanovništva koje na unutrašnjem planu nije u mogućnosti da potrošnjom kompenzuje deficite stvorene na međunarodnom planu – uvoz pre svega jeftinije i kvalitetnije robe iz inostranstva, u uslovima popuštanja carinskih barijera, čini domaće proizvodače nekonkurentnim i na unutrašnjem tržištu.

Dakle, ukoliko govorimo o fazama razvoja, uzimajući u obzir ovaj globalni kontekst, ishodište aktuelne politike i društveno-ekonomskih procesa kojima svedočimo ne može biti integracija u „razvijeni Zapad”. Ako ih i raspoznavamo, ove faze prvenstveno moramo razumeti kao delove procesa integracije našeg društva na margine globalnog kapitalističkog sistema, odnosno njegovo ukotvljavanje kao periferije idealizovanog „razvijenog Zapada”. Tek politička i ekonomska suverenost mogu omogućiti razvoj koji je u interesu stanovništva podrazvijenih područja kakvo je Srbija postala. S druge strane, ovde je potrebno naglasiti da bilo kakav vid zatvaranja društva u ideološki imaginarijum autarkičnosti nikako ne može biti rešenje ove situacije. Ono što je potrebno jeste povezivanje na nadnacionalnom nivou ali zasnovano na principima solidarnosti, jednakosti i uzajamnosti, povezivanje koje neće biti zasnovano na dominaciji jednog društva nad drugim, jednog naroda nad drugim. „Jedini alternativni svjetski sistem koji bi mogao održati visok nivo produktivnosti i izmijeniti sistem preraspodjele podrazumijevao bi reintegraciju nivoa političkog i ekonomskog odlučivanja” (Wallerstein, 1986: 262). Ako ne želimo ostati područje za eksploataciju jeftine radne snage uz visoku nezaposlenost i nepostojeća ili minimalna

radna prava i nedostatak bilo kakvog socio-ekonomskog razvoja, neophodna je konsolidacija reprodukcije društva na bazi socijalne integracije radništva. Ovo bi pre svega značilo redefinisavanje društva u cilju egalitarne socijalne politike što bi podrazumevalo upravljanje ekonomijom u pravcu zadovoljenja potreba ljudi a ne imperativom profita. „Naravno, moguće je da će kao rezultat naše ideološke razoružanosti, trenutne borbe protiv kapitalističke ofanzive na kraju voditi veličanstvenom porazu. Moguće je, ali moramo preuzeti taj rizik” (Lebovic, 2014b: 36).

O istraživanju

Pred vama se nalazi istraživanje pod skupnim naslovom „Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji” koje je sprovedeno tokom 2014. godine. Istraživanje je pokrenuto u cilju doprinosa analizi restauracije kapitalizma, odnosno posledica političkih i ekonomskih zbivanja koja su pogodila naše društvo u prethodnih četvrt veka. Inicijalna ideja ovog istraživanja je bila rekonstrukcija fragmenata sadašnjosti kao razornih socijalnih učinaka uspostave kapitalizma. Istraživanje „tranzicije”, odnosno perioda pune restauracije kapitalizma na prostoru Srbije, donelo je čitav niz tekstova i publikacija koje se kritički odnose spram procesa koji su se odvijali u proteklim decenijama. No, nužno je imati na umu da je kritika koja je dolazila iz leve perspektive ostala u senci dominantne liberalne interpretacije. Ovo ne treba da čudi. Levica je, u najširem smislu, poražena kao politička opcija slomom socijalizma. Poraz u političkom polju rezultovao je i porazom na svim nivoima društva. Tako i najveći deo istraživa-

nja i interpretacija društvene stvarnosti ostaju u okvirima liberalnog konsenzusa.

No ovaj poraz ne može predstavljati kraj levice. Kapitalizam je sistem prožet čitavim nizom protivrečnosti, sistem eksploatacije koji armije ljudi ostavlja obespravljene bez osnovnih sredstava za život. Ovakva sadašnjost kontinuirano stvara potrebu za artikulacijom političke alternative. Predlozi za „bolje sutra” naravno ne dolaze samo iz levog spektra, ali se alternativa ne može izgraditi bez dovođenja u pitanje samih osnova kapitalističkog društvenog uređenja. Stoga i svi predlozi za reformu kapitalizma u pravcu veće regulacije tržišta ili pak njegove potpune deregulacije, ne rešavaju centralne protivrečnosti sistema.

Kako je Antonio Gramši jednom rekao, potrebno je okrenuti se odlučno ka stvarima kakve postoje danas. Stjuart Hol je dodao „ne onakvim kakve misliš da su bile pre deset godina, ne onakvim kakve su opisane u svetim tekstovima, već onakvim kakve jesu: ka protivrečnom kamenitom tlu postojeće konjunktura” (Stjuart Hol, navedeno prema: Ili, 2007: 654). U tom smislu, postoji ogromna potreba za razumevanjem klasnih modaliteta savremenog društva kako bi se u svetlu strukturnih promena kapitalističke restrukturacije otvorio prostor za socijalističku intervenciju u cilju potpuno nove regulacije društvenih odnosa.

Analizirajući proces privatizacije, sferu agrara, javna preduzeća, položaj žena, komodifikaciju visokog obrazovanja i promene u sistemu penzionog i invalidskog osiguranja, želeli smo da ukažemo na probleme koji se nalaze u samom centru logike funkcionisanja jednog perifernog

kapitalističkog društva kakvo je Srbija.⁵⁵ Iako je zamišljeno da neke teme budu obrađene šire, konkretne okolnosti su diktirale finalni izgled pojedinih tekstova koji su u određenoj meri redukovani u odnosu na prvobitnu zamisao. Nedostatak resursa i kapaciteta kao i nepristupačnost informacija samo su neki od razloga koji su za posledicu imali suženi opseg pojedinačnih tematskih celina. Takođe, s obzirom na metodološku heterogenost i različite istorijske obuhvate, što je donekle uzrokovano i različitim teorijskim i strukovnim profilima autora i autorki, tekstovi markiraju različita pitanja, akcentuju različite aspekte, što je u neku ruku uslovljavalo i neujednačeni pristup određenim temama u kontekstu krovnog istraživanja. Ovakav pluralizam ne treba shvatiti kao manjkavost, već nasuprot tome kao pristup koji može osvetliti više dimenzija u analizi procesa restauracije kapitalizma u Srbiji.

Tekstove koji se nalaze pred vama treba čitati kao prilog kritičkoj analizi kapitalističke sadašnjosti na osnovu kojih je u drugom koraku potrebno graditi konkretne predloge za korenitu promenu društva u kojem živimo. Bez praktičnog političkog organizovanja, na temelju sveobuhvatnog programa koji nudi osnovu radikalne transformacije, ne možemo očekivati materijalizaciju interesa obespravljenih, interesa koje je moguće ostvariti samo u društvu koje se vodi principom maksimizacije zadovoljenja potreba ljudi a ne profita.

⁵⁵ Pored navedenih, isprva je bilo planirano da istraživanje obuhvati i temu javnog duga, kao i analizu izmena radne legislative u proteklim decenijama. Sigurno je da bi ova dva aspekta značajno doprinela celovitosti istraživanja. Ipak, te analize će morati da budu sprovedene drugom prilikom.

Literatura:

- Babić, Mate *et al.* 1981. *Sistem samoupravnog društvenog planiranja*. Beograd: Institut ekonomskih nauka
- Bihr, Alain. *Capital... humain*. Le Monde diplomatique, decembar 2007. (Dostupno na: <http://www.monde-diplomatique.fr/2007/12/BIHR/15426>)
- Bilandžić, Dušan. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga
- Bolčić, Silvano. 2003. *Svet rada u transformaciji*. Beograd: Plato
- Božić, Milorad. 2009. *Deindustrijalizacija zemalja u tranziciji i njene ekonomske posledice*. u: Teme, Vol. XXXIII, br. 2. Niš: Univerzitet u Nišu
- Buden, Boris. 2002. *Kaptolski kolodvor*. Beograd: Centar za savremenu umetnost
- Cemović, Momčilo. 1985. *Zašto, kako i koliko smo se zadužili*. Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa
- Centrih, Lev. 2014. *The Road to Collapse: The Demise of the League of Communists of Yugoslavia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung
- Cvejić, Slobodan. 2013. *Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije*. u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

- Čolanović, Branko. 1985. *Dugovi Jugoslavije*. Novi Sad: Dnevnik
- Drašković, Božo. 2011. *Recenzija*. u: *Efekti privatizacije u Srbiji*. Beograd: Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije (SES)
- Dinđić, Zoran. *Komunizam van zakona*. Pešćanik, 31. jul 1991. (Dostupno na: <http://pescanik.net/komunizam-van-zakona/>)
- Efekti privatizacije u Srbiji*. Beograd: Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije (SES). 2011.
- Hjus, Ursula. 2012. *Križa kao kapitalistička prilika: Nova akumulacija kroz komodifikaciju javnih usluga*. u: *U borbi za javno dobro*. Beograd: Centar za politike emancipacije
- Ili, Džef. 2007. *Kovanje demokratije – Istorija levice u Evropi, 1850-2000*. Beograd: Fabrika knjiga
- Jugoslavija 1945-1985*. Beograd: Savezni zavod za statistiku. 1986.
- Kagarlitsky, Boris. *Russia's New and Old System, Against the Current*, 3. mart 1995. (Dostupno na: <https://solidarity-us.org/site/node/2834>)
- Kardelj, Edvard. 1977. *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1976*. Beograd: Privredni pregled
- Kirn, Gal. 2010. *Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije*. u: *Up&Underground*, br. 17-18. Zagreb: Bijeli val
- Krašovec, Primož. 2010. *Rad, politika i socijalizam*. u: *Up&Underground*, br. 17-18. Zagreb: Bijeli val

- Krašovec, Primož. 2011. *Realna supsumcija u hramu duha*. u: *Kroz tranziciju*. Novi Sad: AKO
- Krašovec, Primož. 2012. *Rad u nauci i kulturi*. u: *U borbi za javno dobro*. Beograd: Centar za politike emancipacije
- Krašovec, Primož. 2013. *Slovenska pobuna traži svoju boju*. *Le Monde diplomatique*, januar 2013. (Dostupno na: <http://lemondediplomatique.hr/slovenska-pobuna-trazi-svoju-boju/>)
- Latific, Ibrahim. 1997. *Jugoslavija 1945-1990*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945)
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen. 1995. *Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije*. u: *LUČA*, br. 1-2. Nikšić: Centar za informativnu djelatnost – SIZ za kulturu i naučne djelatnosti.
- Lebovic, Majkl A. 2014a. *Put ka ljudskom razvoju: kapitalizam ili socijalizam?* Beograd: Centar za politike emancipacije
- Lebovic, Majkl A. 2014b. *Država i budućnost socijalizma*. Beograd: Centar za politike emancipacije
- Lebowitz, Michael. 2010. *The Socialist Alternative: Real Human Development*. New York: Monthly Review
- Lebowitz, Michael. 2012. *The Contradictions of „Real Socialism”: The Conductor and the Conducted*. New York: Monthly Review Press

Lowinger, Jake. 2009. *Economic Reform and the „Double Movement” in Yugoslavia. An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s*. A Dissertation submitted to Johns Hopkins University, Baltimore.

Mihalj, Pavle. 1999. *Dugovi zemalja u tranziciji*. u: *Politička misao*, Vol XXXVI, br. 2. Zagreb: Fakultet političkih znanosti

Milić, Anđelka. 2001. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa

Milošević, Slobodan. 1989. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ

Musić, Goran. 2012. *Od „svačije-ničije” do nečije, samo čije? Društvena svojina i javno dobro u srpskoj tranziciji*. u: *U borbi za javno dobro*. Beograd: Centar za politike emancipacije

Musić, Goran. 2014. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung

Novaković, Nada. 2013. *Štrajkovi, sindikati i privatizacija u Srbiji*. u: *Sociološki pregled*, Vol. XLVII, br. 1. Beograd: Institut društvenih nauka

Perović, Latinka. *Ostrašćenost je naša druga priroda*. *Vreme*, 18. jul 2013. (Dostupno na: <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1126532>)

Petranović, Branko. 1988a. *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*. Beograd: Nolit

Petranović, Branko. 1988b. *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Beograd: Nolit

Ristanović, Radovan. 2011. *Dostojanstven rad u Republici Srbiji – postavljanje jednakosti i solidarnosti u središte evro integracija*. Beograd: Centar za demokratiju

Simović, Vladimir. *U vrtlogu mera štednje*. Mašina, 29. septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.masina.rs/?p=444>)

Suvin, Darko. 2014. *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72; uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung

Strategija reindustrijalizacije. Beograd: Savez ekonomista srbije. 2013. (Dostupno na: <http://www.ses.org.rs/upload/StrategijaReind2013Srp.pdf>)

Vesić, Darko et al. 2013. *Kome je odgovorno naše društveno odgovorno visoko obrazovanje?* u: *Stvar: časopis za teorijske prakse*, br. 4. Novi Sad: KSF Gerusija

Vratuša, Vera. 2012. *Tranzicija – odakle i kuda?* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

Vuković, Vuk. *Javni sektor u Srbiji: između mita i stvarnosti*. Bilten, 27. maj 2014. (Dostupno na: <http://www.bilten.org/?p=1032>)

Wallerstein, Immanuel. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost

Woodward, Susan. 1995. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Woodward, Susan. 2003. *The Political Economy of Ethno-Nationalism i Yugoslavia*. u: *Socialist Register*, Vol. 39. London: Merlin Press

82

Filip Balunović

O fenomenima procesa privatizacije u Srbiji

Predmet ovog istraživanja je proces privatizacije u Srbiji koji otpočinje programom makroekonomske stabilizacije 1989. godine, a koji još uvek nije završen. Za okvir rada uzeta je kritika ideološkog obrasca koji u postsocijalizmu nosi naziv *tranzitologija*. Teorijsko stanovište autora biće vezano za kritiku tranzitologije kao deklarativno nenormativnog pristupa, pa ćemo tranzitološkoj paradigmi prići kao ideološki posredovanom teorijskom konceptu koji za cilj ima podržavanje doktrine neoliberalnog kapitalizma,¹ a samim tim i legitimizaciji privatizacije kao centralne kategorije ove doktrine. Uzroci i razlozi za ulaženje u proces privatizacije s kraja 1980-ih godina neće biti traženi u ekonomskoj nužnosti, kako je to redukcionistički predstavljeno tranzitološkim obrascem, već u promeni logike reprodukcije društva, te jasnom ideološkom zaokretu i usko interesnom delovanju „nove” političko-ekonomske elite.²

¹ Za pojašnjenje stanovišta, vidi na primer: Guilhot, Nicolas. 2005. *The democracy makers: Human rights and International Order*. New York: Columbia University Press.

² Izrazom „nova” ekonomsko-politička elita ne podrazumeva se kadrovski diskontinuitet, već ideološka i strukturno nova uloga koju elita u postsocijalizmu zauzima. Prema podacima empirijskih istraživanja, ekonomski deo ove elite sastavljen je mahom od pripadnika nekadašnje socijalističke nomenklature, kojima se pridružuje grupacija koja svoj nastanak duguju upravo promenjenim uslovima druš-

Ovaj rad će se baviti analizom svojstava privatizacionog procesa, sa ciljem da dokaže direktnu vezu između privatizacije, sa jedne, i proaktivne periferizacije društva, sa druge strane. Istraživanje će nastojati da pokaže i da je zapečaćena periferizacija³ u globalnom kapitalističkom sistemu nastala kao posledica aktivnosti domaćih, a u skladu sa interesima i stranih elita koje su, u promenjenim uslovima, iskoristile novi društveno-ekonomski okvir za maksimalizaciju sopstvenog političkog i ekonomskog interesa. Načelni teorijski okvir u vezi sa periferizacijom biće Volerstinova (Immanuel Wallerstein) teorija svetskog sistema, prema kojoj dolazi do razvijanja zavisnih odnosa između zemalja kapitalističkog centra i periferije (u koji spada Srbija), u okviru globalne podele rada, gde globalni kapital izvlači višak vrednosti na osnovu korišćenja jeftinije radne snage i resursa perifernih zemalja.⁴ Proces periferizacije će, pri tome, biti doveden u direktnu vezu sa galopirajućom stopom društvene i ekonomske diferencijacije među stanovništvom Srbije, koju prati progresivno pogoršanje

tvene reprodukcije – krupni preduzetnici (čiji uspon je u velikoj meri omogućen akumulacijom kapitala na legalni, ilegalni ili polulegalni način). S druge strane, u političkoj eliti se takođe izdvajaju bivši pripadnici nomenklature (u obe grupe, i ekonomskoj i političkoj, kako vreme odmiče udeo ove grupe se smanjuje iz bioloških razloga), ali i delovi stručnjačkih slojeva, koji su tokom socijalizma i nakon toga, ostali glavni rezervoar za regrutaciju pripadnika političke elite (Vidi više u: Lazić, Mladen. 2014. *Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene*, u: *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).

³ Pod zapečaćenom periferizacijom podrazumeva se privođenje kraju produbljivanja odnosa u kojima periferija svetskog kapitalističkog sistema postaje ekonomski zavisna od centra tog sistema.

⁴ Vidi više u: Wallerstein, Immanuel. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.

položaja radništva. Samu prirodu privatizacionog procesa treba okarakterisati kao nužno razarajuću po društvo u celini, a time i osporiti tranzitološku (ideološku) podelu privatizacija na „dobre” i „loše”. Ujedno, u radu će se prevladajući termin *tranzicije*, zameniti terminom *transformacije* koji u svojim analizama postsocijalističkog perioda koristi sociolog Mladen Lazić. Transformacija će kao pojam biti korišćena u cilju karakterizacije procesa prelaska sa jednog političko-ekonomskog sistema u drugi. Za razliku od tranzitologije, navedenim pojmom neće se pretpostavljati normativni obrisi⁵ i neće se ulaziti u ocenu toga koji je od dva političko-ekonomska sistema, onaj iz koga se kreće ili onaj koji nastaje, superiorniji. Transformacija će, prateći Lazićev pristup,⁶ biti određena kao proces koji ima jasno zacrtani početak (kraj socijalističkog perioda), ali ne i unapred jasno definisan kraj. Ipak, ta se nepredvidljivost danas ogleda samo u stepenu periferizacije, odnosno u kojoj meri će zavisna periferna država biti inferiorna spram centra kapitalističkog sistema.

Ispitujući prirodu same pojave privatizacije, u istraživanju će biti formulisana četiri fenomenološke kategorije, kojima se može opisati dati proces u Srbiji, uključujući i aktuelne tendencije koje su neki od do sada viđenih slučajeva trasirali. U pitanju su sledeći fenomeni privatizacionog procesa u Srbiji:

⁵ Uprkos tome što definicija tranzicije takode navodi da je „tranzicija interval između dva politička sistema” (O'Donnell *et al*, 1986: 6), kroz analizu će se, kao što je ranije naznačeno, nastojati da pokaže da je ovaj pojam samo deklarativno nenormativan.

⁶ Vidi više u: Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni Glasnik.

1. Konverzija političkog kapitala nove/stare elite u ekonomski kapital;
2. Prvobitna akumulacija kapitala uz pomoć ratnog profiterstva i drugim oblicima kriminalnih aktivnosti i njegovo uvođenje u legalne tokove;
3. Privatizacija velikih preduzeća kao jedan od značajnijih instrumenata za kratkoročnu „kupovinu” socijalnog mira i ostanak na vlasti;
4. Subvencionisanja investitora kao indikator simbioze između države i kapitala.

Takođe, kritički ću se osvrnuti na jezičke dihotomije kao što su „dobri” naspram „loših” ugovora ili „uspešne” naspram „neuspešnih” privatizacija, koje se koriste u javnom govoru i služe relativizaciji celokupnog procesa privatizacije i njegovih rezultata.

1. Uvod

Umesto ispitivanja prirode protivurečnih elemenata koji izbiju na površinu pri katastrofama apologete se zaokupe poricanjem same katastrofe i insistiranjem (...) na tome da se kriza nikad ne bi pojavila da je proizvodnja sprovedena po udžbenicima.

(**Karl Marx**, 1999: 500)

Od kraha realnopoštojećih socijalističkih režima u Istočnoj Evropi, Srbija je poput ostalih bivših jugoslovenskih republika, ali i nekadašnjih zemalja članica Istočnog bloka, stupila u proces političke i ekonomske transformacije. Za razliku od država Istočnog bloka, države nastale raspadom socijalističke Jugoslavije imale su nešto drugačiji

put kada je u pitanju ekonomska transformacija (što zbog rata, što zbog drugih strukturnih i geostrateških specifičnosti) – mada i među njima postoje određene razlike u pogledu karakteristika transformacije. Za razliku od, primera radi Poljske, u kojoj se sa „šok terapijom”, po modelu koji je predložio poznati američki ekonomista Džefri Saks (Jeffrey Sachs), otpočelo još dok je on bio savetnik poljskog sindikata Solidarnost 1989. godine, u republikama bivše Jugoslavije, poput Srbije, njeno je nesmetano sprovođenje bilo onemogućeno ratom. Srbija je naime, posredno ili neposredno, bila akter u svim sukobima na prostoru nekadašnje jugoslovenske federacije, izuzev onog u Makedoniji 2001. godine. Stoga je (re)aktivizacija postsocijalističke transformacije ovde morala da pričeka. Drugim rečima, dok se politička transformacija već dogodila pre rata, ekonomska je bila delimično blokirana tokom 1990-ih godina. Svakako da ni u drugim državama koje su nastojale da transformišu svoje ekonomske odnose nije bilo reči o potpunoj privatizaciji i liberalizaciji tržišta preko noći, ali se može reći da je taj proces „puzajuće liberalizacije”,⁷ uglavnom, znatno brže išao u područjima nezahvaćenim ratom, kako u okvirima bivše SFRJ, tako i u delovima nekadašnjeg Istočnog bloka. Iako su temelji ekonomske transformacije čitave socijalističke Jugoslavije formirani još 1989. godine donošenjem saveznog Zakona o društvenom kapitalu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (Sl. list SFRJ, br. 84/89 i 46/90), u Srbiji je privatizacija kao, kako je neki nazivaju „ključna karika uspešnog sprovođe-

⁷ Dejvid Harvi (David Harvey) koristi izraz „puzajući neoliberalizam” kako bi označio proces jačanja neoliberalne paradigme „korak po korak” (Harvey, 2005: 87-89).

nja procesa tranzicije”,⁸ svoj puni zamah doživela tek nakon 2000. godine. To naravno ne znači da prethodno pomenuti savezni zakon, kao i republički Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine iz 1991. godine kojim su uvedeni novi uslovi privatizacije, ali i Zakon o svojinskoj transformaciji iz 1997,⁹ nisu u značajnoj meri predodredili dalji tok privatizacije koja nakon 2000. godine poprima znatno radikalnije oblike.

Promenom vlasti 2000. godine, počinje se sa radom na novom Zakonu o privatizaciji koji Skupština Republike Srbije (u to vreme i dalje članice Savezne Republike Jugoslavije) usvaja 2001. godine, od kada i započinje period koji Mladen Lazić naziva „periodom normalizacije” (Lazić, 2011: 65), odnosno period u kom je „blokirana transformacija” deblokirana, lišena spoljno-političkih i u značajnoj meri unutrašnje-političkih kočnica ekonomskoj transformaciji. Time je uspostavljena i tendencija ka ubrzanoj privatizaciji. Prema zakonu iz 2001. godine, proces privatizacije odvičaje se sve do avgusta 2014. godine, kada na snagu stupa poslednji Zakon o privatizaciji koji za cilj ima dovršavanje procesa privatizacije (planirano do kraja 2015. godine) započetog pre četvrt veka. Uprkos brojnim poražavajućim rezultatima dosadašnjih privatizacija, čijom ćemo se analizom baviti u ovom radu, u brojnim analizama navedenog procesa akcenat je i dalje na malverzacijama, korup-

⁸ Vidi više u: Đorđević, Milijana. 2009. *Proces privatizacije u Srbiji u periodu od 2000. do 2008. godine*, u: *Škola biznisa*, br. 2. Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.

⁹ U vreme donošenja ovog zakona, tadašnji ministar za vlasničku transformaciju Milan Beko je tvrdio: „Posle nevolja u kojima se privreda našla tokom sankcija, sada dolazi do relaksacije”. Vidi više u: „Zakon o svojinskoj transformaciji”, NIN, 25. jul 1997. (Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/arhiva/2430/5.html>).

ciji, nedovršenosti, površnosti, nestručnosti i sličnom. Privatizacija kao takva ne dovodi se u pitanje, pa je i zakon iz avgusta 2014. godine potvrda toga da se izlaz iz teške ekonomske situacije traži u ubrzavanju procesa privatizacije, pre nego li u njenom preispitivanju. Prema tranzitološkoj teoriji, društva koja se (re)integrišu u međunarodni sistem baziran na tržišnoj ekonomiji i pluralističkom političkom sistemu (Lazić, 2011: 65) moraju sprovesti proces privatizacije iz nekoliko razloga: podizanje nivoa ekonomske efikasnosti, veća konkurentnost na internacionalnom tržištu, racionalizacija poslovanja, usklađivanje troškova proizvodnje sa cenama, uvećanje budžetskih priliva, smanjivanje ili ukidanja budžetskih rashoda koji se ogledaju u subvencionisanju „neefikasnih” javnih preduzeća, uvođenje „reda” u sferi privrede, smanjivanje rizika od nepotizma i korupcije. Izraženo najopštijim kategorijama, svrha privatizacije, prema ovoj teoriji, je rast životnog standarda, smanjenje broja nezaposlenih ili najopštijim jezikom izrečeno – postavljanje privrede na „zdrave noge”. Ako je to tako, a 2014. godine je navršeno 25 godina od prvog zakona kojim je započeta izmena svojinskih odnosa i *de facto* omogućena privatizacija, pitanje je kako je Srbija danas, na svega 65% bruto domaćeg proizvoda (BDP) u odnosu na 1989. godinu. Ako je ovakav položaj rezultat transformacije, a privatizacija je kako smo ranije videli osnovna i nužna karakteristika njenog „uspešnog” sprovođenja, onda nam ne preostaje ništa drugo do da zaključimo da je privatizacija jedan od najuticajnijih faktora u procesu osiromašenja većeg dela stanovništva.

Često se govori o tome da transformacija, odnosno privatizacija, u Srbiji nije „dobro sprovedena”. Ipak, kako to

primećuje ekonomista Ljubodrag Savić, uspešnost privatizacije zavisi pre svega iz kog ugla se gleda, jer nije isto da li govorimo o zadovoljnoj državi ili zadovoljnim radnicima.¹⁰ Stoga možemo reći da su se teorijski postulati privatizacionog procesa na slučaju Srbije pokazali kao pozitivni ako stvari posmatramo iz ugla privilegovane manjine. Nije dakle reč o kontradikcijama u sprovođenju, već o kontradiktornoj prirodi samog koncepta privatizacije. S tim u vezi, pre nego li predemo na analizu podataka, mogli bismo se prisetiti i Marksove opaske o krizi kapitalizma sa početka uvodnog dela u kojoj se kaže da se „apologete zaokupe poricanjem same katastrofe i insistiranjem (...) na tome da se kriza nikad ne bi pojavila da je proizvodnja sprovedena po udžbenicima”.

Pitanje koje se nužno nameće, a u vezi je sa ovim velikim prostorom koji deli teorijsku analizu od istorijsko-pojavne realnosti, dovodi nas i do još jednog citata, koji zapravo, predstavlja opšte mesto tranzitološke ideologije:

„Mi nismo uspeli da benefite od tranzicije distribuiramo širokom krugu stanovnika ove zemlje i zbog toga imamo tako loš odijum javnosti prema privatizaciji generalno”.¹¹

Upravo ovaj navod jasno očitava nametnuti diskurs u okviru kog teku polemike oko procesa privatizacije. Tu nema mesta preispitivanju tranzitologije prema kojoj se

¹⁰ Vidi više u: „Nisu sve privatizacije loše”, Večernje Novosti, 22. januar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:474424-Nisu-sve-privatizacije-lose>).

¹¹ Izjava Vladislava Cvetkovića na okruglom stolu „Privatizacija u Srbiji deset godina posle” (Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=A4TQIH1Ua70>). Vladislav Cetković je bio na poziciji direktora Agencije za privatizaciju u periodu od 2009. do 2013. godine.

transformacija političko ekonomskog poretka razume kao tranzicija od jednog inferiornijeg, ka drugom superiornijem modelu uređenja. Nasuprot takvom stanovištu, autorovo je gledište da šira distribucija benefita privatizacionog procesa predstavlja oksimoron po sebi.

2. Privatizacija u devedesetim godinama

2.1. Modeli privatizacije

Iz perspektive pobornika tranzitologije, svaki od modela privatizacije, sa kojima bi se mogla otpočeti transformacija svojinskih odnosa iz dominacije društvenog ili državnog vlasništva u privatno, sa sobom donosi određene prednosti i mane, u smislu potencijalne isplativosti, transparentnosti, pa i pravičnosti. Idealnotipska klasifikacija ovih modela u najmanju ruku je dvodimenzionalna, pri čemu se i različiti tipovi iz neke od ove dve klasifikacione grupe mogu kombinovati, pa time formirati i neki mešoviti modeli. Prva klasifikacija može se izvesti iz dihotomije *interno/eksterno*, pa se tako modeli privatizacije najpre mogu pojaviti kao interni, što podrazumeva privatizaciju od strane samih zaposlenih unutar preduzeća (tzv. insajderska privatizacija), ili eksterni, gde vlasništvo prelazi u ruke pravnih ili fizičkih lica izvan samog preduzeća koje je predmet privatizacije. Unutar ove klasifikacijske sheme, javlja se druga dimenzija idealnotipske klasifikacije u vidu podele na prenos vlasništva nad akcijama određenog preduzeća *uz nadoknadu i bez nje* i ona se može primeniti i

na interne i na eksterne privatizacije.¹² Interna privatizacija uz nadoknadu može se još nazivati i internom dokapitalizacijom, a eksterna privatizacija klasičnom prodajom.

U slučaju interne privatizacije akcije određenog preduzeća moguće je preneti u vlasništvo zaposlenih bez nadoknade i tada svi zaposleni dobijaju određeni broj akcija. Ovakva praksa obično se primenjuje u slučajevima neizmirenih obaveza prema zaposlenima od strane preduzeća, gde se privatizacija bez nadoknade često smatra kompenzacijom za neizmirene obaveze. Takode, transfer vlasničkih prava u ruke zaposlenih moguće je izvršiti i uz nadoknadu, koja je obično znatno niža od prodajne cene na tržištu. Za razliku od prvopomenutog scenarija – prodaje akcija bez nadoknade – ovaj model pogodan je za različite vrste zloupotreba pre svega zbog neravnomerno raspoređene informisanosti na uposleničkoj vertikali o prirodi, prednostima i manama samog procesa. Tako su rukovodioci neretko u povlašćenom položaju u odnosu na ostatak zaposlenih, što ima za posledicu da se više kapitala pod povoljnijim uslovima, skoncentriše pri vrhu hijerarhijske strukture preduzeća. Takvoj praksi je u početku doprinosilo Zakonom o svojinskoj transformaciji iz 1989. godine propisano ograničenje prema kojem je zaposleni mogao da kupi akcije u vrednosti od tri godišnje plate. Time se obezbeđivao povlašćeni status za one sa višim primanjima, odnosno one na rukovodećim mestima unutar preduzeća. Ovakva praksa dobija još i multiplikovane diskriminišuće dimenzije u državama u kojima je spreaga između politike i

¹² Vidi više u: Zec, Miodrag *et al.* 1994. *Privatizacija – nužnost ili sloboda izbora*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.

rukovodećih struktura u javnim preduzećima na visokom nivou, pa se tako može dogoditi da se model koji bi se eventualno i mogao smatrati „pravednijim” od ostalih načina privatizacije, doslovno pretvori u eksproprijaciju društvene svojine od strane kadrova vladajućih političkih partija koji se nalaze na rukovodećim mestima u javnim preduzećima. To se upravo dogodilo u Srbiji.

Kada je u pitanju eksterna privatizacija, ona se takođe može sprovesti putem transfera vlasništva građanima bez nadoknade (tzv. vaučerska privatizacija), kao i putem prodaje akcija. Iako je poslednje pomenuti metod privatizacije najpoželjniji sa stanovišta ideologije slobodnog tržišta, u Srbiji se ovaj model gotovo i nije koristio u devedesetim godinama, da bi nakon političkih promena 2000. godine postao dominantan. Razlozi su, u najmanju, ruku dvojaki. Najpre, u pitanju je bio pokušaj predstavljanja vlasti kao „narodne”, jer su upravo zaposleni u društvenim preduzećima bili značajan deo biračkog tela koje je pružalo podršku tadašnjoj vlasti. Sa druge strane, činjenica je da je interna privatizacija *de facto* značila uspostavljanje kontrole nad preduzećima od strane ljudi iz vladajuće političke elite. Naime, ako je interna privatizacija putem već navedenih mehanizama favorizovala zaposlene koji su se hijerarhijski nalazili na višim pozicijama, dok je istovremeno kadar (Socijalističke partije Srbije [SPS] u to vreme) već bio na rukovodećim mestima u javnim preduzećima, onda je najsigurniji način za preuzimanje kontrole nad tim preduzećima od strane partijskih (SPS) funkcionera, bio model interne privatizacije. Na ovaj način, izbegnuto je bilo mešanje drugih aktera i omogućena je bila gotovo apsolutna kontrola, uz istovremeno održavanje uverenja u

javnosti da se radi o vlasti koja štiti interese građanstva ne želeći da rasproda narodnu (odnosno, društvenu) imovinu.

2.2. Devedesete godine kao priprema za dvehiljadite

Kako je ranije navedeno, 1990-te godine poslužile su za akumulaciju kapitala uz pomoć *de facto* eksproprijacije javne imovine od strane privilegovane manjine koja je svoju poziciju unutar partijskih nomenklatura (najpre Saveza komunista Jugoslavije, a onda i SPS-a) gradila tokom 1980-ih. Ono na šta je Štiglic (Joseph Stiglitz) upozoravao još 1997. godine, dogodilo se baš u Srbiji:

„(...) lako je naprosto razdeliti državnu imovinu, naročito svojim prijateljima i ‘ortacima’; a verovatnoća da će se to dogoditi je utoliko veća ukoliko političari koji rukovode privatizacijom mogu dobiti ‘povratan rezultat’ – neposredno ili posredno kao doprinos za kampanju” (Stiglitz, 1999: 5).

Međutim, sve je započeto programom makroekonomske stabilizacije iz 1989. godine, koji se još naziva i „Markovićevim programom”, po Anti Markoviću, tadašnjem premijeru SFRJ koji je otpočeo reforme. Tim je programom inflacija, koja je u 1989. godini iznosila 1256%, spuštena na nulu već početkom 1990. godine (Bideleux *et al.*, 2007: 196), ali je nakon toga i započeto sa prvim privatizacijama. Iako su prvi federalni Zakon o društvenom kapitalu (Sl. list SFRJ, br. 84/89 i 46/90), kao i republički Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine (Sl. glasnik RS, Br. 48/91), koji u Srbiji stupa na snagu sredinom 1991. godine i kojim se ukida do tada važeći federalni zakon, omogućili primenu više modela

privatizacije, uključujući i model prodaje eksternim kupcima, ipak je preovladao model interne privatizacije. Ovaj model podrazumevao je akcionarstvo uz dokapitalizaciju, što je podrazumevalo transfer društvene svojine u ruke zaposlenih, ali uz nadoknadu kojom se vršila dokapitalizacija. Takva vrsta privatizacije uključivala je i praksu prema kojoj su radnici ostvarivali pravo na opšti popust za domaće kupce od 30%, uz dodatni popust od 1% po godini staža. Maksimalni popust od 70% mogao je dobiti onaj ko bi imao maksimalan staž od 40 godina.¹³ Ipak, ovaj prvi talas privatizacije koji je izvršen po federalnom zakonu, nije podrazumevao potpuni transfer vlasništva u ruke akcionara, pa je veći deo preduzeća po pravilu ostajao u društvenom vlasništvu.

Već sredinom 1991. godine, u Srbiji je na snagu stupio novi republički Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine, a rezultati pretihodnog saveznog programa do trenutka stupanja na snagu republičkog zakona u Srbiji, bili su sledeći: prodajom je privatizovano 9 preduzeća (četiri 1990. godine i još pet 1991. godine); dokapitalizacijom, odnosno metodom interne privatizacije uz nadoknadu, ukupno je privatizovano 1.211 preduzeća, od čega 165 u toku 1990. godine i još 1.046 u prvoj polovini 1991. godine. Prema podacima koje navodi Miodrag Zec, u tom je periodu privatizovano oko 11% društvene svojine u Srbiji, odnosno 33,17% preduzeća za koja je Zakon predviđao da mogu da budu privatizovana (Zec *et al*, 1994: 232-242).

¹³ Više o uslovima pod kojima je vršena privatizacija na osnovu prvog federalnog i drugog republičkog zakona vidi u: Cerović, Božidar. 2012. *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.

Iako je svrha ovog zakona, barem nominalno, bilo sprečavanje rasprodaje društvene svojine,¹⁴ ono što će uslediti u narednih nekoliko godina predstavlja manifestaciju ranije pomenute eksproprijacije društvene svojine od strane političke elite i to najčešće kroz transfer *društvene imovine* u ruke funkcionera vladajuće partije,¹⁵ što je za posledicu imalo konverziju političkog u ekonomski kapital. Raniji povoljni uslovi akcionarske privatizacije, među kojima je najvažniji popust na kupovinu akcija preduzeća od strane zaposlenih – izmenjeni su. Tako je popust za zaposlene smanjen sa 30% na 20%, a za građane potpuno ukinut. Rok otplate je prepolovljen, te je iznosio maksimalno pet godina za otplatu kupljenih akcija. U naredne tri godine, odnosno do kraja 1993. godine, klasičnom prodajom je privatizovano 171 preduzeće, od čega najviše u

¹⁴ Zapravo, donošenjem republičkog zakona nije napravljen diskontinuitet sa zakonom Anta Markovića i njegova namena takođe je bilo sprovođenje interne, pre nego li eksterne privatizacije. Ipak, ta je interna privatizacija zbog ranije navedenih razloga, efektivno predstavljala prenos društvene imovine u ruke kadrova SPS-a i to tako što su rukovodeći kadrovi u javnim preduzećima bili partijski službenici. Ti kadrovi su, kako smo već videli, na različite načine bili favorizovani u pogledu kupovine ili dobijanja akcija u društvenim preduzećima.

¹⁵ U tom periodu pristupilo se centralizaciji i ukupnjavanju niza preduzeća unutar velikih kompleksa poput, na primer, Naftne privrede Srbije (u koju ulaze svi poslovi koji imaju vezu sa naftom uključujući čak i trgovinu derivatima, tipičnu potencijalno konkurentnu delatnost), ili preduzeća Srbijašume (koje je dotle bilo regionalno decentralizovano), itd. Iako se govorilo da je ovde reč o „samo 11 preduzeća“, to je značilo da je *de facto* podržavljeno blizu jedne trećine društvenog kapitala u privredi Srbije. Ovome valja dodati i velike udele države u jednom broju većih preduzeća (npr. Zastava, RTB Bor, itd.) sa daljnih 8-10% ukupnog kapitala privrede, pa se stoga, ovaj period može označiti pre kao period *(re)etatizacije* ili *(re) nacionalizacije* društvenog kapitala nego njegove privatizacije. U tom periodu je dakle, oko 40-45% društvenog kapitala vraćeno pod *direktnu kontrolu države* iako je, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, u Jugoslaviji, taj model upravljanja napušten još ranih 1950-ih godina (Zec *et al*, 1994: 232-242).

poslednjoj navedenoj godini, čak 111, dok je 1991. godine na ovaj način privatizovano svega 4 preduzeća. Primenjujući model akcionarske dokapitalizacije, do kraja 1993. godine po novom republičkom zakonu privatizovano je 578 preduzeća, a najviše upravo tokom 1993. godine, njih 465 (Zec *et al.*, 1994: 232-242).

Ovde svakako treba dodati i to da je Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene u druge oblike svojine, iz 1991. godine, redukovao broj firmi koje su podlegale privatizaciji u odnosu na Zakon o društvenom kapitalu iz 1989. godine, kao i da su neke prethodno sprovedene privatizacije poništene. Novi zakon predviđao je da samo 50% akcija preduzeća može biti privatizovano, čime je, uporedo sa privatizacijom, država i dalje imala efektivnu mogućnost da kontroliše privredu (cene, nivo zaposlenosti, itd). Istovremeno, direktori su od malih akcionara kupovali deonice i na taj način izvršili koncentraciju vlasništva u svojim rukama. Naravno, ovaj polu-protekcioniistički manevar vladajućeg režima nije mogao predstavljati ništa drugo do odraz prilagodavanja okolnostima. Naime, rat je već bio pred vratima, a u maju 1992. godine uvedene su i međunarodne sankcije SR Jugoslaviji. Upuštanje u proces privatizacije na način na koji se to učinilo nakon 2001. godine, za Miloševića bi u datim uslovima predstavljalo političko samoubistvo jer je inflacija ponovo rasla, kao i siromaštvo. Ratno vreme, ni na koji način nije bilo pogodno za oštre zaokrete u pogledu privatizacionih procesa jer je, između ostalog, ratna ekonomija rigidnija, te u ratno vreme država mora da ima kontrolu nad svojom privredom.

Međutim, već 1994. godine bilo je ponovo vreme za antiinflacioni program, čiji je tvorac bio tadašnji guverner

Narodne banke Jugoslavije, Dragoslav Avramović. Iste godine donesen je i novi zakon kojim je izvršena revalorizacija vrednosti akcija, a privatizacija 436 preduzeća poništena. Godine 1996. formirana je u sklopu Narodne banke Jugoslavije radna grupa koja je za cilj imala izradu novog zakona o privatizaciji. Ipak, program koji je izrađen od strane te radne grupe, a koji je predviđao privatizaciju prema modelu: 25% društvene svojine zaposlenima putem primene modela akcionarstva, 25% prelazak u vlasništvo Fonda za penzijsko osiguranje, 25% u vlasništvo svih punoletnih građana (eksterna privatizacija bez nadoknade) i poslednji deo od 25% na tržište i prodaju po zakonima tržišta – nikada nije usvojen. Guverner je smenjen, a model ka kom je počelo da se teži jeste bio model klasične prodaje. Godine 1996. i 1997. kada je pripreman novi zakon o privatizaciji, bile su prve godine nakon ukidanja sankcija, ali i godine kada je međunarodnoj zajednici Milošević još uvek bio potreban partner i favorit u odnosu na tadašnju opoziciju. Takva konstelacija mu je osigurala političku stabilnost, pa Zakon o svojinskoj transformaciji iz 1997. godine može biti pokazatelj puta kojim bi vladajući režim išao od početka, da nije bilo rata i sankcija. Međutim, zakon je napravio još veću restrikciju u pogledu obuhvata preduzeća, pa su tako državna preduzeća potpuno isključena iz privatizacije. Ovo se može razumeti samo u odnosu na prethodno primećeni fenomen konverzije političkog kapitala u ekonomski. Naime, metod eksterne privatizacije uz nadoknadu uključivao bi u igru nove aktere, pa možda i neke izvan političkih struktura vlasti. Kako su državna preduzeća bila pod kontrolom pripadnika vlasti, nije bilo ni želje za promenom tog hibridnog vlasničkog obrasca.

Do kraja 1999. godine, uz obavezu svih preduzeća da obave procenu imovine, proces privatizacije pokrenut je u oko 300 preduzeća, koja su brojala oko 100.000 radnika i radnica i vredela oko jedne milijarde nemačkih maraka (ne računajući Telekom Srbija), ali je samo u 18 dovršen.¹⁶ Ipak, upravo je u tom periodu, 1997. godine, zabeležena prva velika privatizacijska afera koja će najaviti praksu sa kojom će se Srbija u mnogo većem obimu suočiti nakon 2000. godine. Bila je to privatizacija preduzeća Telekom Srbija.

Imajući u vidu prethodno navedenu praksu da državna preduzeća nisu bila prodavana, slučaj Telekoma je posebno interesantan. Naime, ova telekomunikacijska firma osnovana je 1997. godine kao društvo akcionara i to kao *izdvojeni deo* Pošte Srbije. Nakon svega nekoliko meseci, putem spornog tendera,¹⁷ prodato je 49% Telekoma, od čega 29% italijanskom STET-u i 20% grčkoj telekomunikacionoj firmi OTE. Ukupna prodajna cena ovog manjinskog paketa akcija iznosila je 1,56 milijardi nemačkih maraka.¹⁸ Počevši od iznenadne odluke o promeni banke u koju je trebalo da se uplati novac koji je doneo tadašnji ministar za privatizaciju Milan Beko, u sprovođenju ove, najveće priva-

¹⁶ Vidi više u: Cerović, Božidar. 2012. *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.

¹⁷ U italijanskom parlamentu pokrenuta je istraga u vezi sa korupcijom u ovom poslu od, prema pisanju rimske Republike, 32 miliona evra, a u koju su bili umešani visoko pozicionirani italijanski političari, kao i neki biznismeni. Vidi više u: „Milosevic anticipa l'affare che a Roma in troppi non sanno”, la Repubblica, 5. jul 2003. (Dostupno na: <http://www.repubblica.it/online/politica/telekomserbia/roma/roma.html>).

¹⁸ Vidi više u: „Za otkup Telekoma 12,5 miliona evra”, Politika, 28. januar 2007. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t52432.it.html>).

tizacije do tog vremena, bilo je dosta kontroverzi. Italijanske vlasti su pokrenule istragu zbog toga što se smatralo da je italijanski partner platio preveliku cenu za navedeni manjinski deo akcija, pa se stoga sumnjalo da se neko sa italijanske strane lično okoristio. Što se Srbije tiče, bilo je evidentno da je novac od prodaje, koji je isprva uplaćen na račun Fonda za razvoj Srbije, otišao na račune ofšor kompanija koje su osnovane na Kipru.¹⁹ O raspodeli ostatka novca brinula se tadašnja narodna poslanica i direktorka Beogradske banke, Borka Vučić. Prema navodima iz Izveštaja o korišćenju sredstava Fonda za razvoj Republike Srbije u periodu od 13. juna 1997. godine do kraja 2000. godine, postoje indicije da je veliki deo novca od ove privatizacije otišao na „*kupovinu*” *socijalnog mira*, sa ciljem ostanka Slobodana Miloševića i njegovog režima na vlasti.²⁰ Ovakvu praksu „preraspodele” novca dobijenog od privatizacije naravno ne treba mešati sa redistribucijom kao merom socijalne zaštite, već je treba isključivo razumeti kao legitimacijsko sredstvo zarad ostanka na vlasti i zadržavanja privilegovanog političko-ekonomskog položaja. U trenucima kada opozicija jača nakon izbora 1996. godine i masovnih protesta u Beogradu kojim dominira srednja klasa, koja se u međuvremenu jasno svrstala uz opoziciju, distribucijom

¹⁹ Vidi više u istraživanju ekipe Insajdera, dostupno na: http://www.b92.net/insajder/arhiva/arhiva.php?nav_category=990&nav_id=411803.

²⁰ U tom periodu najveći pojedinačni „gutači” para od prodaje Telekomu (prema podacima iz navedenog izveštaja) bili su Republički fond za penziono i invalidsko osiguranje sa 721,5 miliona maraka i Republički zavod za zdravstveno osiguranje sa 180,4 miliona maraka. Za kreditiranje privrede, odnosno za isplatu zarada radničkoj klasi, a kako bi umirili povremene socijalne buntove, Milošević i njegov premijer Marjanović potrošili su skoro 490 miliona maraka, odnosno jednu trećinu para zarađenih prodajom Telekomu (Brkić, 2003).

novca radnicima i penzionerima, vladajuća Socijalistička partija Srbije osigurava podršku svog primarnog biračkog tela, tj. radnika i penzionera. U ovom slučaju otkriven je jedan značajan instrument vladajuće grupacije, koji sopstveni opstanak na vlasti kupuje prodajom „narodne imovine” i tako zapravo daje narodu, ono što je već njegovo.²¹

Na kraju poslednje decenije dvadesetog veka, odnosno, od donošenja Zakona o svojinskoj transformaciji 1997. godine, pa do završetka 2000. godine, u Srbiji je privatizovano 777 preduzeća.²² Po navedenom zakonu do sredine 2000. manje od 500 preduzeća preduzelo je korake ka privatizaciji, dok je do kraja iste godine taj broj udvostručen. Ovi su slučajevi bili najogoljeniji u vreme prelazne vlade, 2000. godine, kada SPS poziva svoje članstvo među direktorima da što pre otpočnu privatizaciju preduzeća dok je još uvek na snazi zakon iz 1997. godine. Upravo će „ubrzani proces privatizacije” biti ono što će uslediti sa smenom vlasti 5. oktobra 2000.

Tako je ono što tvrdi Milojko Arsić da je „apsurdan stav da je privatizacija kriva za sva izgubljena radna mesta”²³ donekle istinito kada je u pitanju period do 2000.

²¹ U decembru 2003. godine država je ponovo otkupila deo italijanskog vlasništva plativši ga 195 miliona evra, a udeo od grčkog partnera otkupiće u narednom periodu za 380 miliona evra. Vidi više u: „Telekom Srbija stoprocentno u domaćem vlasništvu”, Politika, 26. januar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Telekom-Srbija-stoprocentno-u-domacem-vlasnistvu.lt.html>).

²² Vidi više u: „Analize efekata privatizacije u Srbiji”, Agencija za privatizaciju, dostupno na: <http://www.priv.rs/upload/analiza/full/>.

²³ Istina je i da je zaposlenost održavana, delom, zarad statistika i u preduzećima koja praktično nisu uopšte funkcionisala. Primera radi, u vreme sankcija zakonom je bilo zabranjeno otpuštanje, pa je 1993. godine broj fiktivnih radnih mesta dostigao cifru od 1,1 miliona (Arsić, 2013: 71). Važno je naglasiti i da se mera zabrane otpuštanja može razumeti i u kontekstu očuvanja socijalnog mira. Naime, iako

godine, ali se nakon političkih promena situacija svakako menja. Naravno da su 1990-ih godina padu zaposlenosti od oko 18% i smanjenom BDP-u za oko 63% znatno više doprneli ratovi, redukcija unutrašnjeg tržišta i međunarodne ekonomske sankcije, nego privatizacije.

3. Privatizacija nakon 2000. godine

Nakon više od jedne decenije vladavine Slobodana Miloševića, u čije se vreme privatizacija odvijala u senci drugih zbivanja, pre svega ratnih, na vlast dolazi nova politička garnitura²⁴ koja privatizaciju smešta tamo gde ona udžbenički pripada, a to je mesto „ključne karike uspešnog sprovođenja procesa tranzicije”.²⁵ Iako je već zakonom iz 1997. godine model klasične prodaje polako počeo da preuzima primat u odnosu na insajderski ili vaučerski model privatizacije, Zakonom o privatizaciji iz 2001. godine, dominacija primene ovog modela u odnosu na sve druge biva potvrđena i osnažena. Prevedeno na jezik tržišne ekonomije, Zakonom o privatizaciji iz 2001. godine otpočelo se ozbiljnije sa korporativizacijom preduzeća, gde bi interes profita navodno zagarantovao produktivnost, odnosno racionalizaciju u upravljanju, što je za posledicu imalo potpuno

radnici nisu primali plate, njima je tekao radni staž, imali su pravo na zdravstvenu zaštitu, u nekim situacijama su dobijali nadoknadu za rad uaturi, itd.

²⁴ U novom establišmentu je bilo mesta i za mnoge koji su u međuvremenu promenili strane, pa od Miloševićevih kadrova postali lideri opozicije. Jedan od takvih primera je Nebojša Čović, bivši član SPS-a i gradonačelnik Beograda, koji je 2001. godine postao potpredsednik vlade.

²⁵ Vidi više u: Đorđević, Milijana. 2009. *Proces privatizacije u Srbiji u periodu od 2000. do 2008. godine*, u: *Škola biznisa*, br. 2. Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.

ignorisanje interesa radništva. Masovna otpuštanja koja će pratiti proces privatizacije nakon 2000. godine predstavljaće istovremeno najjasniji pokazatelj ignorisanja interesa radništva sa jedne i funkcionisanja same logike profita koja prati privatizaciju sa druge strane. Politika ubrzane privatizacije i postepeno odustajanje države od investiranja u sopstvene proizvodne kapacitete, od 2001. do 2008. godine (dakle u periodu bez sankcija, recesije, svetske krize, ratova) bez posla je ostavila oko 400.000 ljudi i to najviše u sektoru tekstilne industrije (njih 66.599) i poljoprivrede (njih 62.352). Takođe, učešće industrije u BDP-u Srbije na kraju raspada Jugoslavije bilo je 44%, dok je u 2013. godini palo na 18,1%.²⁶

Kada su u pitanju regulatorno-institucionalni okviri za sprovođenje privatizacije, vlada najpre formira posebna tela kao što su Agencija za privatizaciju, Akcijski fond, Centralni registar za hartije od vrednosti, a potom i određuje stratešku opredeljenost prema pojedinačnim investitorima koji bi preuzeli 70% vlasništva nad preduzećima, dok bi se ostatak od 30% preraspodelio građanima i/ili zaposlenima u preduzeću.²⁷ Ideja je bila da će preduzeća biti lakše prodana ako se potencijalnim kupcima ponudi većinski paket akcija čime bi novi vlasnici imali sigurnu kontrolu nad svojim vlasništvom.

²⁶ Vidi više u: „Privatizacija pojela 800.000 radnih mesta”, Večernje novosti, 9. novembar 2013. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:462989-Privatizacija-pojela-800000-radnih-mesta>).

²⁷ Prema odredbama ovog zakona, u velikim preduzećima koja se prodaju putem tendera, pravo na 15% besplatnih akcija imali su zaposleni, dok bi se preostalih 15% raspodelilo svim građanima; u slučaju prodaje preduzeća aukcijom (koja se vrši pri prodaji manjih preduzeća), svih preostalih 30% preraspodelilo bi se zaposlenima.

Kao osnovni nedostatak u nadležnostima Agencije za privatizaciju, kao pravnog lica koje je zaduženo za prodaju kapitala i kontrolisanje postupka privatizacije, pokazalo se to što među navedenim ingerencijama Agencije,²⁸ nije uključena provera porekla imovine kupca preduzeća. Izostavljanje ovog segmenta za posledicu je imalo legalizaciju uvođenja novca stečenog direktnim ratnim, kao i drugim vidovima profiterstva omogućenim ratnim uslovima, u legalne tokove. Usled nepostojanja „autentične” ekonomske elite i kapitala kojim bi se dao „vetar u leđa” privatizaciji, izostavljanje navedene odredbe iz liste nadležnosti Agencije predstavljalo je sistemsku neophodnost. Bez omogućavanja upliva u legalne tokove bogatstva akumuliranog tokom ratnih zbivanja, u postpetooktobarskoj Srbiji ne bi bilo uslova za ubrzanje procesa privatizacije jer ona ne bi imala čime da se obavlja. Očigledno je da vlast u to vreme, iz različitih razloga, nije mogla odmah privući strane investicije u meri koja bi bila neophodna, a da su sa druge strane jedini domaći posednici kapitala u tom trenutku bili oni koji su do njega došli u 1990-im godinama, uključujući i bivše pripadnike SPS-a koji su prethodno konvertovali politički kapital u ekonomski. Tako je nova ekonomska elita sačinjena od bivših političkih suparnika i direktnih i indirektnih ratnih profitera, postala nosilac talasa masovnih privatizacionih procesa započetih od strane postpeto-

²⁸ Nadležnosti Agencije prema Zakonu o privatizaciji (Sl. glasnik RS, br. 38/2001, 18/2003 i 45/2005) bile su: kontrola postupka privatizacije u smislu propisa o privatizaciji; procena vrednosti kapitala ili imovine subjekta privatizacije; usklađenost programa privatizacije ili programa restrukturiranja sa propisima; usklađenost priliva sredstava po osnovu izvršene prodaje sa ugovorom o prodaji i izvršenje ugovora o prodaji u kojem je Agencija ugovorna strana, prenos akcija bez naknade zaposlenima.

oktobarske političke elite. Ispostavilo se da namera velikog broja kupaca nije bila samo korporativizacija preduzeća, koja već sama po sebi znači čitav niz mera na štetu radništva, već i kupoprodajne transakcije koje nisu za cilj imale nastavak ili pokretanje proizvodnje – a koje su omogućile, na sistemskom nivou, ubrzavanje celokupnog privatizacionog procesa („pranje novca”, malverzacije sa zemljištem, i sl).

Prema navodima Majkla Hadsona (Michael Hudson), urednika u Međunarodnom konzorcijumu za istraživačko novinarstvo (*International Consortium of Investigative Journalists*) upravo zbog ovih pravnih praznina u zakonu iz 2001. godine, „kupac nije bio obavezan da obelodani svoj identitet, ili vlasničku strukturu svoje kompanije, tako da se u nekoliko stotina privatizacija strani kupac samo formalno pojavljivao, a u pozadini je bio domaći, moćan i blizak vlastima biznismen koji je koristio ofšor kompanije da bi preuzeo domaće preduzeće, koga bi potom lišio imovine, prebacio je u inostranstvo, a radnici su ostajali bez posla”.²⁹

Od početka primene Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, najviše preduzeća je privatizovano tokom 2003. godine. U prvoj godini primene zakona neki od najvećih privatizacionih procesa vođeni su u slučaju triju cementara, u Beočinu, Kosjeriću i cementare Novi Popovac, ali i kruševačke Merime i valjaonice bakra u Sevojnu, od čijih je prodaja u državni budžet uplaćeno preko 159 miliona dolara, što je u tom momentu predstavljalo više od 1,5%

²⁹ Vidi više u: „Hadson: Iz Srbije je izneta 51 milijarda dolara od privatizacijske pljačke”, Radio slobodna Evropa, 4. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/hadson-kako-je-iz-srbije-izvuena-51-milijarda-dolara/25126407.html>).

ukupnog godišnjeg BDP-a Srbije. Ovi slučajevi, čiju ćemo „uspešnost” ispitivati u narednom poglavlju, predstavljali su glavni legitimizacijski instrument kada je reč o masovnoj privatizaciji nakon 2001. godine. Dakle, privatizaciju kao mehanizam koji služi nečemu što se vrlo često naziva „modernizacijom”³⁰ društva niti jedna vlast do sada nije dovela u pitanje, već su se svi navedeni podaci o mehanizmima, razlozima i ishodima privatizacije relativizovali i to pre svega uz pomoć primera „uspešnih privatizacija” ali i insistiranja na „neproduktivnosti” javnog/državnog upravljanja. Ipak, primera radi, među „24 privatizacije” koje je Savet za borbu protiv korupcije ispitivao godinama³¹, a čija je revizija zatražena i rezolucijom Evropskog parlamenta, nema sistemski uništavanja preduzeća kao što su Navip, Fidelinka ili Agrohem. Uzimajući u obzir da je od 2002. do 2008. godine privatizovano u proseku 320 preduzeća godišnje (2001. godina bila je godina donošenja novog zakona), a između 2009. i 2011. godine 47 preduzeća godišnje (Arsić, 2012: 73), konačna računica dovodi nas do zaključka da je broj od svega „24 sporne privatizacije” proporcionalno premali kada se u obzir uzme podatak o ukupnom novcu koji je preko ofšor kanala izašao iz Srbije i to upravo tokom perioda u kom je intenziviran proces privatizacije.³²

³⁰ Više o teorijama modernizacije i njihovoj klasifikaciji na „kulturalne” i „akulturalne”, kao i o njihovoj vezi sa tranzitologijom, vidi u: Balunović, Filip. 2013. *Serbia On The European Periphery*. Saarbrücken: Lambert.

³¹ Više o ovim privatizacijama pročitati u izveštajima Saveta za borbu protiv korupcije, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028/index/>.

³² Global Financial Integrity procenjuje da je iz Srbije između 2001. i 2010. godine „nezakonitim finansijskim transakcijama” prebačena 51 milijarda dolara (što je blizu 40 milijardi evra), mahom na ofšor račune. Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno

Iz toga se dalje, rađa nova sumnja ne samo u vezi sa „24 sporne privatizacije”, ili onih koje nisu na toj listi ali su *de facto* uništile preduzeća, već i u one privatizacije koje se vode kao „uspešne”.

3.1. Uspešne i neuspešne privatizacije do 2006. godine

Pored toga što je Zakon o privatizaciji iz 2001. godine omogućavao transfer društvenog i državnog vlasništva u privatne ruke bez prethodne provere porekla novca kojim se kupovina obavlja, problematično je i to što se na nivou diskursa počinje uvoditi podela na „uspešne” i „neuspešne” privatizacije,³³ pri čemu su pod „uspešne” podvedeni svi oni procesi transformacije vlasničke strukture koji su omogućili bilo kakav nastavak poslovanja preduzeća. Ovde treba dodati i da je među onim privatizacijama koje se smatraju „uspešnim” i koje su obavljene po zakonu, većina obavljena tenderskim putem. Sa druge strane, većina onih „neuspešnih” obavljena je preko aukcija, koje su predstavljale manje kontrolisan model – kod njih je pronađen najveći broj malverzacija.

Kao najsvetliji primeri privatizacije u prvoj godini primene navedenog zakona, pominju se vrlo često tri velike cementare. Tadašnji ministar građevine i turizma (koji je istovremeno bio i predsednik tenderskih komisija) Dragoslav Šumarac, neposredno pre zaključenja ugovora

na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

³³ Vidi više u: „Studija: 5 uspešnih i 5 neuspešnih privatizacija u Srbiji”, dostupno na: <http://www.naled-serbia.org/sr/news/details/875/Studija:-5-uspesnih-i-5-neuspesnih-privatizacija-u-Srbiji-->.

sa stranim kupcima navedenih cementara izjavio je da je to bio „veliki dan za građevinarstvo”.³⁴ Međutim ispostavilo se da to i nije bio baš „veliki dan” za one koji su u tim cementarama radili.

Tako je francuski Lafarge postao većinski vlasnik cementare u Beočinu po ceni od 59,89 miliona dolara (uz obavezu investiranja od 27,46 miliona dolara), švajcarski Holcim LDT kupio je cementaru Novi Popovac uplativši 52,5 miliona dolara (uz obavezu investiranja od 83,8 miliona dolara), a cementara u Kosjeriću prodata je grčkom investitoru Titan S.A. za 35,5 miliona dolara (uz obavezu investiranja od 26,98 miliona dolara). Tadašnji ministar za privatizaciju Aleksandar Vlahović izrazio je zadovoljstvo potpisanim ugovorima, s obzirom na to da su se sva tri investitora obavezala na dodatna ulaganja, obezbeđivanje socijalnih programa, zabranu otpuštanja bez pristanka radnika, povećanje plata, finansiranje eventualne dokvalifikacije ili prekvalifikacije. Novi vlasnik cementare u Beočinu obavezao se da će „zadržati vizuelni identitet fabrike u narednih 25 godina”, ponudio povećanje plata zaposlenih od 10%, bonuse od 2% od ostvarenog profita za radnike. Lokalnoj samoupravi je po ugovoru pripalo 0,8% profita u prve četiri godine, dok bi se u naredne četiri taj procenat smanjio na 0,6%. Holcim je takođe zaposlenima u Novom Popovcu ponudio povećanje plate od 2,5% i 5% bonusa od profita, a 2% pripalo je lokalnoj samoupravi. Titan S.A. je u Kosjeriću podigao plate za 10%, dao 5% bonusa od neto profita. Međutim, u ugovorima nije stajalo to koliko radnika novi investitori imaju pravo da otpuste. Od 5.171 radnika

³⁴ Vidi više u: „Tri cementare prodate za 138,9 miliona dolara”, 28. decembar 2001, dostupno na: <http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2001-12/28/322693.html>.

koliko su ove tri cementare upošljavale pre privatizacije, 2013. godine ostalo je svega njih 1.049, što znači da je ukupno otpušteno 4.122 ljudi. Socijalni programi predviđali su nadoknade, ali su one neretko predstavljale više nego slabu kompenzaciju za izgubljeno radno mesto. Primera radi, u beočinskoj cementari, socijalni programi delili su se radnicima koji „dobrovoljno” žele da odu i to u iznosu do 10.000 evra. Kao i u brojnim drugim slučajevima, ova saglasnost bila je vrlo često „prisilna saglasnost”. Jedan od radnika obezbeđenja ove cementare, Milivoje Čupelić, 2004. godine za beogradski dnevni list Večernje novosti, između ostalog je rekao:

„Nisam imao izbora, morao sam da uzmem tih 4.500 evra koje su mi ponudili. Nudili su mi da ostanem da radim u pakeraju do 2006. godine, a posle toga da napustim fabriku bez dinara. Zato sam se odlučio da je bolje da prihvatim ‘nešto’ umesto ‘ništa’”.³⁵

Od 2.500 ljudi koliko je beočinska, inače najstarija cementara na Balkanu, zapošljavala pre privatizacije, uz ovakav „pristanak” otpušteno je ukupno 1.200 ljudi. Sa otpremninama sa kojima su teško mogli započeti sopstveni posao, veliki broj ljudi koji je „dobrovoljno” napustio svoja radna mesta ostao je bez stalnog ili bez ikakvog zaposlenja.

Kao još jedan primer „uspešne” privatizacije, navodi se često i Merima iz Kruševca. Fabrika sapuna u Kruševcu, koja je nastala 1839. godine, kupljena je od strane austrijske korporacije Henkel u oktobru 2002. godine. Do 2010. godine, produktivnost je od učinka po zaposlenom

³⁵ Vidi više u: „Voze otpremninu u taksiju”, Večernje novosti, 10. jun 2004. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:158738-Voze-otpremninu-u-taksiju>).

iz 2002. godine od 157,89 tona godišnje, 2009. godine došla do 796,87 tona po radniku. Danas ona predstavlja jednu od najuspešnijih fabrika lanca Henkel. Priča vezana za Merimu, koja je bila najveća proizvodna snaga Rasinskog okruga, ipak, ne završava se samo na otpuštanju zaposlenih, kao u prethodno navedenim slučajevima. Najpre, od nekadašnjih pet fabrika u sklopu Merime, sa radom su nakon privatizacije nastavile samo dve koje danas proizvode kućnu hemiju i deterdžent, ali sa četiri puta manje zaposlenih nego u trenutku preuzimanja 70% akcija od strane austrijskog kupca.³⁶ Pored toga što je broj nezaposlenih u Kruševcu nakon ove privatizacije porastao za oko 1.000, nakon deset godina poslovanja u Kruševcu, gde je fabrika Merima nakon privatizacije svom predašnjem imenu pridodala i ime Henkel, poslodavac je 2012. godine odlučio da navedenu fabriku ispiše iz registra preduzeća u opštini Kruševac i prebaci je na adresu Henkel Srbije u Beogradu. Tako je nakon više od 170 godina kruševački gigant formalno prestao da postoji. Iako zakonom o finansiranju lokalnih samouprava nije predviđeno prikupljanje poreza od dobiti Henkel Merime, lokalna samouprava Grada Kruševca izgubila je mogućnost da se u budućnosti, eventualnim izmenama zakonske regulative,³⁷ budžet ovog grada puni iz poreza na prihode kruševačke fabrike.

³⁶ Vidi više u: „Merima lider u Henkelu”, Politika, 17. februar 2010. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Merima-lider-u-Henkelu.lt.html>).

³⁷ Fiskalna decentralizacija je „evropski trend”, pa se može očekivati skorija primena i u Srbiji.

Kao zaseban primer „uspešne” privatizacije³⁸ u prvim godinama primene Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, bitno je čini se, pomenuti i slučaj smederevske Železare. Ova železara, čija se vrednost krajem 1990-ih godina procenjivala na čak 430 miliona američkih dolara, da bi kasnije zbog odlaska u stečaj ta vrednost pala na 57,6 miliona dolara (bez zavisnih kompanija Beli vukovi i Luka Smederevo), prodana je za svega 23 miliona dolara i to zajedno sa zavisnim preduzećima.³⁹ Odmah po kupovini oglosio se Džon Gudiš (John Goodish), predsednik US Steel Košice, koji je rekao da je u Sjedinjenim Američkim Državama, za isti proizvodni pogon poput onog u Smederevu, potrebno 2.000 radnika, dok ih u srpskoj železari ima 10.000. Prečutao je ipak to da američki radnik u SAD „košta” skoro celih 17 dolara na sat, dok radnik u Srbiji „košta” 0,3 dolara na sat. Drugim rečima, prečutao je da izmeštanja proizvodnih pogona iz centra na periferiju imaju za cilj jedino umnožavanje profita.⁴⁰ Naposletku, kada poslovanje u Srbiji više nije bilo isplativo multinacionalnoj kompaniji, oni su se jednostavno povukli.⁴¹

³⁸ Vidi na primer u: „Studija: 5 uspešnih i 5 neuspešnih privatizacija u Srbiji”, dostupno na: <http://www.naled-serbia.org/sr/news/details/875/Studija:-5-uspesnih-i-5-neuspesnih-privatizacija-u-Srbiji-->.

³⁹ O uslovima prodaje Sartida vidi više u: „Kako je prodat Sartid”, Politika, 5. septembar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Kako-je-prodat-Sartid.lt.html>).

⁴⁰ Vidi više u: „Kako je prodat Sartid”, Politika, 5. septembar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Kako-je-prodat-Sartid.lt.html>).

⁴¹ „Kada je američki US Steel promenio ime u USX (...) predsednik borda, Džejms Roderik (James Roderick), je na pitanje ‘šta znači X?’, jednostavno odgovorio ‘X označava novac’” (Harvey, 2005: 32).

Što se tiče „neuspešnih” privatizacija, svakako se akcenat, barem u javnosti, stavlja na ranije pomenute „24 sporne privatizacije”.⁴² Podatak koji je Aleksandar Vučić, u to vreme prvi potpredsednik vlade a danas premijer, izneo u decembru 2013. godine, kaže da je država putem tih spornih privatizacija oštećena za oko 100 miliona evra.⁴³ Razlozi za proglašavanje pojedinih privatizacija spornim, bili su brojni. Od toga da je stečaj bio „fingiran” (odnosno prividan) kako bi se izigrali veliki poverioci (kao u slučaju Sartida), preko optužbi za netransparentnost vlasništva (Večernje novosti), do pogrešnih procena vrednosti akcija (Luka Beograd) i fiktivnih kupaca koji nisu zvanično ni postojali u momentu kada su kupovali akcije (Veterinarski zavod).⁴⁴ Međutim, problem sa preispitivanjem privatizacija do 2006. godine (kada se u nadležnosti Agencije za privatizaciju unosi i odredba o obavezi dokazivanja porekla imovine potencijalnog kupca) je to što „24 sporne privatizacije” o kojima se najčešće govori u javnosti, skreću pažnju sa ostalih „neuspešnih” koje imaju iste ili vrlo slične efekte po radnike tih preduzeća koji su i u jednom i u drugom slučaju ostali bez posla. Poenta je zapravo u tome da su u prvom slučaju, „sporne” privatizacije obavljane mimo zakonskih

⁴² Listu „24 sporne privatizacije” vidi u: „Tema nedelje: 24 sporne privatizacije”, Politika, 28. oktobar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/24-sporne-privatizacija/Tema-nedelje-24-sporne-privatizacije.lt.html>).

⁴³ Vidi više u: „Sporne privatizacije odnele državi 100 miliona evra”, Večernje novosti, 28. decembar 2013. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:470769-Sporne-privatizacije-odnele-drzavi-100-miliona-evra>).

⁴⁴ Više o razlozima za pokretanje postupaka u slučaju „24 sporne privatizacije”, između ostalih Večernjih Novosti, Sartida, Luke Beograd, Srboleka, vidi u izveštajima Saveta za borbu protiv korupcije, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028/index/>.

propisa, dok su u drugom „neuspešne” obavljane u skladu sa propisima. Ono što ipak ostaje da „visi u vazduhu”, jeste to da su propisi, i kad se poštuju i kad se krše, u suprotnosti sa interesima radništva.

Među onima koje se vode kao „neuspešne” zbog neizmirenih ugovornih obaveza, a ne potpadaju pod „24 sporne”, nalaze se i Navip, Agrohem i Fidelinka. Ostaje do kraja nejasno na osnovu kojih su kriterijuma privatizacije nekih preduzeća proglašene „spornim”, a drugih „neuspešnim”.

Počnimo od novosadskog Agrohema. Nekada jedan od najvećih proizvođača veštačkog đubriva u Srbiji, privatizovan je tokom 2002. i 2003. godine, kada je Agencija za privatizaciju objavila konkurs za prodaju državnih akcija u tom preduzeću. Novi većinski vlasnici postale su dve srpske firme, Pharmachem i SMM metali i minerali. Pored toga što je i u ovom preduzeću organizovana „dobrovoljna” prodaja radničkih akcija novim većinskim vlasnicima,⁴⁵ od samog početka nije bilo najjasnije ko je zapravo pravi vlasnik. U pitanju je bila kompanija Fair trade sa sedištem u Antigvi, kojom je upravljao bivši makedonski ministar ekonomije, Žanko Čado. Prema podacima do kojih je došao Međunarodni konzorcijum istraživačkih novinara, ova kompanija bila je ofšor kompanija preko koje je Čado, indirektno, došao do većinskog paketa akcija u Agreho-

⁴⁵ Bivši direktor Milojica Hrvačanin se priseća da je rukovodstvo firme vršilo pritisak na radnike da prodaju svoje akcije novim investitorima. On tvrdi da je jedan od direktora pozvao zaposlene u obližnju kafanu i uz pivo i rakiju ih upozorio „da će izgubiti posao ako ne prodaju svoje deonice, što su moje kolege uglavnom i uradile, jer su bile uplašene”. Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

mu.⁴⁶ Tada počinje niz veoma sumnjivih transakcija, u okviru kojih je Agrohem počeo da kupuje sirovine za čiju je isporuku prema ugovorima, morao da čeka i do nekoliko godina.⁴⁷ U mnogim slučajevima kupljena roba nikada nije isporučivana, a uplate su se često pretvarale u izdate kredite, koji nikada nisu vraćani Agrohemu. Počinje rasprodaja imovine, a u decembru 2007. godine Agrohem uplaćuje 6,9 miliona dolara (4,8 miliona evra) na račun kompanije Alysun Marketing na Britanskim devičanskim ostrvima, iza koje je stajao upravo Čado, a novac je navodno bio namenjen za kupovinu 37% akcija subotičke Fidelinke, koja nikada nije otkupljena. Agrohem je na kraju, 2011. godine otišao u stečaj.⁴⁸

Sličnu sudbinu doživela je i subotička Fidelinka. Baš negde u vreme kada je Agrohem bio na ivici opstanaka, pomenuti Čado se zainteresovao i za ovu vojvođansku fabriku koja je početkom 2000-ih godina imala proizvodnju koja je dostizala i do 12,5 miliona vekni hleba i 100 hiljada tona slatkiša godišnje. Godine 2005. Fidelinka je

⁴⁶ Čado je inače tokom 1990-ih bio direktor i akcionar u Almaku i Anglo-jugoslovenskoj banci (Anglo-Yugoslav Bank), sa sedištem u Londonu, koje su u međuvremenu bankrotirale. Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

⁴⁷ Tako je 2006, prema izveštaju Narodne banke Srbije, Agrohem uplatio 887 hiljada dolara na račun Highland International Investment Holding na Britanskim devičanskim ostrvima, dok je isporuka robe predviđena za 730 dana. Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

⁴⁸ Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

ipak privatizovana, pa je tako Čadova firma Alysun Marketing kupila 19% akcija, firma sa Britanskih devičanskih ostrva Mowbray Systems preuzela je gotovo 25% akcija, a švajcarska kompanija Mineco postala je vlasnik skoro 20% akcija subotičke fabrike. Već 2010. godine, Fidelinka je otišla u stečaj nakon petogodišnje prakse „lančanog zaduživanja”, odnosno zaduživanja kompanija koje su poslovale pod okriljem Fidelinke, pri čemu su neretko jedne drugima bile garant za uzimanje kredita. 2010. godine bez posla je ostalo 700 zaposlenih u Fidelinki,⁴⁹ a u međuvremenu deo poslovnog prostora subotičke fabrike kupila je firma Agroposlovi. Fidelinka je tako jedan od brojnih primera koji pokazuju upravo suprotno od onoga što tvrde zagovornici privatizacije: sistematsko uništavanje preduzeća ne mora biti u direktnoj vezi sa procesima koji su se desili tokom 1990-ih, već je neretko njihova devastacija upravo posledica privatizacije koja se odigrala nakon 2000. godine. Uprkos tome što je primera radi Fidelinka, i nakon 2000. godine imala zavidan nivo proizvodnje hleba i slatkiša, na ranije pomenutom skupu „Privatizacije u Srbiji deset godina posle”, ministar za privatizaciju u vladi Zorana Đinđića, Aleksandar Vlahović, između ostalog je rekao:

„Tačno je da su se u procesu privatizacije pojavili i nesolidni kupci i tačno je da su neki potencijalni kupci pokušali da iskoriste privatizaciju za bogaćenje kroz prodaju imovine ispumpavanjem novca dobrih preduzeća. Ali koliko je takvih preduzeća u procesu privatizacije zaista i bilo? Kada govorimo o tome da su neka preduzeća imala

⁴⁹ Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

slavnu prošlost, koliko se ta prošlost odnosila na osamdesete a ne na devedesete i start dvehiljaditih kada su ona privatizovana?”⁵⁰

Iako je ova fabrika direktno uništena privatizacijom, a posao na taj način izgubilo 700 radnika, od posledica peru ruke kako tadašnji ministri u vladi, tako i sami kupci. Nakon teksta koji je objavljen na osnovu izveštaja Međunarodnog konzorcijuma istraživačkih novinara o uništavanju Fidelinke i Navipa, Mineco se, kao jedan od kupaca akcija Fidelinke, brže bolje oglasio saopštenjem u kom negira krivicu za propast ove dve fabrike.⁵¹

Takođe je indikativno to da se, u slučaju Navipa, u vlasništvu zemunskog proizvođača nalazilo 1.200 hektara vinograda, kao i 200 hektara voćnjaka i da je procenjena vrednost hektara zemlje dostizala cenu i do 25.000 evra.⁵² Drugim rečima samo su vinogradi vredeli oko 30 miliona evra, a preduzeće je još posedovalo i voćnjake, poslovne zgrade i opremu. Ova fabrika je i u vremenima najveće krize, odnosno u devedesetim godinama, prodavala pića u iznosu koji se približio cifri od jednog miliona evra na mesečnom nivou, ali je onda privatizovana 2006. godine. Ovaj primer zapravo pokazuje da se privatizaciji pribegava ne samo kao „nužnom” rešenju za preduzeća koja propadaju, već da su, štaviše, preduzeća koja posluju dobro još i više

⁵⁰ Izjava Aleksandra Vlahovića na okruglom stolu „Privatizacija u Srbiji deset godina posle” (Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=SISXM6fQ_kM).

⁵¹ Vidi više na: „Mineco: Nismo doprineli propasti Fidelinke i Navipa”, Politika, 4. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Mineco-Nismo-doprineli-propasti-Fidelinke-i-Navipa.lt.html>).

⁵² Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

pogodna za privatizaciju jer na kraju nije poenta u „pokretanju proizvodnje”, već u udovoljavanju interesu kapitala. U slučaju Navipa, neposredno pre privatizacije (u kojoj je takođe, kao i u slučaju Fidelinke učestvovala firma Mineco AG), vrednost celokupne imovine Navipa procenjena je na iznos ispod 6 miliona evra, što će reći na petostruko manju vrednost od one na koju su procenjeni samo vinogradi.⁵³ Fabrika odlazi u stečaj 2012. godine, iako je prema svedočenju direktora destilerije, Miroljuba Spasojevića, Navip u tom trenutku imao ugovorenu prodaju između 80 i 100 hiljada boca različitog pića.

Od 500 zaposlenih koliko je radilo u nekada gigantskom proizvođaču vina, žestokih i bezalkoholnih pića, u trenutku odlaska u stečaj ostalo je uposleno svega njih tri-desetak koji su bili zaduženi za čuvanje i održavanje imovine. U ovakvo stanje došlo je preduzeće koje je i početkom 2000-ih godina imalo 66% tržišta na teritoriji bivše Jugoslavije i koje je izvozilo u Kanadu, Poljsku, Sjedinjene Američke Države, Izrael, Japan. U tom periodu mesečno se u Navipu punilo million litara samo jedne vrste vina Royal, dok je ukupno ova fabrika proizvodila 200 različitih proizvoda među kojima i Smederevku, Fruškogorski biser, šampanjac Milion, Plemenku, Crnjak.

Ovim dolazimo i do dela u kojem možemo zaključiti da su i „neuspešne” privatizacije imale isti efekat po radnike i radnice kao i „24 sporne privatizacije”. Sve te privatizacije stavljaju veliko breme na leđa sada nezaposlenih radnika. Ista linija zaključivanja se da primeniti i kod oce-

⁵³ Vidi više u: „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

ne tzv. uspešnih privatizacija – gledano iz vizure radništva one su imale negativan uticaj jer su neretko dovodile do masovnih otpuštanja. Tako podelu privatizacija na „uspešne” i „neuspešne” možemo komotno ostaviti po strani i uvesti novu podelu – na dobitnike i gubitnike čitavog procesa privatizacije. U prvoj grupi su obično pojedinci iz političko–ekonomske elite, u drugoj radništvo privatizovanih preduzeća i, u dužem roku, društvo u celini. Kapital stečen 1990-ih imao je sistemsku funkciju jer je jedino on mogao poslužiti za ubrzanje privatizacije koja je, opet, bila osnova transformisanog poretka koji je služio maksimalizaciji interesa elite koja ga je kreirala. „Jezičke igre”, u kojima se koriste epiteti „uspešne”, „neuspešne” i „sporne”, maskirale su kako (sistemske) funkcije kapitala i benefita koje su njegovi vlasnici imali, tako i pogubne posledice celog procesa, preusmeravajući krivicu na individualne aktere, malverzacije i slične procese.

3.2 Privatizacija nakon 2006. godine: korisni i štetni ugovori

Nakon 2006. godine i donošenja novog Ustava, kojim je konačno ukinut pojam „društvenog vlasništva”, na red za privatizaciju dolaze mahom strateška preduzeća. Razlozi za odlaganje prodaje ovih „važnijih” preduzeća bili su brojni. Od toga da pre 2006. godine nije donesena jasna strategija oko toga šta raditi sa tim preduzećima, do toga što su se ona čuvala kako bi u jednom momentu poslužila za političko potkusurivanje, kao što je privatizacija Naftne industrije Srbije (NIS) bila uvezana sa (propalim) projektom gasovoda Južni tok. Većina privatizacija strateških preduzeća

nakon 2006. godine imala je, opšte gledano, i dnevno političku svrhu – od punjenja budžeta novcem dobijenim od velikih privatizacija, do stvaranja privida o uspešnosti rada vlade. Obe ove funkcije privatizacije nakon 2006. godine bile su kratkoročne i uskointeresne po svojoj prirodi. Kratkoročne zbog toga što puniji budžet nije bio praćen planom o strateškom javnom investiranju i uvećanju javne privredne aktivnosti, a uskointeresne zbog toga što su obezbeđivale privilegije jednom uskom sloju koji se našao u vladajućim strukturama i oko njih. Međutim, s obzirom na već poodmakao period sprovođenja privatizacije i već vidljive posledice, jedan od važnih elemenata u celom procesu bila je legitimizacija nastavka privatizacije. Najpre je bilo potrebno odbraniti se od napada za „loše” privatizacije obavljene do tad.

U prvih pet godina udarničkog talasa privatizacije, nakon petooktobarskih promena, u fokusu su bile brojne malverzacije i velika rupa u nadležnostima Agencije za privatizaciju koja se ticala provere porekla novca kojim se vrši privatizacija. Već 2006. godine ispunjena je primarna funkcija izostavljanja navedene nadležnosti iz spiska nadležnosti Agencije, a u javnosti je preovladalo viđenje da se jednom započeti proces privatizacije više ne može zaustavljati.

Samo u periodu od 2001. do 2004. godine privatizovano je 1.382 preduzeća (Obradović, 2013: 23), što će reći nešto više od jednog preduzeća dnevno. Od „24 sporne privatizacije” o kojima je vođena istraga, njih 17 je obavljano u periodu između 2001. i 2006. godine, a među njima su ujedno i najveće privatizacije u toj grupi „spornih” kao što su Mobtel (2005. godine), Nacionalna štedionica (2004. godi-

ne), Sartid (2003. godine), C Market (2005. godine), Luka Beograd (2005. godine). Odgovornost za veliki broj do tada ugašenih preduzeća i otpuštenih radnika uglavnom se svaljivala na malverzacije i proneveru novca (dakle, na individualne „ekscesne” slučajeve korupcije), kao i na rupe u zakonu. Nigde se, međutim, u javnosti nije povelala rasprava oko systemske funkcije malverzacija, kao ni oko toga da su one bile preduslov za ubrzanu privatizaciju i obezbeđivanje temelja transformisanom poretku i njegovoj eliti. Ipak, podaci pokazuju da su i nakon 2006. godine malverzacije imale systemsku ulogu, a u tom periodu je na red došla prodaja nekih od najvećih preduzeća u državi, kao što su NIS, Zastava, JAT, ali i sedam firmi iz kategorije „24 sporne privatizacije”, kao što su Srbolek (2007. godine) ili Galenika (2012. godine).

Nakon 2006. godine, u proces se uključuje još jedan mehanizam. Tada su, naime, u ispomoc strukturnim olakšicama za kapital, koji su ranije opisani, pritekale i *subvencije* države za investitore. Drugim rečima, ako je (ubrzanu) privatizaciju pre 2006. godine praktično obezbedilo odsustvo navedene klauzule u nadležnosti Agencije za privatizaciju, onda je uklanjanje te zakonske olakšice, kao i pooštavanje kontrole sprovođenja zakona nakon 2006. godine, nadoknađeno državnim subvencijama investitoru (u slučaju Zastave na primer) ili prodajom koja je gotovo dobila formu poklona, a koja se takode može smatrati oblikom subvencije (u slučaju preduzeća kao što su NIS ili JAT). U svakodnevni vokabular sada su, za razliku od „uspešnih” i „neuspešnih” privatizacija, ušli termini „štetan” i „kori-

stan” ugovor.⁵⁴ Iako se, kako je ranije utvrđeno, relativno lako može dovesti u pitanje značenje „uspešne” privatizacije ili „korisnog” ugovora kojim je određena firma privatizovana, činjenica je da se u slučajevima privatizacija realizovanih „štetnim” ugovorima radi o izrazito štetnim uslovima pod kojima je određeno preduzeće privatizovano i to ne samo štetnim po to preduzeće i u njemu zaposlene radnice i radnike, već po celu državu i njenu ekonomiju. Uz to, kada se ovakvi poslovi zaključuju pod okolnostima u kojima se strateški sektori poklanjaju (prodaju po cenama znatno nižim od procenjene) ili se investitor subvencionira novcem iz budžeta, onda možemo čak direktno govoriti o rasprodaji, odnosno, poklanjanju zajedničke imovine od strane nekolicine koja sedi u predstavničkim telima u vlasti.

Iako je ovakva praksa argumentovana potrebom za „stimulacijom otvaranja novih radnih mesta”, u slučaju Zastave se ona, primera radi, pokazala kontradiktornom. Naime, 2008. godine, neposredno pre nego što će ugovor o prodaji 67% vlasništva italijanskoj kompaniji Fijat biti potpisan, zajedno su tadašnji gradonačelnik Kragujevca Veroljub Stevanović i direktor fabrike Zastava automobili Radomir Petrović na sednici sindikata ove fabrike, saopštili da po dolasku stranog investitora neće biti otpuštanja.⁵⁵ Na istoj sednici, bilo je reči i o 2001. godini kada je više hiljada radnika kragujevačkog proizvođača automobila

⁵⁴ U korišćenju ove vrste „jezičkih igara” prednjačio je bivši ministar privrede u Vladi Ivica Dačića, Saša Radulović. Vidi na primer: <https://www.youtube.com/watch?v=x3EeQTRpDlc>.

⁵⁵ Vidi više u: „Bez otpuštanja radnika Zastave”, B92. 25. jul 2008. (Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=07&dd=25&nav_category=9&nav_id=310187).

proglašeno tehnološkim viškom nakon usvajanja vladinog Programa reorganizacije i strateške konsolidacije grupe Zastava. Upravo je zbog te 2001. godine radnicima i radnicama u Zastavi bilo važno da čuju da neće biti otpuštanja po dolasku Fijata.

Ova privatizacija izvršena je po modelu koji je primenjen i prethodno u slučaju železare Sartid. Ugovor o privatizaciji od strane italijanskog Fijata potpisan je u septembru 2008. godine i dočekan je od strane radnika kao „spas” jer je bilo pitanje hoće li fabrika uopšte nastaviti da radi ili ne. Bilo im je rečeno: „ili strateški partner, ili gašenje”. Obećavana je proizvodnja 300.000 automobila godišnje i otvaranje 10.000 radnih mesta. Vlast je celu situaciju iskoristila još u maju te godine (u vreme parlamentarnih izbora) kada je počelo da se govori o dolasku Fijata i „poslu veka”, a onda je u septembru od privatizacije napravila veliku „pobedu”.⁵⁶ Zdrava imovina Zastave prebačena je kao nenovčani ulog u novoformirano preduzeće Fijat automobili Srbija (FAS), dok su nekadašnjem srpskom proizvođaču vozila iz Kragujevca ostali dugovi, višak radnika koje FAS nije hteo da uposli i nenaplativa potraživanja. Već krajem 2010. godine, najavljeno je da će 800 radnika koji nisu dobili posao u FAS-u biti proglašeni tehnološkim viškom. Na kraju, početkom 2011. godine, od ukupno 1.600 zaposlenih u fabrici Zastava automobili, za neki od programa koji ih *de facto* ostavljaju bez radnog mesta, izjasnilo se 1.200

⁵⁶ Vidi više u: „Zastava, FAS i Fijat: Intervju sa Zoranom Mihajlovićem”, Crvena kritika, 2. decembar 2010. (Dostupno na: <http://www.crvenakritika.org/ekonomija/173-zastava-fas-i-fijat-intervju-sa-zoranom-mihajlovicem>). Zoran Mihajlović je u to vreme bio sekretar Samostalnog sindikata Fijat automobila Srbija, a danas je sekretar Veća Saveza samostalnih sindikata Srbije.

njih. Jedan deo opredelio se za otpremnine u iznosu od 300 evra po godini radnog staža, dok je bez posla uz mogućnost prekvalifikacije ili dokvalifikacije, ostalo 960 ljudi. Od tog broja, 880 njih je prihvatilo da u naredne dve godine sebe usavrši ili profesionalno preorijentiše i ti ljudi su dve godine od stupanja na snagu sporazuma napravljenog sa investitorom, dobijali mesečne naknade u iznosu od 19.000 dinara u toku prve i 22.000 dinara u toku druge godine programa. Onim radnicima koji su odbili program, dve godine nakon otpuštanja bila je uplaćivana suma od 13.000 dinara mesečno. Uz sva obećanja da će radnici koji prihvate program vrlo brzo naći novo zaposlenje, to se ipak nije dogodilo. Već u septembru 2013. godine, Udruženje bivših radnika Zastave saopštilo je da 650, od ukupno 880 ljudi koji su prihvatili program, još uvek traži posao. Od tih 650, njih 550 bilo je starije od 46 godina, što znači da se svake godine njihova mogućnost za pronalaženje posla smanjivala.

Tako su radnici fabrike koja je 1980-ih godina upošljavala 17.000 ljudi, a koja je dnevno proizvodila i do 1.000 vozila,⁵⁷ podneli teret procesa koji se odvijao mimo njih.⁵⁸

⁵⁷ Čak i pred izbijanje rata, u prvih deset meseci 1990. godine, tadašnja „Crvena Zastava je prodala 141.164 vozila, najviše prodavani modeli su bili Yugo (64.165 vozila) i Skala (13.534 vozila). U istom periodu, uvezeno je svega 20.603 automobila stranih proizvođača, a među njima je prednjačio model automobila Toyota”. Vidi više u: „Što mislite koliko se u 1990. godini prodavalo automobila?”, Vidiauto, 14. jul 2014. (Dostupno na: <http://www.vidiauto.com/Novosti/Autobiz/Sto-mislite-koliko-se-u-1990.-godini-prodavalo-automobila>).

⁵⁸ U ranije navedenom intervjuu za sajt Crvena kritika, sekretar Samostalnog sindikata Fijat automobila Srbija Zoran Mihajlović rekao je: „U septembru se potpisao i zvanični ugovor ali nažalost daleko od očiju javnosti i daleko od propagirane ideje da to bude transparentno. Mi smo ugovore, kao sindikat, videli tek nekih 15 dana posle potpisivanja i bili smo vezani poslovnom tajnom da moramo neke detalje iz ugovora da držimo u tajnosti zato što bismo odavanjem tih detalja čak mogli dospeti i u zatvor” Vidi više u: „Zastava, FAS i Fijat: Intervju sa Zoranom Mihajlo-

Međutim, ono što razlikuje ovaj slučaj od nekih drugih jeste činjenica da je strani investitor, uprkos tome što je otpustio većinu zaposlenih, još i dobio subvenciju države kao podsticaj za investiranje.⁵⁹ Istina, praksa subvencionisanja investitora svakako prati poziciju periferne kapitalističke države jer se zemlje periferije, u trenucima kada kapital može slobodno da se kreće preko cele zemaljske kugle i premešta iz države u državu, takmiče u povoljnijim uslovima za strana ulaganja, a vladine subvencije su među najznačajnijim podsticajima. Iako je podilaženje interesima investitora trend koji prati gotovo sve države na perifernom prostoru kapitalističkog sistema, za nas je ono ovde bitno jer u konačnici oslikava i fenomen sprege između države i krupnog kapitala.

Tako je država italijanskom automobilskom gigantu ugovorom (koji nikada nije dat na uvid javnosti) ponudila 10.000 evra po novootvorenom radnom mestu. U julu 2012. godine novo preduzeće FAS raspisalo je konkurs za oko 300 novih radnih mesta, za koje je od države dobila subvencije u vrednosti od oko 3 miliona evra. Međutim, već u januaru 2013. godine, 202 radnika su se nakon povratka sa kolektivnog godišnjeg odmora suočili sa otkazima,

vićem", Crvena kritika, 2. decembar 2010. (Dostupno na: <http://www.crvenakritika.org/ekonomija/173-zastava-fas-i-fijat-intervju-sa-zoranom-mihajlovicem>).

⁵⁹ „(...) ali se i izdaleka videlo da je država dala prevelike pogodnosti odnosno da je dosta favorizovala Fijat, i da je bilo kojoj drugoj firmi dala takve pogodnosti verovatno bi i ta firma došla". Vidi više u: „Zastava, FAS i Fijat: Intervju sa Zoranom Mihajlovićem", Crvena kritika, 2. decembar 2010. (Dostupno na: <http://www.crvenakritika.org/ekonomija/173-zastava-fas-i-fijat-intervju-sa-zoranom-mihajlovicem>).

odnosno sa neproduženjem ugovora o radu.⁶⁰ Pitanje koje se s pravom postavlja je kuda idu onda subvencije za zapošljavanje, ako se broj zaposlenih smanjuje? U godini kada je privatizacija izvršena, u fabrici Zastava automobili bilo je zaposleno oko 3.700 radnika, dok danas u FAS-u, posle raznih tumbanja, otpuštanja „nestručnih” i zapošljavanja „stručnih”, radi oko 2.500 ljudi. Uz to, pored subvencija za otvaranje novih radnih mesta (čiji je broj zapravo smanjen), država je italijanskom investitoru dala i „neformalne subvencije” u vidu besplatne lokacije za izgradnju poslovnog prostora, rasteretila ga naknade za prenamenu zemljišta i oslobodila plaćanja opštinskih taksi. Ako broj radnih mesta nije podignut, a proizvodnja je daleko od one najavljivane, a koja se merila u stotinama hiljada, ponovo se nameće pitanje opravdanosti subvencija. Primera radi, FAS je samo tokom 2013. godine dobio skoro 51 milion evra, ili precizno 5.880.861.811 dinara, od Vlade Republike Srbije. Istovremeno, tokom iste godine neto dobit kragujevačke fabrike italijanskog giganta dostigla je 1,13 milijardi dinara, što je skoro 10 miliona evra, odnosno pet puta manje od iznosa raznih donacija i refundacija koje je Fijat dobio od Srbije.⁶¹ Svakako da je jedan deo novca od subvencija podeljen otpuštenim radnicima u vidu otpremnina, troškova usavršavanja ili prekvalifikacije, te verovatno usmeren i u popust od 3.000 evra za domaće kupce ograničenog konti-

⁶⁰ Vidi više u: „Radnica Fijata: Podeljeno 200 otkaza – kompanija negira”, RTV, 11. januar 2013. (Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/radnica-fijata-podeljeno-200-otkaza-kompanija-negira_363517.html).

⁶¹ Vidi više u: „Srbija lane samo na ime subvencija Fijatu isplatila više od 50 miliona evra”, Danas, 29. maj 2014. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/srbija_lane_samo_na_ime_subvencija_fijatu_isplatila_vise_od_50_miliona_evra.4.html?news_id=282460).

genta od 5.000 vozila modela Fiat 500L.⁶² Ali ako se u obzir uzme, uz sva navedena davanja države, i cifra od nekoliko stotina miliona evra za izgradnju infrastrukture za potrebe Fijata,⁶³ onda je jasno ko je izgubio, a ko dobio. Ako je država kao manjinski vlasnik novoformiranog FAS-a najpre uložila oko 300 miliona evra u infrastrukturu, godišnje na osnovu budžetske linije uplaćuje oko 50 miliona evra, a onda i ne carini uvezene delove za sklapanje automobila u Kragujevcu, činjenica da je FAS najveći srpski izvoznik nema preterani značaj, jer je istovremeno i jedan od najvećih uvoznika, kao i jedan od najvećih korisnika državnih subvencija.

Pri svemu tome, većina najvažnijih Zastavinih dobavljača u Srbiji našla se u ne tako zavidnoj poziciji nakon dolaska Fijata koji je sa sobom, doveo i svoje kooperante. Tako je jedan od bivših kooperanata fabrike automobila iz Kragujevca Zastava auto delovi završio u stečaju i prvi poziv za privatizaciju objavio 2010. godine.⁶⁴ Još jedan od važnih kooperanata pre dolaska italijanskog investitora bila je fabrika 21. oktobar čiji je ukupni dobitak od poslovanja u periodu od 2011. do kraja 2013. iznosio 106.303 dinara, pri

⁶² Vidi više u: „Fijat 500L za 112 evra mesečno”, Moj auto, 22. mart 2013. (Dostupno na: <http://vesti.mojauto.rs/Saveti/373502/Fijat-500L-za-112-evra-mesečno>).

⁶³ Zvanične računice o ovim rashodima za sada nema, ali se procene kreću oko brojke od 300 miliona evra. Vidi više u: „Fijatu na tacni”, Večernje novosti, 22. avgust 2008. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:221353-Fijatu-na-tacni>).

⁶⁴ Vše informacija na sajtu Agencije za privatizaciju, dostupno na: <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/ZASTAVA+AUTO+DELOVI.shtml/seo=/companyid=5492>.

čemu je cela dobit ostvarena u poslednjoj, 2013. godini.⁶⁵ Dalje, nakon dolaska Fijata još jedan bivši kooperant, Kra-
gaj iz Batočine, odlazi u stečaj. Prvi poziv za privatizaciju,
koja se odigrala 2012. godine, pod statusom firme u ste-
čaju objavljen je 2009. godine.⁶⁶ Sličnu (stečajnu) sudbinu
nakon dolaska Fijata doživela je i Blagotina iz Belušića, a
nekadašnji 21. maj iz Rakovice, koji je proizvodio motore
za Zastavu, od 2011. do 2013. godine beležio je konstantan
gubitak.⁶⁷ Tako je uprkos najavi iz 2011. godine da će se 80%
delova za Fijat proizvoditi u Srbiji,⁶⁸ evidentno da će sve i da
se to dogodi, te fabrike biti strane (u Srbiji), a ne domaće. U
tom slučaju, možda će, kao što navodi Tomas Piketi (*Tho-
mas Piketty*), bruto domaći proizvod rasti (rastom privred-
ne aktivnosti uopšte), ali će u njegovoj „pratnji” biti znat-
no manji ili još i snižen prosečni dohodak, jer profit odlazi
izvan granica date države te ne ulazi u konačnu računicu
ukupnog ili prosečnog dohotka (Piketty, 2014: 44). Šta više,
rast BDP-a, vrlo lako može (a u slučaju periferne države ka-
kva je Srbija najverovatnije i hoće), oštetiti mnoge, dok će
obezbediti benefit nekolicini (Piketty, 2014: 22) jer rast nije
jednako distribuiran. U nedostatku podataka za Srbiju,

⁶⁵ Vše informacija na sajtu Agencije za privatizaciju, dostupno na: <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/21.+oktobar+dp.shtml/seo=/companyid=939>.

⁶⁶ Vše informacija na sajtu Agencije za privatizaciju, dostupno na: <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/9680/Prodata+imovina+stecajnog+duznika+Kraguj+iz+Batocine.shtml>.

⁶⁷ Vše informacija na sajtu Agencije za privatizaciju, dostupno na: <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/DMB+fabrika+automotora+do.shtml/seo=/companyid=14748>.

⁶⁸ Vidi više u: „Fiat automobili Srbija: Do kraja godine 30.000 automobila”, SEEbiz, 18. jun 2012. (Dostupno na: <http://www.seebiz.eu/fiat-automobili-srbija-do-kraja-godine-30000-automobila/ar-37847/>).

logiku apsorpcije rasta od strane nekolicine opet objašnjava Piketi, kada kaže da je između 80% i 90% ukupnog rasta u SAD između 1977. i 2007. apsorbovano od strane 1% najbogatijeg dela društva (Piketty, 2014: 297). Pri tom, svakodnevno postoji neizvesnost da će strani investitor odlučiti da napusti proizvodni pogon, što se dogodilo u slučaju smeđerevske železare iz koje se 2012. godine povukla američka kompanija US Steel. Proizvodnja funkcioniše dok za nju investitor ima interesa. Ovaj vid vođenja države i ekonomije, čini se, nije dugoročno održiv, ali je kratkoročno isplativ za vlasnike kapitala.

Na primeru FAS-a, može se dakle uočiti logika subvencionisanih privatizacija. Međutim, ono što je, primera radi, stajalo u izveštaju Ministarstva privrede iz 2013. godine, a to je da je u prvih osam meseci 2013. iz budžeta potrošeno upola manje novca na subvencije investitorima nego na propala preduzeća, predstavlja primer kako se gore navedena praksa legitimizuje. Dakle, radi se o tome da je od januara do avgusta 2013. prema navedenom izveštaju, na subvencije za *novo* zapošljavanje potrošeno ukupno 20 miliona evra, ali da je na održavanje propalih državnih firmi otišlo duplo toliko, dakle 40 miliona.⁶⁹ Međutim, nigde se ne pominje koji procenat tih „propalih” preduzeća predstavljaju ona koja su prethodno uništena privatizacijom. Dok se plasira teza da je javni sektor taj koji najviše novca isisava iz budžeta, prećutkuje se ili normalizuje činjenica da država faktički, kroz investicije, dotira i privatni sektor (odnosno, neke njegove delove).

⁶⁹ Vidi više u: „Beneton dobio subvencije, radnici ni blizu radnih mesta”, Danas, 1. oktobar 2013. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/beneton_dobio_subvencije_radnici_ni_blizu_radnih_mesta.4.html?news_id=268560).

Sa druge strane, svrsishodnost subvencija po radnom mestu, na primer, kompaniji Benetton International Manufacturing S.A. iz Luksemburga, ne može ni biti procenjena ako se u razmatranje ne uzme i to da su primanja radnika u toj kompaniji čak i ispod minimalca,⁷⁰ iako su poslodavci dobijali čak 9.000 evra subvencija po radnom mestu. Samo u 2012. godini, upravo na ime subvencija za zapošljavanje, ova kompanija koja je 2011. kupila niški Niteks, dobila je ukupno 1,5 miliona evra.⁷¹ Međutim, kada se uzme u obzir činjenica da je ukupan broj radnika u „srpskom Benetonu” samo 38, što pokazuje i finansijski izveštaj za 2012. godinu, dobijamo cifru od čak 42.000 evra subvencija po radnom mestu. Da ovde nešto nije kako treba, govori i to da je najveća subvencija koja je ikome odobrena 10.000 evra, koliko dobija Fijat. Prema raspoloživim podacima, Benetton je zaposlio svega pedesetak ljudi koji su angažovani u procesu proizvodnje džempera. Ostatak koji čini oko 1.000 radnika i radnica, zaposleno je kod kooperanata ove kompanije.⁷² Ovo je pogotovo interesantno kada se u obzir uzme da je Benetton imao ugovornu obavezu da u tri godine zaposli 2.700 radnika, ali je u aprilu 2014. godine zatražila od Agencije za promociju izvoza i strana ulaganja

⁷⁰ Zarada diplomiranog ekonomiste je u 2012. godini u ovom preduzeću „silazila” i do 16.000 dinara. Vidi više u: „A od stranaca – minimalac”, Večernje novosti, 10. novembar 2012. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.239.html:405402-A-od-stranca---minimalac>).

⁷¹ Vidi više u: „A od stranaca – minimalac”, Večernje novosti, 10. novembar 2012. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.239.html:405402-A-od-stranca---minimalac>).

⁷² Vidi više u: „Beneton dobio subvencije, radnici ni blizu radnih mesta”, Danas, 1. oktobar 2013. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/beneton_dobio_subvencije_radnici_ni_bliзу_radnih_mesta.4.html?news_id=268560).

(SIEPA) da ispunjenje te obaveze prolongira na još godinu dana jer čak ni zajedno sa svojim kooperantima nije uspela da u dogovorenom periodu zaposli obećan broj ljudi.

Pored ovog, manje-više direktnog subvencionisanja investitora, pojavljuju se i drugi vidovi „olakšica” za, uglavnom, „veće” investitore. Pošto bi nam za problematiku privatizacije Naftne industrije Srbije bilo potrebno jedno zasebno istraživanje, ovde ćemo samo napomenuti nekoliko detalja. Privatizacija 51% vlasništva NIS-a obavljena je 2008. godine, kao deo međuvladinog energetskog sporazuma. Prethodno, nezavisni revizor napravio je procenu vrednosti ove kompanije koja je iznosila 2,2 milijarde američkih dolara.⁷³ S obzirom na to da je ruski investitor kupio 51% akcija, vrednost tih akcija mogla bi, prema prvobitnoj proceni izositi oko 1,1 milijarde dolara. Ipak, prema sporazumu, ruski kupac Gazpromneft kupio je većinski paket akcija NIS-a za svega 400 miliona evra, obavezavši se pritom i da će do 2012. uložiti u kompaniju još najmanje 500 miliona evra.⁷⁴ Ovaj dodatni novac koji je uložen u kompaniju često se pominje kao ustupak ruske strane, nakon ustupka srpske strane. Međutim, ustupaka srpske strane bilo je više, pa je između ostalog ruskom investitoru omogućena eksploatacija svih sadašnjih i budućih naftnih rezervi Srbije i to uz jednu od najnižih rudnih renti u

⁷³ Vidi više u: „Dilojt i Tuš: NIS vredi 2,2 milijarde evra”, Politika, 7. septembar 2008. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Dilojt-i-Tush-NIS-vredi-22-milijarde-evra.lt.html>).

⁷⁴ Vidi više u: „NIS prodat za 900 miliona evra”, Politika, 25. januar 2008. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/nis-prodat-za-900-miliona-evra.lt.html>).

Evropi.⁷⁵ I dok zbog brojnih olakšica, neto dobit NIS-a raste iz godine u godinu (pa je tako 2013. uz dobit od 249.474 milijarde dinara, neto dobit samo u jednoj godini iznosila 52.324 milijardi dinara)⁷⁶ Srbija uprkos „bratskom” energetskom sporazumu potpisanom sa Ruskom Federacijom, plaća ruski gas po ceni od 720 dolara po 1.000 kubnih metara gasa, što je za 146 dolara skuplje od prosečne cene koju evropske države plaćaju za ruski gas. U regionu, jedino BiH plaća višu cenu i to 731 dolar.⁷⁷ Ovo je važno zbog toga što se često o ruskim investicijama govori kao o prijateljskim, tj. onim koje nemaju za cilj isključivo profit (ili se makar pravi minimalna razlika u odnosu na investitore iz drugih delova sveta), što je naravno zabluda jer se u kapitalističkoj ekonomiji svi vode logikom profita.

Slična je situacija i u slučaju potpisivanja sporazuma o strateškom partnerstvu države Srbije sa Etihadom iz Ujedinjenih Arapskih Emirata, koji danas upravlja sa 49% akcija nekadašnjeg JAT-a, a današnje aviokompanije Air Serbia. Na ovom primeru možemo uočiti i na koji način se odvijala praksa *sistematskog zaduživanja* radi lakše privatizacije (po nižoj ceni).⁷⁸ Pamtimo da se plan o priva-

⁷⁵ Vidi više u: „Ministarka Mihajlović: Sa ruskim partnerom o ceni rudne rente”, Blic, 30. avgust 2012. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/340360/Ministarka-Mihajlovic-Sa-ruskim-partnerom-o-ceni-rudne-rente>).

⁷⁶ Vidi više u izveštaju Agencije za privatizaciju: „Sto naj... privrednih društava u Republici Srbiji u 2013. godini – podaci iz finansijskih izveštaja za 2013. Godinu”, dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/GFI/Makrosoapstenja/2013/Binder1.pdf>.

⁷⁷ Vidi više na: <http://unstats.un.org/unsd/trade/data/tables.asp#monthlytotal>.

⁷⁸ Vidi više u: „Dug Jata aerodromu raste 30.000 evra na dan”, Blic, 25. jul 2013. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/395310/Dug-Jata-aerodromu-raste-30000-evra-na-dan>).

tizaciji JAT-a rodio još 2000. godine, kao i to da je u jednom momentu, sredinom 2013. godine, u javnost izašla informacija da je JAT dužan Aerodromu Nikola Tesla 30 miliona evra i da se trend zaduživanja nastavlja i to u proseku po 30.000 evra dnevno jer JAT ne plaća aerodromsku taksu, uprkos tome što je naplaćuje od putnika kroz avionske karte.⁷⁹ Tako je sa delova ugovora iz kog se jasno vidi da je država Srbija višestruko više od arapskog partnera učestvovala u restruktuiranju JAT-a, odnosno pravljenoj Air Serbia, pažnja skrenuta na to „gde se nalazio JAT pre nego što će biti potpisan sporazum sa kompanijom iz Emirata”.⁸⁰ Srbija je tako preuzela plaćanje duga JAT-a od 292 miliona evra, kao i obavezu da investira još 82 miliona dolara, i to kroz gotovinske uplate ili kroz neplaćanje aerodromskih taksi u Srbiji. Uz sve to, Srbija je uložila i imovinu JAT-a koja je u trenutku prodaje paketa akcija Etihadu vredela oko 200 miliona evra.⁸¹ Sa druge strane, Etihad je sa 40 miliona uloženi na početku u dokapitalizaciju i još 60 miliona evra garantovane *pozajmice*, postao manjinski vlasnik ali *de facto* glavni rukovodilac Air Serbia. Iako se pre i nakon objave ugovora sa Etihadom, moglo čuti u javnosti da drugačije nije moglo i da se oporavak „gubitaške”

⁷⁹ Vidi više u: Vesić, Darko. *Privatizacija JAT-a – ko gubi a ko dobija?* Bilten, 24. april 2014. (Dostupno na: <http://www.bilten.org/?p=556>).

⁸⁰ Pre nego će početi sa pravdanjem privatizacije JAT-a, Vladimir Krulj u autorskom tekstu za Politiku piše: „Moramo prvo početi od činjenice gde je bio ‘Jat ervejz’ u trenutku kada je potpisan ugovor sa ‘Etihadom’”. Vidi više u: „Krila Etihada za Air Srbiju”, Politika, 16. avgust 2014. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/Krila-Etihada-za-Er-Srbiju.lt.html>).

⁸¹ Vidi više u: „Koliko je štetan ugovor sa Etihadom?”, Radio slobodna Evropa, 15. avgust 2014. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/koliko-je-stetan-ugovor-sa-etihadom/26531923.html>).

firme mora skupo platiti, malo je toga rečeno upravo o prethodnom sistematskom (planskom) uništavanju JAT-a.

4. Zaključak

Od početka procesa privatizacije u Srbiji, nekoliko fenomena se pokazalo relevantnim u praksi. Najpre je početkom 1990-ih privatizacija po ključu „šok terapije” izostala, ali je sofisticirano stavljanje društvene imovine pod kontrolu funkcionera vladajuće partije kao i delimična privatizacija dovelo do kristalizacije prvog fenomena analiziranog u ovom radu, a to je konverzija političke kontrole nad nekada društvenom imovinom u ekonomsku dobit, odnosno konverziju političkog kapitala u ekonomski. Drugim rečima ranije vladajuća elita, tokom 1990-ih godina postaje deo nove vladajuće klase, upravo rabeći svoje strukturne pozicije koje je zauzimala u socijalizmu.

Drugi fenomen koji uočavamo jeste privatizacija kao jedno od sredstava vladajućih struktura za kratkoročnu „kupovinu” socijalnog mira. Prodaja Telekoma 1997. godine prvi je ovakav primer većih razmera, pri čemu se na tom primeru mogu uočiti i začeci budućih fenomena karakterističnih za privatizaciju, u vidu raznih malverzacija koje neretko i u današnjim slučajevima bivaju uspešno zataškane ili, pak, služe apologetskim izgovorima da privatizacija nije po sebi loša, već da su efekti loši zbog malverzacija. U svakom slučaju, ovakvom praksom, vlast je u Srbiji u devedesetim godinama stvorila privid socijalno odgovornog upravljanja državom, tako što je, primera radi, novac od privatizacije Telekoma 1997. godine otišao u nekoliko fondova čime je sprečavan socijalni bunt većih razmera.

Kako je navedeno ranije, ovaj potez vlasti nije imao za cilj preraspodelu, već puku legitimizaciju vladajuće strukture. Slične namere mogu se čitati i iz prakse u toku rata, kada je zbog sveopšteg stanja u državi, bilo zakonom zabranjeno otpuštanje. Ovaj, kao i prethodno navedeni fenomen ticao se određene dinamike karakteristične za „ratnu ekonomiju” i pokušaja legitimizacije kako same vlasti, tako i ratova koje je ta vlast vodila. Pred kraj 2000. godine, u proces privatizacije užurbano ulazi veliki broj preduzeća po starom zakonu iz 1997. godine, najavljujući pritom ono što će uslediti sa donošenjem novog Zakona o privatizaciji iz 2001, a to je pokušaj masovne, ubrzane privatizacije.

Naredni fenomen koji se može uočiti pri analizi procesa privatizacije u Srbiji tiče se perioda između 2001. i 2006. godine. Izostavljanjem jednog segmenta iz nadležnosti Agencije za privatizaciju kojim bi sprovodilac celog procesa privatizacije, osnovan od strane vlade, imao obavezu da proveri imovinu investitora, omogućena je legalizacija bogatstva stečenog kriminalnim radnjama. Ovim je odsustvo kapitala potrebnog da bi se privatizacija sprovela kompenzovano kapitalom akumuliranim direktnim ratnim profiterstvom i drugim vrstama profiterstva vezanim za ratna zbivanja. Važno je sa druge strane naglasiti i da ukazivanje na ovaj fenomen nema za cilj aboliciju privatizacije u slučaju da je sprovedena drugačije akumuliranim kapitalom. Transformacija socijalističkog u kapitalistički sistem nužno je vodila periferizaciji ovih društava i stvaranju podele na nekolicinu pobednika i ogromnu većinu gubitnika unutar njih. Ljudi koji se često nazivaju i „gubitnicima tranzicije” svakako bi bili gubitnici bez obzira na poreklo akumuliranog kapitala.

Da bi privatizacija, i nakon perioda (sistemski nužnog) uvođenja kapitala stečenog u ratnim uslovima tokom 1990-ih u tokove cirkulacije, nastavila da se odvija bez većih poteškoća, rasprodaja društvene ili državne imovine podstiče se pomoću metoda subvencija investitoru. Pri tom se i dalje zadržava metod koji je uočen još sa privatizacijom Sartida, NIS-a ili JAT-a, a to je prodaja po ceni znatno nižoj od procenjene vrednosti. S tim u vezi relevantan je i primer investicija Fijata, koji je od države Srbije dobio najveću subvenciju. Sprega između kapitalističke države i kapitalističke klase sačinjava simbiozu koja nastavlja da maksimalizacijom zadovoljenja sopstvenih interesa, osiromašuje ostatak društva.

Ovi fenomeni ukazuju na strukturne odlike perifernog kapitalizma, koji preko procesa privatizacije produbljuje odnose zavisnosti od stranog kapitala. Upravo su sve ove karakteristike svojstvene poziciji u kojoj se Srbija nalazi, a to je pozicija kapitalističke države na periferiji.

Na kraju, posle donošenja Zakona o privatizaciji 2001. koji je menjan pet puta (2003, 2005, 2007, 2010. i 2012. godine), u 2014. godini donesen je novi Zakon o privatizaciji kojim bi ceo proces trebalo privesti kraju. Na osnovu novog zakona, Agencija za privatizaciju objavila je javni poziv za prikupljanje pisama o zainteresovanosti investitora za privatizaciju 502 preduzeća. Iako je u novi zakon uvršten i spisak lica kojima nije omogućena kupovina preduzeća, a među kojima su i oni sa kojima je prethodno raskinut ugovor u nekoj od ranije obavljenih privatizacija, problem ostaje stari. Naime, nema garanta da će neki novi investitori raditi drugačije. Javni interes ili interes radnika i radnica nije jednak interesu privatnog investitora – njihovi inte-

resi su antagonizovani. Međutim, problem je u tome što iza interesa investitora stoji država, a iza interesa zaposlenih niko. U prilog tome govori i Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radu⁸² koji je donesen zajedno sa Zakonom o privatizaciji, a koji radnicima oduzima i ono malo prava koja su nekada imali. „Jezičke igre” i prebacivanje težišta debate oko privatizacije na to da li je neki ugovor bio „štetan” ili ne, ili koji su „pozitivni” primeri na koje se možemo ugledati u budućnosti, imaju za cilj samo odmicanje od suštinske problematizacije procesa privatizacije i njegove strukturne uloge u perifernom kapitalizmu, kakav je ovaj u Srbiji. Pokretanje ove vrste debate, dekonstrukcija tranzitološke paradigme prema kojoj je kapitalizam superior-niji od prethodnog (realnopoštojećeg socijalističkog) sistema, kao i metodološka demistifikacija „jezičkih igara” koje diktiraju agendu o kojoj se u javnosti polemše, neki su od ključnih tačaka preokreta u prirodi debate o privatizaciji u Srbiji. Doprinos otvaranju novog prostora za takvu debatu, nadam se, dao je i ovaj rad.

⁸² O izmenama Zakonu o radu vidi više u Jovanović, Matija i Škobić, Milan. Izmene radnog zakonodavstva kao deo neoliberalnog kontinuuma. Centar za politike emancipacije, 31. mart 2014. (Dostupno na: <http://pe.org.rs/osvrsti/matija-jovanovic-i-milan-skobic-izmene-radnog-zakonodavstva-kao-deo-neoliberalnog-kontinuum/>)

Literatura:

Arsić, Milojko. 2012. *Reforme državnih i društvenih preduzeća*. u: Kvartalni monitor, br. 28, januar-mart 2012. Beograd: FREN

Arsić, Milojko. 2013. *Da li je privatizacija glavni krivac za gubitak radnih mesta u Srbiji?* u: Kvartalni monitor, br. 34, jul-septembar 2013. Beograd: FREN

Balunović, Filip. 2013. *Serbia On The European Periphery*. Saarbrücken: Lambert.

Bideleux, Robert et al. 2007. *The Balkans: A post-communist history*. New York: Routledge.

Brkić, Miša. „Provizija, mito i tajni računi”, *Vreme*, 2. oktobar 2003. (Dostupno na: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=35384>).

Cerović, Božidar. 2012. *Tranzicija – zamisli i ostvarenja*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.

Dorđević, Milijana. 2009. *Proces privatizacije u Srbiji u periodu od 2000. do 2008. godine*, u: *Škola biznisa*, br. 2. Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.

Guilhot, Nicolas. 2005. *The democracy makers: Human rights and International Order*. New York: Columbia University Press.

Harvey, David. 2005. *A brief history of neoliberalism*, New York: Oxford University Press.

Jovanović, Matija i Škobić, Milan. *Izmene radnog zakonodavstva kao deo neoliberalnog kontinuuma*. Centar za poli-

tike emancipacije, 31. mart 2014. (Dostupno na: <http://pe.org.rs/osvrti/matija-jovanovic-i-milan-skobic-izmenenog-zakonodavstva-kaodeo-neoliberalnog-kontinuu-ma/>)

Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni Glasnik.

Lazić, Mladen. 2014. *Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene*, u: *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

Marx, Karl. 1999. *Theories of Surpluse Value*, Part 2. New York: Prometheus Books.

O'Donnell, Guillermo et al. 1986. *Transitions From Authoritarian Rule – Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Obradović, Zoran. 2013. *Uticaj vlasništva na kvalitet korporativnog upravljanja u Srbiji*, Beograd: Univerzitet Singidunum.

Stiglitz, Joseph. 1999. *Whither reform?* (Dostupno na: <https://www.gsid.nagoya-u.ac.jp/sotsubo/stiglitz.pdf>).

Vesić, Darko. *Privatizacija JAT-a – ko gubi a ko dobija?* Bilten, 24. april 2014. (Dostupno na: <http://www.bilten.org/?p=556>)

Zec, Miodrag et al. 1994. *Privatizacija – nužnost ili sloboda izbora*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.

Wallerstein, Immanuel. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost

„A od stranaca – minimalac”, Večernje novosti, 10. novembar 2012. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.239.html:405402-A-od-stranca---minimalac>).

„Analize efekata privatizacije u Srbiji”, Agencija za privatizaciju. (Dostupno na: <http://www.priv.rs/upload/analiza/full/>)

„Beneton dobio subvencije, radnici ni blizu radnih mesta”, Danas, 1. oktobar 2013. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/beneton_dobio_subvencije_radnici_ni_bliizu_radnih_mesta.4.html?news_id=268560).

„Bez otpuštanja radnika Zastave”, B92. 25. jul 2008. (Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=07&dd=25&nav_category=9&nav_id=310187)

„Dilojt i Tuš: NIS vredi 2,2 milijarde evra”, Politika, 7. septembar 2008. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Dilojt-i-Tush-NIS-vredi-22-milijarde-evra.lt.html>).

„Dug Jata aerodromu raste 30.000 evra na dan”, Blic, 25. jul 2013. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/395310/Dug-Jata-aerodromu-raste-30000-evra-na-dan>).

„Fiat automobili Srbija: Do kraja godine 30.000 automobila”, SEEbiz, 18. jun 2012. (Dostupno na: <http://www.seebiz.eu/flat-automobili-srbija-do-kraja-godine-30000-automobila/ar-37847/>).

„Fijat 500L za 112 evra mesečno”, Moj auto, 22. mart 2013. (Dostupno na: <http://vesti.mojauto.rs/Saveti/373502/Fijat-500L-za-112-evra-mesecno>).

„Fijatu na tacni”, Večernje novosti, 22. avgust 2008. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:221353-Fijatu-na-tacni>).

„Hadson: Iz Srbije je izneta 51 milijarda dolara od privatizacijske pljačke”, Radio slobodna Evropa, 4. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/hadson-kako-je-iz-srbije-izvuena-51-milijarda-dolara/25126407.html>)

„Kako je prodat Sartid”, Politika, 5. septembar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Kako-je-prodat-Sartid.lt.html>).

„Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, Radio slobodna Evropa, 3. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html>).

„Koliko je štetan ugovor sa Etihadom?”, Radio slobodna Evropa, 15. avgust 2014. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/koliko-je-stetan-ugovor-sa-etihadom/26531923.html>).

„Krila Etihada za Air Srbiju”, Politika, 16. avgust 2014. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/Krila-Etihada-za-Er-Srbiju.lt.html>).

„Merima lider u Henkelu”, Politika, 17. februar 2010. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Merima-lider-u-Henkelu.lt.html>).

„Milosevic anticipa l'affare che a Roma in troppi non sanno”, la Repubblica, 5. Jul 2003. (Dostupno na: <http://www.repubblica.it/online/politica/telekomserbia/roma/roma.html>).

„Mineco: Nismo doprineli propasti Fidelinke i Navipa”, Politika, 4. oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/MinecoNismo-doprineli-propasti-Fidelinke-i-Navipa.lt.html>)

„Ministarka Mihajlović: Sa ruskim partnerom o ceni rudne rente”, Blic, 30. avgust 2012. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/340360/Ministarka-Mihajlovic-Sa-ruskim-partnerom-o-ceni-rudne-rente>).

„NIS prodat za 900 miliona evra”, Politika, 25. januar 2008. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/nis-prodat-za-900-miliona-evra.lt.html>).

„Nisu sve privatizacije loše”, Večernje Novosti, 22. januar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:474424-Nisu-sve-privatizacije-lose>).

„Privatizacija pojela 800.000 radnih mesta”, Večernje novosti, 9. novembar 2013. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:462989-Privatizacija-pojela-800000-radnih-mesta>).

„Radnica Fijata: Podeljeno 200 otkaza – kompanija negira”, RTV, 11. januar 2013. (Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/radnica-fijata-podeljeno-200-otkaza-kompanija-negira_363517.html).

„Sporne privatizacije odnele državi 100 miliona evra”, Večernje novosti, 28. decembar 2013. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:470769-Sporne-privatizacije-odnele-drzavi-100-miliona-evra>).

„Srbija lane samo na ime subvencija Fijatu isplatila više od 50 miliona evra”, Danas, 29. maj 2014. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/srbija_lane_samo_na_ime_subvencija_fijatu_isplatila_vise_od_50_miliona_evra.4.html?news_id=282460).

„Studija: 5 uspešnih i 5 neuspešnih privatizacija u Srbiji”, NALED Serbia. (Dostupno na: <http://www.naled-serbia.org/sr/news/details/875/Studija:-5-uspesnih-i-5-neuspe-snih-privatizacija-u-Srbiji-->)

„Što mislite koliko se u 1990. godini prodavalo automobila?”, Vidiauto, 14. jul 2014. (Dostupno na: <http://www.vidiauto.com/Novosti/Autobiz/Sto-mislite-koliko-se-u-1990.-godini-prodavalo-automobila>).

„Telekom Srbija stoprocentno u domaćem vlasništvu”, Politika, 26. januar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Telekom-Srbija-stoprocentno-u-domacem-vlasnistvu.lt.html>)

„Tema nedelje: 24 sporne privatizacije”, Politika, 28. oktobar 2012. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/24-sporne-privatizacija/Tema-nedelje-24-sporne-privatizacije.lt.html>).

„Tri cementare prodate za 138,9 miliona dolara”, 28. decembar 2001, dostupno na: <http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2001-12/28/322693.html>

„Voze otpremninu u taksiju”, Večernje novosti, 10. jun 2004. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:158738-Voze-otpremni-nu-u-taksiju>).

„Za otkup ‘Telekoma’ 12,5 miliona evra”, Politika, 28. januar 2007. (Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t52432.lt.html>).

„Zakon o svojinskoj transformaciji”, NIN, 25. jul 1997. (Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/arhiva/2430/5.html>)

„Zastava, FAS i Fijat: Intervju sa Zoranom Mihajlovićem”, Crvena kritika, 2. decembar 2010. (Dostupno na: <http://www.crvenakritika.org/ekonomija/173-zastava-fas-i-fijat-intervju-sa-zoranom-mihajlovicem>).

Izveštaji:

Agencija za privatizaciju. „Sto naj... privrednih društava u Republici Srbiji u 2013. godini – podaci iz finansijskih izveštaja za 2013. Godinu”, dostupno na:

<http://www.apr.gov.rs/Portals/0/GFI/Makrosaopstenja/2013/Binder1.pdf>.

Izveštaji Saveta za borbu protiv korupcije, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028/index/>.

UN Trade Statistics, dostupno na: <http://unstats.un.org/unsd/trade/data/tables.asp#monthlytotal>

144

Marija Radoman

Restauracija kapitalizma i položaj žena – Neoliberalni oblik kapitalističke regulacije i radna prava žena u Srbiji

Zato je nemoguće povezati kapitalizam s bilo kojim oblikom oslobođenja ili dugovečnost tog sistema pripisivati njegovoj sposobnosti da zadovolji ljudske potrebe. Ako se kapitalizam pokazao sposobnim da se reprodukuje, onda je to samo zbog mreže nejednakosti ugrađene u telo svetskog proletarijata, kao i zbog njegove sposobnosti da globalizuje eksploataciju. Taj proces se odvija i pred našim očima, kao što se odvijao i prethodnih 500 godina. Razlika je u tome što je danas i otpor poprimio globalne razmere. (Federiči, 2013: 27)

S obzirom na mijenjajuće realnosti klase u našem društvu, na širenje jaza između bogatih i siromašnih te kontinuiranu feminizaciju siromaštva, očajnički nam je potreban masovan, radikalni feministički pokret koji se može nadgrađivati na snagu iz prošlosti, uključiti uspjehe izazvane reformama i istovremeno ponuditi temeljito preispitivanje feminističke teorije koja je jednostavno netočna te nam ponuditi nove strategije. (hooks, 2004: 62)

1. UVOD

Ovaj rad se bavi opisom i analizom položaja žena u Srbiji od perioda socijalizma do savremenog kapitalizma sa fokusom na poziciju žena u sferi rada. Cilj rada je da se kroz istorijsku perspektivu ukaže na osnovne promene i karakteristike položaja žena koje su se dogodile sa transformacijom društveno-ekonomskog sistema. Tekst se bavi i temom kućnog rada, čime se ukazuje na podelu privatno/javno koja čini najbitniju strukturnu razliku u položaju muškaraca i žena, s obzirom na to da žene, prema velikom broju istraživanja¹, obavljaju gotovo sav rad u domaćinstvu.² U periodu socijalizma, pored ukupne emancipacije žena i stopa njihove zaposlenosti bila je jako visoka – u periodu između 1947. i 1978. godine ukupan broj radnika i radnica u SFRJ (Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji), povećao se za 4,6 puta, a istovremeno su rasla i realna pri-

¹ Navešću samo neka istraživanja koja pokazuju da žene u savremenom društvu u Srbiji obavljaju većinski rad u domaćinstvu. Prema podacima iz istraživanja Marije Babović, utvrđeno je da većinu poslova u domaćinstvu kao što su kuvanje, pranje, čišćenje, peglanje i nega male dece kao i briga o školskim obavezama dece, obavljaju žene. Kada se uporede podaci o obavljanju kućnih poslova za dva perioda, za 2003. i 2007. godinu, promene u učešću muškaraca u navedenim poslovima su minimalne – muškarcima nešto više učestvuju u kuvanju, peglanju, pranju sudova i veša, ali ne i u poslovima vezanim za negu dece. Istraživanjem je utvrđeno da se malo šta promenilo u dominantnom patrijarhalnom modelu rodni odnosa u domaćinstvima u Srbiji (Babović, 2009: 139). Slični podaci o obavljanju kućnih poslova navode se i u istraživanju „Rodni barometar” – u 80-95% žene obavljaju poslove kao što su spremanje hrane, peglanje, nabavke, održavanje stana, briga o starima i bolesnima kao i organizovanje i usklađivanje članova porodice (Blagojević, 2013).

² Već na početku je jasno da će ovaj tekst, s obzirom na vremenski raspon koji teži da obuhvati, morati da izostavi dublju analizu strukturnih promena (one se samo skiciraju), kao i teorijske rasprave oko nekih značajnih tema i pojmova (kao što su modernizacija, klasa, tranzicija, odnos feminizma i marksizma).

manja, što je povećavalo porodični dohodak.³ Dok se ukupna zaposlenost povećala više od četiri puta, zaposlenost žena za period od 1953. do 1987. godine, povećala se za oko devet puta.⁴ Osim što je bila i ekonomska potreba društva usled manjka radne snage, zaposlenost žena je predstavljala i integralni deo socijalističke politike emancipacije. Pored visoke zaposlenosti žena, u poređenju sa kapitalističkim periodom, socijalistička država je mnogo većim delom učestvovala u zadovoljavanju potreba porodice. Međutim, i pored izrazite transformacije položaja žena u socijalizmu u odnosu na predratni period (o čemu će kasnije biti reči), ne može se govoriti o tome da je u tom periodu dostignuta potpuna ravnopravnost polova. Podaci ukazuju na dvostruku opterećenost žena⁵, feminizaciju pojedinih sektora (kao što su tekstilna, prehrambena i kožna industrija) i na jako mali broj žena na rukovodećim pozicijama⁶ – ove karak-

³ Statistički godišnjak Jugoslavije, 1979, str.82, prema: Berković, 1981: 81.

⁴ U procentima, udeo zaposlenih žena u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji, bio je 1954. godine 24,8%, 1964. godine 29,2% i 1974. godine 33,9% (Gudac-Dodić, 2006: 61). Prema Gudac-Dodić, „bez obzira na teškoće na koje su ponekad nailazile (...) žene u Srbiji i Jugoslaviji sve više su se zapošljavale, njihovo učešće među zaposlenim licima bilo je sve veće, pri čemu se obim zaposlenih žena brže uvećavao od obima zaposlenih muškaraca” (Gudac-Dodić, 2006: 61).

⁵ Prema podacima za 1965. godinu žena je u socijalističkoj Jugoslaviji radila u proseku 60 do 70 sati nedeljno, od čega je 20-30% bio neplaćeni rad (Gudac-Dodić, 2006: 105). Zaposlene žene su i dalje obavljale većinu kućnih poslova, često nisu mogle da obezbede plaćenu pomoć sa strane i imale su mnogo manje slobodnog vremena od muškaraca – „Rezultat su često bile preopterećene, premorene i različitim ulogama ‘rastrzane’ žene” (Gudac-Dodić, 2006: 106).

⁶ Krajem 1970-ih godina u Jugoslaviji, žena direktora je bilo manje od 6%; 1987. godine, taj udeo je bio nešto veći (6,43%). Ono što je zanimljivo jeste da su i u onim organizacijama gde su većinu zaposlenih činile žene, na rukovodećim pozicijama bili muškarci (podatak za 1968. godinu govori da je u osnovnim i srednjim školama na mestima direktora bilo 6,5% žena, a u zdravstvenim ustanovama 9,8% žena) (Gudac-Dodić, 2006: 75-76).

teristike su se nakon raspada socijalizma samo pojačale što je žene učinilo jednim od glavnih gubitnika tranzicije.⁷ Treba reći i to, da su socijalistički sistem u Jugoslaviji, uz diferencijaciju u odnosu na rod, obeležavale i klasne razlike.⁸ Uz realne pokazatelje rasta i društvenog razvoja, socijalizam na idejnom i programskom planu karakteriše sistem vrednosti koji je bio drugačiji – promovisale su se ideje socijalne brige, solidarnosti i egalitarizma, a koje su raspadom tog sistema zamenjene vrednostima kompeticije i individualizma u službi tržišta.⁹ Nakon 1990-ih, perioda rata, sankcija međunarodne zajednice, urušavanja institucija i uvođenja tržišnih reformi, dolazi do drastičnog opadanja životnog standarda za većinu stanovništva. Žene su posebno pogođene umanjenim izdvajanjima za javni sektor, čime je odgovornost za reprodukciju društva svedena na porodicu tj. uglavnom na same žene koje većinski preuzimaju brigu unutar domaćinstva (od biološke reprodukcije, kućnih poslova, do praksi staranja o deci i starijim članovima domaćinstva).¹⁰ Prelaz sa socijalizma na takozvani „tranzicioni” tip društva nosio je sa sobom i izmenu pogleda na porodicu, reprodukciju i položaj žene. Uvođenje kapitalističkog načina proizvodnje i ekonomske promene tokom tranzicije uticale su na retradicionalizaciju rodnih

⁷ Ako se položaj žena u sferi rada prati od ranije, još od početka XX veka, videće se da postoje slične karakteristike rada žena, kao što su feminizacija poslova i niže nadnice za žensku radnu snagu (Mari Žanin Čalić, 2004).

⁸ Vidi više u: Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan. 2004. *Promene društvene strukture u Srbiji; slučaj blokirane postsocijalističke transformacije*. Beograd: ISIFF

⁹ Treba napraviti pojmovnu razliku, između teorije individualnosti „koja prepoznaje značaj pojedinke u društvenom okruženju”, od ideologije individualizma „koja podrazumeva odnose kompeticije” (Zila Ejenštajn, prema Bel Huks, 2006: 20).

¹⁰ Vidi više u Blagojević, 2013, poglavlje: „Staranje kao ženska praksa”.

uloga, povećanje nasilja i krize unutar porodice – taj proces je karakterisao i druge zemlje u tranziciji, ne samo Srbiju (Nikolić-Ristanović, 2008).¹¹ Kada se govori o radu koji obavljaju žene, važno je naglasiti da se materinstvo najčešće ne posmatra kao rad u koji osoba ulaže svoje resurse i vreme, već kao prirodna funkcija žene i njena biološka obaveza, zbog čega poslovi brige o deci i samo rađanje ostaju najčešće nevidljivi oblici rada žena. Što se tiče odnosa prema rađanju, mogu se uočiti dva različita koncepta vezana za socijalizam u Jugoslaviji i post-socijalistički period. U knjizi „Bela kuga među ‘Srbima’”, autorka Rada Drezgić objašnjava razlike između koncepta „planiranja porodice” na primeru Jugoslavije i koncepta „populacione politike” koji je usvojen nakon raspada socijalizma, a kojim se, između ostalog, promovise odgovornost i moralna obaveza žena da rađaju, umesto ranijeg socijalističkog modela, u kome je država ekonomski osnaživala porodicu obezbeđujući joj uslove za reprodukciju.¹²

¹¹ Ovde ipak treba spomenuti i drugačije rezultate drugih domaćih istraživanja. Sociološko istraživanje vrednosnih promena (Lazić *et al.*, 2004) pokazuje da je tradicionalizam kao vrednosna orijentacija (a čija je jedna od najkarakterističnijih crta patrijarhalnost), nastavio da značajno opada od 1989. do 2003, i to u društvu u celini. Ovakva vrednosna promena se objašnjava time, da su u periodu krize i ratova kroz koje je društvo prolazilo tokom 1990-ih, ipak bile nastavljene „strukturne promene” u Srbiji. Posmatrano po strukturi stanovništva, „udeo poljoprivrednog, seoskog i slabije obrazovanog dela stanovništva je nastavio da opada, pa je time redukovana osnova na kojoj se ova (tradicionalna) vrednosna orijentacija zasnivala” (Lazić *et al.*, 2004: 62).

¹² „Politika planiranja porodice je jedna stvar, a populaciona politika sasvim druga. Cilj prve počiva više u privatnoj sferi i daje priliku pojedincima da iskoriste svoje pravo da slobodno odlučuju o rađanju, dok socijalne službe treba da obezbede za to neophodne uslove (...) Politika planiranja porodice ne bi trebalo da bude instrument za postizanje demografskih ciljeva (...) Društvo mora da pronađe druge načine da ostvari ciljeve svoje populacione politike bez ograničavanja prava na

Ako su 1990-te predstavljale jednu vrstu prelomne tačke u pogledu ukupnog položaja žene u društvu, druga tačka je vezana za savremenu recesionu krizu, koja ne pogađa samo Srbiju nego i ceo region – a kada takođe dolazi do kršenja reproduktivnih prava žena. Dok se od žena očekuje da učestvuju u povećanju nataliteta, finansijska podrška od strane države je jako slaba – „Opšti trend u tekućim promenama jeste razdvajanje populacione od socijalne komponente u planiranju porodice, sa tendencijom pogoršanja društvenog statusa roditeljstva i materinstva”.¹³ Takođe, praksa pokazuje da se reproduktivna prava žena drastično krše kada su u vezi sa zaposlenjem – skoro 30% žena zbog trudnoće izgubi radno mesto što pokazuju podaci iz susedne Hrvatske.¹⁴

slobodno odlučivanje o rađanju” (Breznik, prema Drezgić, 2010: 26). Videti više u: Drezgić, Rada. 2010. *Bela kuga među „Srbima”: o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. str. 401-424.

¹³ Više o statusu materinstva u savremenoj Srbiji i stavovima žena majki o tom pitanju videti kod: Sekulić, Nada. 2014. *Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas*. u: časopisu *Sociologija*. Beograd: ISIFF

¹⁴ Prema statističkim podacima, u Hrvatskoj, pokazuje se da je trend sklapanja ugovora na određeno vreme u poslednjih pet godina porastao sa 87% na 94%, te da skoro 30% žena zbog trudnoće izgubi radno mesto. Od 930 intervjuisanih žena koje su imale negativno iskustvo u vreme trudnoće, u 55,3% slučajeva one su ili dobile otkaz zbog trudnoće ili ostajale bez posla zbog isteka ugovora o radu na određeno. Prema rečima Pravobraniteljice za ravnopravnost polova u Republici Hrvatskoj, u odnosu na istraživanja od pre desetak godina, takvi slučajevi bili su u znatno nižem postotku, od 20% do 30%. Razlika u platama između muškaraca i žena u Hrvatskoj je 10-11% a u nekim sektorima i do 20%! Vidi više u: „Diskriminacija je ženska svakodnevica”, Libela, 30. Maj 2014. (Dostupno na: <http://www.libela.org/vijesti/5091-diskriminacija-je-zenska-svakodnevica/>). Prosečan jaz u platama u EU (Evropskoj uniji) iznosi 17,5%. Međutim, u pitanju je nekorigovani jaz, dok bi korigovani, prema procenama, bio upola manji. Za razliku od EU, u Srbiji, korigovani jaz tj. usporedba zarada žena i muškarca sa istim obrazovanjem i radnim iskustvom, iznosi 11%. U Srbiji, suprotno razvijenim privredama

Nakon 2000-ih, ulaskom u period intenzivne transformacije „položaj žena na tržištu rada dodatno je pogoršan procesima privatizacije i ekonomskog restrukturiranja” (Babović *et al.*, 2010: 33). Za period nakon 2000-ih, važno je uočiti na koji način promene na tržištu rada na evropskom tlu i u zemljama tzv. kapitalističkog centra, utiču na periferni položaj Srbije. U 2014. godini, u Srbiji, svaki četvrti građanin, odnosno 1,8 miliona stanovnika živi na granici siromaštva.¹⁵ Podaci Republičkog zavoda za statistiku (RZS) govore da je stopa siromaštva u Srbiji 24,6%, što znači da je Srbija na prvom mestu među siromašnim zemljama Evrope (u Grčkoj, ta stopa je 23,1%, u Rumuniji 22,6%, Španiji 22,2% a u Bugarskoj 21,2%).¹⁶ Na generalno loš

EU, žene u proseku imaju bolje karakteristike na tržištu rada, koje „kriju” pravu veličinu jaza. Takođe, slika je jasnija kada se pogledaju i neki drugi podaci, kao npr. da je stopa zaposlenih žena sa završenom osnovnom školom u Srbiji 26,2%, a muškaraca 43,5%. Vidi više u: „Zarade muškaraca veće nego zarade žena”, Euractiv.rs, 22. Februar 2013. (Dostupno na: <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/5467-zarade-mukaraca-vee-nego-zarade-ena>). Takođe, razlike se uvećavaju sa obrazovanjem, pa tako npr. podaci iz 2013. godine govore da žene sa završenim fakultetom primaju u proseku 25.000 dinara manje od muškaraca sa istim obrazovanjem. Vidi više u: „Ženama plate manje za 200 evra”, Večernje novosti, 31. Januar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:475938-Zenama-plata-manja-za-200-evra>).

¹⁵ Vidi više u: „Svaki četvrti građanin Srbije na ivici siromaštva”, Blic, 07. Septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/493419/Svaki-cetvrti-gradjanin-Srbije-na-ivici-siromastva>).

¹⁶ Prema rečima Nade Novaković sa Naučnog instituta društvenih nauka, građani koji su ugroženi ne bi trebalo da se nadaju socijalnim kartama, jer „nema ko da popiše 1,8 miliona ljudi”, koliko se procenjuje da ima stanovništva koje ži vi loše. Jako malo sredstava koja se izdvajaju za socijalno ugrožene odlazi na najugroženije. Tako je u julu 2014. za socijalnu pomoć izdvojeno 1,12 milijardi dinara, za 267.949 osoba. U Srbiji, čak 35.500 ljudi koristi narodne kuhinje, a od tog broja 11.800 su deca. Vidi više u: „Svaki četvrti građanin Srbije na ivici siromaštva”, Blic, 07. Septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/493419/Svaki-cetvrti-gradjanin-Srbije-na-ivici-siromastva>).

životni standard većine stanovništva, nadovezuje se i pogoršavanje uslova rada, donošenjem Zakona o izmenama i dopunama zakona o radu 2014. godine,¹⁷ koji predlaže fleksibilizaciju kao recept za rešavanje problema nezaposlenosti. Da stvari budu odmah jasne, fleksibilizacija daleko od toga da omogućava neku vrstu slobode u planiranju vremena radnika i radnica i veću verovatnoću zaposlenja kako se to obično predstavlja. U praksi, fleksibilizacija često predstavlja legalizovanje nesigurnih oblika rada i eksploatacije kao što su: neplaćeni prekovremeni rad, raspoređivanje radnika na različite poslove, noćni rad i rad po smenama.¹⁸ Urušavanje dosadašnjih radničkih prava posebno pogađa žene, čije se mesto na tržištu dodatno usložnjava jer su one i do sada bile nadprosečno zastupljene u kategoriji jeftinije radne snage. Takođe, uzimajući u obzir i da su njihove uloge i dalje vezane za domaćinstvo – fleksibilni poslovi mogu lako voditi ili povlačenju žena sa tržišta rada u nemogućnosti da usklade te dve sfere ili pak prihvatanju lošijih uslova rada kako bi se dopunio kućni budžet. Generalno, ranjive kategorije žena na tržištu su: žene nižih kvalifikacija, žene koje su izgubile posao u četrdesetim godinama starosti, mlade žene i posebno žene iz marginalizovanih društvenih grupa (Babović *et al.*, 2010: 34).

Teorijski okvir od koga polazim jesu široko određene feministička i klasna perspektiva, koje, u ovom slučaju počivaju na sledećim, takođe široko određenim pretpostavkama:

¹⁷ U daljem tekstu kao: „novi ZOR (Zakon o radu)”.

¹⁸ Prema izveštaju Nacionalne službe za zapošljavanje, u Srbiji je svaki deseti radnik zaposlen putem ugovora o radu na određeno vreme. Vidi više na: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/703_poslovi_515-516.pdf

- položaj žena u Srbiji ne može se posmatrati izdvojeno iz ekonomsko-socijalne situacije koja oblikuje ukupne odnose u društvu;

- žene su u kapitalizmu i na tržištu rada eksploataisane u sferi rada, u glavnim sferama odlučivanja i moći, kao i u privatnoj sferi, obavljanjem kućnog rada i brige o deci.

Privatna i javna sfera su neraskidivo povezane, kako su to pokazale teoretičarke marksističkog feminizma.¹⁹ U tom smislu žene su radna snaga koja je kroz istoriju društveno primorana da obavlja besplatno rad u domaćinstvu, što je sa druge strane čini zavisnom i jeftinom radnom snagom kada se pojavi na tržištu plaćenog rada. U savremenom kapitalizmu, ta zavisnost žene omogućava poslodavcima da ih ucenjuju, snižavaju cenu rada i stvaraju veštačku konkurenciju sa muškom radnom snagom, što rad u domaćinstvu čini delom logike kapitalizma. Dakle, posmatrati javnu sferu odvojeno od privatne znači zanemariti celokupnost društvenih odnosa.

Prema stanovištu levog feminizma, ženska opresija se može ukinuti jedino delovanjem u obe sfere, kako javnoj tako i privatnoj. „Žena dvostruko ugnjetavana – kao pol i kao pripadnica klase – njen položaj se može temeljito promeniti samo revolucionarnom promenom društva” (Božinović, 1996: 20). Kroz istoriju, a tako i danas, kapitalistič-

¹⁹ O odnosu između marksizma i feminizma videti više u: Mies, Maria. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. United Kingdom: Redwood Books; Aruzza, Cinzia. 2014. *Dangerous Liaisons: The Marriages and Divorces of Marxism and Feminism*. London: Merlin Press; Baret, Mišel. 1983. *Potčinjena žena*. Beograd: Radnička štampa. U domaćoj literaturi, pogledati članak: Milić, Anđelka. 2011. *Marksistički i socijalistički feminizam*. Novi Sad: Mediterran publishing.

ki sistem profitira od patrijarhata²⁰ tako što održavanjem rodne nejednakosti žene tretira kao nižu klasu koja obavlja sav onaj rad neophodan za ukupno reprodukovanje radne snage. Taj rad je nevidljiv, nevrednovan i neplaćen.

Takođe, marksističke feministkinje su ukazale na način na koji se u kapitalizmu podređuje i disciplinuje telo žene. Kroz istorijski nametnutu ulogu materinstva, telo žene se pretvaralo u „prirodnu mašinu za rađanje, koja radi u skladu s ritmovima van ženine kontrole”. Drugim rečima, pravo žene na rađanje nije više bilo njeno lično pravo, ono je postalo mesto intervencije od strane tržišta i državnih vlasti, „instrument za reprodukciju rada i proširenje radne snage” (Federiči, 2013: 67).

Dominantne grupe u sistemu profitiraju i od uloge žene na tržištu gde ženski rad predstavlja jedan od glavnih resursa jeftine radne snage. Uz besplatan rad u domaćinstvu eksploatacija žena na tržištu je sastavni deo kapitalističkog sistema, koji se bazira na prisvajanju vrednosti stvorene tuđim radom.

Međutim, do oslobođenja žena neće doći samo bor-
bom za njihova ekonomska prava. Ideologija patrijarhata

²⁰ Pod pojmom patrijarhata se podrazumeva: „Patrijarhat ne predstavlja jednoznačan pojam niti takav konglomerat odlika koje su nepromenljive i koje će uvek postojati u istom ‘sastavu’. Patrijarhat je istorijska kategorija i kao takva se mora posmatrati kako bi se u potpunosti razumeo njegov značaj i snaga dominacije nad privatnim i/ili javnim u odnosima među polovima” (Papić, 1993: 110). Prema Žarani Papić, potrebno je izvesno „proširenje pojma patrijarhata” koje je bitno za razumevanje savremenih društava gde više ne postoji „totalni sistem privatno/javne dominacije muškarca nad ženom” ali postoje i dalje mnoge sfere dominacije od strane muškaraca. Na taj način savremena društva možemo označiti kao „mešani” tip patrijarhalnog društva, „u kojem je još uvek izražena muška dominacija u ekonomiji, politici i javnom životu, i pored značajnog izlaska žena iz privatne sfere i njihovog vidnog radnog doprinosa” (Papić, 1993: 107-122).

iako ne deluje izolovano od materijalnih uslova u kapitalizmu (već je ona sastavni deo tih procesa)²¹ ima i svoju „relativnu autonomiju”, posebno izraženu kroz porodičnu ideologiju i kreiranje i rekreiranje muškaraca i žena kao polno određenih subjekata (Baret, 1983: 48). Ovo je jako bitno, jer upravo uključivanje žena u radni proces u realpostojećim socijalističkim društvima, nije moglo u potpunosti da reši problem jednakosti žena, jer su one ostale podređene u privatnoj sferi. Isto tako, delimična autonomija i nezavisnost koju su žene ostvarile u kapitalizmu, takođe se nije odnosila na privatnu sferu, posebno na pitanje biološke reprodukcije. Borba za jednakost žena mora na taj način biti mnogo šira od delovanja samo u domenu „ideologije”, ili samo u domenu materijalne „baze”, a procese u ova dva domena je značajnije posmatrati kao dijalektički povezane (ne kroz jednostavnu uzročno-posledičnu šemu).

2. REALPOSTOJEĆI SOCIJALIZAM I RADNI POLOŽAJ ŽENE

Period socijalizma u Jugoslaviji se danas uzima kao period značajno povoljnijeg položaja žena. Ono što se u velikom broju analiza nastalim u to vreme može naći jeste zapažanje da društvene i strukturne promene tj. proces izgradnje socijalističkog samoupravnog društva uključuje

²¹ „Patrijarhalne strukture nisu samo ideološki ili kulturni fenomeni iz domena ‘nadgradnje’, već su bitni sastavni delovi procesa proizvodnje viška vrednosti ekonomske i društvene reprodukcije” (Baret, 1983: 15).

i borbu za „nove međuljudske odnose”.²² Barem na deklarativnom nivou, dve posebne programske linije ideološkog uobličavanja i razumevanja položaja žena, jesu te da je (1) borba za ravnopravnost i emancipaciju žena,²³ borba koju treba posmatrati u istorijskoj perspektivi – „kao sastavni deo borbe radničke klase i radnog naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje”, kao i da (2) „ona sfera društvenog života koja je ranije tretirana kao više-manje privatna, porodična” postaje sada deo društvene organizacije – „Mnoga pitanja koja su ranije tretirana kao ‚ženska’ time postaju ne samo verbalno već i u praksi opšte društvena pitanja” (Tomšić, 1981: 37). Na osnovu prve ideje, položaj žena je posmatran kao deo strukturnog uobličavanja i opšteg revolucionisanja društvenih odnosa – „Nema ljudske emancipacije ako ona ne obuhvata oba pola. Zato nije moguće prikazivati borbu protiv neravnopravnosti žena izvan okvira zajedničke borbe radničke klase i svih naprednih društvenih snaga za ostvarenje svih čovekovih prava” (Tomšić, 1981: 9). Slično ovome, kaže se da nije dovoljna ravnopravnost na radnom mestu jer „treba oslobađati i muškarca i ženu u pogledu odlučivanja o dohotku, i podele rada izvan radnog mesta, i ta borba ima klasni karakter, karakter revolucije” (Tomšić, 1981: 9).

Druga ideja se odnosi na podruštvljavanje funkcija porodice i domaćinstva. Jedan koncept rešavanja brige o

²² Vidi više u: Tomšić, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Novinsko-lzdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pregled.

²³ Problemom emancipacije kao i odnosom marksističkog i građanskog shvatanja ovog pojma, bavila se posebno filozofkinja i feministkinja Blaženka Despot. Vidi više u: Despot, Blaženka. 1989. *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Osijek: Međopćinska konferencija SKH.

deci i kućnog rada u socijalizmu je prebacivanje tih poslova na društveni nivo – kako bi se na taj način rešio konflikt između materinstva i rada i otvorio prostor za ostvarivanje jednakih mogućnosti za sve. Biološka specifičnost žene time postaje „društvena stvar” koja traži odgovarajuće rešenje u vezi sa pitanjima rađanja, porodijskog odsustva, zdravstvene zaštite i itd. Vida Tomšić²⁴ piše o tome da nije dovoljno razvijati samo materijalne mogućnosti već da su paralelno potrebni procesi demokratizacije i „svakodnevna akcija u okviru opšte borbe radničke klase za društveno rešavanje konflikta između rada i materinstva” (Tomšić, 1981: 63). Dakle, nije dovoljno samo ekonomsko unapređenje već i izmena vrednosti.²⁵ Takođe, idejno posmatrano, položaj žena se mogao menjati samo ako se transformiše društvo prema modelu socijalističke emancipacije. Promene za koje se smatra da su izmenivši položaj radništva izmenile i društvenu osnovu za ukidanje diskriminacije žena jesu: „ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i uvođenje društvene svojine kao osnove samoupravljanja; ubrzani ekonomski i društveni razvoj, koji omogućava uključivanje žena i muškaraca u udruženi rad i postepeno iščezavanje privredne funkcije porodice; razvijanje onih samoupravnih i političkih društvenih institucija preko kojih udruženi radnici i građani postepeno ovladavaju celokupnom društvenom reprodukcijom i u tom okvi-

²⁴ Učesnica NOB, od 1948. godine na čelu AFŽ-a (Antifašističkog fronta žena), a kasnije učestvovala u vladi SR Slovenije, kao ministarka, predsednica Skupštine i članica Predsedništva SR Slovenije.

²⁵ „Programski stavovi SKJ upozoravaju na humanističko značenje borbe za ravnopravnost polova kao važne poluge u borbi za nove međuljudske odnose i za duboke strukturalne promene u društvu” (Tomšić, 1981: 64).

ru podružtvjavaju funkcije porodice i domaćinstva” (Tomšić, 1981: 11).

Kada se ovaj nivo deklarativnog zalaganja za prava žena, uporedi sa činjenicama, dobija se sledeća slika. U socijalizmu, u poređenju sa predratnim razdobljem, žene su doživele ogromnu promenu na putu ka ravnopravnosti i to na polju zapošljavanja, zaštite na radu, političke zastupljenosti, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite. U posleratnom periodu drastično je rastao broj zaposlenih žena: „Od sredine 1950-ih, prosečna stopa rasta zaposlenosti žena bila je viša od prosečne stope rasta zaposlenosti svih” (Gudac-Dodić, 2006: 61) – tako je stopa rasta zapošljavanja u periodu od 1948. do 1985. godine za žene bila 5,4%, dok je ukupna stopa rasta u Jugoslaviji od 1945. do 1985. godine bila 4,6%.²⁶

Ovaj napredak je bio upadljiv i zato što je raniji, predratni period, obeležavao katastrofalno loš položaj žena, u kome su žene bile egzistencijalno svedene na dodatak muškarcu, ekonomski zavisne od muževa, očeva ili sinova – „U Srbiji i Makedoniji primenjivao se stari srpski građanski zakonik koji je žene za vreme muževljevog života izjednačavao s maloletnicima i maloumnima. Kupovanje i prodavanje žena i mnogoženstvo bili su običaj kod muslimanskog življa. Vanbračna majka je svuda bila ponižavana, a vanbračno dete je bilo diskriminirano u toku celog svog života” (Tomšić, 1981: 17). Žene su bile uglavnom

²⁶ Najveći broj žena zaposlenih u 1952. godini, u odnosu na ukupan broj zaposlenih radnika u toj godini, radile su u tekstilnoj industriji (oko 63% žena), u industriji duvana (oko 57%), u kulturno-socijalnoj delatnosti (nešto iznad 50%). Taj proces feminizacije pojedinih delatnosti, i stvaranja određenih profesija koje se vide kao „ženske” kasnije je bio izraženiji – u tekstilnoj industriji 1976. godine bilo je čak 70,6% žena (Božinović, 1952: 50; Tomšić, 1981: 96).

isključene i iz naslednog prava – „U Srbiji je žena mogla naslediti muža samo u slučaju ako on nema nijednog muškog srodnika sve do sedmog kolena, a ženska deca bila su isključena iz nasleđa u korist sinova” (Božinović, 1952: 15). U uslovima ionako male pismenosti, zbog predrasuda, devojčicama je često zabranjivano školovanje iako je zakonik Kraljevine Jugoslavije propisivao obavezno četvorogodišnje osnovno školovanje. U poređenju sa 32,2% nepismenih muškaraca iznad 10 godina starosti, 1931. godine, bilo je 54,4% nepismenih žena. Kolika je bila zaostalost pokazuju posebno ovi procenti za različite regione – iste godine na Kosovu je 93,9% žena bilo nepismeno, a u Bosni i Hercegovini 84% (Božinović, 1952: 15).

Među samim republikama su postojale razlike, tako da su se negde postavljali jedni a negde drugi problemi kao bitniji: „Zbog svoje raznolikosti, ona (Jugoslavija) u tom procesu deli na jednoj strani, sudbinu zemalja koje su tek izašle iz naturalnih odnosa, a na drugoj strani, u nekoliko razvijenijim delovima zemlje deli sudbinu zemalja u kojima je industrijalizacija već u usponu. Tako su se na dnevni red postavljali negde više problemi nepismenosti, zaostale poljoprivrede, visokog nataliteta i visokog mortaliteta, dok su u drugim delovima imali prednost problemi žena-radnica, problemi kvalifikacija, zaštite na radu, dečja zaštita i tome slično” (Tomšić, 1981: 12).

Društvo je pre rata funkcionisalo kao kapitalistički ekonomski sistem sa kapitalističkom klasom sastavljenom od trgovaca, veleposednika i industrijalaca na jednoj i eksploatiranog radništva i seljaštva na drugoj strani. Uslovi rada su bili teški, nadnice niske, a zdravstveno i socijalno osiguranje skoro da nije postojalo (Tomšić, 1981:

17).²⁷ U ukupnom položaju radništva, žene kao i deca bili su posebno eksploatisani u radu – „u periodu prvobitne akumulacije kapitalistička klasa se nije obazirala na sopstvena shvatanja o ulozi žene kao domaćice i majke, već (ju) je, kao manje zaštićenu i jeftiniju radnu snagu, sve više zapošljavala u industriji, naročito preradivačkoj” (Tomšić, 1981: 17; Kecman, 1978). Žene su eksploatisane i na radnim mestima domaće posluge, koja je mahom bila sastavljena od ženske radne snage. Opšta zaposlenost žena bila je jako niska – 1939. godine, bilo je zaposleno 200.000 žena, tj. 18% od ukupnog broja zaposlenih (Tomšić, 1981: 17). Žene nisu imale ni bazična politička prava kao što je pravo glasa, i dobijale su za isti rad daleko manje nadnice (Božinović, 1996: 100).

Međutim, čitav taj period pre rata nije obeležen pasivnim odnosom žena – njihov angažman je sve vreme bio usmeren na izmenu sopstvenog položaja.²⁸ O položaju že

²⁷ Još neke karakteristike položaja žena u predratnoj Jugoslaviji jesu: „Prosečna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka u periodu od 1926. do 1939. godine iznosila je samo 2,1%, neznatno više od stope prirodnog priraštaja stanovništva, koja je iznosila 1,5% i bila među najvišima u Evropi. Tri četvrtine stanovništva živelo je od zaostale, pretežno naturalne poljoprivrede. Preovlađivalo je sitno seljačko gazdinstvo s niskom produktivnošću. Bolje poljoprivredno zemljište i bogate šume bili su u rukama malog broja veleposednika. Obećanja da će se izvršiti agrarna reforma nisu bila u potpunosti ispunjena za sve vreme postojanja stare Jugoslavije. (...) Samo 24 od 1.000 stanovnika bilo je zaposleno u industriji (...) Sve značajnije industrijske grane nalazile su se u rukama ili pod kontrolom stranog kapitala, koji je iskorišćavao jeftinu radnu snagu (naročito rad žena i dece)” (Tomšić, 1981: 16).

²⁸ Žene su bile aktivne u komunističkom pokretu posebno nakon masovnijeg političkog angažovanja partije na odbrani zemlje od nadolazećeg fašizma i kroz otpor postojećem stanju društvene nepravde. One su učestvovala u nizu akcija i mobilizacija seljaštva i radništva. Godine 1936. kada je bila organizovana akcija u celoj zemlji *Za mir i slobodu*, prikupljeno je preko 600.000 potpisa žena. Časopis koji je tada pokrenut „Žene danas”, sproveo je akciju 1939. godine u kojoj

na u periodu pre rata i periodu ranog socijalizma, piše i Neda Božinović, učesnica NOB-a od 1941. godine. Prema Božinović, tokom 1930-ih godina, žene su bile skoro potpuno obespravljene, bez osnovnih građanskih i radnih prava. Zaposlene žene, radnice i službenice primale su za isti rad prosečno 25% do 30% manju platu nego muškarci, a u mnogim gradovima i do 50%. Takođe, finansijskim zakonom iz 1939. godine smanjene su plate udatim ženama, državnim službenicama za 30% do 50% (Božinović, 1952: 4). Međutim, još u toku rata za narodno oslobođenje, žene su svojim učešćem i aktivnom borbom, uspele da ostvare svoja politička prava i postignu građansku ravnopravnost. Tako se u dokumentima u narodno-oslobodilačkim odborima mogu naći spisi koji potvrđuju načelo rodne ravnopravnosti. Konačno, u članu 24. Ustava FNRJ (Federativne Narodne Republike Jugoslavije) iz 1946. godine, kaže se: „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života (...) Saglasno ovom ustavnom principu u zakonima koji su docnije doneti, ovo načelo dosledno je sprovedeno” (Božinović, 1952: 10). Tako su se žene zakonski izborile za svoja osnovna građanska

su pozvane sve ženske organizacije u zajedničku borbu za pravo glasa, i u kojoj su pokrenute žene širom zemlje, u gradovima i selima. Pokret žena kao i sekcije žena u okviru radničkih socijaldemokratskih organizacija i kasnije Komunističke partije Jugoslavije, položaj žena su tumačile kao deo šireg radničkog pokreta – „Mi radne žene ne možemo svesti svoje zahteve na program onih dama iz viših krugova koje bi htele više prava za ženu, ali pod uslovom da se očuva današnje društveno uređenje, koje prava daje samo Jednima, a drugima samo dužnosti...” (list „Jednakost”, Centralnog sekretarijata žena socijaldemokrata 1910, prema Tomšić, 1981: 18). O samim počecima ženskog pokreta na ovim prostorima, pogledati studiju: Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju-IP „Narodna knjiga”.

prava, a zatim i bračna prava u Zakonu o braku, gde su ženska deca potpuno izjednačena sa muškom u pogledu nasleđivanja. Potom, usvojena je odredba po kojoj majka koja ima vanbračno dete ima pravo da pred sudovima dokazuje očinstvo deteta. Time su posebno utvrđene obaveze očinstva, tj. da roditelji imaju iste obaveze prema deci rođenoj van braka kao i prema deci začetoj u bračnoj zajednici. Naravno, ovo je osim za prava deteta, i izjednačavanje statusa vanbračne dece, posebno bilo važno za žene, koje, na taj način, zakonski posmatrano, nisu morale same da snose teret roditeljstva. Ustav FNRJ je posebno garantovao prava žena radnica i službenica – „Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci, i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Isto tako, Ustav izričito određuje da država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem dečjih ustanova i davanjem prava majkama na plaćeno odsustvo pre i posle porođaja” (Ustav FNRJ iz 1946. godine, član 24, stav 3, prema Božinović, 1952: 10).

„Trudnice posle četiri meseca navršene trudnoće i majke dojlje sa detetom od 6 do 8 meseci starosti imaju pravo, da na osnovu lekarskog uverenja, pređu na lakši posao, a zaradu primaju kao da su na svom redovnom poslu. Zabranjen im je noćni i prekovremeni rad, zabranjeno im je vršenje određenih poslova i ne mogu se sa posla otpustiti, osim u slučaju izvršenja krivičnog dela” (Božinović, 1952: 12).

Posebne rasprave vođene su oko noćnog rada žena. Predlozi su varirali, od toga da noćni rad žena treba postepeno ukidati (a da se majkama sa decom do 3 godine starosti on odmah zabrani), do toga da noćni rad može biti dozvoljen uz saglasnost žene.

U poređenju sa tim periodom, mere koje se danas sprovode u Srbiji, pokazuju sasvim drugačiju sliku – došlo je do smanjenja jednokratne pomoći porodiljama za 60%²⁹ (sa ciljem „rezanja troškova” i „prilagođavanja realnoj finansijskoj situaciji”) kao i prekidanja radnog odnosa ako je trudnici tokom trudnoće istekao ugovor, a bila je angažovana na ugovoru o privremenim i povremenim poslovima.³⁰ U poređenju dva različita ekonomska sistema, situacija stalnog zaposlenja i porodiljskog odsustva u socijalizmu zaista je delovala kao zaštita žene. Radi se o tome da novi Zakon o radu donet 2014. reguliše i podstiče rad na kratkoročnim ugovorima umesto dosadašnjih ugovora na određeno i rada na neodređeno, tako da i pravo na plaćeno odsustvo tokom trudnoće dobija sasvim drugačiji smisao tj. primena odredbi o trudnicama nije usklađena i kompatibilna sa novim nesigurnim oblicima rada.

²⁹ Vidi više u: „Porodiljama u Beogradu manje para zbog loše situacije, protest u Kragujevcu zbog kašnjenja naknade 12 meseci”, Večernje novosti, 28. April 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:489317-Porodiljama-u-Beogradu-manje-para-zbog-lose-situacije-protest-u-Kragujevcu-zbog-kasnjenja-naknade-12-meseci>).

³⁰ Članom 187. novog Zakona o radu iz 2014. godine, propisano je da za vreme trudnoće, porodiljskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta poslodavac ne može zaposlenoj ženi da otkáže ugovor o radu, već se zaposlenoj po ugovorom na određeno vreme ugovor produžava do isteka korišćenja prava na odsustvo. Međutim, za određene poslove poslodavac ne mora sa radnikom da zaključuje ugovor o radu već može da ga angažuje po ugovoru o privremenim i povremenim poslovima, po kome radnik nema sva prava koja bi inače imao kao zaposleno lice. Reč je o poslovima koji ne smeju da traju duže od 120 dana u kalendarskoj godini. To su, na primer, poslovi u poljoprivredi, rad u ugostiteljstvu tokom sezone, privremeni dopunski poslovi, pomoć kad je manjak radnika i slično. Vidi više na: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/rad/zakoni>).

Što se tiče **reproduktivnih prava žena u socijalizmu**, Jugoslavija je imala jedan od najliberalnijih zakona o abortusu.³¹ Iako je problem nedovoljnog rađanja u Istočnoj Evropi zabeležen još od 1950-ih godina, u državi nije bilo otvorene pronatalitetne politike – „Socijalistički režimi su na različite načine opravdavali liberalnu politiku prema abortusu – od brige o javnom zdravlju, preko emancipacije žena, do marksističke teorije koja je predviđala održavanje visokih stopa fertiliteta” (Drezgić, 2010: 19). U socijalizmu, mere koje su bile na snazi, kao i državna politika, odnosile su se na ekonomsko osnaživanje porodice (Drezgić, 2010), u poređenju sa kasnijim periodom, kada pitanje rađanja i nacije postaje deo državne ratne propagande tokom 1990-ih, ali i kao ekonomski cilj usled krize radne snage i starenja stanovništva. Liberalizacija abortusa, i pored toga što je Jugoslavija imala jako veliki broj izvršenja abortusa³², omogućila je ženama da ostvare svoja prava, pri čemu

³¹ Abortus je u Jugoslaviji legalizovan 1952. godine, a 1974. princip slobodnog odlučivanja o rađanju unet je u Ustav čime Jugoslavija postaje jedna od samo tri zemlje na svetu koje u to vreme ovo pravo imaju u svom ustavu (prema Drezgić, 2010: 24). Prvo je 1952. godine donesena „Uredba o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja”, po kojoj je dozvoljen prekid trudnoće usled medicinskih razloga, kada je do trudnoće došlo usled krivičnih dela silovanja, rodoskrvuća, obljube nad nemoćnim i maloletnim licem, ali i iz zdravstveno-socijalnih razloga (Gudac-Dodić, 2006: 20). Šezdesetih godina XX veka, abortus je liberalizovan i uslovi pod kojima se dozvoljava prekid trudnoće su preciznije uređeni Uredbom iz 1960. godine po kojoj je omogućen prekid trudnoće – „kada se može osnovano očekivati da bi bremenita žena zbog rođenja deteta došla u teške lične, porodične ili materijalne prilike” (Gudac-Dodić, 2006: 20).

³² U Jugoslaviji je 1987. izvršeno 365.000 legalnih abortusa naspram 359.300 rođene dece, i po broju izvršenih abortusa zemlja je zauzimala drugo mesto na svetu, odmah iza Sovjetskog Saveza (Drezgić, 2010: 42). Radi se o tome da je u Jugoslaviji postojala savremena kontracepcija, ali je ona jako malo korišćena, a liberalna politika prema abortusu nije praćena adekvatnim obrazovnim programima i merama prevencije. Podaci o broju izvršenih abortusa u Jugoslaviji, pokazuju

je došlo do smanjenja ilegalnih pobačaja, smrtnosti žena, skraćivanja njihovog boravka u bolnici i smanjenja komplikacija u vezi sa prekidom trudnoće.

Politička aktivnost žena u ranom socijalizmu je bila povezana sa radom i nasleđem AFŽ-a. Učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi i preko snažne aktivnosti žena u obnovi zemlje, one su uspele da stvore preduslove za rodnu ravnopravnost – „Žene nisu postale faktor samo ekonomije već i političke borbe i stvaranja novih društvenih i međuljudskih odnosa (...) Tražilo se i očekivalo njihovo puno učešće u budućem ekonomskom i političkom životu zemlje, a problemi materinstva i briga o deci načelno su prihvaćeni kao zajednički, društveni problemi” (Tomšić, 1981: 29). AFŽ je održao svoj prvi Kongres neposredno posle oslobođenja zemlje, 19. juna 1945. godine, i pozvao sve žene Jugoslavije da aktivno učestvuju u obnovi zemlje, da pruže pomoć učešćem u organima narodne vlasti, privredi, rešavanju socijalnih problema i otvaranju škola (Božinović, 1952: 14). Uloga pokreta AFŽ-a je bila bazična u smislu obnove zemlje i aktivnog uključivanja žena u sve sfere društva – „svojim nesebičnim delovanjem i entuzijazmom, žene su zamenjivale socijalne službe kojih gotovo da nije ni bilo, koje bez te pomoći, sa svojim kadrovima i oskudnim sredstvima, ne bi bile u stanju da uspešno savladaju enormne probleme izazvane ratom” (Božinović, 1996: 153). Organizacije AFŽ-a preuzele su brigu u radu vezanom za dečije domove i druge ustanove s obzirom na to da je u ratu u Jugoslaviji uništeno oko 77% domova, i bilo je oko

da abortus u stvari dominira kao oblik „kontracepcije”, kao najnepovoljniji metod planiranja porodice („Žena”, br. 5-6, 1982: 74).

280.000 nezbrinute dece, ratne siročadi. Zatim, žene su pomagale u obradi zemlje porodicama koje su ostale bez dovoljno radne snage kao što su vojni invalidi; dale su značajan doprinos u organizovanju vojnih bolnica; jedan od glavnih zadataka III Kongresa AFŽ-a bio je prosvjećivanje žena; radile su na opismenjavanju i podizanju nivoa zdravstvene kulture i zdravlja žena; pomagale su posebno ženama na selu da se uključe u društveni život putem organizovanja kulturno prosvetnih aktivnosti; osposobljavale su žene da podižu i neguju decu prema osnovnim zahtevima savremene medicine i pedagogije; organizovale su uključivanje žena nacionalnih manjina u aktivan politički život; organizovale su tečajeve za sticanje kvalifikacija žena, naročito za radnice u tekstilnoj industriji; zatim tečajeve za mlade majke, tečajeve za aktivistkinje AFŽ-a, osposobljavanje učiteljica u tzv. domaćičkim školama; organizovale su konferencije, predavanja i čitalačke grupe za žene (1949. godine u čitavoj zemlji bilo je oko 22.500 čitalačkih grupa sa oko 390.000 žena na kojima se polemicalo o različitim političkim i društvenim pitanjima) (Božinović, 1996: 150-170). Nakon Rezolucije Informbiroa i sukoba sa Sovjetskim Savezom, kao i ekonomske blokade koja je usledila, dolazi do uvođenja štednje i smanjenja izdataka za društveni standard dok su izdaci za vojsku povećani (Božinović, 1996: 157). U tim procesima, od 1949. do 1952. godine, smanjen je i broj zaposlenih, naročito žena – „AFŽ je naročito propagirao ideje o zapošljavanju žena, kao osnovi za njihovu egzistenciju i uslovu za njihovu potpunu ravnopravnost” (Božinović, 1996: 158). AFŽ je ukinut političkom odlukom i 1953.

godine prestaje sa radom.³³ AFŽ je preuzeo ogroman rad bez koga ne bi bilo oporavka tadašnje zemlje, ali čije nasleđe je do danas prilično zaboravljeno u javnom sećanju, čime se potiskuje jedan od najznačajnijih aspekata istorije žena i ženskog pokreta kod nas: „Radi se o temi koja je potpuno izbačena iz zvanične istorije što je posledica savremenog istorijskog revizionizma”.³⁴ U periodu ranog socijalizma, veliki značaj za postizanje društvene i ekonomske ravnopravnosti žena i muškaraca, čine zakonske odredbe koje se odnose na **brigu o deci**. Raste broj korisnika institucija za zaštitu i zbrinjavanje dece kao što su jaslice, dečiji vrtići, dečiji domovi, domovi za učenike srednjih škola i za učenike u privredi, školske kuhinje i odmarališta. Podatak iz 1951. godine govori da je jaslice koristilo 5.160 korisnika a vrtiće 20.531 (Hadžimerović, 1959: 327). Druga važna institucija u vezi sa zaštitom dece i porodica jesu dečiji dodaci koji su uvedeni 1951. godine – ukupna cifra isplaćena za porodične dodatke u 1955. godini iznosila je oko 40% svih rashoda socijalnog osiguranja izvršenih u toj godini, ili oko 4% u odnosu na ukupni nacionalni dohodak ostvaren 1954. godine (Hadžimerović, 1959: 328). Ovi dodaci delovali su vrlo podsticajno na podizanje standarda porodica sa decom. Cilj pobrojanih mera jeste bio, kako ostvarivanje

³³ Više o ukidanju AFŽ-a videti u: Božinović, 1996:156-174. U samom članstvu i među liderkama AFŽ-a bilo je rasprava o tome da li AFŽ treba transformisati, tj. koja treba da bude uloga AFŽ-a u novoj fazi razvoja socijalizma od 1950-ih – tako je bilo mišljenja da bi AFŽ trebalo da se uključi u ostale strukture odlučivanja, KPJ (Komunističke partije Jugoslavije) i Narodni Front, a ne da ostane samo vezan za tradicionalno ženske aktivnosti (Stojaković, 2014) Vidi više na: <http://pravonarad.info/?p=25>

³⁴ Vidi više u: „Ekonomija njege i brige”, Intervju sa Gordanom Stojaković, Kulturpunkt, 18 April 2013. (Dostupno na: <http://www.kulturpunkt.hr/content/ekonomija-njege-i-brige-izgradila-je-zemlju>).

olakšica za porodice sa decom, tako i ostvarivanje ekonomske ravnopravnosti muškaraca i žena, jer pretpostavka je bila da će se žene masovnije uključivati u poslove van domaćinstva s obzirom na to da su bila zaštićena i njihova materinska prava.³⁵

Podaci koji govore o **ekonomskom položaju žena u socijalizmu** ukazuju na to da se materijalna baza za izmenu položaja žena znatno transformisala u odnosu na predratni period a samim tim su i mogućnosti za obrazovanje i za zapošljavanje žena znatno proširene. Od ukupnog broja zaposlenog osoblja u društvenom sektoru privrede u 1955. godini, na žene otpada 21,8%. Od 1955. godine, primećuje se tendencija sigurnijeg porasta zaposlenosti žena (Hadžiomerović, 1959: 329).

Generalno posmatrano, merama socijalne politike poboljšani su uslovi života u korist radničke klase i radnog naroda. Sledeći podaci govore o tom napretku:

- U periodu od 1947. do 1978. godine društveni proizvod je rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,2% (po fiksnim cenama), što znači povećanje po stanovniku za više od četiri puta (Tomšić, 1981: 55);
- 1978. godine industrijska proizvodnja bila je 15 puta veća nego 1947. godine s prosečnom godišnjom stopom rasta od preko 9%. Udeo poljoprivrednog sta-

³⁵ Prema jednom izvoru dečji dodaci su bili toliki da je to bio i uzrok povlačenja nekih žena sa tržišta rada, udatih žena i majki koje su bile prethodno prisiljene da se zapošljavaju iz ekonomskih razloga. U jednoj prosečnoj četvoročlanoj porodici nekvalifikovanog ili polukvalifikovanog radnika dečji dodaci čine 40% do 60% od njegove ukupne zarade (Hadžiomerović, 1959: 335).

- novništva u ukupnom stanovništvu se u istom periodu smanjio od 77% na oko 30% (Tomšić, 1981: 55);³⁶
- U Srbiji je broj zaposlenih žena 1952. godine iznosio ukupno 139.000, ili 23,1%, i od tada u apsolutnim i relativnim brojevima on konstantno raste, i 1962. iznosi 338.000, ili 27% u odnosu na ukupan broj zaposlenih, a 1978. godine žene čine 34,7% svih zaposlenih. U periodu od 1954. do 1974. prosečna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena iznosila je 6% i bila je veća od stope rasta ukupnog zapošljavanja koja je iznosila 4,5% (bila je veća i od stope rasta zapošljavanja muškaraca koja je iznosila 3,8%), (Tomšić, 1981: 91; Božinović, 1996: 185);
 - Od 1947. do 1977. godine izgrađeno je oko 2,7 miliona novih stanova, a obnovljeno oko milion. Prosečna stambena površina po stanovniku povećala se od 9m² na 14,1m². Pre rata se u samo 20% stanova koristila električna energija, a 1977. godine u oko 89% (Tomšić, 1981: 67);
 - Osnovnom zdravstvenom zaštitom obuhvaćeno je skoro celokupno stanovništvo. Prosečni životni vek muškaraca produžen je od 49 (1948. godine) na 67 (1978. godine) godina, a žena od 53 na 72 godine (Tomšić, 1981: 75);
 - Zdravstvenim osiguranjem je 1977. godine bilo obuhvaćeno 74% ukupnog stanovništva (osim obaveznih vidova, obezbeđivana je potpuna zdravstvena zaštita i lečenje, a i nadoknada ličnih dohodaka za

³⁶ Jugoslavija je 1941. godine imala 15.839.000 stanovnika. Od tog broja na selu je živelo 86,1%, a u gradovima 13,9% od ukupnog broja stanovnika (Kecman, 1978: 23).

- vreme bolovanja). „Ako se tom broju doda i broj lica obuhvaćenih zdravstvenim osiguranjem zemljoradnika (23%), oni koji ni po kom osnovu nisu zdravstveno osigurani čine samo neznatan deo stanovništva” (Tomšić, 1981: 122);
- U odnosu na 1939. godinu, broj socijalno osiguranih lica u 1974. godini povećan je za 7,6 puta, a izdaci za socijalno osiguranje su dostigli 13% nacionalnog dohotka (Tomšić, 1981: 126);
 - Od 1945. do 1975. godine za razvoj obrazovanja godišnje je izdvajano prosečno više od 4% nacionalnog dohotka.³⁷ Za obrazovanje žena posebno je bilo važno uvođenje obaveznog osnovnog osmogodišnjeg školovanja;³⁸
 - Žene su povoljnije tretirane u odnosu na muškarce po pitanju ostvarivanja prava na penziju, pa su tako pravo na starosnu penziju sticale već sa 55 godina starosti, pravo na porodičnu penziju sa 45 godina, dok je muškarcima trebalo da dostignu 60 godina starosti, sa istim najkraćim radnim stažom kao i za žene (20 godina). Bez obzira na starost, žene su sticale pravo na starosnu penziju posle 35 godina rada (što iznosi 85% od penzijske osnove, određene na osnovu valorizovanog iznosa ličnih dohodaka

³⁷ Otvoreno je 5.000 novih osnovnih škola. Broj srednjih škola se povećao dva i po puta, a visokih i viših preko 12 puta – od 26 na 319. Broj stanovnika sa završenom visokom i višom školom povećao se gotovo šest puta, sa srednjom školom tri puta, a znatno je smanjen broj onih koji nemaju završenu osmogodišnju školu (Tomšić, 1981: 113).

³⁸ Broj devojčica u srednjim školama povećao se od 1946. do 1976. godine 10 puta, a za isti period, na fakultetima, visokim i višim školama diplomirale su 239.194 žene (36,5% svih diplomiranih); stepen doktora nauka steklo je 1.647 žena (18,6%) (Tomšić, 1981: 114).

osiguranika u određenom razdoblju), dok je muškarac to pravo ostvarivao tek posle 40 godina (Tomšić, 1981: 164).

Ukupno posmatrano, Jugoslavija je bila među deset zemalja koje su posle Drugog svetskog rata imale najbrži razvoj u svetu (Tomšić, 1981: 58). Emancipacija žene bila je vezana i podsticana opštim razvojem zemlje. Pitanje je samo, da li je to bilo dovoljno da možemo govoriti o ravnopravnosti polova u socijalizmu.

I pored brojnih pokazatelja opšteg društvenog napretka, neke specifičnosti jugoslovenskog modela socijalizma ukazivale su da postoje „izvesne osobenosti u sistemu klasnih odnosa”, a posebno u pogledu materijalnih nejednakosti (Lazić *et al.*, 2004: 41). Za potrebe ovog rada, važno je istaći ovu činjenicu, kako bi se ukazalo da pored opšte nejednakosti položaja žena u odnosu na muškarce, postoji i nejednakost među samim ženama, zavisno od pripadnosti određenoj klasi, odnosno sloju, urbanom području u odnosu na selo, itd.

Što se tiče opšte slike položaja žena u socijalizmu, može se reći da ona izlaskom na tržište nije postigla očekivanu emancipaciju, jer je i dalje vladala konzervativna predstava o ulozi žene – „Za područja rada žene smatrali su se domaćinstvo, materinstvo i briga o porodici. To područje se više manje cenilo kao važan deo društvene reprodukcije, ali i kao ustaljen način ličnog i društvenog života” (Tomšić, 1981: 65). Ovaj problem je naročito zaoštren sa procesom industrijalizacije jer žena u industriji dobija novo radno mesto, pored svog dotadašnjeg rada u domaćinstvu. To je neminovno vodilo dvostrukoj opterećenosti žena, koje su pored stalnog zaposlenja, i dalje obavljale

većinu **kućnog rada**.³⁹ O kućnom radu žena u socijalizmu 1971. godine govore i podaci studije o osnovnim karakteristikama i tipovima jugoslovenske porodice zaposlene žene: „Naša istraživanja potvrdila su da ne postoji nužan harmonični raspored (cca 8-8-8 sati) dnevnog režima života žene na dionici rad – fiziološke potrebe – slobodno vrijeme, već da je kod žene – majke, osobito ako je zaposlena, taj sklad poremećen preopterećenošću u vremenu i energiji na radnome mjestu i u kućanskim poslovima” (Mihovilović, 1975: 173).⁴⁰

Što se tiče zaposlenosti žena u socijalizmu, prema ranije pomenutim podacima, postojao je ogroman porast u zaposlenosti za čitav period – od 1950-ih godina, udeo žena u ukupnoj zaposlenosti se povećao sa 25% na 42% u 1988. godini, uz naznaku da se taj procenat kreće ka 50%, tj. potpunoj ravnopravnosti. Međutim, ako se zaposlenost žena analizira sa kvalitativnog a ne samo kvantitativnog aspekta, može se uočiti da su se žene zapošljavale u onim oblastima gde su mogle a ne gde su htele – i da je ustvari ženska radna snaga funkcionisala kao „rezervna armija rada”. Ako se posmatraju tokovi zapošljavanja žena u tom periodu, može se videti da su se žene zapošljavale u oblastima i granama privrede koje su tehnološki zaostale, s niskom produktivnošću, nižim primanjima i često težim uslovima rada, kao i u onim područjima rada koje je muška radna snaga napuštala. Navodi se da značajnih pomaka nema ni krajem

³⁹ Gudac-Dodić navodi podatke istraživanja UNICEF-a iz 1997. godine, po kome su žene u Jugoslaviji u proseku dnevno na poslu provodile 4,2 sata, a kod kuće više od 6 sati u obavljanju kućnih poslova (Gudac-Dodić, 2006: 105).

⁴⁰ U pitanju je studija grupe autora i autorki, „Žena između rada i porodice”. Uzorak istraživanja je 1.479 zaposlenih žena. Vidi više u: Mihovilović, A. Miro. 1975. *Žena između rada i porodice*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

1980-ih, kada se isticalo da „nove tehnologije” pružaju veće šanse zapošljavanju žena (Kerovac, 1990: 87). Osim toga što su žene bile na lošijim pozicijama na tržištu, one su bile koncentrisane u delatnostima koje su bile označene kao „tipično ženske”. Tako je krajem 1980-ih, u zdravstvu i socijalnoj zaštiti bilo 78,2% žena, u obrazovanju i kulturi učešće žena je bilo 62,3%, u ugostiteljstvu i turizmu 61%. Trend podele na „muška” i „ženska” zanimanja bio je tipičan za većinu zemalja u periodu industrijalizacije, kao i *feminizacija* sektora usluga i pad zaposlenosti žena u industriji koji je karakterisao zemlje Zapadne Evrope i Amerike.

Obrazovanje žena i muškaraca ukazuje takode na naglašenu feminizaciju nekih obrazovnih profila i usmeravanje žena na određene delatnosti. Kada se nakon Drugog svetskog rata povećao broj učenica u srednjim školama, one su bile više koncentrisane u određenim obrazovnim profilima, iako su se upisivale u sve škole – 1971. godine u Srbiji, u školama za lične usluge bilo je 97,5% žena od svih upisanih, u birotehničkim školama 91%, administrativnim 89,7%, medicinskim 89,6% i tekstilnim 81,9% (Gudac-Dodić, 2006: 39). Slično stanje je i krajem 1980-ih kada je u uslužnim srednjim školama bilo 92,6% žena, a većina upisanih u prosvetnim, tekstilnim, prevodilačkim i zdravstvenim srednjim školama su bile žene (Gudac-Dodić, 2006: 39).

Prema nekim autorkama, iako je porast zaposlenosti zahvaljujući ekstenzivnoj industrijalizaciji bio visok i očitaovao se sve do sredine 1950-ih, od 1960-ih nastaju društvene promene koje dovode do pojave nezaposlenosti u društvu, kao što su ulazak na tržište rada generacija iz posleratnog natalitetnog „buma”, manjak investicija a time i otvaranja novih radnih mesta, zaostajanje razvoja poljoprivrede uz zadržavanje viška stanovništva u njoj (Milić, 1981: 62-63).

Prema Anđelki Milić, žene su često u prelazu na nepoljoprivredni način društvene proizvodnje ostajale u tradicionalnim ulogama domaćica. Aktivnost žena na tržištu rada zavisila je i od broja dece, pa tamo gde postoji jedno ili dvoje dece, aktivnost žena je veća, dok ona naglo opada u porodica sa troje dece.

Popis stanovništva iz 1971. godine pokazuje nedovoljnu zaposlenost žena (Milić, 1981: 62-63).⁴¹ Dakle, i pored promena strukture društva, uloga žene u domaćinstvu bila je obeležena radom u pribavljanju sredstava za egzistenciju porodice, radom koji je bio nevidljiv i nedovoljno vrednovan i u socijalizmu – „ta njena aktivnost nije uvek društveno vrednovana jer je to proizvodnja naturalnog karaktera i žena za taj rad ne dobija društveno priznat ekvivalent u novčanom obliku. Kada u društvu preovlađuje naturalna proizvodnja onda se problem ženine aktivnosti u porodici ne postavlja kao društveni problem. Međutim, to postaje problem kada društvo funkcioniše na principima robnovčane privrede, gde se vrednuje samo ona aktivnost koja se realizuje van porodice u društvu tj. na tržištu” (Milić, 1981: 156). Radi se o tome da sama promena srodničke jedinice tj. porodice nije nužno značila i promenu položaja onih koji brinu o ostalim članovima domaćinstva – „iza tog novog oblika mogu se kriti oblici prinudne zajedničke egzistencije pojedinih članova porodice, koji mogu biti nehu-

⁴¹ U Jugoslaviji, 1971. godine, prisutan je srednji stepen aktivnosti žena; u Sloveniji aktivnost žena je znatno viša od jugoslovenskog proseka (kod bračnog para sa decom je najveća aktivnost i ona iznosi 60%), dok je na Kosovu jako niska – 10% je aktivnost žena kod bračnih parova sa decom, gde je i najniža, dok je ta stopa niska i tamo gde žena sama obezbeđuje životne uslove (u nepotpunoj porodici). Položaj žena do 1970-ih pokazuje uglavnom njihovu ekonomsku nesamostalnost što se odražava na ostale aspekte njene pozicije u društvu.

maniji od ranijih oblika života u tradicionalnoj porodici” (Milić, 1981: 158).

Socijalistički sistem je tek delimično uspeo u ideji podruštvljavanja brige o deci i kućnog rada, i tu treba odvojiti deklarativni nivo, izjave političkih lidera⁴² i delove programa SKJ (Savez komunista Jugoslavije), od same prakse. U uvodniku časopisa *Žena* iz 1976. godine, koji je analizirao glavne probleme transformacije braka i porodice, ocenjeno je: „Tradicionalne funkcije porodice pretežno su ostale u porodici; društvo ih vrlo sporo preuzima na se be ili, drukčije rečeno, podruštvljavanje niza funkcija porodice teče neravnomjerno i polako” (*Žena*, uvodnik, 1976).

Kada se radi o vrlo konkretnim formama i ustanovama za rešavanje ovih pitanja, kao što su jaslice, dečji vrtići, obdaništa, restorani za društvenu prehranu itd., tih ustanova je bilo jako malo. U okviru planova industrijalizacije i posebne zaštite majke i deteta, naročito zaposlenih žena, zakonodavstvo je obavezalo radne organizacije i narodne odbore da organizuju jaslice i vrtiće za decu zaposlenih majki (Tomšić, 1981: 136). Međutim, zakonske odredbe se nisu uvek poštovalе. Neda Božinović navodi podatak iz izveštaja Saveza ženskih društava Beograda koji se odnosi na period od 1955. do 1961. godine: „U budžetu grada su bila obezbeđena izvesna sredstva za izgradnju dečjih ustanova, s tim da tu izgradnju iz svojih sredstava pomognu i

⁴² Prema nekim ocenama, lidera partije, postojala je svest da socijalistički sistem nije uspeo u tome: „Slovenci idu, na primjer, na proizvodnju hladnjaka za duboko zamrzavanje hrane. Tu su pokušaji prelaska na smrznute i druge vrste gotovih je la, velike hladnjače itd. Mislim da bi trebalo da i mi izađemo s nekim programom koji bi cjelokupnu ovu problematiku individualnog domaćinstva prebacivao na društvenu bazu. Naime, ako mi ne oslobodimo žene, taj natpolovični dio stanovništva, od ovog ropstva u domaćinstvu, mi ne možemo tražiti i njihovu afirmaciju u društvu” (časopis „Žena”, 1976: 13).

radne organizacije koje zapošljavaju veći broj žena (...) Sa mo sedam preduzeća te zahteve je usvojilo. A nije bi redak slučaj da sredstva namenjena za izgradnju dečjih ustanova ostanu neutrošena, jer samoupravni organi u preduzećima takva pitanja nisu postavljali na dnevni red, čak ni tamo gde su žene u njima bile relativno brojno dobro zastupljene” (Božinović, 1996: 179).

Takode, tempo rasta ustanova za predškolsku decu nije zadovoljavao stvarne potrebe. Tako je jaslicama obuhvaćeno samo 2,4% dece do 3 godine, i svega 11,6% dece uzrasta od 3 do 7 godina. Njihov broj ne samo da je bio nedovoljan nego je postojao i problem njihove ukupne organizacije i dostupnosti – ustanove su često bile dosta udaljene od mesta stanovanja radnika i radnica (pa se npr. pokazalo da lokacija tih ustanova treba biti organizovana prema mestu stanovanja tj. mesnoj zajednici).

Tabela 2.1.1: Broj dečijih jaslji u FNRJ/SFRJ, od 1951. do 1963. godine

Godina	Broj jaslica
1951	159
1952	105
1953	81
1954	80
1955	77
1956	75
1957	72
1958	71
1960	66
1963	54

Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1956. i Statistički godišnjak SFRJ, 1963.

Ono što se dešavalo sa ustanovama za smeštaj dece jeste da se njihov broj smanjivao do početka 1960-ih zato što su te ustanove od 1961. godine prešle na sistem samostalnog finansiranja (roditelji su plaćali neke usluge kao što je ishrana) što je u tom periodu usporilo njihov razvoj. Ipak, kasnije dolazi do porasta ustanova za dnevni boravak dece – od 1961. godine takvih ustanova je bilo 996, da bi taj broj do 1976. godine porastao na 2.584 na nivou Jugoslavije. Takođe, s obzirom na to da su ove ustanove funkcionisale delom i na tržišnim principima i da njih nisu mogle da priušte sve žene, odnosno domaćinstva, već tada postaju vidljive klasne razlike među ženama i nemogućnost podrštvljavanja kućnog rada za sve slojeve. O tome govore i sledeći podaci. Ustanove za decu bile su koncentrisane u razvijenijim republikama i pokrajinama (u Sloveniji, Vojvodini, Hrvatskoj i užoj Srbiji), dok u onim nerazvijenim kao što su Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Kosovo, one su postojale u jako malom broju (u Crnoj Gori je 1959. godine bilo samo jedno obdanište). Dakle, postojale su izražene i regionalne razlike i nejednaki uslovi života za sve žene.

Tabela 2.1.2: Broj dečijih jasli po republikama, 1954. godina

Godina	1954
Srbija	49
Uža Srbija	37
Vojvodina	10
AKM oblast (Kosovo)	2
Hrvatska	23
Slovenija	22
BiH	2
Makedonija	9
Crna Gora	0
Ukupno	105

Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1954.

Tabela 2.1.3: Broj obdaništa u FNRJ, 1959.

Godina	1959
Srbija	94
Hrvatska	45
Slovenija	44
BiH	19
Makedonija	14
Crna Gora	1
Ukupno	217

Izvor: Statistički godišnjak FNRJ, 1960.

Ostala rešenja koja se odnose na ekonomiku domaćinstva, kao što su restorani društvene prehrane, takođe nisu bili izgrađeni u dovoljnom broju. Što se tiče prehrane, domaćinstva su i dalje bila dosta povezana sa poljoprivredom i selom i pojedine namirnice su se nabavljale preko uže i šire porodice. U Hrvatskoj, u domaćinstvima koja

imaju decu predškolskog uzrasta u 91% slučajeva deca ručaju kod kuće; u domaćinstvima sa školskom decom (od I do IV razreda) u 84% slučajeva; u domaćinstvima sa decom starijeg školskog uzrasta (od V do VIII razreda) 93% dece ruča kod kuće. Na nivou SFRJ, u 80% domaćinstava svi članovi ručaju kod kuće (Gjukić-Srdar, 1982: 80-83). U SR Hrvatskoj, u 40% domaćinstava žena je bila istovremeno domaćica i zaposlena. Pretpostavlja se da taj glavni i „sporni” obrok priprema žena, što bi moglo da ukazuje na stepen opterećenosti žena u domaćinstvu. Ako se pogledaju rezultati istraživanja na nivou SFRJ o razlozima nekorišćenja usluga restorana i restorana društvene prehrane, 40% ispitanih smatra da je u restoranima visoka cena obroka, ali 23% ispitanih navodi kao razlog i to da „porodica nije na okupu”, što ukazuje na izvestan tradicionalizam u orijentisanju na ručanje u domaćinstvu, posebno ako je jasno ko preuzima te kućne poslove.

Tabela 2.1.4: Rezultati istraživanja o nedostacima ručanja izvan domaćinstva u SFRJ (1981. godina)

Razlozi	Nedostaci ručanja izvan domaćinstva u %
Visoka cena obroka u restoranu	40
Loš kvalitet i ukus jela	29
Porodica nije na okupu	23
Gubitak vremena na odlazak u restoran	21
Sva jela imaju sličan ukus i miris	18
Slab izbor jela	19
Visoka cena obroka u restoranu društvene prehrane	18

Izvor: Gjukić-Srdar, 1982: 82

Dečji dodaci su takođe bili jedna od ekonomskih mera pomoći porodici. Međutim, dešavalo se i to da su dečji dodaci bili toliki da je to bio i uzrok povlačenja nekih žena sa tržišta rada, udatih žena i majki koje su bile prisiljene da se zapošljavaju iz ekonomskih razloga. Dakle, ne samo da su žene bile dvostruko opterećene već se njena plata posmatrala kao dodatak zaradi muškarca. Prema Tomšić, „unapređenjem raznovrsnih oblika društvene brige o deci stvaraće se uslovi za prevazilaženje funkcije koju ima dečji dodatak” (Tomšić, 1981: 187), čime bi ova mera ostala samo za porodice sa nižim primanjima. Očigledno da su u socijalizmu postojale različite mere i koncepti unapređenja položaja porodice i žene, kao i rešavanja konflikta između rada i materinstva.

Ono što je značajno za današnja promišljanja o obavljanju kućnog rada jesu organizaciona rešenja koja bi že nu oslobodila tereta dvostruke opterećenosti tj. rasteretila od kućnih poslova i omogućila društvenu brigu o deci zaposlenih majki. Takva rešenja predstavljaju važno nasleđe, jer ukazuju na moguće alternative problemima eksploatacije žena u društvu, koja se velikim delom događa u samom domaćinstvu. Jedna od inicijativa iz domena porodičnog planiranja je bila i institucija stambenih zajednica. Ove zajednice bi bile specifičan društveni oblik, vid udruživanja više porodica u cilju rešavanja zajedničkih pitanja. Kao najvažnija pitanja ističu se: briga o deci zaposlenih roditelja u okviru tih zajednica, briga o tome da deca što korisnije provedu vreme van škole, pomaganje materijalno nezbrinutih lica, organizovanje zajedničkih socijalnih i drugih uslužnih delatnosti, što ekonomičnije snadbevanje životnim namirnicama članova zajednice, organizovanje

zajedničkih kuhinja, pranja veša i sl. (Hadžiomerović, 1959: 336). S obzirom na to da bi ovakav vid zajednica zahtevao i drugačije stambene jedinice, trebalo je izgraditi modernije stambene jedinice u skladu sa potrebama socijalističkog društva. Sredinom 1950-ih započeta je intenzivna stambena izgradnja, čime je predviđena izgradnja 200.000 stanova u gradovima i industrijskim centrima. Savez ženskih društava Jugoslavije je bio uključen u diskusiju o stambenoj izgradnji sa konkretnim predlozima – da se u velikim zgradama ili bloku zgrada planira izgradnja zajedničkih ustanova (uslužne radnje, perionice, igrališta, trgovačke radnje, posebne prostorije za dnevni boravak dece i dr.). Deo tih ideja je i prihvaćen (Božinović, 1996: 182-183).⁴³

Ono što takođe ukazuje na neuspeh socijalizma u dostizanju pune emancipacije žena jesu i podaci koji se odnose na procenat žena na pozicijama moći. Kada je reč o političkom odlučivanju, i pored većeg broja žena u ukupnom stanovništvu, i u poređenju sa brojem zaposlenih žena, učešće žena u društveno-političkim organizacijama i u Savezu komunista je mnogo niže – „U Jugoslaviji, u SKJ, ima 1.090.000 članova a od toga je 1972. godine bilo 19,5% žena i to u godini s tendencijom povećanog prijema žena” (časopis „Žena”, 1974: 15). Godine 1969. bilo je 12% žena u Saveznoj skupštini, a u republičkim i pokrajinskim skupštinama 8%, a kasnije je taj broj opadao. Što se tiče radničkih saveta, žena je bilo 16-17%. Prema rečima članova Predsed-

⁴³ U okviru Saveza sindikata Jugoslavije formiran je i koordinacioni odbor „Porodica i domaćinstvo”. Nakon brojnih aktivnosti i savetovanja sa privrednicima, ovaj odbor uticao je na modernizovanje proizvodnje potrebne domaćinstvu i porodici kao što su izgradnja savremenih fabrika konfekcije za žene i decu, školovanje novog kadra stručnih radnika i dizajnera (Božinović, 1996: 182-183).

ništva SKJ, ovi procenti ukazuju na nedovoljno učešće žene u svim segmentima društva, kao i na to da se „slabljenje revolucije” i kriza u društvu odlikavaju i na slabije učešće žena u razvoju, posebno onih koje žive na selu.⁴⁴

Žena je na rukovodećim pozicijama bilo jako malo. Broj žena koje su učestvovala na rukovodećim poslovima iznosio je 14,8% (Gudac-Dodić, 2006: 75). Za vreme socijalizma, postojao je i rodni jaz u zaradama između muškarca i žena – prema podacima za Jugoslaviju, žene su primale manje, u proseku 12-15% od zarade muškarca, u periodu od 1960. do 1990. godine. Većinu zaposlenih u sektorima i delatnostima koje su bile lideri po visini zarada činili su muškarci (naftna industrija, brodogradnja, vazdušni saobraćaj, finansijske usluge, državne službe). Kasnije, tranzicija je ovaj jaz samo produbila (Novaković, 2010: 386).

Praksa socijalizma i odnos prema ženi pokazuju da se položaj žena bitno izmenio u odnosu na predsocijalistički period, i to posebno u oblasti zapošljavanja, pravne zaštite, obrazovanja i zaštite trudnica i majki. Međutim, i pored svih pokazatelja društvenog razvoja i brojnih ustanova koje su imale za cilj podruštvljavanje kućnog rada, socijalizam nije doneo potpunu ravnopravnost za žene. Osim nedostataka u ekonomskim merama koje su sprovedene, tome doprinosi i određeno istorijsko i kulturno nasleđe, koje svakako nije bilo „modernizacijsko”,⁴⁵ što posebno usložnjava analizu bilo koje društvene pojave, a posebno odnosa među polovima. Ostaje otvoreno pitanje, koliko je

⁴⁴ Član Izvršnog Biroa Predsedništva SKJ Jure Bilić, prema časopisu „Žena”, 1974: 10.

⁴⁵ Videti više o preobražaju srpskog društva na putu ka modernosti u: Žanin Čalić, Mari. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.

u socijalizmu, u jednom relativno kratkom istorijskom periodu, moglo da se učini na vrednosnoj i društvenoj emancipaciji većine stanovništva i koliko su realno sprovedeni programski ciljevi.

Za potrebe analize ovog rada, koji ima za cilj da uoči promene u položaju žena u dva različita društveno-ekonomska sistema, ipak, važno je uočiti da je položaj žene u socijalizmu, u odnosu na period kapitalizma, bio na teorijsko-političkom planu i programski, postavljen kao problem društva, koji je trebalo rešavati integralno, kao deo rešenja položaja svih grupa. Taj koncept je suprotan savremenom dobu, gde se problem emancipacije žena izdvaja kao zaseban, usled sistemske partikularizacije borbe za prava ugroženih kategorija stanovništva. Ono što je najznačajnije u idejno-političkim razmatranjima položaja žena u socijalizmu jeste pokušaj da se pronađu putevi za rešavanje „konflikta između rada i materinstva” (Tomšić, 1981: 13), rešenja koja su vodila ka promišljanju radikalnih transformacija društva. Generalno posmatrano, položaj žena se teorijski ali i praktično promišljao kao deo sveukupne borbe za prava čoveka jer da bi se izmenio položaj žena, nužne su intervencije u samom načinu proizvodnje, ne samo u pojedinim segmentima „nadgradnje”. Kada se takva idejna, teorijska i politička uputstva uporede sa post-socijalističkim interpretacijama položaja žena, razlike su više nego upadljive. One se duguju, pre svega, promenjenom društveno-ekonomskom sistemu.

Takođe, potrebno je i napomenuti, da ovaj tekst svakako ne treba shvatiti kao puki poziv na povratak modelu emancipacije žena kakav se u različitim varijacijama ispoljavao u realpostojećim socijalističkim društvima tokom

XX veka (jer on, kao što se vidi, nije potpuno rešio problem kućnog rada, dok je političko i društveno organizovanje žena obeleženo ukidanjem AFŽ-a, uz kontinuirano tradicionalno shvatanje ženske uloge) – već kao promišljanje novih praksi, ali koje bi mogle pronaći korisne elemente u socijalizmu kao sistemu koji je ipak prepoznao da se pozicija žena ne može rešiti izvan ideje ekonomske i opšte jednakosti klasa. Ovom je suprotstavljen liberalni koncept koji ideju feminističke borbe svodi na problem žena srednje i više klase, bez uviđanja temeljnih veza između klase, roda i kućnog rada – o „reformističkom feminizmu” na Zapadu i potiskivanju problema klase piše bell hooks: „Kako su privilegirane žene stekle veći pristup ekonomskoj moći zajedno sa muškarcima svoje klase, više nije bilo svakodnevnih feminističkih rasprava o klasi. Umjesto toga, žene se ohrabrivalo da u ekonomskim uspjesima bogatih žena vide pozitivan znak za sve žene. U stvarnosti, ti su uspjesi rijetko mijenjali sudbinu siromašnih žena i pripadnica radničke klase. A budući da privilegirani muškarci nisu počeli ravnopravno sudjelovati u skrbi u kućanstvima, za slobodu klasno privilegiranih žena svih rasa nužno je bilo kontinuirano podređivanje pripadnica radničke klase i siromašnih žena (...) U konačnici, klasna moć pokazala se važnijom od feminizma. Taj je dosluh pomogao destabilizirati feministički pokret” (hooks, 2004: 60).

3. POLOŽAJ ŽENA U PERIODU RESTAURACIJE KAPITALIZMA

Prelazak iz „realnog socijalizma” na tržišne mehanizme kapitalističkog načina proizvodnje u Srbiji, značio je za većinu stanovništva pad BDP-a (bruto domaćeg proizvoda), smanjenje ličnih dohodaka, smanjenje produktivnosti, nezaposlenost, pojavu „siromaštva zaposlenih” (Novaković, 2010: 382), a ekonomska kriza u odnosima između republika koja je prerasla u krizu jugoslovenskog društva u celini, dalje je eskalirala u građanskom ratu i raspadu države. U strukturnom smislu, period koji se danas naziva „tranzicija” ili „blokirana transformacija”, predstavlja prelazni period, upravo zbog toga što su se u tom razdoblju „čuvali elementi starog i nastajali oblici novog sistema društvene regulacije” (Lazić *et al.*, 2004: 59). Socijalistički sistem se menja uvođenjem višepartijskog političkog sistema i uklanjanjem ograničenja za privatno vlasništvo, uz širenje tržišne privrede. U ovom periodu, došlo je do reprodukcije i produbljivanja klasnih nejednakosti i njega karakteriše proces tokom koga su pripadnici stare vladajuće grupacije (kolektivno-vlasničke klase), preuzeli režim u političkom i ekonomskom smislu (Lazić *et al.*, 2004).⁴⁶

Položaj žene u postsocijalističkom periodu transformacije u Srbiji bio je obeležen procesima koji su uticali na celo društvo, kao što su uništavanje privrede, vrtoglav pad privrednog rasta, rat i povećanje siromaštva i nezaposlenosti, ali i svim onim procesima koji su se odvijali na mikro

⁴⁶ Šire o ovim procesima, kao što su konverzija položaja političke elite u ekonomski kapital, i uopšte o interesima koje su republičke i pokrajinske elite imale u raspadu Jugoslavije pogledati u: Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik

nivou društvene realnosti kao što su „zaustavljanje modernizacije porodice” i „retradicionalizacija bračnog obrasca” (Milić 2009; Bobić 2003).

Prema nalazima pojedinih istraživanja,⁴⁷ već prvi rezultati tranzicije početkom 1990-ih pokazuju da su promene pogodile više žene nego muškarce (Kolin *et al.*, 2010: 17). Navodi se da žene lakše ostaju bez posla u onim industrijskim granama koje „prve gube tržišnu utakmicu”, kao što je tekstilna industrija, zatim, da se češće proglašavaju viškom radne snage u državnoj administraciji, zdravstvu i obrazovanju (Kolin *et al.*, 2010: 17). Zanimljivo je obratiti pažnju kako pokazatelji, uočeni u ovom „tranzicijskom periodu”, predstavljaju samo početak procesa koji se nastavlja sve do danas.

U toku tranzicije žene su se našle na dvostrukom udaru. Na tržištu, pad zaposlenosti u zemljama u tranziciji, generalno je više pogodio žene – prema izveštaju UNICEF-a (The United Nation Children’s Fund), iz 1999. godine, u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, pad zaposlenosti od 1989. do 1990. godine bio je drastičan: 26 miliona ljudi je izgubilo posao, od čega 14 miliona žena (Novaković, 2010: 385).⁴⁸ Druga karakteristika položaja žena za vreme „tran-

⁴⁷ Kolin Marija; Čičkarić, Ljiljana. 2010. *Ekonomska i politička participacija žena u Srbiji u kontekstu evropskih integracija*. Beograd: Institut društvenih nauka.

⁴⁸ Nakon raspada socijalističkog državnog sistema koji je porodici obezbeđivao razne vrste socijalne pomoći, sada je taj „servis” sveden na rad žene koja preuzima na sebe još više rada u domaćinstvu, brige o deci i brige o starima. Takođe, u toku tranzicije, žena se uključuje u sferu rada jer je na to prinuđena zbog održavanja kućnog budžeta. Podaci istraživanja ISIFF-a (Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta u Beogradu) iz 1995. godine na uzorku od 800 žena, daju sledeće podatke za taj period: svega 5,7% žena smatra da je teško uskladiti posao i porodicu; 3/4 ispitanica smatra da poslove oko deteta obavljaju ravnopravno sa partnerom (sic!); takođe, 3/4 smatra da nema nikakvih teškoća sa detetom

zicije” jeste beg u sivu ekonomiju. Angažovanje u svojoj ekonomiji je odlika svih zemalja u tranziciji i ona je pokazatelj „krize javne ekonomije” (Novaković, 2010: 385). U SFRJ veće angažovanje ljudi u svojoj ekonomiji zabeleženo je od kraja 1980-ih, usled krize ekonomske aktivnosti i niskih realnih zarada zaposlenih. Od 1990. do 1995. godine, učešće sive ekonomije je povećano u SRJ (Saveznoj Republici Jugoslaviji) od 24% do 30%, u Sloveniji sa 14% na 19%, u Bugarskoj od 17% na 40%, u Rusiji od 15% na 42% (Novaković, 2010: 388). Žene, kao i muški radnici nižih kvalifikacija, bile su više uključene u sivu ekonomiju, sa ciljem popravljavanja porodičnog budžeta. U SRJ 2000. godine, žene su u svojoj ekonomiji zarađivale 39% manje od muškaraca, a u javnom sektoru 32%!

Pored pogoršanja položaja ženske populacije na tržištu rada, tranzicijski period je posebno uticao na jačanje konzervativnih vrednosti, što je značilo sve veće potiskivanje žena u privatnu sferu i valorizovanje tradicionalne uloge majke i domaćice. Ideološki posmatrano, promovise se i čitav set konzervativnih vrednosti o materinstvu, problemu „bele kuge” ili nedovoljnog rađanja, a koji se opet svode na resurse same porodice i na teret žena, kao odgovornih za biološku reprodukciju. Ovo je nakon socijalizma bio svakako korak unazad i gubljenje autonomije za koje su se prethodne generacije žena borile. Pojedina istraživa-

što govori da žene roditeljstvo ne doživljavaju tegobno. Iako su podaci pokazali da isključivo žena obavlja sve poslove u domaćinstvu (osim nabavke hrane i delom čišćenja), svega 11,7% ispitanica je nezadovoljno takvim položajem (Blagojević, 1995: 181-206).

nja o nasilju u porodici tokom tranzicije⁴⁹ ukazuju na veze koje postoje između promena u ekonomiji tj. prelaska na tržišnu ekonomiju i rodni obrazaca u porodici: „Osiromašenje, smanjen pristup plaćenim poslovima, kao i nesigurnost radnih mesta i opšta neizvesnost, postali su značajni faktori rizika ranjivosti žena nasiljem u porodici, smanjivši mogućnosti da žena napusti nasilnog muža” (Nikolić-Ristanović, 2008: 103).

Posmatrano posebno u kontekstu loših zakonodavnih mera u tom periodu, i uz patrijarhalnu retraditionalizaciju, situacija za žene postaje još složenija. Ovo istraživanje je značajno jer ukazuje direktno na veze koje ekonomski sistem ima na formiranje rodni obrazaca u društvu – „tamo gde je na nivou društva veća jednakost, ima i manje nasilja”.⁵⁰ Neke od tih veza ukazuju na odnos između ekonomske marginalizovanosti muškaraca i njihovog nasilničkog ponašanja – promene na makronivou izazivaju promene na mikronivou (Nikolić-Ristanović, 2008: 109): „S jedne strane, bolji socijalni i ekonomski položaj nekih muškaraca doveo je do osnaživanja muškog identiteta i obnavljanja tradicionalnih rodni uloga unutar porodice. Sa druge strane, a najverovatnije i najčešće, opadanje socijalnog i ekonomskog statusa velikog dela muške populacije, kao i povećanje statusne inkompatibilnosti, socijalnog stresa i socijalne izolacije, takođe su povezani sa rizikom da žena bude zlostavljana. Za ovu drugu grupu muškara-

⁴⁹ Vidi više u: Nikolić-Ristanović, Vesna. 2008. *Preživeti tranziciju*. Beograd: JP Službeni glasnik.

⁵⁰ Vidi više u: „Zatvoreni krug nasilja”, intervju sa Vesnom Nikolić-Ristanović, *Vreme*, 7. februar 2008. (Dostupno na: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=580215>).

ca je karakteristično da kriza ili marginalizacija muškosti – to jest produbljivanje jaza između društvenog konstrukta muške hegemonije i stvarnih mogućnosti da se u njega uklupe – može doprineti njihovom nasilničkom ponašanju unutar porodice” (Nikolić-Ristanović, 2008: 112). Nasilje u porodici kao i patrijarhalne uloge su nešto što je obeležavalo i socijalistički period, s tom razlikom što je u vreme socijalizma kontekst društva bio drugačiji: „Patrijarhat kod nas nikada nije sasvim nestao, ali on nije bio preterano izražen u vreme socijalizma, pogotovo stoga što je bilo sasvim normalno da žene rade. Žene su tako sebe i doživljavale, kao samostalne”.⁵¹

Od početka 2000-ih, u Srbiji, se dešavaju ekonomske promene koje su karakteristične za kapitalistički sistem na periferiji. Punim otvaranjem ka međunarodnom tržištu omogućen je ulazak multinacionalnog kapitala u zemlju uz ogromne državne subvencije. Uloga države se menja tako što postaje sve manje redistributivna, te se uglavnom svodi na obezbeđivanje „povoljne investicione klime”. Ova ekonomska orijentacija manifestuje se i kroz izmene radnog zakonodavstva, i „sve veću zastupljenost ‚fleksibilnih‘, ‚atipičnih‘ radnih odnosa, a na račun sigurnog, stalnog zaposlenja, sa punim radnim vremenom, sigurnom zaradom, kontinuitetom radne i životne karijere” (Novaković, 2010: 383).

Strukturne promene društva koje su se dogodile odrazile su se na sve društvene grupe, pri čemu ženski radni kontigent opskrbljuje kapitalističku ekonomiju velikim

⁵¹ Vidi više u: „Zatvoreni krug nasilja”, intervju sa Vesnom Nikolić-Ristanović, Vreme, 7. Februar 2008. (Dostupno na: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=580215>).

brojem neplaćenog ili slabo plaćenog rada. Tako žene zauzimaju mesto rezervne armije rada, i nalaze se na sekundarnom tržištu rada – „Na njemu je znatno niži stepen sigurnosti zaposlenja, najamnine su manje a radno vreme fleksibilno, i donosi značajne uštede u korist kapitala” (Novaković, 2010: 388).⁵² Dakle, u toku ovog perioda, došlo je do pojačavanja svih onih negativnih efekata koji su deceniju ranije počeli da karakterišu položaj žene na tržištu – feminizacija siromaštva, promovisanje koncepta privatne brige i nege i lične odgovornosti za efekte siromaštva, u skladu sa neoliberalnom logikom tržišta. Država se u stvari postavlja kao partner poslodavcima u neoliberalnom zahtevu za smanjenjem socijalnih davanja i podrške pojedincu. Takođe, socijalna politika se „izmešta iz firme”, a sistemi zdravstvene i socijalne zaštite se reformišu po ugledu na EU – „Većina ovih mera je na štetu (ne)zaposlenih žena, posebno onih iz siromašnih klasa ili slojeva” (Novaković, 2010: 382).

Imajući ovo u vidu, i feminizacija pojedinih sektora u tranziciji dobija novu dimenziju – usled napada kapitala na javni sektor i usluge, u ovim sektorima dolazi do pada zarada, a samim tim i ugleda tih radnih mesta. Stoga, muškarci, kao oni koji imaju više izbora, biraju da rade na onim poslovima koji su bolje plaćeni, ostavljajući manje plaćene poslove ženama. Najčešće je reč o poslovima

⁵² O privatizacijama u Srbiji nakon 2000-ih, govore izveštaji Majkla Hadsona (Michael Hudson) urednika Međunarodnog konzorcijuma za istraživačko novinarstvo. Izveštaji govore o 51 milijardi dolara koje su domaći tajkuni izvlačili putem ofšor kompanija u inostranstvu i dobra su ilustracija načina na koji kapitalizam funkcioniše u jednoj zemlji poluperiferije kao što je Srbija. Vidi više u „Iz Srbije je izneta 51 milijarda dolara od privatizacijske pljačke”, intervju sa Majkl Hadsonom, Radio Slobodna Evropa, 04. Oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/hadson-kako-je-iz-srbije-izvuena-51-milijarda-dolara/25126407.html>).

u zdravstvu, obrazovanju i službama socijalne zaštite. O tome na koji način se ovi poslovi postepeno pretvaraju u robu, piše i autorka Ursula Hjus: „Ako prihvatite stav da nova vrednost proističe iz proizvodnje i prodaje novih roba, onda to implicira da je veliku krizu moguće izbeći samo ukoliko se pronađu novi izvori novih roba. Moja teza je da upravo javni sektor predstavlja jedan takav izvor”.⁵³ Iako ova autorka govori više o procesima krize kapitalizma koji su zahvatili razvijene zemlje (naročito poslednjih deceniju do dve), po njenim rečima, u pitanju je „globalni trend”, iz čega možemo zaključiti da se kapitalistički sistem mora posmatrati globalno ako hoćemo da razumemo dešavanja na „periferiji”. Takođe, zaključujemo da se radi o sistemu koji se prvenstveno bazira na izvlačenju profita, a na račun blagostanja društva. Sada se to izvlačenje profita događa u sektoru javnih usluga, koji je u socijalizmu bio opravdano shvatan kao nešto „svima dostupno”. Važno je spomenuti, da kada država smanjuje budžetska izdvajanja za javne usluge, taj posao u privatnoj sferi preuzimaju žene – „one su glavne pružateljke neplaćenih usluga u odsustvu usluga koje pruža javni sektor”.⁵⁴

Stopa zaposlenosti i stope aktivnosti žena u odnosu na muškarce je znatno niža od 2000. godine, dok stope nezaposlenosti i neaktivnosti rastu. Tokom 2007. i 2008. godine je došlo do privremenog poboljšanja, ali je to poboljšanje poništeno efektima ekonomske krize (Babović, 2012: 16).

⁵³ Vidi više u: „Javni sektor u doba krize kapitalizma”, intervju sa Ursulom Hjus, Mašina, 20. Februar 2015. (Dostupno na <http://www.masina.rs/?p=920>).

⁵⁴ Vidi više u: „Javni sektor u doba krize kapitalizma”, intervju sa Ursulom Hjus, Mašina, 20. Februar 2015. (Dostupno na <http://www.masina.rs/?p=920>).

Ono što karakteriše ekonomski položaj žena u Srbiji jeste i njihova manja imovinska moć u odnosu na muškarce.⁵⁵

Kada je reč o javnoj sferi i političkoj moći, broj žena u parlamentu bio je 1992. svega 4,4%, a zatim 6,4% u 1997. godini. U narednoj deceniji taj broj se povećavao – 2000. godine, nakon izbora, iznosio je 10,8%, 2003. godine 12,4%, a 2008. godine 21,6%. Međutim, nakon tog perioda, i pored povećanja broja žena u skupštini na 30%, što je ujedno bila i propisana zakonska kvota o učešću žena u zakonodavnoj vlasti, realniji pokazatelj njihove moći u procesima odlučivanja jeste činjenica da ih je u izvršnoj vlasti bilo svega nekoliko,⁵⁶ dok je njihov broj na nivou lokalnih samouprava takode minimalan – 2004. godine svega 6 žena su predsednice opštine, u poređenju sa 159 muškaraca predsednika opština!

⁵⁵ Tako je, prema podacima istraživanja o životnim uslovima žena u Centralnoj Srbiji, u domaćinstvima koja poseduju zemljište, u svega 18% slučajeva bar deo tog zemljišta upisan na žene; zatim, među domaćinstvima koja žive u sopstvenom stambenom prostoru tek u 15% slučajeva vlasnici tih stanova su žene; među domaćinstvima koja poseduju neki poslovni prostor tek u 19% slučajeva vlasnica je žena, dok u domaćinstvima koja poseduju automobil žene su vlasnice tek u 13% slučajeva (Babović, 2012: 84). Ovi podaci govore o velikoj ekonomskoj moći muškaraca u odnosu na žene što neminovno povlači za sobom i druge oblike moći.

⁵⁶ Sastav Vlade Republike Srbije iz 2002. godine: od 19 ministara, 4 su bile žene; 2004. godine: od 17 ministara – 2 žene; 2006. godine: od 16 ministara – 1 žena; 2007. godine: od 23 ministra – 4 žene; 2008. godine: od 24 ministra – 4 žene; 2009. godine: od 25 ministara – 5 žena; 2012. godine: od 19 članova – 5 žena; i 2014. godine: od 22 člana (uključujući potpredsednike i ministre bez portfelja) – 4 žene. Prema listi Svetskog ekonomskog foruma na kojoj su 142 zemlje, Srbija je 108 u svetu po zastupljenosti žena na ministarskim pozicijama dok je po broju žena u parlamentu na 22. mestu. Vidi više na: <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/7972-srbija-nazadovala-po-rodnoj-ravnopravnosti-.html?tmpl=component&print=1&page>.

O uslovima rada žena u neoliberalizmu govori i sledeći podatak – prema procenama Svetske banke, u Srbiji više od 70% žena koje rade nema ugovor o stalnom zaposlenju. Nije poznato koliko radnika i radnica u Srbiji radi u sivoj zoni. Tako, prema podacima Inspekcije rada najmanje je 390.000 radnika i radnica u Srbiji koje poslodavci nisu prijavili. Zvaničan broj zaposlenih u Srbiji je oko 1.700.000, što znači da gotovo 20% posto ljudi radi na crno. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, najbrojniji među neprijavljenim radnicima su neobrazovani – čak 75%, dok je visokoobrazovanih 1%. Poslodavce kontroliše svega 250 inspektora, koji stignu da provere poslovanje tek svakog desetog poslodavca tokom jedne godine.⁵⁷

Za period od 2005. do 2010. godine, prema podacima iz Ankete o radnoj snazi, žene su daleko više pogođene nezaposlenošću u odnosu na muškarce, „uprkos višem obrazovnom nivou”. Stopa nezaposlenosti žena bila je znatno veća od stope nezaposlenosti muškaraca za celi period. U aprilu 2010. godine, stopa zaposlenosti žena iznosila je 40,2% i značajno je niža od stope zaposlenosti muškaraca koja je bila 54,3%. Kada se poredi sa ostalim zemljama, ova stopa je niža u odnosu na Hrvatsku, Bugarsku i Rumuniju i znatno niža od stope zaposlenosti žena u 27 zemalja EU

⁵⁷ Prema rečima predsednice ASNS-a (Asocijacije slobodnih i nezavisnih sindikata) „procene pokazuju da bez papira radi od 700.000 do 1.000.000 ljudi i ta brojka se već godinama ne smanjuje. To je veliki problem koji će kulminirati tek za nekoliko godina. A onda će posledice biti strašne. Prvo za same radnike i radnice, kojima poslodavci ne uplaćuju ni staž ni zdravstveno, a potom i za državu, koja će sve te neplaćene doprinose, poreze i osiguranja na neki način morati da pokriva iz drugih budžetskih prihoda”. Vidi više u: „'Bez papira' zaposleno 390.000 ljudi”, Večernje novosti, 29. Septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:512314-Bez-papira-zaposleno-390000-ljudi>).

koja je 2009. godine iznosila 58,6% (uz naznaku da je ovo očekivan podatak s obzirom na slabost periferne kapitalističke ekonomije u poređenju sa zemljama EU).⁵⁸ Podaci za posebne kategorije žena u Srbiji govore da, u odnosu na prosek nezaposlenosti žena, žene izbeglice karakteriše viša stopa nezaposlenosti, i to za 15 procentnih poena, raseljena lica za 32 procentna poena, a Romkinje za 39!⁵⁹ One su izložene „dvostrukoј diskriminaciji”, na osnovu pola ili roda i na osnovu toga što pripadaju određenoј marginalizovanoј grupi.

Ako se posmatra po sektorima, udeo žena zaposlenih u uslužnom sektoru bio je nešto viši nego udeo za muškarce (55% prema 50%) i manji u industriji (15% žena prema 21% muškaraca), dok je zaposlenost žena i muškaraca u poljoprivredi skoro ista (oko 30%) (Izveštaj o humanom razvoju Srbije, 2005: 18).

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. navodi postojanje niza problema sa zapošljavanjem žena, ali preporuke koje upućuje daleko da mogu predstavljati rešenje koje podstiče rodnu ravnopravnost i punu zaposlenost žena. U strategiji se navodi da je „demografska slika Republike Srbije loša, da natalitet pada a da nacija stari, kao i da nisu obezbeđeni dovoljni kapaciteti za brigu o deci i starima”, te da je u skladu sa tim problemima potrebno u narednom periodu osnivanje sve većeg broja socijalnih servisa za brigu o zavisnim članovima domaćinstva. Takođe,

⁵⁸ Vidi više u: Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. (Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/302_nacionalna_strategija_zaposljavanja_2011-2020.pdf).

⁵⁹ Vidi više u: Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. (Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/302_nacionalna_strategija_zaposljavanja_2011-2020.pdf).

navodi se i da će u narednom periodu doći i do povećanja zaposlenosti u privatnom sektoru, a smanjenja zaposlenosti u javnom sektoru, u kome su većinom zaposlene žene, te da to može povećati jaz u stopama zaposlenosti između muškaraca i žena.⁶⁰ Dve stvari su odmah uočljive – govori se o državnoj strategiji zapošljavanja u narednom periodu koja ujedno uključuje rezove u javnom sektoru, dakle, istom sektoru za kojim postoji potreba u smislu socijalnih servisa. Zatim, kako se detektuje da postoji problem nataliteta, samo naizgled se preporučuje da je potrebno ekonomski osnažiti porodicu tj. uvesti veća državna ulaganja u socijalnu brigu, dok se direktno promovise sasvim suprotno, a to je svodenje rešavanja problema reprodukcije, brige o deci i starima na individualni nivo, tj. na same žene, koje bi trebalo da prihvatanjem fleksibilnih poslova usklade rad i karijeru:

„Postojeći Zakon o radu pruža mogućnost sklapanja, fleksibilnih ugovora o radu, ali je zastupljenost takvih oblika rada još uvek mala. U tom smislu je potrebno izmenama zakona o radu učiniti fleksibilne oblike rada atraktivnijim i to i za poslodavce i za zaposlene (...) Veća zastupljenost radnog odnosa sa nepunim radnim vremenom i obavljanje poslova van prostorija poslodavca, koji su naročito pogodni za žene koje brinu o zavisnim članovima domaćinstva (deci i starima), omogućila bi povećanje zaposlenosti naročito žena, i *moгуće povećanje nataliteta zbog usklađivanja zahteva*

⁶⁰ Prema izveštaju UNDP-a (The United Nations Development Programme), „veruje se da će mere štednje, za koje se očekuje da budu odlučnije implementirane, imati negativni efekat na zaposlenost žena”. Vidi više na: <http://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/mdgoverview/overview/mdg3/>

posla i porodičnog života (prim.aut). S obzirom na činjenicu da su žene u Republici Srbiji bolje obrazovane od muškaraca, kao i da radni učinak nije u bitnoj vezi sa vremenom provedenim na poslu, naročito kada je u pitanju intelektualni rad koji se može obaviti za pola radnog vremena ili od kuće, treba pružiti mogućnost šire primene fleksibilnih ugovora o radu naročito za zapošljavanje žena gde god je to moguće”.⁶¹

Kao što se vidi, Nacionalna strategija zapošljavanja promovira fleksibilne oblike rada kao rešenje za usklađivanje rada i roditeljstva, što je u suštini povećanje obima rada za žene, s obzirom na obavljanje kućnih poslova. Takođe, predlozi ostaju na previše deklarativnom nivou, bez uviđanja realnog stanja na terenu – a to je da fleksibilizacija ne poboljšava položaj radništva generalno, već upravo suprotno. Koncept fleksigurnosti (izraz nastao kombinacijom termina „fleksibilnost” i „sigurnost”), je rešenje koje se nudi u sklopu ekonomske i socijalne reforme koje je putem različitih modela implementirano u zemljama Evropske unije i od strane socijaldemokratskih vlada u Holandiji, Danskoj, Nemačkoj i Belgiji, u periodu od 1990. do 2000. godine, sa namerom da se povećanjem fleksibilnosti na tržištu poveća zaposlenost stanovništva. Neke od ključnih odredbi su: princip lakšeg otpuštanja i lakšeg zapošljavanja, učenje novim veštinama i proizvodnim tehnikama, usavršavanje radne snage, socijalna sigurnost za nezaposlene, lako dolazanje do posla, podsticaj samozapošljavanju i rad od kuće.

⁶¹ Vidi više u: Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020, str 44. (Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/302_nacionalna_strategija_zaposljavanja_2011-2020.pdf).

Ideja je da se sistemom dodatnog obrazovanja i školovanja i kombinovanjem većeg broja poslova može obezbediti sigurnost zaposlenja. Od 2006. godine Evropska komisija naročito podstiče ovaj model zapošljavanja koji treba da obezbedi fleksibilnost kako poslodavcima, tako i radništvu. Međutim, poznato je da u praksi, posebno u uslovima nepoštovanja zakonskog okvira ili njegove neadekvatnosti, kao i nepostojanja mehanizama putem kojih je moguće zaštititi radništvo, poslodavci koriste ovaj princip kako bi otpustili „višak” radne snage u uslovima niskih profitnih stopa i kako bi povećali nesigurnost radnika i radnica i na taj način umanjili njihovu pregovaračku snagu, te povećanjem konkurencije na tržištu rada uticali i na smanjenje nadnica.

U Srbiji, fleksibilnost kao princip bi navodno trebalo da oživi posustalu privredu i obezbedi veću zaposlenost, predstavljajući jednu od ključnih odrednica izmenjenog Zakona o radu. U slučaju žena, fleksibilnost se promovise kao koncept koji bi ženama omogućio da ispune „sopstvena” dva cilja – da pomire karijeru i roditeljstvo. Vrlo često se taj ideal – ostvarenost žene na oba životna polja – posmatra kao emancipatorski uspeh. U tom slučaju, ne dovode se u pitanje uslovi u kojima bi trebalo povećati natalitet – dešava se da mnoge žene postaju majke uz rizik od gubljenja posla, kao što su česta otpuštanja tokom trudnoće, a neretko pod teretom roditeljstva one gube i karijeru.⁶²

⁶² Od januara do septembra 2013. godine Inspektoratu za rad, obratila se 51 žena zaposlena na određeno vreme, a koje su zbog trudnoće dobile otkaz uprkos odredbama tada važećeg Zakona o radu koji propisuje nemogućnost dobijanja otkaza u vreme odsustva u toku trudnoće i nakon porođaja.

Procesi kao što su fleksibilizacija rada, smenski rad, rad na određeno, rad po ugovoru koji se stalno produžava umesto stalnog zaposlenja, zahvataju i muškarce i žene. Ali neki poslovi su tradicionalno vezani uz „žensku radnu snagu”, kao na primer poslovi čišćenja ili uslužne delatnosti, staranja, socijalne zaštite, sve u svemu oni koji su slabije plaćeni i podložniji fleksibilizaciji. Jedan od primera fleksibilnog rada jeste i sve češći agencijski rad. Naime, sa procesom restrukturiranja javnih preduzeća, delatnosti koje su se ranije obavljale unutar preduzeća (a to su najčešće usluge obezbeđenja i čišćenja) sada se izmeštaju van firme i prepuštaju drugim kompanijama tj. agencijama, preko kojih zatim preduzeća unajmljuju radnike i radnice. Ovi procesi se pravdaju kao povećanje standardizacije i racionalizacije u procesu rada. Međutim, ne samo što uvođenje agencijskog rada u sektor javnih usluga dovodi do opadanja kvaliteta posla,⁶³ već takva praksa doprinosi i opštoj razjedinjenosti i otuđenosti radništva.⁶⁴ Poslodavci često koriste agencije za zapošljavanje kako bi izbegli odredbe Zakona o radu. Agencijski poslovi su jedan od najnesigurnijih oblika rada, oni nisu čak ni zakonski regulisani tj. Zakon o radu formalno ne prepoznaje agencijski rad što znači da oni rade u pravnom vakuumu (iako se procenjuje da nekoliko desetina hiljada ljudi u Srbiji je zaposleno putem raznih

⁶³ Ovo je na primer uočljivo u poslovima čišćenja u zdravstvenim institucijama. Vidi više u: „'Outsourcing' u zdravstvu odavno je započeo”. H-ALTER, 13. Novembar 2013. (Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/outsourcing-je-odavno-zapocelo>).

⁶⁴ Šire o tim procesima kod: Hjus, Ursula. 2012. *Kriza kao kapitalistička prilika: Nova akumulacija kroz komodifikaciju javnih usluga*. Beograd: Centar za politike emancipacije. str. 23-61. (Dostupno na: <http://pe.org.rs/wp-content/uploads/2013/01/U-borbi-za-javno-dobro-CPE-2012.pdf>).

agencija).⁶⁵ Radnici i radnice u agencijama rade bez garantovanih osnovnih radnih prava (agencije često zapošljavaju radnike bez ili preko nejasnih ugovora o radu, plaćaju ih ispod minimalno zagarantovane cene rada, ne uplaćuju doprinose), sa vrlo promenjivim uslovima rada koji mogu da uključe rad po smenama, rad za više poslodavaca za istu platu, noćni rad, dvokratno radno vreme, nebezbednost na radu i sl. Kada su u pitanju poslovi čišćenja, taj rad se i u drugim delovima sveta prebacuje na agencije, a koje u Srbiji posluju često netransparentno i kršeći zakon. Žene su više izložene ovim oblicima nesigurnog rada jer je njihova mogućnost izbora često sužena.

Dalje, odredba Nacionalne strategije za zapošljavanje za period 2011-2020, ne samo što najavljuje uvođenje novih mera Zakonom o radu iz 2014. godine (a koje su se očigledno u praksi već sprovodile, samo se težilo njihovom uvođenju kao legalne prakse), već i odgovornost za reprodukciju svodi isključivo na žene. Takođe, pretpostavlja se da bi žene trebalo da se posvete rađanju kao zadatku koji ima predznak „očuvanja nacije” od demografskog starenja, te da bi im fleksibilni oblici rada to i omogućili – fleksibilni oblici rada koji se ovom strategijom namenjuju prvenstveno ženama, predstavljaju to kao neku vrstu pogodnosti za žene, umesto da se radi na promociji pune zaposlenosti i državnih ulaganja u sistem brige o deci. Dakle, pod izgovorom nacionalno odgovorne politike zapravo se sprovodi klasična mera štednje gde se troškovi sa budžeta prebacuju na domaćinstva, koja ne samo što moraju u punom opsegu da vode računa o porodici, već dodatno moraju da rade kako

⁶⁵ Vidi više na: <http://centarzamame.rs/blog/2014/07/07/materinstvo-roditeljstvo-u-izmenama-dopunama-zakona-o-radu/>

bi uopšte izneli sve finansijske izdatke. Vrlo slične odredbe predviđaju se i u okviru *Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenje ravnopravnosti polova*,⁶⁶ kao i *Strategije podsticanja rađanja iz 2008. godina*⁶⁷ (koja svakako nije zaživela zbog nedostatka resursa, ali koja je i programski konzervativna jer problem nedovoljnog rađanja u Srbiji prebacuje u velikoj meri na same žene).

Što se tiče **reproduktivnih prava žena**, jasno je da ona zavise od materijalnih sredstava. Sa povećanjem ugovora na određeno i part-time poslove, kao i agencijskih, povećava se nesigurnost rada i za trudnice. Kao što je ranije pomenuto, Ugovor o povremenim i privremenim poslovima, kao i Ugovor o delu, ne garantuje uslove rada jednake onima koje reguliše Ugovor o radu, te njegovim istekom, trudnica može ostati bez posla. Isto važi i za rad po ugovoru na određeno vreme, s tim što ovaj ugovor u slučaju da njegov rok istekne u toku trajanja porodijskog odsustva, ne sme biti prekinut sve do povratka žene na posao. Dakle, trudnica je zaštićena samo u tom periodu. Značajna je i zakonska izmena u sada već poznatom članu 179, novog ZOR-a. Naime, iako se članom 187. predviđa da „za vreme trudnoće, porodijskog odsustva, odsustva radi nege deteta i odsustva radi posebne nege deteta”, poslodavac ne može zaposlenom da otkáže ugovor o radu, uveden je novi član 179. koji predviđa da će poslodavac moći da otkáže ugovor

⁶⁶ Vidi više u: Nacionalna strategije za poboljšanja položaja žena i unapređenje ravnopravnosti polova. (Dostupno na: http://www.euintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/2013_01/Nacionalna_strategija_za_poboljsanje_polozaja_zena_i_unapredjenje_ravnopravnosti_polova.pdf).

⁶⁷ Vidi više na: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

o radu, ukoliko postoji neki od otkaznih razloga iz tog člana Zakona o radu.⁶⁸ Ovi otkazni razlozi su, na primer: u slučaju ako radnik i radnica ne ostvaruju rezultate rada ili nema potrebna znanja i veštine ili sposobnost za obavljanje poslova na kojima radi, zatim, ako nesavesno ili nemarno izvršava radne obaveze, itd. Problem je, kao prvo, to što su ova dva člana zakona očigledno neusaglašeni, i kao drugo, što bi samovolja poslodavca mogla biti taj kriterijum koji određuje (ne)poštovanje člana 179. zakona.

Što se tiče drugih zakonskih odredbi, tokom prve 32 nedelje trudnoće, zaposlena žena ne može da radi prekovremeno i noću, ako nadležni lekar proceni da bi to moglo da škodi njenom zdravlju i zdravlju deteta. Za vreme poslednjih osam nedelja trudnoće, lekarska procena je suviše – trudnica ne može da radi prekovremeno i noću u bilo kom slučaju (u poslednje četiri nedelje trudnoće, trudnica ne sme da radi, odnosno zakon propisuje obavezno bolovanje). Međutim, kada je u pitanju preraspodela radnog vremena, poslodavac može da je izvrši samo uz pisanu saglasnost zaposlene osobe, što znači da zakon ostavlja mogućnost neke vrste pritiska poslodavca na radnicu ili radnika, ako se uzme u obzir da preraspodela radnog vremena u našim uslovima rada često znači prekovremeni rad.⁶⁹

Jedna od retkih pozitivnih mera Vlade Republike Srbije doneta tokom 2014. godine vezana za žene u trud-

⁶⁸ Vidi više u: Zakon o radu, str. 56. (Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/rad/zakoni>).

⁶⁹ Tako prema poslednjim izmenama i dopunama Zakona o radu poslodavac može da izvrši preraspodelu radnog vremena zaposlenoj ženi za vreme trudnoće i zaposlenom roditelju sa detetom mladim od tri godine života ili detetom sa težim stepenom psihofizičke ometenosti – samo uz pisanu saglasnost zaposlenog. Vidi više na: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/rad/zakoni>

noći, jeste izmena Zakona o zdravstvenom osiguranju, po kojoj se ubuduće za trudničko bolovanje isplaćuje naknada u visini 100% zarade, umesto dosadašnjih 65%. Iz kase Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje, obezbeđuje se 65% naknade za trudničko bolovanje, a ostatak će biti obezbeđen iz državnog budžeta. Međutim, tokom iste godine, donesena je sledeća odluka: odlukom gradske uprave Beograda, smanjuju se socijalna davanja za socijalno ugrožene – penzionere i penzionerke, osobe sa invaliditetom, korisnike i korisnice besplatnih obroka, stare o kojima brinu gerontodomaćice, porodice sa trojkama, četvorkama, petorkama, šestorkama i duplim blizancima.⁷⁰ Tako su Odlukom o dodatnim oblicima zaštite porodilja, smanjeni iznosi jednokratnog novčanog davanja ženama tokom trudnoće – za nezaposlene majke grad umesto 50.000 plaća 20.000 dinara, a zaposlenim umesto 25.000 po 10.000 dinara. Ovakva smanjenja se pravdaju „ozbiljnom ugroženošću ekonomske situacije” u kojoj se nalazi grad. Kada se radi o periodu neoliberalizma, jasno je, dakle, da efekti krize putem mera štednje pogađaju prvenstveno najranjivije kategorije stanovništva, a što je u suprotnosti sa liberalnom retorikom ljudskih prava i deklarativne zaštite ranjivih grupa. U okviru ugroženih kategorija, takođe je jasno da više stradaju žene: „Budući da žene čine ogromni broj korisnika socijalnih programa i ogromni broj među zaposlenima koji su manje plaćeni, žene i njihove potrebe biće prve na udaru u okviru borbi za socijalna izdvajanja” (Sekulić, 2014: 412).

⁷⁰ Vidi više na: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/461550/Niže-naknade-za-nezaposlene-porodilje-samo-su-početak-mera-štednje-Grad-smanjuje-sva-socijalna-davanja>

Kršenje prava žena se odnosi takođe i na brojne pokušaje ukidanja reproduktivnih prava žene. U pitanju je ograničavanje prava na abortus.⁷¹ Naime, od žena se očekuje da u uslovima starenja stanovništva i ekonomske krize, preuzmu odgovornost za povećanje nataliteta. Tako se pokazuje da se stanje u ekonomiji preklapa sa diskriminacijom žena, posebno tamo gde su vlade zemalja koje su u krizi spremne na ustupke konzervativnim strujama kako bi zadržali bar delimičnu podršku, a što se često odnosi na prava žena, prava LGBT, romske, migrantske i drugih populacija. Autori/ke, koje se bave vezom između razvoja kapitalizma i roda naglašavaju da je potreba za kapitalom proizvela ideološki savez između konzervativnih patrijarhalnih ideologija i ideologije neoliberalizma. Tržište i danas koristi kao resurs razlike među ljudima, kako na rodnoj osnovi, tako i rasne i etničke razlike, čime se narušava jedinstvo radničke klase i njena solidarnost. To Silvija Federiči (Silvia Federici) naziva „akumulacijom razlika”.⁷²

Ono što se predviđa novim zakonskim izmenama jeste i **pomeranje granice za odlazak u penziju**,⁷³ čime se

⁷¹ Primer iz regiona jeste Makedonija, gde su usvojene zakonske izmene po kojim žena ima dozvoljen abortus samo jedanput godišnje, a drugi abortus žena će moći dobiti samo ukoliko se utvrdi da trudnoća predstavlja opasnost po život žene ili ako se utvrdi da bi se dete rodilo sa teškim telesnim ili duševnim nedostacima, u slučaju silovanja ili rodoskrvuća. Vidi više u: „Makedonija ograničila pristup abortusu”, Radio Sarajevo, 10. Juni 2013. (Dostupno na: <http://www.radiosarajevo.ba/novost/115250/makedonija-ogranicila-pristup-abortusu>).

⁷² „(...)prvobitna akumulacija nije prosto akumulacija i koncentracija upotrebljive radne snage i kapitala. To je i *akumulacija razlika i podela unutar radničke klase*, čime hijerarhije zasnovane na rodu, kao i na „rasi” i uzrastu, postaju konstitutivni elementi klasne vladavine i formiranja modernog proletarijata” (Federiči, 2013: 86).

⁷³ Poslednjim izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju predviđeno je da se počevši od januara 2015. na svakih šest meseci povećava starosna granica za odlazak žena u penziju, da bi 2032. ona bila 65 godina, odnosno da bi se izjednačila sa uslovima za muškarce.

situacija dodatno komplikuje jer žene, u uslovima nesigurnog stalnog zaposlenja, teško mogu da ostvare potrebne godine staža, što samo govori o nesigurnosti koja će da prati penzijsko osiguranje, a koje postaje sve više privilegija. Za žene, koje sada imaju preko 50 godina, pomeranje granice za odlazak u penziju postaje pogubno, iako je to jedna od glavnih preporuka koju Srbiji upućuje EU⁷⁴ i time bi se Srbija, na osnovu granice odlaska u penziju, izjednačila sa nekim evropskim zemljama, ali ne sa svim (u Francuskoj, ta granica je smanjena na 60 godina za pojedine radnike, u Velikoj Britaniji i Austriji žene mogu u penziju sa 60, u Holandiji ta granica od 65 nije još uvek dostignuta, dok to pomeranje granice za žene sa 60 na 65 važi za zemlje koje su u krizi, poput Grčke, i koje su pod konstantnim pritiskom EU i MMF-a [Međunarodnog monetarnog fonda]). Pomeranje granice za penzionisanje je mera kojom bi se navodno penzioni fond učinio finansijski održivijim. U praksi, time se samo neopravdano produžava radni vek, smanjuju izdaci za penzije, a mere štednje prebacuju na leđa socijalno ugroženijih kategorija. Zajedno sa drugim preporukama EU, ove mere se čine socijalno nepravednim, posebno prema ženama koje imaju sve manje šansi da preko part-time zaposlenja i nesigurnih uslova rada, ostvare potrebne godine radnog staža. Kada je u pitanju tržište rada, traži

⁷⁴ Ekonomske preporuke koje su u maju 2014. godine, usvojili ministri ekonomije i finansija EU na sastanku na kojem su prisustvovali i guvernerka NBS-a (Narodne banke Srbije) Jorgovanka Tabaković i ministar finansija Lazar Krstić, odnose se na: budžetski rebalans radi ubrzanja mera fiskalne konsolidacije, reformisanje penzionog sistema, rešavanje problema nenaplativih dugova, završavanje restrukturiranja državnih preduzeća kao i reformu javnog sektora. Vidi više u: „Ekonomske mere koje Brisel preporučuje Srbiji”, Novi magazin, 14. Maj 2014. (Dostupno na: <http://www.naslovi.net/2014-05-14/novi-magazin/ekonomske-mere-koje-brisel-preporucuje-srbiji/9951131>).

se proširivanje kratkoročnog zapošljavanja (jer navodno sadašnja obaveza da se radniku ponudi ugovor za stalno nakon godinu dana može da odvrati poslodavca od zapošljavanja), kao i promena odredbe isplate otpremnine za ceo radni vek (umesto toga predlog je da se obavezna otpremnina uvede samo za one godine koje je radnik proveo kod sadašnjeg poslodavca). Takođe, poslodavac bi mogao da iznajmi radnika i radnicu drugom poslodavcu – koji onda ima mogućnost da ga/je otpusti bez otpremnine. Pored toga, za odlazak u penziju, otpremnina se smanjuje sa tri na dve prosečne zarade zaposlenog, tj. za oko 33% manje. Sve ove mere su usvojene poslednjim izmenama i dopunama Zakona o radu u Srbiji. Na taj način nova zakonska rešenja i uvođenje mera štednje po diktatu MMF-a i EU, pogađaju one koji već imaju manje šanse na tržištu. Takođe, zahtevi za sticanjem profita se predstavljaju kao primarniji nego socijalna briga o ugroženim kategorijama.

Žene se takođe susreću sa mizoginijom i raznim oblicima uvreda prilikom pokušaja da se zaposle, s tim da poslodavci često postavljaju granicu zaposlenja na 35 godina starosti ili naglašavaju da traže žene mlađe od 30 godina i „atraktivnog izgleda”, ispituju ih o porodičnim planovima i obavezama (Babović *et al.*, 2010: 43-44). U istraživanju diskriminacije žena u javnim preduzećima i organima uprave u Autonomnoj pokrajini Vojvodini, čak 43% učesnica istraživanja smatra da starije žene mogu da se zaposle samo ako poseduju kvalifikacije i sposobnosti koje su izuzetno potrebne određenoj organizaciji (Todorov, 2012). Prema istom istraživanju, zlostavljanje na radnom mestu (mobing), je lično doživelo dve trećine ispitanica, skoro četvrtina je navela da su im se kolegice žalile zbog zlostavljanja koje su

pretrpele od rukovodilaca, a 18 ispitanih žena je ukazalo na slučajeve svojih prijateljica koje su zbog učestalog zlostavljanja rukovodioca (oba pola) morale da napuste posao (uzorak istraživanja je 300 žena iz 16 opština u Vojvodini, zaposlenih u organizacijama javnog/državnog sektora). Iskustva žena u mobingu pokazuju da se on jako teško dokazuje jer postoje različite strategije prikrivanja zlostavljanja.

Takođe, tokom 2000-ih godina zabeležen je izrazit stepen nasilja u porodici što govori o tome da ekonomske mere itekako imaju uticaja na jačanje krize unutar porodice, a što je, opet u suprotnosti sa jačanjem zakonodavnog okvira. Prema istraživanju sprovedenom 2001. godine na uzorku od 700 žena iz većeg broja gradova i sela u Srbiji, 30,6% žena je odgovorilo da su bile žrtve fizičkog nasilja, 26,3% da je doživelo pretnje fizičkim nasiljem, a 46,1% psihičko nasilje. U 7,4% slučajeva nasilje je uključivalo i upotrebu oružja ili oruđa kojima bi se mogle naneti teške povrede (Nikolić-Ristanović, 2008: 107). Treba napomenuti da je tek 2002. godine izmenjen Krivični zakonik Republike Srbije, i da je tek tada u zakon uneto krivično delo nasilja u porodici, u okviru kojega se po prvi put silovanje u braku označava krivičnim delom.⁷⁵ Ovo je bio rezultat rada ženskih nevladinih organizacija u Srbiji i njihovog dugogodišnjeg lobiranja da se zakon izmeni. Verovatno je i da se uzrok otpora tretiranju nasilja u porodici kao krivičnog dela nalazio u odbijanju države da se sfera privatnosti i doma prepozna kao sfera dominacije, moći i nasilja, odnosno da se posmatra kao sfera političkog. Kada se govori o nasilju,

⁷⁵ Vidi više u: „Rodno nasilje kao politički problem, 2-dio”, H-ALTER, 23. Mart 2008. (Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/rodno-nasilje-ka-politicki-problem-2-dio>).

važno je spomenuti da nasilje nad ženama ne mora imati direktne veze sa kapitalističkim sistemom, ali se u okviru tog sistema ono na specifičan način generiše i opstaje.

Što se tiče teme kućnog rada u post-socijalističkom periodu, kućni rad je, kako naglašavaju feministkinje marksističke orijentacije, integralni deo kapitalističkog načina proizvodnje jer kapitalizam kroz istoriju zavisi od konstantnog izvora neplaćenog rada žena (Federiči, 2013). Prema podacima studija, u industrijalizovanim državama, zaposlene žene, s punim radnim vremenom, provode prosečno 23 sata nedeljno obavljajući neplaćene kućne poslove, između 6 i 12 sati na brigu o deci (neplaćeno) – a što je 2 do 4 puta više od broja sati koje muškarci posvete istom poslu. U Ujedinjenom Kraljevstvu, briga o deci doseže i 60% aktivnosti koje obavljaju žene.⁷⁶ Na taj način, podela na privatno/javno i podređen položaj žene u domaćinstvu, čine da je pozicija žene podređena u odnosu na muškarce a njen rad manje vrednovan kako u socijalističkom tako i u kapitalističkom društveno-ekonomskom sistemu. Razlika, ako se stvari posmatraju idealno-tipski, jeste u tome što se u kapitalizmu sa središnjom logikom profita i ideologijom efikasnosti, za razliku od socijalističke ideje i prakse zadovoljavanja potreba, rad žene u kući posmatra kao nešto što se podrazumeva. Dakle, insistira se na tome da žene treba da rade kod kuće, ali i da budu deo tržišta rada – što je u stvari kapitalistička logika.

Ono što je još zanimljivo jeste i savremena retorika po kojoj obrazovanje žena igra ključnu ulogu u njenoj emancipaciji. To ipak, sudeći prema nekim istraživanjima,

⁷⁶ Vidi više u: „Ekonomija ženske brige”, Libela, 25. Mart 2014. (Dostupno na: <http://www.libela.org/prozor-u-svijet/4892-ekonomija-zenske-brige>).

nije slučaj kada su u pitanju kućni poslovi. Istina je da žene koje imaju visoke obrazovne kvalifikacije ređe obavljaju kućne poslove, ali „obrazovanje igra vrlo ograničenu ulogu u oslobađanju žene od porodičnih obaveza, pogotovu ako nije praćeno značajno povećanom platežnom moći” (Blagojević, 2013: 98).

Za nas je važno i kako se ove pojave interpretiraju, jer kada je u pitanju kućni rad, začuđuje upornost kojom se održava toliko upadljiva razlika u obavljanju kućnih poslova između muškaraca i žena (promene koje beleže povećano učešće muškaraca su minimalne).⁷⁷ I upravo ta nepromenljivost poslova kućnog rada ukazuje na to da su žene i dalje strukturno bitno podređene zbog korisnosti i rodnog oblikovanja privatne sfere u kapitalizmu – „budući da je sistem obiteljsko-kućanskoga rada nužan za cirkulaciju, akumulaciju i reprodukciju kapitala, ženska emancipacija nije moguća u kapitalističkom načinu proizvodnje”.⁷⁸

Ovde je važno pomenuti da se u Srbiji, nakon 2000. godine i perioda „demokratskih promena”, pitanje prava žene i rodne ravnopravnosti predstavlja kao značajno insti-

⁷⁷ „Budući da svjedočimo promijenjenim oblicima tržišta rada i strukturama obitelji, paralelno uviđamo da su se modeli žene kućanice i supruga hranitelja promijenili. No, bez obzira na taj tip promjene, tradicionalni oblici brige, kao i deficit brige, njege i skrbi nisu se promijenili.” Vidi više u: Čakardić, Ankica. 2013. *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji*. u: Stvar br.5. Novi Sad: Gerusija. (Dostupno na: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/#b8HJo32Orxoia1Uh>).

⁷⁸ Vidi više u: Čakardić, Ankica. 2013. *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji*. u: Stvar br.5. Novi Sad: Gerusija. (Dostupno na: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/#b8HJo32Orxoia1Uh>).

tucionalno pitanje. Osnovan je Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije, formirana je Uprava za rodnu ravnopravnost u okviru Ministarstva rada i socijalne politike, Odbor za ravnopravnost polova Narodne skupštine. Takođe, u okviru administracija na lokalnom i nacionalnom nivou formirani su i saveti za ostvarivanje ravnopravnosti polova, zatim Ombudsman za zaštitu prava građana, Sekretarijat za zdravlje, zapošljavanje i ravnopravnost polova Pokrajine Vojvodine i Institut za ravnopravnost polova Autonomne pokrajine Vojvodine. Usvojena je „rodno pozitivna politika” u različitim telima (Republički zavod za statistiku, Nacionalna služba za zapošljavanje, Agencija za privredne registre), što je značilo usaglašavanje politike ovih institucija sa politikom rodne ravnopravnosti (Kolin *et al.*, 2010: 36-37). Od važnih dokumenata doneta je i Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period 2010-2015, Akcioni plan za njeno sprovođenje kao i Deklaracija Stalne konferencije gradova i opština (SKGO) – Saveza gradova i opština Srbije o poštovanju principa rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou vlasti u Srbiji. Pored ovog, do danas, kao važni zakoni koji se odnose na oblast diskriminacije i koji imaju za cilj promociju rodne ravnopravnosti, doneseni su Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Zakon o zabrani diskriminacije na osnovu koga je formiran nezavisan i samostalan državni organ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

U praksi, i pored svih pobrojanih institucija ne vidi se njihov doprinos poboljšanju položaja žena, što je povezano i sa tim da se te institucije kao i pravna regulativa ne bave suštinskim pitanjem emancipacije žena odnosno problematizacijom kapitalističkog načina proizvodnje koji

uslovljava socijalnu depriviranost ženske populacije. Ovakav kozmetički pristup rešavanja pitanja rodne nejednakosti koji izostavlja kritiku šireg društvenog konteksta i sistemsku analizu rodno-radnih procesa u kapitalizmu, u najmanju ruku, se ne može tretirati kao adekvatan politički odgovor.

4. ZAKLJUČAK

Ovaj rad je imao za cilj da ukaže na osnovne promene u položaju žena u sferi rada u Srbiji, posmatrano kroz istorijsku perspektivu, od samoupravnog socijalizma do perifernog kapitalizma obeleženog neoliberalnim tendencijama. Tekst se bavi poređenjem dva društveno-ekonomska sistema, sa ciljem da se utvrde specifične veze koje postoje između eksploatacije žena i uvođenja kapitalističkog načina proizvodnje.

Od perioda socijalizma, preko transformacija 1990-ih, pa sve do uvođenja neoliberalnih mera nakon 2000-ih, može se uočiti, da se radni položaj žena nije poboljšavao, nego naprotiv – u znatnoj meri se pogoršavao. I pored očekivane transformacije društva u skladu sa „modernizacijskim” načelom napretka nakon sloma socijalizma, mogućnosti za zaposlenje, uslovi rada, visina zarade, pozicije odlučivanja, koji su ukazivali na nejednak položaj muškaraca i žena u socijalizmu, takođe su karakteristika i perioda kapitalizma u Srbiji. I pored donetih zakona i rada institucija u oblasti zaštite rodne ravnopravnosti, situacija tokom 2000-ih za žene, nije značajno poboljšana u odnosu na prethodnu deceniju (kada se pogledaju podaci koji govore o području rada, tržišta i svojinskih odnosa). Naročito izraženi problemi su u oblasti zapošljavanja i nedovoljan

pristup tržištu rada za žene. Zatim, žene i dalje zarađuju manje od muškaraca dok je odnos vlasništva nad nekretninama u više od 80% slučajeva u korist muške populacije. Ovo se svakako mora posmatrati u kontekstu ekonomske krize i mera štednji koje pogađaju prvenstveno ranjive kategorije stanovništva. Periferni kapitalistički sistem karakteriše i segregacija tržišta, eksploatacija jeftine radne snage, nesigurni oblici rada kao što su fleksibilni poslovi i agencijski rad. Takve poslove, usled nemogućnosti zaposlenja i prinude usklađivanja materinstva i rada, mnogo češće prihvataju žene.

U radu se ukazuje i na to da se položaj žena ne može posmatrati samo u kontekstu javne sfere, jer se eksploatacija žena događa i u privatnoj sferi, koja zbog utiska „prirodnosti“ ove sfere i njene konstrukcije kao prostora intimnosti i samorazumljivosti, prikriva suštinske nejednakosti među polovima. Polazeći od postavki socijalističkog i materijalističkog feminizma, rad u domaćinstvu je neophodan za održavanje kapitalističkog sistema. Ovo istraživanje ukazuje na to da žene većinski obavljaju rad u privatnoj sferi, kako u samoupravnom socijalizmu tako i u današnjem perifernom kapitalizmu. I pored brojnih inicijativa i delimičnih rešenja putem ustanova za decu, restorana društvene prehrane, zakonskih oblika zaštite materinstva itd. socijalizam ipak nije uspeo da oslobodi žene kućnog rada. Međutim, treba naglasiti da razlika između socijalizma i kapitalizma postoji u dve različite koncepcije emancipacije žena i dva različita odnosa spram rešavanja tog problema.

Naime, socijalizam je promovisao koncept emancipacije u kome se napredak za žene posmatrao kroz njeno

puno zaposlenje, njen izlazak iz sfere privatnosti i podruštvljavanje funkcija domaćinstva i brige o deci. Iako je stvarnost socijalizma u Jugoslaviji bila daleko od ovog ideala, idejno nasleđe takvih promišljanja, kao i praktični rad na rešavanju položaja žena ostaje do danas vredno nasleđe. Time se ne pokušava promovisati vraćanje na forme već videne u real-socijalizmu niti podvođenje pitanja žena isključivo pod klasno pitanje, kako se to često simplifikuje i pripisuje ovakvim analizama, već na potrebu da se preispitaju vredni aspekti iz prošlosti koji su olako odbačeni sa raspadom dvadesetovekovnog socijalizma. Naspram socijalističkog modela emancipacije, kapitalistički model pokušava da „pomiri” te dve sfere i da profitira iz njih, kroz usklađivanje rada i materinstva tj. totalno korišćenje resursa žena, čime se problem roditeljstva kao i rada u privatnoj sferi i dalje prebacuje na same žene. Ovo je važno napomenuti, jer u kapitalizmu postoji samo iluzija da je žena „emancipovana”. Njena emancipacija je moguća samo ako poseduje resurse kojima bi se unajmio tuđi rad (najčešće druge žene, dakle žene niže klase), za obavljanje tog istog rada. Ovo neminovno razjedinjuje žene, tj. klasne suprotnosti među ženama se dalje reprodukuju. Takođe, ovo je pitanje kojim se savremeni feministički pokret ne bavi, iako su vrednosti jedinstva žena i međusobne solidarnosti, temeljne u diskursu feminizma.

Treba istaći i to da su socijalizam i projekat samoupravljanja, sa svojim konceptom društvene brige o deci i organizacije života porodice ostali do danas nedovoljno istraženi, ali i potisnuti, kako revizionističkim i jednostranim odbacivanjem socijalizma kao neuspelog projekta, tako i neoliberalnom logikom rešavanja tih pitanja u okviru

privatne sfere. Takođe, pitanje koje ostaje otvoreno za buduća istraživanja, jeste do koje mere je socijalizam stvorio preduslove za emancipaciju žene i koji procesi su to usporavali? Sa druge strane, od početka transformacije koja je žene svrstala među najveće „gubitnike tranzicije”, pa do današnjeg momenta, pitanje jeste na koji način artikulirati radikalnu borbu za prava žena koja neće zaobići i borbu protiv onih zakonskih regulativa i delova sistema koji posebno utiču na eksploataciju žena – kao što su novi Zakon o radu, fleksibilizacija, prekarni oblici rada, mere štednje i naravno samo domaćinstvo i porodični odnosi.

U zaključku se može spomenuti, iako to nije bila centralna tema ovog rada, na koji način dosadašnje konceptualizacije položaja žena u okviru kapitalističkog perioda, utiču na problem artikulisanja današnje feminističke borbe. Da li se može govoriti o određenom nasleđu liberalnog feminizma koji usporava današnju kritiku kapitalističkog sistema i da li to podjednako važi za sve države na prostoru bivše Jugoslavije? Ovde se može reći samo da je dominantna (ali ne i celokupna) feministička aktivnost i teorijsko promišljanje o tim temama bilo uobličeno bez previše kritike političko-ekonomskih aspekata tranzicije i evrointegracija koje su se prihvatale kao nesumnjivo progresivne promene i posmatrale isključivo kao kulturološki procesi. Kao rezultat, kritika rodnih razlika, danas je odvojena od kritike društveno-ekonomskog sistema koji takve razlike proizvodi. U skladu sa ovim, feminističke alternative u budućnosti zahtevaju promišljanje drugačijeg sistema, upravo ukazivanjem na veze između klasne i rodne eksploatacije.

Literatura:

- Aruzza, Cinzia. 2014. *Dangerous Liaisons: The Marriages and Divorces of Marxism and Feminism*. London: Merlin Press.
- Babović, Marija; Cvejić, Slobodan; Pudar, Gazela. 2010. *Studija o humanom razvoju*. Beograd: UNDP Srbija.
- Babović, Marija. 2009. *Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003-2007*. u: *Porodice u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF.
- Baret, Mišel. 1983. *Potčinjena žena*. Beograd: Radnička štampa.
- Berković, Eva; Milić, Anđelka; Petrović, Ruža. 1981. *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*. Beograd: ISIFF.
- Bel, Huks. 2006. *Od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.
- bell hooks. 2004. *Feminizam je za sve: strastvena politika*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Blagojević, Marina. 1995. *Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost*. u: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, Marina. 2013. *Rodni barometar u Srbiji : razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Bobić, Mirjana. 2003. *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima*. u: *Stanovništvo* br. 1-4.

Beograd: Institut društvenih nauka i Društvo demografa Srbije. str. 65-91.

Božinović, Neda. 1952. *Položaj žene u FNRJ*. Beograd: Izdanje Saveznog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička '94 i Žene u crnom.

Čakardić, Ankica. 2013. *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji*. u: časopisu *Stvar* br. 5. Novi Sad: Gerusija. (Dostupno na: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/#8EKjWsJTvUoBxVpM>).

Despot, Blaženka. 1989. *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Osijek: Međuopćinska konferencija SKH.

Gjukić-Srdar, Mirjana. 1982. *Neka razmatranja o organizaciji života porodice*. u: časopisu *Žena* br. 5-6. Zagreb: Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH. str.78-87.

Gudac-Dodić, Vera. 2006. *Žena u socijalizmu*. Beograd: INIS.

Hadžiomerović, Hasan. 1959. *Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Hjus, Ursula. 2012. *Kriza kao kapitalistička prilika: Nova akumulacija kroz komodifikaciju javnih usluga*. u: *U borbi za javno dobro*. Beograd: Centar za politike emancipacije. str. 23-61. (Dostupno na: <http://pe.org.rs/wp-content/uploads/2013/01/U-borbi-za-javno-dobro-CPE-2012.pdf>).

- Drezgić, Rada. 2010. *Bela kuga među „Srbima”*. Beograd: IFDT.
- Federiči, Silvija. 2013. *Kaliban i veštica – Žene, telo i prvobitna akumulacija*. Zrenjanin: Burevesnik.
- Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju-IP „Narodna knjiga”.
- Kerovac, Nada. 1990. *Položaj žene u zapošljavanju*. u časopisu *Žena* br. 1-2. Zagreb: Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH. str. 87-97.
- Kolin, Marija; Čičkarić, Ljiljana. 2010. *Ekonomska i politička participacija žena u Srbiji u kontekstu evropskih integracija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lazić, Mladen; Cvejić, Slobodan. 2004. *Promene društvene strukture u Srbije: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije*. u: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milić, Anđelka; Tomanović, Smiljka. 2009. *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF.
- Milić, Anđelka. 2011. *Marxistički i socijalistički feminizam*. u: *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Mies, Maria. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. United Kingdom: Redwood Books.

Mihovilović, A. Miro. 1975. *Budžet vremena zaposlene žene*. u: *Žena između rada i porodice*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Nikolić-Ristanović, Vesna. 2008. *Preživeti tranziciju*. Beograd: JP SLUZBENI GLASNIK.

Novaković, Nada. 2010. *Žene i tržište rada u društvu u tranziciji* u: časopisu *Politička revija* br.1, IX vol. Beograd: Institut za političke studije. str. 377-408.

Papić, Žarana. 1993. *Novija feministička kritika patrijarhata: relativizacija univerzalizma*. u: časopisu *Sociologija* br.1. vol. 35. Beograd: ISIFF. str. 107-122.

Sekulić, Nada. 2014. *Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas*. u: časopisu *Sociologija* br. 4, vol. LVI. Beograd: ISIFF. str. 401-424.

Tomšić, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Novinsko-lzdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pregled.

Todorov, Danica. 2012. *Žene i diskriminacija*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.

Žanin, Čalić, Mari. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio

Stručni časopisi:

Časopis „Žena”. 1974. br. 1. Zagreb: Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH.

Časopis „Žena”. 1976. Uvodnik, br. 1-2. Zagreb: Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH.

Časopis „Žena”. 1982. br. 5-6. Zagreb: Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH.

Internet adrese:

„Diskriminacija je ženska svakodnevnica”, Libela, 30. Maj 2014. (Dostupno na: <http://www.libela.org/vijesti/5091-diskriminacija-je-zenska-svakodnevnica/>).

„Zarade muškaraca veće nego zarade žena”, Euractiv.rs, 22. Februar 2013. (Dostupno na: <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/5467-zarade-mukaraca-vee-nego-zarade-ena>).

„Ženama plate manje za 200 evra”, Večernje novosti, 31. Januar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:475938-Zenama-plata-manja-za-200-evra>).

„Svaki četvrti građanin Srbije na ivici siromaštva”, Blic, 07. Septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/493419/Svaki-cetvrti-gradjanin-Srbije-na-ivici-siromastva>).

„Porodiljama u Beogradu manje para zbog loše situacije, protest u Kragujevcu zbog kašnjenja naknade 12 meseci”, Večernje novosti, 28. April 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:489317-Porodiljama-u-Beogradu-manje-para-zbog-lose-situacije-protest-u-Kragujevcu-zbog-kasnjenja-naknade-12-meseci>).

„Ekonomija njege i brige”, Intervju sa Gordanom Stojaković, Kulturpunkt, 18 April 2013. (Dostupno na: <http://www.kulturpunkt.hr/content/ekonomija-njege-i-brige-izgradila-je-zemlju>).

„Zatvoreni krug nasilja”, intervju sa Vesnom Nikolić-Ristanović, Vreme, 7. februar 2008. (Dostupno na: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=580215>).

„Iz Srbije je izneta 51 milijarda dolara od privatizacijske pljačke”, intervju sa Majkl Hadsonom, Radio Slobodna Evropa, 04. Oktobar 2013. (Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/hadson-kako-je-iz-srbije-izvuena-51-milijarda-dolara/25126407.html>).

„Javni sektor u doba krize kapitalizma”, intervju sa Ursulom Hjus, Mašina, 20. Februar 2015. (Dostupno na <http://www.masina.rs/?p=920>).

„'Bez papira' zaposleno 390.000 ljudi”, Večernje novosti, 29. Septembar 2014. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:512314-Bez-papira-zaposleno-390000-ljudi>).

„'Outsourcing' u zdravstvu odavno je započeo”. H-ALTER, 13. Novembar 2013. (Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/outsourcing-je-odavno-zapoceo>).

„Makedonija ograničila pristup abortusu”, Radio Sarajevo, 10. Juni 2013. (Dostupno na: <http://www.radiosarajevo.ba/novost/115250/makedonija-ogranicila-pristup-abortusu>).

„Ekonomske mere koje Brisel preporučuje Srbiji”, Novi magazin, 14. Maj 2014. (Dostupno na: <http://www.naslovi>).

net/2014-05-14/novi-magazin/ekonomske-mere-koje-brisel-preporucuje-srbiji/9951131).

„Rodno nasilje kao politički problem, 2-dio”, H-ALTER, 23. Mart 2008. (Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/rodno-nasilje-kao-politicki-problem-2-dio>).

„Ekonomija ženske brige”, Libela, 25. Mart 2014. (Dostupno na: <http://www.libela.org/prozor-u-svijet/4892-ekonomija-zenske-brige>).

Izveštaji:

1. Izveštaji Poverenika za zaštitu ravnopravnosti:

- Primena antidiskriminacionog zakonodavstva i krivičnopravna zaštita
- Diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja: zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, 2013.

2. Izveštaji UNDP:

- Izveštaj o humanom razvoju Srbija 2005, dostupno na: <http://www.bgcentar.org.rs/>
- Izveštaj o humanom razvoju, 2014, dostupno na: <file:///C:/Users/Korisnik/>,

3. Ostali izveštaji:

- Statistički godišnjak FNRJ, 1954; 1956; 1960; Beograd: Savezni zavod za statistiku.

- Statistički godišnjak, SFRJ, 1963, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Rodna ravnopravnost u poslovanju, UN Women, dostupno na: <http://weprinciples.org/files/>

Dokumenta:

- Zakon o radu: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/>
- Nacionalna strategije za poboljšanja položaja žena i unapređenje ravnopravnosti polova, dostupno na: <http://euintegracije.skgo.org/>
- Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020, dostupno na: <http://www.nsz.gov.rs/live/>
- Strategija podsticanja rađanja iz 2008, dostupno na: <http://www.srbija.gov.rs/>

222

Ivan Radenković

Penzijski sistemi u kontekstu promena društvenih formacija - od Kraljevine Jugoslavije do danas

1. Istorijski kontekst razvoja penzijskih sistema

U nemalom broju recentnijih radova koji obrađuju segmente socijalne politike u Srbiji, problemima socijalnog osiguranja često se prilazi sa čisto tehničke strane, čak i kada se razmatra istorijski kontekst njegovog nastajanja. Tako se istorijat socijalnog osiguranja često svodi na postupke hronološke klasifikacije vodeći se promenama u pravnoj regulativi, ne objašnjavajući pritom društvene antagonizme koji realno deluju na pravnu regulaciju. Kako bi se osigurao istorijsko-materijalistički uvid u društvenu funkciju institucija socijalnog osiguranja potrebno je više od pravno-istorijske taksonomije. Štaviše, potrebno je izložiti specifične istorijsko-materijalne uslove nastanka socijalnog osiguranja u kontekstu nacionalne države, uspostaviti funkcionalne veze između uvođenja socijalnog osiguranja i stepena eksploatacije najamnog rada, kao i mapirati društveno-istorijske prelaze u kojima se socijalno osiguranje počinje odvajati od njegove karitativne osnove postajući *društveno pravo*, zasnovano na obavezi zajednice.

Sa jedne strane, socijalno osiguranje potencira dimenziju ljudskog dostojanstva: organizovana zaštita u slučaju bolesti, nesreće na poslu, starosti, invalidnosti i drugih rizika, odnosno, kontinualno stvaranje materijalnih uslova društvene reprodukcije utemeljene na među-

generacijskoj solidarnosti. Isto tako, ono je od velikog ekonomskog i privrednog značaja jer obezbeđuje i održava fond živog društvenog rada. Uvođenjem različitih programa zaštite na radu osigurava se ne samo održavanje radne sposobnosti ljudi, već se doprinosi povećanju prosečnog radnog učinka zaposlenih, odnosno, povećava se produktivnost rada.

Sa druge strane, činjenica da organizovano socijalno osiguranje nastaje u okvirima nacionalne države baš u kapitalizmu, govori u prilog tome da je, u izvesnom smislu, ono iznudeno kako bi se sačuvali postojeći političko-ekonomski odnosi. Bizmarkov (Otto von Bismarck) „socijalistički” potez uvođenja obaveznog socijalnog osiguranja¹ ne treba tumačiti kao progresivan čin ustanovljenja socijalnih funkcija države, već kao sračunat politički odgovor na one iste klasne pritiske koji su ga naterali da donese i Zakon protiv socijalista (*Sozialistengesetz*). U jeku učestalih i masovnih radničkih štrajkova, kao i stalnog porasta socijaldemokratskih glasova, dominantan politički odgovor bio je usmeren na otupljivanje oštrice klasne borbe putem pozitivno-pravnih ustupaka. Već se u ukazu cara Vilhelma I (Wilhelm I) iz 1881. godine, nalazi stav da se borba sa „rušilačkim” stremljenjima nemačkih socijaldemokrata treba voditi ne samo represalijama, već i pozitivnim

¹ 1883. godine je u Nemačkoj donesen prvi Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju za slučaj bolesti. Nakon godinu dana, donesen je zakon kojim se uvodi obavezno osiguranje za slučajeve nesreće na poslu (*Unfallversicherung*), a 1889. donesen je Zakon o obaveznom osiguranju za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti (*Invalditäts und Altersversicherung*). Osiguranje protiv navedenih socijalnih rizika isпустиo je, ne slučajno, osiguranje za slučaj nezaposlenosti. Vidi više u: Pešić, Ratko. 1957. *Nastanak i razvoj socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*, tom I. Beograd: Savezni zavod za socijalno osiguranje.

merama koje će unaprediti blagostanje radnika. Jedna od „pozitivnih” mera za unapređenje blagostanja radništva je i propisani starosni uslov od 70 godina za industrijsko radništvo pri odlasku u penziju, i to u vreme kada je prosečna starost ljudi u Nemačkoj iznosila oko 46 godine,² a eksploatacija radne snage (kroz apsolutno povećanje viška vrednosti) putem produženja radnog dana bila redovna pojava.

Slični razlozi za uvođenje obaveznog socijalnog osiguranja krajem XIX veka eksplicitno su prisutni u celoj Evropi. Primera radi, austrijski poslanik Kamije (Chami-ec) je, prilikom skupštinske rasprave o radničkom pitanju i rasprave o uvođenju obaveznog socijalnog osiguranja za slučaj bolesti, smrti i nesreće na poslu, zastupao stav da se Zakon o socijalnom osiguranju mora doneti ne zbog opasnosti „krišćanskog socijalizma jednog Ladloua (Ludlow) ili Kringslija (Kringsleey), ili od strane katedarskih socijalista Šmelera (Schmeller) ili Brentana (Brentano), koje mase ne razumeju, već od strane revolucionarnog socijalizma (...) Zadaci osiguranja za slučaj nesreće kao i osiguranja za slučaj bolesti jesu da radnike prijatelje sa postojećim poretkom, te da ih zainteresuju za njegovo dalje održanje”.³ Dakle, sistemske forme institucija socijalnog osiguranja bi trebalo tražiti u polju društvene borbe između klasa, ne gubeći iz vida i transformacije kapitalističke države.

Kako ne bi ostalo na tome da zamisao socijalnog osiguranja istorijski vezujemo isključivo za kapitalizam, treba naglasiti da su oblici međugeneracijske solidarnosti posto-

² Vidi više u: <http://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/en/society/content/glossary08.html?type=1>

³ Vidi više u: *Zdravstveno osiguranje u Jugoslaviji*. Beograd: Savezna narodna skupština. 1955. str. 8-9.

jali od najstarijih vremena. Od grčkog instituta *Koinonia*,⁴ preko rimskog *Collegio Teniorum*,⁵ srednjevekovnog hrišćanskog milosrđa i opštinskih fondova za siromašne, do pojave zanatskih korporacija, ideja socijalnog osiguranja je stalno bila prisutna kao stvar međusobnog pomaganja. Stvaranjem *gildi* (*guildes*), uglavnom u gradovima, pojavili su se i novi oblici socijalne zaštite. Kako nije postojao veliki broj zanatskih korporacija u jednom gradu, majstori su zapošljavali samo nekoliko radnika koji su sa svojim porodicama obično i živeli u domaćinstvu majstora. Ovakav patrijarhalni sistem rada i zapošljavanja nije pružao radnicima samo zaradu, već i minimalnu socijalnu zaštitu. Postojali su pravilnici o uređenju korporacija u čitavoj Evropi koji su propisivali obavezu korporacije da brinu o radnicima u slučaju iznemoglosti, dok je obaveza majstora bila da brine o radnicima u slučaju bolesti. Neretko su u većim evropskim gradovima finansijski jače zanatske korporacije osnivale bolnice i pripomoćne blagajne za svoje zaposlene. Iako je u početku međusobno pomaganje predstavljalo važnu funkciju zanatskih korporacija, od kraja XVII veka funkcija minimalne socijalne zaštite počinje da se zanemaruje u korist dobijanja privilegija i odbrane ekonomskih interesa majstora.

⁴ Koinonia - zadružni savez za osiguranje grčkih trgovaca osnovan kako bi se sprečili eventualni gubici na pomorskim putovanjima

⁵ Rimski socijalni institut ili tzv. kasa za sahranu. Kako bi se koristila sredstva ove kase osiguranici su morali potpisati pristupnicu i redovno uplaćivati mesečne rate kako bi porodica posle smrti osiguranika mogla dobiti određenu sumu, ne samo za troškove sahrane već i kao primitivni oblik porodične penzije. Vidi više u: Vlahov, Gustav. 1951. *Iz istorije socijalnog osiguranja*. u: *Narodna država*. br. 4-5. Beograd. str. 9

Nakon što je Francuska revolucija proizvela realne ishode apstraktnih načela jednakosti i slobode za sve,⁶ jedan od neposrednih rezultata je bilo i totalno nestajanje instituta socijalne zaštite. Razbijeni su osnovi na kojima je počivao institut zanatske korporacije dok je istovremeno nestalo kako patrijarhalne brige majstora tako i institucija koje su radništvu, koliko toliko, obezbeđivale minimum socijalne zaštite. Koncentracija velikog proletarijata u gradovima, zatvaranje malih zanatskih radionica i izgradnja velikih fabrika, stvaranje novih tržišta, sve to je delovalo razorno na radničku klasu. Kako je došlo do poopštavanja robne proizvodnje, tako je i radna snaga postala roba otelotvorena i omasovljena na tržištu radne snage. Zatvaranjem svakog izlaza iz robne proizvodnje, radnička klasa bila je primorana da prodaje svoju radnu snagu u cilju vlastite reprodukcije. U Engleskoj je, nakon amandmana na Zakon o sirotinji iz 1831. godine, bio otvoren put kapitalističkom razvoju industrije, ali i stvaranju nezapamćene bede industrijskog radništva. Stoga su nastajući oblici socijalne zaštite unutar radničke klase predstavljali egzistencijalni refleks protiv enormne eksploatacije kojoj su bili podvrgnuti. U Engleskoj su stvarana Udruženja prijatelja (*Friendly Societies*), u Francuskoj su to bila Društva za uzajamnu pomoć (*Les Societies de Secours Mutuels*), u Kanadi Bratska udruženja (*Fraternal Benefit Societies*), dok su u Holandiji postojale Radničke kutije (*Knechtbossen*) namenjene novčanoj pomoći za bolesne članove. Zajedničko svim ovim društvima bilo je potpomaganje svojih članova i njihovih porodica u slučajevima bolesti, nesreća na po-

⁶ Ovo „sve” je isključivalo žene, sluge i druge klasno, polno i raso podređene skupine.

slu, a kasnije i u slučajevima iznemoglosti i smrti, dok je osiguranje za slučaj invalidnosti i starosti zahtevalo veće izdatke koji se uglavnom nisu odobravali. Ipak, ova društva se mogu smatrati pretečom instituta kolektivnog staranja, jer su karitativne oblike staranja zamenili oblicima garantovanih prava. Dok su karitativni oblici staranja i skrbi počivali na dobroj volji i milosrđu, ovi oblici kolektivnog staranja i skrbi su bili regulisani statutima i zajemčeni institucijama udruživanja. Njihovi fondovi za samopomoć bili su finansirani doprinosima članova društva, a nekada doprinosima poslodavca i države. Pošto ni vlasnicima fabrika unakažena radna snaga nije predstavljala garant za stabilnu proizvodnju, a time ni za stabilan profit, oni počinju osnivati zavodske bolnice, skloništa, blagajne za pripomoć i penzijske blagajne. U drugoj polovini XIX veka uspostavlja se i zakonska odgovornost vlasnika fabrika za slučajeve nesreća na poslu koje pretrpe njihovi radnici. U Nemačkoj je, primera radi, 1871. godine donet Zakon o obezbeđenju (jemstvu), u kome je propisano da je vlasnik dužan da snosi odgovornost ukoliko se radnici/ce, ne svojom krivicom, povrede prilikom obavljanja posla. Sve do revolucija iz 1848. godine radništvu je bilo nemoguće da se organizuje, shodno opštoj represiji, te je pravo samoorganizovanja radničke klase omogućeno (izboreno) nakon talasa revolucija širom Evrope. Kroz sindikalno organizovanje, te zadobijanja prava glasa i političke borbe radničkih partija, radnička klasa je mogla da izvrši pritisak na kapitalističku državu u smislu regulacije najamnih odnosa. Naravno, više se ne radi o kapitalističkoj državi koja daje poreske povlastice za osnivanje privatnih blagajni za uzajamnu pomoć, već o instanci koja propisuje prava i obaveze u oblasti

socijalne zaštite. Obaveznom socijalnom osiguranju prethodila su zakonodavstva kojima se ograničavalo radno vreme, isprva za žene i decu, a kasnije i za odrasle radnike. Nakon što je Nemačka uvela obavezno socijalno osiguranje 1883. godine, njen primer su počele slediti i druge evropske države. Austrija je 1887. godine uvela obavezno socijalno osiguranje za slučaj nesreće na poslu, da bi godinu dana kasnije uvela i obavezno osiguranje za slučaj bolesti. Norveška uvodi obavezno socijalno osiguranje za slučaj bolesti 1894. godine, a Finska godinu dana kasnije. U Italiji je obavezno socijalno osiguranje za slučaj bolesti uvedeno 1910. godine, u Mađarskoj 1907, u Engleskoj 1911, u Rumuniji i Rusiji 1912. godine.⁷

Domino efekat državne regulacije problema iz sfere socijalne politike na međunarodnom planu, shodno logici kapitalističkog razvoja proizvodnih snaga i uticaju države na društvenu podelu rada, zahvatio je i bivše jugoslovenske teritorije. Pritom, mora se imati u vidu činjenica da su ove teritorije pre stvaranja socijalističke Jugoslavije bile pod različitim političkim i privredno-pravnim režimima. Slovenija i Dalmacija bile su deo Austrije; Hrvatska, Slavonija i Vojvodina bile su deo Mađarske; Srbija, Crna Gora i Makedonija imale su svoja zakonodavstva, ali kada se radi o socijalnom osiguranju, jedino je u Srbiji, pod uticajem zanatlijsko-radničkih udruženja i samostalnih radničkih društava sa kraja XIX veka, socijalno osiguranje bilo artikulirano kao jedan od osnovnih interesa radničke klase. U Crnoj Gori i Makedoniji radnička klasa faktički nije ni postojala pre Prvog svetskog rata pošto su dominantni obli-

⁷ Vidi više u: Pešić, Ratko. 1957. *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*, I tom. Beograd: Savezni zavod za socijalno osiguranje. str.10

ci privređivanja bili vezani za porodične zadruge i plemensku organizaciju rada, a u situaciji privredne i tehnološke nerazvijenosti stvaranje proletarijata kao uslova *sine qua non* kapitalizma nije moguće.

Pod uticajem ubrzane kapitalističke ekspanzije, na teritoriji Vojvodine se počinju formirati i različita udruženja za samopomoć – 1883. godine u Vršcu, 1873. u Temišvaru i Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu). Tako se u Vojvodini prve klice otpora kapitalizmu (ali i njegovi nužni pratioci) javljaju ne iz redova industrijskih radnika već iz redova poljoprivrednika koji stvaraju prve organizacije za socijalno pomaganje članova.

Kada se radi o Srbiji, istorija obaveznog socijalnog osiguranja formalno pravno počinje tek 1922. godine, nakon donošenja Zakona o socijalnom osiguranju radnika. Iako je osiguranje za slučaj bolesti i nesreće na poslu bilo predviđeno u sklopu Zakona o radnjama iz 1910. godine, zbog Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata ono nije stupilo na snagu. Pre nego što je socijalno osiguranje postalo artikulisano kao zahtev postavljen od strane radničke klase, u Srbiji se predistorija „socijale” vezuje za različite oblike opštinske uzajamnosti. Opštinska uzajamnost zasnivala se na stvaranju rezervi koje bi se koristile u slučajevima ekstremne opasnosti (rata) ili oskudice. Briga opštine za siromašne bila je stvar različitih uredbi⁸ koje je donosila država. Pored toga, u Srbiji je omogućeno osnivanje osiguranja za lica u radnom odnosu u okviru esnafskih organizacija. Kalfe i učenici počinju da se organizuju stvarajući različiti-

⁸ Vidi više u: *Zbornik zakona i uredba Knjaževstva Srbije od početka 1849. do konca 1850.* Beograd. 1853. str. 88-89 i *Zbornik zakona i uredba Kneževstva Srbije za godinu 1860.* XIII. Beograd. 1861. str. 150-151.

ta društva za uzajamnu pomoć.⁹ Ova društva su postepeno izrastala u *zadruge* koje su svojim članovima obezbeđivale besplatnog lekara, lekove, posmrtninu i naknadu u slučaju bolesti. Zadrugarstvo je dobilo i zakonsko mesto 1902. godine donošenjem Zakona o zadrugama i uzajamnom pomaganju.

U tom periodu (XIX vek i početak XX veka – sve do osnivanja Kraljevine SHS) socijalno osiguranje se provodilo vrlo selektivno. Primera radi, u privilegovane kategorije od strateškog značaja za državu su spadale vojska i činovnici, stoga su ovi društveni slojevi imali socijalnu sigurnost, dok su rudari¹⁰ i železničari imali minimalnu socijalnu sigurnost, a ostali društveni slojevi nikakvu.

Tek su sa stvaranjem klasnih radničkih organizacija u Srbiji elementi socijalnog osiguranja mogli biti sistematski artikulisani i kao takvi biti reprezentovani kao društvena nužnost. Već je 1895. godine, sa prvim brojem lista *Socijal-demokrata*, u odeljku nazvanom „Da se predstavimo”, jasno formulisan zahtev radničke klase u pogledu socijalnog osiguranja. U tački 14 se navodi kako je nužno da se „svim obolelim radenicima osigura ne samo besplatno lečenje već i pomoć novčana za sve vreme bolesti”, a u tački 15 „da se svim radenicima koji su napunili 55 godi-

⁹ Godine 1875. počinju da se stvaraju društva za uzajamnu pomoć: Društvo krojačkih radnika, tipografa, bravarsko-stolarskih radnika itd. Ove organizacije su bile profesionalnog tipa jer su zakonski jedino kao takve mogle postojati. Drugi razlog je taj što su jedino profesionalne organizacije bile izuzete od policijskog terora. Vidi više u: Lapčević, Dragiša. 1928. *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora.

¹⁰ Statistike smrtnosti u srpskim rudnicima videti u: Lapčević, Dragiša. 1928. *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora. str. 87

na osigura penzija” (Pešić, 1957a: 70). Nesumnjiv je značaj pojavljivanja socijaldemokrata u Srbiji jer su se u okviru njihovog delovanja, pogotovu u okviru lista *Socijal-demokrat*, počele pojavljivati tendencije sindikalizma. Tačnije, postojeća društva za uzajamnu pomoć su počela poprimiti sindikalni karakter zahvaljujući socijalističkim idejama koje su zagovarali prve srpske socijaldemokrate. Ove ideje su kulminirale u Rezoluciji o opštem i obaveznom osiguranju radnika, koje je doneo Glavni radnički savez (osnovan 1903).¹¹

Nakon talasa brojnih radničkih štrajkova, te beskrajnim skupštinskim raspravama i različitim verzijama Zakona o radnjama, vlada nije više mogla ignorisati pitanje socijalnog osiguranja. Sfera rada je postala otvoreno klasno konfliktno polje u kojem su radnički zahtevi dobijali sve više na značaju, uprkos dominantnim kapitalističkim privrednim interesima i državnoj politici koja ih je štitila.

¹¹ Rezolucija je predviđala otvaranje jedinstvene kase gde bi svi fondovi uplaćivali doprinose, kao i da centralna kasa formira filijale svuda gde ima više od 100 osiguranika. Takođe, predviđeno je i uvođenje obaveznog osiguranja u slučaju bolesti i smrti za sve radnike, dok osiguranje u slučaju nesreće na poslu treba biti obavezno za industrijske radnike, građevinare, saobraćajce i zanatlije. Predviđeno je i da doprinose podjednako plaćaju i poslodavci i radnici, a da opštine regulišu i vrše nadzor nad uplatama. Što se upravljanja tiče, predviđeno je da radnici postavljaju dve trećine osoblja u upravnim i nadzornim odborima, dok poslodavci učestvuju sa trećinom. Isto tako, trebalo je formirati kontrolnu komisiju koju će za pojedine kategorije osiguranika obrazovati skupštine zadrugara. Ona je trebalo biti postavljena pri centralnoj kasi gde bi trgovačka udruženja, udruženja srpskih industrijalaca i zanatski savezi birali svoje izaslanike, dok bi ministar privrede postavljao predsednika komisije.

2. Socijalno osiguranje nakon stvaranja Kraljevine SHS

Nakon ujedinjenja su pojedine pokrajine, zbog do tada važećeg zakonodavstva, morale da prilagode institucije socijalnog osiguranja. Pokrajine koje su bile pod Austro-ugarskom imale su poteškoća prilikom ovog usklađivanja. Slovenija i Dalmacija su ostale bez nosioca osiguranja u nesrećnim slučajevima kao i opšteg penzionog osiguranja. Banat, Bačka, Baranja, Međumurje i Prekmurje ostali su bez centrala koje su bile stacionirane u Budimpešti: centrale za bolesničko osiguranje, osiguranja za poljoprivrednike i osiguranja za nesrećne slučajeve. Isto tako, Slovenija i Dalmacija, kao i Bosna i Hercegovina, su izgubile većinske radničke samoupravne funkcije pri osnovanim fondovima. U cilju održanja kontinuiteta glede već postojećih elemenata socijalnog osiguranja, pokrajine su morale reformisati svoje institucije shodno novom državnom poretku.

Za vreme vršenja dužnosti prvog ministra socijalne politike novoosnovane Kraljevine, Vitomira Koraća, izrađeni su principi na osnovu kojih treba graditi institucije socijalnog osiguranja: 1) realizacija osiguranja za slučajeve bolesti, nesreće na poslu, starosti, iznemoglosti i smrti; 2) osiguranje od svih pomenutih rizika sprovoditi na osnovu najšire obaveze i unifikacije osiguranja; 3) obavezno osiguranje obezbediti i za članove porodica; 4) osiguranje obezbediti i u slučajevima porođaja kako bi se zaštitile majke i odojčad; 5) osiguranje sprovoditi ne opterećujući previše zanatlije, činovnike i industrijske radnike; 6) osiguranje sprovoditi na bazi paritetne uprave i jednake zastupljenosti radnika i poslodavaca; 7) pri uvođenju osiguranja predvideti potrebnu državnu pomoć i nadzor nad radom

socijalnih institucija. O ovim principima su se izjasnili svi predstavnici zanatlija, radnika i industrijalaca uključujući i zavode za socijalno osiguranje iz cele zemlje. Nakon sveobuhvatne rasprave i neslaganja oko određenih principa¹² krenulo se u izradu nacрта zakona na čemu se i stalo zbog smene ministra Koraća. Novi ministar Vjekoslav Kukovac je Koraćeve principe koji su služili kao osnova zakona o socijalnom osiguranju radnika i radnica, preradio u Uredbu o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće. Bez obzira na intervenciju delegacije koju je predvodio Luka Pavićević, a koja se ticala predloga da se uvede puna samouprava, problemi upravljanja socijalnim osiguranjem su prenebregnuti od strane vlasti. Tačnije, upravljanje osiguranjem na principu pariteta je značilo i sve veći otpor kapitalističkih privrednih krugova uvođenju osiguranja za slučaj starosti, iznemoglosti i smrti.¹³ Na kraju je ova

¹² Naravno, neslaganja su isplivala u vezi sa uvođenjem osiguranja za sve rizike. Dakle, prvi princip je odbačen a usvojeno je samo osiguranje za slučaj nesreće na poslu i za slučaj bolesti.

¹³ Situacija u Kraljevini Jugoslaviji u izvesnom smislu podseća na trenutnu situaciju Srbije. Interes kapitalističkih krugova u Kraljevini Jugoslaviji bio je isprepleten kako sa plasmanima stranog kapitala, koji su tada zadobili džinovske razmere, tako i sa interesima vlasti. Stvaranjem Jugoslavije su se uvećali strani kapitali čemu je pogodovala jeftina cena radne snage, nepostojanje zakonskog okvira koji bi štitio radnike kao i pogodna carinska politika koja je omogućavala ostvarenje velikih ekstraprofita stranim investitorima. Veštačka konjunktura na internacionalnom tržištu sirovina stvorena usled naoružavanja imperijalističkih sila u međuratnom periodu doprinela je plasiranju stranog kapitala u jugoslovensko rudarstvo. Takođe, strani kapital je dominirao i u bankarskom sektoru sa preko 20 formiranih banaka zbog čega Narodna banka nije mogla imati nezavisnu kreditnu politiku. Država je bila zavisna od stranih zajmodavaca i od potrebe oslanjanja antinarodnih režima na inostranstvo pri čemu su korumpirane strukture vlasti bile isprepletene sa krupnim kapitalom. Kako je država garantovala stranom kapitalu nekontrolisano velike profite, uvođenje socijalnog osiguranja značilo je za vlast slabljenje stranog tutorstva i potencijalnu obustavu investicija. Ipak, prolongiranje Zakona o

Uredba usvojena 1921. godine iako, pored činjenice da ona zapravo predstavlja kopiju ugarskog zakonodavstva koje je već postojalo na teritorijama Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, za neke teritorije (BiH, Slovenija i Dalmacija) ova Uredba predstavljala je regresivni momenat jer princip samouprave nije bio većim delom radnički.¹⁴

Nosilac osiguranja za celu zemlju bio je novoformirani Okružni ured sa centralom u Beogradu, dok je Zemaljska blagajna u Zagrebu ugašena iz razloga unifikacije sistema socijalnog osiguranja. Ova uredba je predstavljala uvod za donošenje Zakona o socijalnom osiguranju iz 1922. godine u kome je zakonodavstvo koje je važno za Hrvatsku, Slavoniju i Vojvodinu, bilo, manje više, prepisano. Ukratko, ovaj zakon je hotimično želeo sprečiti svako jačanje socijalističkog pokreta, pogotovu putem davanja presudne uloge radnicima u upravljanju. Iako je ovaj zakon izglasan u Narodnoj skupštini, na njegovo sprovođenje se čekalo čitavih 6 meseci zbog čega je poslanik Socijaldemokratske

radnjama i Zakona o socijalnom osiguranju omogućilo je stranom kapitalu opstanak. Međutim, pooštrena devizna ograničenja u periodu pre Drugog svetskog rata značila su teškoće za izvoz profita te je strani kapital veliki deo svojih profita plasirao u nova jugoslovenska preduzeća. Videti detaljnije u: Dimitrijević, Sergije. 1958. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit.

¹⁴ Još jedan bitan momenat u kontekstu kapitalističke logike nejednakog razvoja: uredbom se predviđalo i to da se na teritoriji Makedonije i Crne Gore osiguranje primenjuje samo u mestima koja broje najmanje 10.000 stanovnika, kao i u preduzećima koja imaju više od 20 radnika. Dakle, socijalno osiguranje se sprovodilo samo na onim teritorijama koje su imale razvijeniju kapitalističku privredu i gde je postojala relativno formirana radnička klasa. Oni delovi zemlje u kojima dominiraju predmoderna zemljoposed i pretkapitalističke običajnosne strukture u pogledu regulacije društvenih odnosa, ti delovi nisu u datom momentu mogli predstavljati solidnu osnovu za kapitalističku akumulaciju jer se odnosi kapitalističke eksploatacije kao takvi tamo nisu mogli lako formirati zbog plemenske privrede i još uvek prisutnog feudalnog načina proizvodnje.

partije, Nedeljko Divac, podneo interpelaciju ministru za socijalnu politiku.

Prolongiranje zakona od strane vlade naišlo je na otpor radničke klase koja je zahtevala njegovo primenjivanje kroz donošenje serije rezolucija. *Radničke novine* su objavile članak pod nazivom „Juriš na radničku klasu” u kome je Pašićeva vlada oštro kritikovana zbog navodnog ozakonjenja socijalnog osiguranja (Časopis „Radničke novine”, 1922: 2). Suprotnu poziciju u sredstvima javnog informisanja predstavljao je časopis *Balkan* u kome su vođene kampanje protiv zakona od strane poslodavaca i drugih krugova. U ovom listu je socijalno osiguranje bilo predstavljano lozinkom „komunističkog gnezda i zborišta” (Časopis „Radničke novine”, 1922: 3). Ipak, razlozi za donošenje ovog zakona su: 1) ustavna obaveza je nalagala donošenje zakona jer je članom 31 predviđeno donošenje zakona koji garantuje obezbeđenje radnika u slučaju bolesti, nesreće, besposlice, starosti i smrti; 2) bilo je potrebno uskladiti zakonodavstvo na celokupnoj teritoriji novostvorene države; 3) radnički pokreti su u tolikoj meri imali podrške u narodu, pogotovu nakon stvaranja zajedničke države, da buržoazija nije olako mogla ignorisati njihove zahteve. U prilog tome, Centralno radničko sindikalno veće je već 1919. godine okupilo oko 300.000 članova, a Socijalistička radnička partija (komunista) je imala oko 60.000 članova. Zatim, 1919. i 1920. obeležene su serijom štrajkova¹⁵ da bi na izborima za Ustavotvornu skupštinu socijalisti (komunisti) dobili 198.376 glasova (58 mandata), a socijaldemokrati dobili 46.792 glasa (10 mandata) (Pešić, 1957a: 115). Jačanje

¹⁵ Štrajk železničara iz 1920. godine, štrajk rudara u Bosni, štrajk protiv vojne intervencije u Mađarskoj i Sovjetskom savezu.

radničke klase i njenih zahteva je direktno uticalo na to da vlada napravi izvesne ustupke koji su u slučaju socijalnog osiguranja implicirali pokrivanje svih rizika. Nakon donošenja Zakona o zaštiti države, tzv. Obznane, radnička klasa trpi velike gubitke ali istovremeno popularnost socijalističkih ideja ne jenjava. Štaviše, one u ilegali još više dobijaju na snazi. Nakon Obznane je sprovođenje zakona imalo za cilj da smiri strasti u narodu i privremeno odloži oružanu pobunu.

Zakon o osiguranju radnika iz 1922. godine je počivao na sledećim principima:

- 1) Obavezno osiguranje – ne zavisi od volje radnika i parcijalnih akcija preduzeća, već od zakona koji obavezuje svako preduzeće na osiguranje lica koja stupaju u radni odnos.
- 2) Pokriveni svi rizici – gubitak sposobnosti za rad, bolest (gde je uključeno osiguranje u slučajevima trudnoće i porođaja), nesreće na poslu, iznemoglost, starost i smrt.
- 3) Sveobaveznost osiguranja – pored radnika, pod ovu obavezu su potpadali i učenici, vežbenici, učenici u radionicama javnih prosvetnih zavoda, nekvalifikovana lica, lica koja se bave najamnim radom od kuće, mornari, kućepaziteljke (ukoliko im je mesečna zarada u naturi i novcu viša od 200 dinara).
- 4) Obaveza osiguranja neovisna je o visini zarade (ovaj princip je upitan, pogotovo kada se radi o kućepaziteljicama).
- 5) Centralizacija osiguranja – vrhovno telo zaduženo za sprovođenje osiguranja je formirano pod imenom Središnji ured za osiguranje radnika. On je imao me-

sne organe, okružne urede i privatno-društvene bolničke blagajne.

- 6) Osiguranje se temeljilo na principu samouprave – uredi su imali karakter autonomnih tela sa važećim paritetnim principom.
- 7) Doprinosi su se određivali na osnovu nadnice, a novčane potpore prema platnim razredima.
- 8) Sudovi radničkog osiguranja – vršili su funkciju rešavanja sporova nastalih kršenjem zakona o osiguranju radnika.
- 9) Dobrovoljno osiguranje – za ona lica koja su oslobođena obaveznog osiguranja i za lica koja su istupila sa posla koji ih je obavezivao na osiguranje.
- 10) U slučaju bolesti zakon je predviđao pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu i hranarinu (hranarina u trajanju od 52 nedelje u visini od 2/3 dnevne zarade).
- 11) U slučaju trudnoće i porođaja zakon je predviđao pravo na besplatnu lekarsku pomoć, pravo na novčanu pomoć i pripomoć za ishranu deteta (potpore su iznosile 3/5 nadnice dva meseca pre i posle porođaja).
- 12) U slučaju nesreće na poslu zakon je predviđao pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu i hranarinu, ali i na rentu u slučaju smanjene radne sposobnosti preko 10% (invalidnine su bile premale – u iznosu od 500 nedelja doprinosa dok je invalidska penzija iznosila 1/12 prosečnog godišnjeg doprinosa).
- 13) U slučaju iznemoglosti i starosti zakon je predviđao pravo na penziju.
- 14) U slučaju smrti zakon je predviđao pravo na pogrebninu, pravo na rentu deci preminulog i pravo na trogodišnju pomoć udovicama (Pešić, 1957a: 124-126).

Međutim, u praksi su odstupanja od osnovnih principa bila redovna pojava. Prvo, zakon nije uključio rizik od nezaposlenosti, a primena za slučajeve invalidnosti, starosti i smrti bila je odložena. Najveće kršenje osnovnog principa obaveznosti bilo je u tome što su, shodno zakonu, od obaveze osiguranja bili privremeno izuzeti poljoprivrednici i sluge u poljoprivredi, zatim lica koja su smeštena u popravnim domovima i zatvorima kao i lica koja obavljaju kućne poslove. Iako je zakon predvideo da će za te kategorije doneti posebne akte i statute, oni nisu nikada doneti a izuzeća su ostala stalna. Izuzimanja su se još više proširila tako da su čak i rudari izuzeti iz obaveznog osiguranja. Isto tako, nezakonito su izuzeti i radnici zaposleni u preduzećima javnih radova. Svi radnici koji su radili na državnim građevinama, putevima i mostovima pre donošenja Zakona o osiguranju radnika izuzeti su, jer su svi radovi bili projektovani pre donošenja samog zakona. Naravno, preduzi- mači su argumentovali kako u vreme projektovanja nisu mogli uključiti izdatke za doprinose po osnovu socijalnog osiguranja, te da bi, po tom osnovu, započeti radovi trebalo da budu prekinuti, ili da država pokrije razliku za doprinose. Iako je Središnji ured bio protiv takvih argumenata, ovi radnici koji su radili na najtežim poslovima ostali su izuzeti iz osiguranja čak i nakon 1925. godine.

Izuzimanje radnika iz osiguranja je bilo regulisano ne samo naredbama i uredbama Ministarstva socijalne politike, već i finansijskim zakonima. Odredbama Finansijskog zakona za godinu 1932/33. predviđeno je izuzimanje od obaveze osiguranja za sva lica koja rade kao dnevničari i honorarci. Za ove kategorije radništva obrazovan je posebni fond na osnovu Uredbe o potpornom fondu

pomoćnog osoblja države. Od 1934/35. godine obaveza izuzeća od socijalnog osiguranja sačekala je i putare, osoblje Crvenog krsta, radnike u Rečnoj plovidbi, itd. Osiguranje nije sprovedeno ni za sledeće kategorije radnika/ca: kućnu posluhu, dvorkinje, kelnerice i konobarice, sobarice, stručno osoblje u bolnicama i zdravstvenim ustanovama. Dakle, država je preuzela sveukupno upravljanje socijalnim osiguranjem te time potvrdila realnu činjenicu da je ona ta instanca u društvu koja je mnogo šira od zakona, jer je u stanju da menja zakone koje sama donosi onda kada to političke prilike zahtevaju.

Privredna kriza koja nastupa tridesetih godina XX veka donela je sa sobom i pad broj osiguranika, ali i pad nadnica. Prema podacima SUZOR-a (Središnji ured za osiguranje radnika) 1930. godine je bilo 631.181 osiguranika, dok je 1934. taj broj smanjen na 543.559. Do 1930. je finansijska situacija bila povoljna jer je samo u grani osiguranja za slučaj bolesti beležen kontinuirani poslovni višak.¹⁶ Međutim, nakon 1930. godine, situacija se znatno menja a prosečne nadnice beleže pad. Početkom 1930. godine prosečna nadnica je iznosila 26,56 dinara, dok je iste godine u aprilu mesecu prosečna nadnica iznosila 21,57 dinara. Do 1934. godine, nadnice beleže drastičan pad što je dovelo i do smanjenja prihoda Središnjeg ureda za preko 110 miliona dinara. Već 1931. godine deficit Središnjeg ureda beleži cifru od 31 miliona dinara. Slična je bila situacija i sa osiguranjem za slučaj nesreće na poslu. Kako bi se spre-

¹⁶ Za 1922/23. višak je iznosio 21,10%, 1924. – 2,47%, 1925. – 3,54%, 1926. – 5,28%, 1927. – 0,23%, 1928. – 8,83%, 1929. – 4,25%. Vidi više u: *Petnaest godina Središnjeg ureda za osiguranje radnika 1922-1937*. Zagreb: SUZOR. 1938. str. 105.

čilo odlivanje prihoda, vlasti su povećale stopu doprinosa sa 5% na 6%. Ovom merom se samo privremeno uspelo umanjiti postojeći deficit (1926. je deficit u ovoj grani iznosio 28 miliona dinara) da bi se 1929. godine ponovo pojavio u iznosu od 14.717.965 dinara (Pešić, 1957a: 141-142). Zbog porasta deficita vlast je 1933. godine ponovo povećala stopu doprinosa na 7%. Godine 1936. vlast ponovo diže stopu doprinosa na 8% što je pozitivno uticalo na stanje godišnjeg bilansa SUZOR-a. Štaviše, krajem iste godine zabeležen je suficit od 2.673.002 dinara. Na prihodnu i rashodnu stranu takode je uticalo i to što se odlagalo osiguranje za slučajeve iznemoglosti, starosti i smrti.¹⁷ Uskraćivanjem invalidnine i penzije vlasti su dodatno uticale na povećanje stope eksploatacije tako što su stare ljude i invalide zapošljavali uprkos njihovoj nesposobnosti za rad. To je uticalo da se broj bolesnih lica povećava, a bolesnički troškovi, troškovi lekova i hranarine preliju na osiguranje za slučaj bolesti (Pešić, 1957a: 149).

Sve do početka Drugog svetskog rata situacija u pogledu socijalnog osiguranja je bila obeležena različitim disfunkcijama koje su negativno uticale na fond živog društvenog rada – prevelika eksploatacija, niske zarade, pad prihoda penzijskih fondova, antisocijalne i selektivne državne intervencije (kršenje principa univerzalnosti i obaveznosti socijalnog osiguranja od strane države), razgrabljivanje imovine SUZOR-a od strane domaće izdajnič-

¹⁷ Takode je uticalo i to što su SUZOR-u smanjene državne subvencije u više navrata (1927. godine sa milion dinara na 300.000 dinara; 1928. godine sa 300 hiljada na 250 hiljada dinara; 1929. godine sa 250 hiljada na 50 hiljada dinara) (Pešić, 1957a: 146-149).

ke vlasti i okupatora,¹⁸ spoljni pritisci i loša spoljna politika, gušenje radničkih borbi od strane represivne politike vlade, itd. Sve ove negativne tendencije su kulminirale sa Drugim svetskim ratom, kada su radničke borbe izašle iz fabrika kao svojih lokalnih prostora i počele se voditi na širem planu težeći da reteritorijalizuju narodnu borbu i da joj daju suštinski socijalistički predznak.

3. Socijalno osiguranje nakon II svetskog rata

Narodna revolucija, koja se odigrala tokom Drugog svetskog rata, je u pogledu socijalnog osiguranja otvorila prostor za širu pokrivenost, a ono više nije bilo samo stvar radničke borbe za bolje uslove rada već celokupne narodne vlasti u društvu u kojem radnička klasa predstavlja centralnu instancu. Socijalno osiguranje je predstavljalo jedno od osnovnih prava radnog čoveka i kao takvo imalo je svoje mesto i u Ustavu FNRJ. Kako su ratna razaranja ostavila katastrofalne posledice na celokupnu privredu zemlje, socijalno osiguranje nije odmah moglo biti realizovano u obimu koji je potreban jer za to nisu postojale materijalne mogućnosti.

¹⁸ Godine 1942. i 1943. održane su konferencije u Berlinu i Budimpešti na kojima se vršila podela imovine socijalnog osiguranja između domaće vlasti i okupatora. Ratna šteta socijalnog osiguranja iznosila je, po procenama Đura Špoljarića, negde oko 3,2 milijarde dinara. Da nije bilo okupacije, imovina socijalnog osiguranja bi narasla, prema proceni istog autora, do 4 milijarde dinara. Vidi više u: Špoljarić, Đuro. 1948. *O starom i novom osiguranju*. u: *Vjesnik rada*, br. 6. Zagreb. str. 8.

Pošto je za vreme okupacije rascepkana teritorijalna uprava¹⁹ odražavala haotično stanje u pogledu socijalnog osiguranja, nakon oslobođenja je trebalo preduzeti određene korake u pravcu unifikacije sistema nosioca socijalnog osiguranja. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) je 1945. godine doneo odluku po kojoj se sve institucije socijalnog osiguranja (uredi za osiguranje radnika, bratinske blagajne, blagajne za osiguranje nameštenika javnih i privatnih železničkih i brodarskih preduzeća, itd.) moraju staviti pod vrhovni državni nadzor Povereništva za socijalnu politiku NKOJ-a. Na taj način je sprovedena materijalno pravna unifikacija socijalnog osiguranja sa težnjom da se uspostavi izjednačavanje socijalnih doprinosa i socijalnih davanja. Međutim, iako je odlukom iz 1945. godine normativno određeno ovo izjednačavanje, u praksi je situacija bila znatno složenija. Naime, već je 1944. godine doneta odluka o platnim razredima (osnovicama osiguranja) za različite kategorije radnika/ca: posebno za službenike/ce, posebno za rudare i posebno za ostale radnike/ce. Za službenike je važno da se shodno Odluci o određivanju platnih razreda o penzionom osiguranju službenika doprinos jednako deli između službenika i poslodavca. Na osnovu Odluke o određivanju platnih razreda u radničkom osiguranju, za prva 3 razreda su troškove doprinosa snosili isključivo poslodavci dok su za ostale razrede doprinosi plaćani po pola – pola poslodavac, pola radnik/ca (Pešić, 1957b: 3). Jedino je za slučajeve nesreće na poslu doprinose u celosti pokrивao poslodavac. Tek su naredbama iz 1945.

¹⁹ Severni deo Slovenije, čitava Srbija, Banat, Srem i BiH bili su pripojeni Nemačkoj, a južni deo Slovenije, zajedno sa Dalmacijom i Primorjem i Crnom Gorom Italiji, dok su Baranja i Bačka pripojeni Mađarskoj, a Makedonija Bugarskoj.

godine uvedene jedinstvene doprinosne stope (7% za slučajevne bolesti, 3% za slučajevne nesreće, 9% za penziono osiguranje i 1% za slučajevne nezaposlenosti) što je predstavljalo progresivnu tendenciju ka stvarnoj unifikaciji i centralizaciji osiguranja. Ovim naredbama je obaveza poslodavca za uplatu doprinosa kod penzionog osiguranja (iznemoglost, starost i smrt) povećana sa polovine na dve trećine iznosa (Pešić, 1957b: 4). NKOJ je 1945. godine, u cilju poboljšanja sistema socijalnog osiguranja, doneo odluku (*Službeni list DFJ*, br. 9/45) o privremenoj pomoći licima koja primaju potpore kod ureda za osiguranje radnika. Davanje privremene pomoći predstavljalo je dodatak na zakonske iznose penzija gde je određeno da ukupni iznos penzije, zajedno sa privremenom potporom, ne sme mesečno biti veći od 6.000 dinara. Iste godine su potpore proširene i na invalidske pomoći kao i na penzije rudara. Takođe, doneta je i Uredba o mirovanju rokova za sticanje ili gubitak prava i za podnošenje pravnih lekova u socijalnom osiguranju (*Službeni list DFJ*, br. 70/45) koja je imala za cilj da zaštiti od zastare one osiguranike (i članove njihovih porodica) koji nisu uspeli da ostvare socijalna prava zbog ratnih okolnosti (internacija, deportacija, prinudni rad, itd). Jedan od bitnijih propisa koji je donesen nakon Drugog svetskog rata je i Pravilnik o dodeljivanju penzija starim i iznemoglim radnicima i nameštenicima iz sredstava Središnjeg zavoda za socijalno osiguranje. Pošto je veliki broj lica koja su bila u radnom odnosu u međuratnoj Jugoslaviji ostao bez socijalnog osiguranja i penzija iz razloga prolongiranja sprovođenja socijalnog osiguranja, ovim pravilnikom se želela obuhvatiti i ta kategorija lica priznavanjem prava na penziju. Sva lica koja su nakon 1925. godine bila u radnom odnosu a

koji su 1945. napunili 65 godina (za žene 60 godina) stekla su pravo na starosnu penziju.

Ipak, nakon oslobođenja su postojale i negativne karakteristike u funkcionisanju socijalnog osiguranja. Jedna od ključnih funkcionalnih slabosti bila je povezana sa koegzistencijom različitih propisa. Zakonom o sprovođenju socijalnog osiguranja iz 1945. godine nisu se izmjenile dotadašnje karakteristike ovog sistema, a odluke AVNOJ-a iz iste godine nisu proglasile nevažećim međuratno socijalno zakonodavstvo. Tako je nastavljena praksa uspostavljanja centralnog nosioca osiguranja (sa sedištem u Zagrebu), ali se osiguranje sprovodilo po različitim propisima (opšte radničko osiguranje, saobraćajno, železničko, privatno-nameštениčko, itd). Ovakvo formalno reorganizovanje nije sadržajno objedinilo socijalno osiguranje jer nije izvršena stvarna materijalno-pravna unifikacija putem izjednačenja prava i obaveza radničke klase prema zakonu koji uređuje oblast socijalnog osiguranja. Materijalno-pravna unifikacija bi značila da je radnička klasa realno jednaka pred zakonom u pogledu prava i obaveza prema socijalnom osiguranju što odmah nakon oslobođenja nije bio slučaj.

Ovu teškoću je posleratna država imala u vidu jer je već 1946. godine donet Zakon o socijalnom osiguranju radnika, nameštenika i službenika (*Službeni list FNRJ*, br. 65/46) koji je počeo sa primenom 1947. godine. Ovim zakonom su obuhvaćene sve grane socijalnog osiguranja i samim tim, sve kategorije zaposlenih lica bez obzira na vrstu rada. Pošto je osnovan Državni zavod za socijalno osiguranje nosilac socijalnog osiguranja postala je država. Kao ustanova od opštedržavnog značaja, socijalno osiguranje je

u tom smislu postavljeno na novim organizacionim osnovama. Poput državnih preduzeća, organizovanje i upravljanje socijalnim osiguranjem sastojalo se od *funkcionalnog* rukovodstva (koje je bilo u direktnoj nadležnosti ministra rada FNRJ), i *operativnog* rukovodstva (koje je bilo zaduženo za poslovanje i sprovođenje socijalnog osiguranja i kao takvo povereno Državnom zavodu za socijalno osiguranje koje je imalo status pravnog lica). Operativno rukovodstvo je bilo zaduženo i za finansijske poslove, praćenje i izradu statistika kao i za kontrolu sprovođenja osiguranja, dok su konkretni poslovi sprovođenja osiguranja preneti na filijale i ekspoziture Državnog zavoda za socijalno osiguranje. Visina doprinosa uređena je Uredbom o visini doprinosa za socijalno osiguranje za sve kategorije osiguranika (*Službeni list FNRJ*, br. 105/46) po kojoj je predviđeno odvajanje u iznosu od 28% od ukupne zarade osiguranih lica.²⁰

Pošto je država preuzela na sebe sve obaveze iz sfere socijalnih prava, tako je i finansijski sistem institucija socijalnog osiguranja morao pretrpeti znatne promene. Socijalno osiguranje je u potpunosti bilo uključeno u opšte-državni finansijski sistem, a sredstva za pokriće rashoda obezbeđivala su se u saveznom budžetu (opšti državni fond akumulacije). Na taj način je zasebna imovina socijalnog

²⁰ Od toga je za osiguranje u slučajevima bolesti, trudnoće i porođaja odvajano 6% zarade, za osiguranje u slučaju nesreće na poslu 2,7%, za slučajeve iznemoglosti, starosti i smrti 12%, a na ostale socijalne doprinose uključujući dodatak za decu radnika/ca i nameštenika/ca 6%, za službu posredovanja rada 1% i za radnička odmarališta 0,3%. Ova Uredba je predviđala i da od ukupnih doprinosa poslodavci (preduzeća) plaćaju znatno veći deo u iznosu od 20,7% dok su radnici plaćali svega 7,3% (Pešić, 1957b: 9).

osiguranja²¹ prestala biti izvor za socijalna davanja jer su doprinosi prestali funkcionisati kao samostalni prihodi iz kojih su se formirali fondovi socijalnog osiguranja. Oni su predstavljali samo sredstva kojim su se pokrivali tekući rashodi dok se ostatak obračunavao i uplaćivao u budžet. Pošto novi zakon nije privilegovao određene profesije, jedina razlika koju je uveo jeste diferenciranje na osnovu principa: za više rada i težeg rada, veća su i prava iz socijalnog osiguranja. Ovo znači da je napušten princip čistog osiguranja, tj. vrednovanje prava isključivo prema izvršenim uplatama. Progresivne tendencije u novom zakonu su se ogledale i u tome što je poboljšan sistem starosnih penzija. Tako je granica za ispunjavanje uslova za starosnu penziju smanjena sa 70 godina na 65 godina starosti za muškarce, a za žene sa 60 na 55 godina. Takođe, doneti su i posebni propisi kojima se socijalno osiguranje proširilo i na izvesne kategorije nezaposlenih lica koje nisu bile predviđene zakonom. Obavezno socijalno osiguranje je bilo obezbeđeno za zanatlije, članove proizvodnih i prerađivačkih zadruga, za članove sreskih, gradskih i viših izvršnih odbora narodnih odbora (kojima je rad u odborima isključivo zanimanje), kao i za članove ribarsko-proizvođačkih zadruga. Delimično osiguranje (elementi socijalnog osiguranja poput zaštita od nesreće na poslu, zdravstvena zaštita, bolest, itd.) je bilo obezbeđeno za učenike privredno-stručnih škola, za polaznike privredno-stručnih kurseva, kao i za brigadire.

Pored progresivnih tendencija, takođe su postojale i zakonske praznine koje su se ticale statusa državnih službenika i poljoprivrednika. Oni su ostali izvan opšteg siste-

²¹ Zasebna imovina znači da penzijski sistem nije bio deo budžetskog sistema i da je bio izuzet iz državne svojine.

ma socijalnog osiguranja, kako u pogledu zdravstvene zaštite, tako i u pogledu penzija. Kada se radilo o penzijama, za državne službenike je važila Uredba o penzionisanju državnih službenika (*Službeni list FNRJ*, br. 86/45) koja je ovoj kategoriji lica davala izvesne prednosti. Primera radi, u slučaju banjskog lečenja, običan radnik je imao potporu za dnevne sitne troškove (ili, u slučaju da ima bračnog druga dobijao/la je potporu za izdržavanje porodice), dok je državni službenik imao svoju punu zaradu.

Bez obzira na progresivne elemente zakona iz 1946. godine, jedna zemlja koja je izvršila socijalističku revoluciju nije mogla dopustiti opstajanje izvesnih elemenata iz starog sistema koji su privilegovali određene profesije i pojedince. Takva koegzistencija je naprosto smetala, a socijalno osiguranje se nije dalje moglo razvijati u skladu sa razvojem društveno-ekonomskog života u socijalističkoj Jugoslaviji. Zato je Zakon o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica iz 1950. godine doneo potpuno izjednačenje radnika i službenika u svim pravima iz socijalnog osiguranja. Ovo izjednačenje nije značilo da su prava službenika smanjena i time izjednačena sa radničkim pravima iz sfere socijalnog osiguranja, već to da su prava radnika podignuta na nivo koji su do tada uživali službenici. Organizacioni okvir je bio tako uređen da više nisu postojale zasebne ustanove za sprovođenje socijalnog osiguranja, već su ove službe bilo pripojene resoru socijalnog staranja. Ovim zakonom je pitanje uplate doprinosa rešeno na način da je država iz opšteg fonda akumulacije pokrivala socijalne usluge, a radničke zarade uopšte nisu bile opterećivane doprinosima, tj. nije postojalo individualno plaćanje doprinosa od strane osiguranika. Isuviše veli-

ko naglašavanje uloge države u pogledu socijalnog osiguranja je u tadašnjoj javnosti stvorilo predstavu da radnici socijalno osiguranje dobijaju od države besplatno.²² Ovim zakonom su bila obuhvaćena i lica koja obavljaju važne javne funkcije poput lica u predstavničkim organima i društvenim organizacijama (predsednici, sekretari, članovi vlade, članovi narodnih odbora, članovi Sindikata, članice AFŽ-a, itd).

Takođe, zakon iz 1950. godine je rešio pitanje koje prethodni zakon nije rešio, a ticalo se „osiguranog vremena”, tj. vremena za koje su se plaćali doprinosi. Napuštanje kriterijuma „osiguranog vremena” značilo je da se u radni staž uračunava svo vreme koje je osiguranik proveo u radnom odnosu bez razlike da li je i kakav bio taj radni odnos, da li je uopšte postojalo socijalno osiguranje, itd. U staž se uračunavalo i vreme provedeno u ratu, zarobljeništvu, internaciji ili revolucionarnom radu. Sa zakonom iz 1950. godine kriterijumi za odlazak u penziju bili su: za starosnu punu penziju potrebno je 35 godina staža za muškarce i 30 godina za žene; za nepotpunu penziju je bilo potrebno ispuniti uslov od 65 godina starosti za muškarce i 55 za žene,

²² U jugoslovenskom je časopisu za društvena pitanja *Naša stvarnost* 1953. godine pokrenuta diskusija u kojoj je jedan od glavnih aktera bio i Milentije Popović i koja se ticala socijalne politike i samoupravljanja. Diskusija je odražavala probleme administrativnog centralizma i uloge radničke klase u socijalističkoj državi. U duhu administrativnog centralizma, upravljanje socijalnim osiguranjem sastojalo se u direktnim fiskalnim zahvatima u preduzeća od strane države te njihovo transferisanje u centralne organe kako bi se odatle vršila socijalna „davanja”. Izraz „davanje” je u izvesnom smislu provocirao radničku klasu jer nije odražavao suštinu realnih društvenih odnosa te je implicitno činio nevidljivim stvarne nosioce društvenog razvoja. U tom smislu Popović i kaže da „Nema radnicima šta da se daje, jer to što se daje – njihovo je.” Vidi više u: *Socijalna politika i samoupravljanje*. u: *Naša stvarnost*, br. 5. Beograd. 1953. str.109

plus najmanje 15 godina radnog staža; za porodičnu penziju udovice je uslov ili 45 godina života u trenutku smrti muža, ili potpuna i trajna nesposobnost za rad u času smrti osiguranika, ili ako ima dete do 7 godina života; za udovca je uslov ili 60 godina života u času smrti žene, ili potpuna nesposobnost za rad pod uslovom da je izdržavan od strane žene; za decu je bezuslovno do 17 godina, a do 24 godina ukoliko se školuju (Pešić, 1957b: 15).

Još jedna od progresivnih stvari koje su predviđene ovim zakonom jeste i učešće sindikata u kontroli nadležnih organa koji su zaduženi za poslove sprovođenja socijalnog osiguranja. Takođe, Centralni odbor Saveza sindikata Jugoslavije imao je zakonsku obavezu davanja mišljenja u pogledu procedura socijalnog osiguranja, vršenja nadzora i učestvovanja u izradi propisa u oblasti socijalnog osiguranja. Ovim zakonom se, u stvari, po prvi put u istoriji jugoslovenskog socijalnog osiguranja sindikatima omogućava da vrše funkcije u upravnim strukturama socijalnog osiguranja.

Međutim, zakon iz 1950. godine je pored uspostavljanja širine socijalnih prava, imao i tu osobinu da nije pratio realan ekonomski razvoj zemlje. Tačnije, širina prava koja je obezbeđivao nisu odgovarala dostignutom ekonomskom razvoju zemlje kao ni odnosu u kojem dostignuta prava odgovaraju društvenom položaju i doprinosu koji osiguranik daje društvu. U izvesnom smislu ove realne protivrečnosti su anticipirale samoupravnu fazu jugoslovenskog socijalizma jer se već 1951. godine počinje zakonski sprovođiti upravljačka politika u privrednim preduzećima. Preduzeća su iz državnog vlasništva prešla u društveno vlasništvo, te su kao takva data na upravljanje radništvu

i radničkim organizacijama. Gradualna transformacija u samoupravni sistem na svim područjima društvenog života ostavila je socijalno osiguranje i njegove dominantne administrativne metode da koegzistiraju sa novim sistemom.²³

Novi društveni odnosi zahtevali su i promene u sistemu socijalnog osiguranja. Tako je već 1952. godine doneta Uredba o doprinosu za socijalno osiguranje (*Službeni list FNRJ*, br. 18/52) u kojoj i dalje ne postoji individualni doprinos, ali zato postoji jedinstveni kolektivni doprinos na teritoriji FNRJ (koji plaćaju preduzeća, državni organi, ustanove, zadruge, privatni poslodavci, itd). Stopa ovog doprinosa koji ulazi u sastav društvenog doprinosa, i koji plaćaju privredne organizacije, iznosi 45% od platnog fonda radnika. Iste godine donosi se i Uredba o osnivanju zavoda za socijalno osiguranje (*Službeni list FNRJ*, br. 30/52) kojom je osnovan jedinstveni Savezni fond socijalnog osiguranja. Primarna raspodela sredstava fonda bila je zakonski uređena Uredbom o finansiranju socijalnog osiguranja (*Službeni list FNRJ*, br. 54/53) iz 1953. godine. Raspodela sredstava je bila u nadležnosti ministra finansija FNRJ dok su Skupštine zavoda za socijalno osiguranje narodnih republika imale zadatak da sredstva raspodele na republički fond i na fondove pojedinih sreskih zavoda za socijalno osiguranje. Iz republičkog fonda su se finansirala dugoročna davanja i dečji dodaci, a iz lokalnih krat-

²³ Administrativno-centralistički metodi karakteristični za državnu fazu socijalizma su i kasnije predstavljali prepreku samoupravljanju. Iako je samoupravljanje bilo zvanično usvojeno kao dominantni pravac socijalizma u Jugoslaviji, birokratske i tehnomenažerske strukture su često predstavljale branu procesima ekonomske demokratizacije koji su inicirani samoupravljanjem.

koročna davanja poput materijalnih obezbeđenja usred bolesti i trenutne nesposobnosti za rad, obezbeđenje za vreme i posle trudnoće, za starosne penzije prve godine nakon penzionisanja, itd. Ova uredba je omogućila republičkim skupštinama da kod Republičkog zavoda obrazuju fondove iz kojih bi se eventualna dopunska sredstva mogla koristiti za potrebe pokrivanja prevelikih rashoda. Raspodela sredstava između zavoda za socijalno osiguranje sreza (grada) i republičkog zavoda bila je uređena republičkim društvenim planom. Ukoliko bi došlo do odstupanja od plana, tj. ako se rashodi lokalnog fonda ne bi mogli pokriti sredstvima iz pripadajuće kvote redovnih doprinosa, onda je sreski narodni odbor u obavezi da obezbedi lokalnom fondu potrebna dopunska sredstva. Ova sredstva su se mogla nadomestiti bilo kao dotacija iz lokalnog budžeta bilo uvođenjem dodatnog doprinosa za sve obaveznike u srezu. Međutim, dopunski doprinosi nisu uticali na troškove proizvodnje privrednih organizacija već su oni činili samo deo dobiti koja preostaje po odbitku saveznog i republičkog poreza.

Jedan od nedostataka ovakvog sistema finansiranja bio je taj što nije mogao pratiti novi Zakon o zdravstvenom osiguranju, te je 1955. godine doneta nova uredba po kojoj se uvodi namenski princip u finansiranju socijalnog osiguranja. Po ovoj uredbi predviđeno je formiranje tri različita fonda: za zdravstveno osiguranje, za invalidsko-penziono osiguranje i za osiguranje u slučaju nezaposlenosti. Naime, lokalni fondovi su Uredbom iz 1953. godine bili potpuno odvojeni i nepovezani. Pošto je realno postojao problem obezbeđenja dopunskih sredstava za pokrivanje ekscesivnih rashoda kod većeg broja deficitarnih zavoda, a viškovi

kod ostalih zavoda se nisu mogli preusmeriti u deficitarne zavode, problem se često rešavao uvođenjem dopunskih doprinosa. Ono što je lančano stvaralo dalje probleme odnosilo se na činjenicu da su narodni odbori stavljeni u nezavidan položaj jer su morali pokrivati deficite lokalnih fondova socijalnog osiguranja i u slučajevima kada su sredstva već raspodeljena i alocirana za druge potrebe. Zato su, kao odgovor na ovaj problem, 1955. godine uspostavljeni fondovi za reosiguranje pri republičkim zavodima. Na taj način su se budžeti lokalnih zajednica, kao i republički budžeti, oslobodili obaveze pokrivanja deficita u fondovima socijalnog osiguranja. Jedna od specifičnosti iz 1955. godine je bila i uvođenje posebnih stopa doprinosa. Ovo je značilo da je bilo moguće određenim obveznicima odrediti više ili niže stope doprinosa spram jedinstvene opšte stope doprinosa. Povišenje stope se vršilo u slučajevima kada su premašeni rashodi u smislu prevelikih izostanka sa posla, dok se smanjenje stope vršilo u slučajevima kada su stvarni rashodi u smislu izostanaka sa posla bili niži od određene opšte stope. U tim slučajevima se ustvari radilo o premiranju osiguranika. Posebne stope doprinosa su važile za sva preduzeća koja su imala više od 50 zaposlenih i bile su organizovane na granskom principu. Smisao ove mere se sastojao u tome da se „poveže interes preduzeća odnosno njegovog radnog kolektiva sa interesom organa socijalnog osiguranja i zdravstvene službe na analizi i otklanjanju uzroka, koji dovode do povećanja opterećenja fondova iznad proseka odnosno na održanju i unapređenju uslova koji obezbeđuju smanjenje opterećenja ispod proseka” (Hero, 1955: 31).

Stvaranje fondova za reosiguranje je donekle rešilo probleme deficitarnih zavoda, ali je i dalje pitanje konsolidacije socijalnog osiguranja bilo otvoreno. Nakon 1952. godine, osnivanjem Saveznog zavoda nije izvršena centralizacija socijalnog osiguranja već neophodno objedinjavanje službe. Savezni zavod je imao funkcije koje je vršio resorni organ Savezne državne uprave, dok su lokalni i republički zavodi zapravo vršili funkcije upravljanja socijalnim osiguranjem u ime društvene zajednice. Međutim, sa Uredbom iz 1955. godine, izvršena je podela između upravnih i samoupravnih funkcija, tačnije, izvršena je podela rada između upravnih i društvenih organa. Prva faza samoupravljanja je za društvene organe samoupravljanja značila i vršenje niza upravljačkih funkcija i nadležnosti. Tako su izvršni odbori imali u okviru svoje nadležnosti poslove konkretnih prava osiguranika (utvrđivanje radnog staža, odlučivanje o banjskom lečenju, itd.). Posao donošenja konkretnih akata vezanih za lična prava iz sfere socijalnog osiguranja postao je osnovni posao izvršnih odbora što je vodilo ka tome da se zanemaruju razmatranja osnovnih problema službe socijalnog osiguranja. Na taj način se i samouprava razvodnjavala, a realni problemi socijalnog osiguranja nagomilavali. Stoga je Uredbom iz 1955. godine posao donošenja akata iz domena ličnih prava osiguranika prenesen na direktore zavoda, te je uvedena podela rada između samoupravnih i upravnih funkcija – izvršni odbori su od 1955. predstavljali društveno-političke organe zadužene za donošenje opštih akata u pogledu celokupnog socijalnog osiguranja, dok su direktori dobili funkcije rešavanja individualnih prava osiguranika.

Kada se radi o izmenama penzijskog osiguranja, Zakonom o socijalnom osiguranju iz 1952. godine, napravljene su izmene prilikom računanja osnovica penzija. Do tada je važio sistem određivanja penzijskih osnovica na osnovu visine zarade tokom radnog veka, da bi se sa ovim zakonom kao objektivniji kriterijum uzela stručna sprema i radni staž. Zarada je ovim zakonom počela služiti kao korektiv navedenih kriterijuma. Naravno, ovakav kriterijum podložan je kritici jer na određivanje penzija ne utiče data konjunktura koja se odražava kroz dinamiku plata. No, kako bi se organizovale penzijske osnovice bilo je potrebno uvesti i penzijske razrede za svaku pojedinačno utvrđenu penzijsku osnovicu. Za radnike i službenike u privredi važile su 4 kategorije stručnosti: nekvalifikovani, polukvalifikovani, kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici/ce. Za svaku kategoriju stručnosti bilo je od 4 do 6 penzijska razreda. Slična je organizacija određivanja penzija važila i za državne službenike. Uredba iz 1952. godine ipak nije proizvoljno određivala penzijske osnove i razrede, već je uzimala u obzir odnos prosečnih plata po ondašnjem platnom sistemu. Osiguranik/ca je na osnovu stručne sprema i staža razvrstan/a u određeni penzijski razred, te dobija penzijsku osnovicu koja odgovara, shodno društvenom merilu, njegovom/njenom radnom doprinosu. Međutim, zarada je imala i ulogu korektiva u ustanovljenim penzijskim razredima. Ako je radno lice u poslednje tri godine ostvarivalo zaradu u iznosu višem za 20% od iznosa penzijskog osnova koji mu pripada na osnovu staža i stručnosti, onda se ono neposredno razvrstava u viši penzijski razred te se, shodno tome, vrši i korekcija. Tako muškarci sa 35 godina staža i žene sa 30 godina staža postižu punu penziju

u visini iznosa osnova u okviru svog penzijskog razreda. Za nepune godine staža šema je sledeća: za 15 godina staža stiće se pravo na 50% od penzijske osnovice, a sa svakom sledećom godinom se penzija povećava za 2% (za muškarce), odnosno, 3% (za žene). Uredbom iz 1952. godine se obezbeđuje i zaštita minimalnih penzija - ličnih u iznosu od 4.500 dinara, a porodičnih 3.500 dinara (prosečna plata je tada iznosila oko 8.000 dinara).

Već sredinom pedesetih ekonomske okolnosti se menjaju, a linerna zaštita, odnosno obezbeđenje prava na minimalnu penziju, nije uzimala u obzir nesklad između seoskog i gradskog stanovništva. Zato se 1956. godine donosi posebna uredba koja postojeću iz 1952. godine koriguje u pogledu minimalnih penzija. Ovom uredbom je minimalna penzija razdvojena na dva dela: na zakonsku penziju čiji se iznos uređuje opštim propisima i na poseban zaštitni dodatak koji je stavljen u zavisnost od ukupnih prihoda penzionera.²⁴ Takođe, ovom uredbom su korigovane stavke iz Zakona o socijalnom osiguranju iz 1950. godine, koje se tiču statusa penzionera koji pored uživanja penzije osniva i radni odnos. Već je Uredbom iz 1953. godine penzioneru/ki koji uživaju ličnu penziju, a pritom imaju zasnovan radni odnos, zakonski obustavljeno dobijanje penzije sve dok traje radni odnos. Ukoliko se pak penzionisana lica zaposle sa nepotpunim radnim vremenom, a imaju platu koja prelazi dve trećine penzije (ako je preko 6.000 dinara mesečno), njima se takođe penzija obustavlja. Svakako, za sve one

²⁴ Zaštitni dodatak pripada penzionerima čija se domaćinstva ne zadužuju porezom na dohodak, ili se pak zadužuju osnovnim porezom na dohodak od poljoprivrede do 50 dinara godišnje po članu domaćinstva.

koji su se i pored penzionisanja odlučili da rade, dodatni staž se uzimao u obzir shodno sistemu penzijskih razreda.

Jedna od stvari koja je interesantna u kontekstu FNRJ odnosi se na omogućavanje uzajamnog pomaganja na čisto privatnoj osnovi za lica samostalnih profesija. Godine 1956. Savezno izvršno veće donosi Uredbu o fondovima za uzajamno pomaganje (*Službeni glasnik FNRJ*, br. 15/56) koja je imala za cilj da omogući usklađivanje poslovanja ovih fondova sa osnovnim principima društvenog uređenja FNRJ. Ovi fondovi su bili povezani sa opštim sistemom socijalnog osiguranja uključujući nadzor koji je vršio stalni predstavnik sreskog zavoda za socijalno osiguranje i čije je mesto bilo obavezno u upravnim odborima. Takođe, oni posluju izvan sistema opšteg socijalnog osiguranja, te članstvo u fondu ne utiče na prava koja osiguranci imaju u sistemu opšteg socijalnog osiguranja. Fondove po zakonu mogu osnivati i lica koja su osigurana po osnovu opšteg osiguranja. Da bi se ovakav fond osnovao bilo je potrebno zadovoljiti kriterijume članstva i delatnosti socijalnog osiguranja (limit od 100 ljudi kako bi se omogućilo davanje jednokratne i kratkoročne pomoći, i limit od 300 ljudi u slučaju davanja dugoročne pomoći). Do kraja 1956. godine su iz 3 republike stigle prijave za formiranje ovakvih fondova, ukupno 12 prijava.²⁵

Krajem 1957. godine, postojala je rasprava u rukovodećim organima države o tome kakve tendencije postoje u penzionom osiguranju i koliko su one u skladu sa samoupravljanjem. Ako uzmemo u obzir da je postojalo, i da

²⁵ Iz NR Hrvatske je stigla prijava radi osnivanja Obrtničko nabavno-prodajne zadruge u Splitu, iz NR Srbije je stiglo 5 prijava i iz NR Slovenije 6 prijava (Pešić, 1957b: 52-53).

postoji i dalje, dvojno penzijsko osiguranje – potpuno osiguranje bazirano na stažu i nepotpuno bazirano na minimalnom broju godina potrebnim za penzionisanje – onda se da uočiti koegzistencija dva paralelna sistema. Jedan je Beveridžovog tipa koji počiva na univerzalnom obezbeđenju od starosti, a drugi Bizmarkovog tipa koji se odnosi na obavezan radni staž kao uslov za penziju.²⁶ Često se u ovim raspravama čulo da bi starosnu penziju za pune godine službe trebalo odbaciti, te ustanoviti jedinstvenu starosnu penziju koja bi uzimala u obzir društveno potrebnu granicu za priznavanje iznemoglosti. Bazični argument protiv starosne penzije ticao se prvenstveno činjenice da penzija ostvarena na osnovu punog radnog staža ne odgovara zatečenim društvenim potrebama jer za posledicu ima znatan priliv penzionera još uvek sposobnih za rad. Međutim, ono što je samoupravna linija neprestano isticala, i što je bio pravac kojim se socijalno osiguranje razvijalo narednih godina, jeste činjenica da radni staž u socijalističkom jugosloven-

²⁶ Bizmarkov model počiva na održanju *relativnog* životnog standarda penzionera, što znači da zaposleni, poslodavci i država učestvuju putem plaćanja doprinosa u sistemu međugeneracijske solidarnosti. Za razliku od Bizmarkovog sistema, Beveridžov model zasnovan je na socijalnom obezbeđenju i održanju *apsolutnog* životnog standarda penzionera. Ovaj model osmišljen je kako bi se redukovalo siromaštvo starih ljudi te obezbedili minimalni prihodi u starosti. Po pravilu, u okviru Beveridžovog modela osnovne penzije po osnovu prebivališta (dobijaju je sva lica u zemlji nakon propisane starosne granice) se finansiraju iz opštih poreza, dok u Bizmarkovom modelu finansiranje se vrši putem doprinosa. Nakon pedesetih godina XX veka, oba modela počinju da konvergiraju. U okviru Bizmarkovog modela uvedeni su neki elementi koji garantuju minimalne prihode u starosti. Primera radi, u nacionalnim državama u kojima dominira Bizmarkov sistem snižene su stope zamene koje su uticale na smanjivanje razlika između različitih profesija unutar penzijskog sistema. Takođe, Beveridžov sistem penzija je u ovom periodu uveo elemente koji uzimaju u obzir imovinsko stanje, tj. isplata penzija se vrši na osnovu kriterijuma visine prihoda penzionera tokom radnog veka.

skom društvu znači doprinos pojedinca društvenoj zajednici, te da prema principu raspodele prema radu treba urediti i sistem socijalnog osiguranja. „Ako bi se odbacila starosna penzija za pune godine radnog staža, i uspostavila samo penzija za iznemoglost, to bi značilo uspostavljanje jedne jedinstvene penzije za sve osiguranike, bez obzira koliko je koji osiguranik doprineo zajednici” (Pešić, 1957b: 97). Shodno tome da samoupravni privredni planovi nisu odražavali mogućnosti društvene zajednice da stvori blagostanje u pogledu zadovoljenja potreba svih članova, već su unutar robne privrede morali računati na svetske tržišne disfunkcije, princip raspodele prema radu je morao biti prenesen i na sferu socijalnog osiguranja.

Međutim, kriterijumi određivanja penzija prema stručnosti i stažu se ne mogu smatrati samoupravnim jer je veliki deo radnika/ca svoje penzije dobijao, ne na osnovu srazmerne vrednosti koje su društvu dali, već na osnovu formalnih kvalifikacija. Bez obzira na činjenicu da je penzijsko osiguranje bilo organizovano na nesamoupravnim osnovama, osnovni parametri su u poređenju sa ostalim zemljama, kada su penzije u pitanju, bili i više nego povoljni. Godine 1957. penziona davanja beleže učešće u BDP-u samo sa 3,1%, što je u odnosu na industrijski visokorazvijene zemlje bilo čak i nešto niže.²⁷ Tadašnja prosečna penzija je iznosila 65% od prosečne zarade, dok su par godina unazad zabeležene nešto manje oscilacije: 1954. i 1955. godine penzija je iznosila 58%, odnosno, 61,4% prosečne zarade. Ipak, bilo je potrebno ugraditi samoupravne principe u sve

²⁷ Učešće penzija u BDP-u V. Britanije je 1957. godino iznosilo 3.41%, u Švedskoj 3.39%, u Francuskoj 4.4% dok je u Austriji ovaj udeo iznosio 6.2%. (Pešić, 1957b: 98)

delove organizacije socijalnog osiguranja, a to je urađeno 1964. godine, nakon donošenja Ustava.

U Tezama za novi penzijski sistem iz 1964. godine²⁸ koriguju se dotadašnji zakonski uvedeni kriterijumi za određivanje penzijskih osnovica, ali i uvode još neki dodatni kriterijumi. Zakonom o penzijskom osiguranju iz 1957. godine uveden je sistem degresije²⁹ i plafonskih razreda kao i to da se za obračun penzije počinje uzimati prosek ličnih dohodaka u poslednjoj godini (poslednjih 12 meseci u radnom odnosu). Odatle je proizišao problem adekvatnog merila doprinosa pojedinca jer se često dešavalo da se lična primanja u poslednjih 12 meseci nameštaju i na taj način krivotvore realni doprinosi zajednici. Time je bila izgubljena „(...) veza između perioda aktivnog rada u toku koga je osiguranik stvarao dohodak i isplaćivao doprinose u fondove socijalnog osiguranja za svoju buduću penziju i osnova za određivanje samog iznosa (visine) penzije” (Džunov, 1964: 82). Zato je prva stvar koju je Zakon o penzijskom osiguranju iz 1964. godine uradio jeste to da je stvorio preduslove za uspostavljanje međuzavisnosti prava i obaveza prema fondovima penzijskog osiguranja. U tom smislu je pravo na penziju utemeljeno na principu zavisnosti i trajanja ulaganja u fond, s obzirom na to da se tu radi o merilu

²⁸ Teze za novi penzijski sistem pisao je Savezni sekretar za rad Rista Džunov sa svojim saradnicima te ih je 1963-64. godine predao na razmatranje Saveznoj Skupštini SFRJ.

²⁹ Sistem degresije znači da postoji zakonski propisana stopa doprinosa, sa opadajućim osnovicama koje se određuju shodno penzijskim razredima. Na primer, procenat od ličnog dohotka koji ulazi u penzijski osnov kreće se od 78% u XX penzijskom razredu gde su lični dohoci do 11.450 dinara, do 68.5% u I penzijskom razredu, koji obuhvata sve lične dohotke iznad 53.900 dinara. Procenat opada sve do 63% za lične dohotke preko 140.000 dinara i koji pripadaju I-a razredu.

količine i vrednosti radnog doprinosa zajednici. Dakle, ne više prema merilu kvalifikacija i staža prilikom određivanja penzijskih osnovica, već njihovim uspostavljanjem u jedinstvenoj proporciji prema ličnim dohocima. Osnovice za penzije su se po novom zakonu utvrđivale u skali od 40 do 50 osnovica. Grupe osnovica odgovarale su grupama ličnih dohodaka tako da su osiguranici koji imaju približne lične dohotke osigurani na istu osnovicu. Svaka osnovica čini 85% od srednjeg iznosa ličnog dohotka unutar odgovarajuće grupe. Osiguranici su se raspoređivali na godišnjem nivou u odgovarajuće osnovice osiguranja na osnovu proseka ličnog dohotka osiguranika ostvarenog u prethodnoj godini, a određena osnovica važi godinu dana unapred, bez obzira na promene koje se događaju u visini ličnog dohotka te godine. Osnovice su se usklađivale (revalorizovale) sa opštim kretanjem ličnih dohodaka te se promena skale vršila onda kada visina ličnih dohodaka prekorači zakonski utvrđenu granicu. Na osnovu valorizacije osnovica, za određivanje penzija je zakonski propisano uzimanje proseka osnovica po kojima je osiguranik bio osiguran u poslednjih 5 godina. Zakon je dao čak i mogućnost da osiguranik/ca može zahtevati da mu/joj se umesto 5 poslednjih godina, za određivanje visine penzije uzme kontinuirani period od bilo kojih 10 godina u toku radnog veka.

Kada se radi o indeksaciji penzija, one su bile indeksirane troškovima života gde su odluke o indeksaciji donosile skupštine republičkih zajednica socijalnog osiguranja, svaka za svoje područje i u skladu sa kretanjima troškova života. Zakon je, takode, predviđao minimalni procenat porasta koji je obavezan za sve republike. U ovom zakonu je jasno ukazano na potrebu usaglašavanja opšteg pora-

sta produktivnosti rada i materijalne baze penzijskih fondova. Kako se sa novim zakonom želeo stvoriti prostor za stabilizaciju stopa doprinosa na relativno duže vremenske periode shodno društvenim planovima, tako je bilo uvedeno i stvaranje namenskih rezervi. U tom kontekstu bilo je potrebno obezbediti sredstva za valorizacione rezerve penzijskih fondova u cilju: 1) pokrivanja obaveza koje nastaju valorizacijom penzijskih osnovica aktivnih osiguranika prilikom njihovog penzionisanja (u vezi sa usklađivanjem skale osnovica sa kretanjem nominalnih ličnih dohodaka) i 2) valorizacije iznosa penzija kako se, zbog kontingenta, tako i visine penzija, ne bi morala povećavati stopa doprinosa utvrđena shodno društvenim planovima. Takođe, bila je predviđena mera uvođenja sigurnosnih rezervi u koje bi se slivala sredstva za poslovnu rezervu fonda. Njena funkcija bila je povezana sa ublažavanjem oscilacija u visini prosečne stope osnovnog doprinosa na prelazu iz tekućeg u naredni period planiranja fonda, kao i zbog progresivnog rasta kontingenta penzija. Isto tako, sigurnosna rezerva je služila za pokrivanje manjkova koji su se u bilansu fondova pojavljivali zbog nedovoljnog pokrića obaveza fonda doprinosima za određeni period kao i zbog nedovoljnog ukamaćivanja raspoloživih sredstava. Obezbeđivanje sredstava za isplatu penzija vršilo se iz akumuliranih sredstava penzijskih fondova, ali i dotacijama iz budžeta društvene zajednice. Dotacije fondovima imale su za cilj da pokriju isplate penzija priznatih pre donošenja novog zakona, kao i za pokriće opterećenja nastalog priznavanjem i određivanjem penzija pod uslovima povoljnijim od opštih (administrativne, boračke, izuzetne penzije).

Usklađivanje penzijskog sistema sa samoupravnim principima značilo je i uspostavljanje sistema na ekonomskim osnovama.³⁰ Od kraja Drugog svetskog rata do 1964. godine, situacija se u sistemu tekućeg finansiranja penzija znatno promenila. Iako je zaposlenost pratila obaveze penzijskog sistema, kontingent penzija se uvećavao shodno logici tekućeg finansiranja. Sve dok je ovaj sistem u stanju mladosti, dotle postoji solidna akumulaciona baza jer je priliv doprinosa od strane zaposlenih veći nego tekuće obaveze prema penzionerima. Čim sistem počinje da funkcioniše u uslovima većeg priliva penzionera i obaveza isplaćivanja penzija, penzijski fondovi počinju da daju povratne informacije o tome koliko su dobro postavljeni osnovni parametri sistema. Potrebe za starosne i porodične penzije su 1958. godine iznosile 30,9 milijardi dinara da bi 1963. godine taj iznos bio 115,6 milijardi dinara. Učešće starosnih i porodičnih penzija u BDP-u za 1958. godinu iznosilo je 1,7%, a 1963. godine procenat se povećao na 3,2%.³¹ Na tendenciju uvećanja učešća penzija u BDP-u zakon iz 1964. godine odgovorio je izvesnim parametarskim reformama (promena starosne granice za odlazak u penziju, nove skale osnovica, itd), ali i drugačijim sistemom finansiranja

³⁰ Tvrdnja da se penzije tiču samo socijalne politike društva ispušta iz vida činjenicu da svi oni koji uplaćuju doprinose u društvene fondove penzijskog osiguranja obezbeđuju društvu finansijska sredstva koja se daljom oplodnjom investiraju, ili reinvestiraju, jačajući i proširujući materijalnu bazu penzijskog osiguranja. Dakle, nije reč samo o socijalnoj politici nego o tome da samo ljudski rad stvara sredstva za penzione fondove - posredi je društveno-ekonomski odnos, a ne samo socijalna politika vlade.

³¹ Da je stari penzijski sistem iz 1958. godine ostao na snazi, potrebe za isplatu penzija bi, po proračunima penzijskih zavoda, 1970. godine iznosile 232 milijarde dinara. Takođe, učešće penzija u BDP-u bi 1970. godine prešlo 4%. Vidi više u: *Novi penzijski sistem*. Beograd: Biblioteka Savezne Skupštine. 1964.

(veća autonomija penzijskih fondova, uvođenje valorizacijskih i sigurnosnih rezervi, itd).

Kada se radi o uslovima za sticanje penzije, zakonom iz 1964. godine se starosna granica za odlazak u nepunu penziju smanjuje za muškarce sa 65 na 60 godina, dok za žene ona ostaje 55 godina. Zakon je predvideo dve varijante (starosna granica i potrebne godine staža) kada su u pitanju opšti uslovi za sticanje penzije. Prva varijanta predviđa penziju ukoliko se ispuni starosna granica od 60 godina (za žene 55 godina) i ako je lice bilo u radnom odnosu najmanje 20 godina. U tom slučaju će penzija za 20 godina staža iznositi 50% penzijske osnovice povećavajući se za svaku godinu radnog staža za 2,5% za muškarce, odnosno za 3,3% za žene. Osiguranik može ostvariti pravo na penziju i pre navršenih 60, odnosno 55 godina života, ukoliko ima najmanje 35 godina radnog staža (30 godina za žene). Takođe, penzija se može ostvariti i sa 65 godina (muškarci), odnosno sa 60 godina (žene) ukoliko radni staž iznosi najmanje 15 godina. U tom slučaju penzija iznosi 40% od penzijske osnovice. Druga varijanta predviđa da se penzija može ostvariti i sa navršenih 55 godina života i sa najmanje 35 godina radnog staža (muškarci), odnosno 50 godina starosti i 30 godina radnog staža (žene). U tom slučaju penzija će iznositi 80% penzijske osnovice i povećava se za svaku godinu dodatnog staža za 4% penzijske osnovice, a najviše do visine penzijske osnovice za staž od 40 (za muškarce), odnosno 35 godina (za žene).

Što se tiče stopa doprinosa za penzijsko osiguranje, one su 1958. godine iznosile 5,8%, a 1963. godine 8,9%. Ovaj trend rasta je novi zakon hteo stabilizovati na dugi rok, te je uveo i namenske rezerve o kojima je već bilo reči. Učeš-

će društvene zajednice u finansiranju penzijskog sistema postavljeno je shodno činjenici da su osiguranici svojim radom stvarali vrednosti koje odgovaraju potrebnim sredstvima za pokriće obaveza po osnovu penzijskog osiguranja. Ta sredstva pre 1964. godine nisu bila namenski izdvajana u penzijske fondove, već ih je društvena zajednica koristila za opšte potrebe. Saglasno tome, sredstva su se počela vraćati penzijskim fondovima iz onih izvora u koje su uplaćivana do 1964. godine (iz dotadašnjih investicionih fondova), te je na taj način izvršeno delimično osamostaljivanje fondova.

Ono što je zapravo bio najveći problem u vezi sa penzionim sistemom ticalo se načina na koji je ovaj sistem reflektovao odnose u privredi, tačnije, neujednačene uslove privređivanja radnih organizacija, kao i sticanje ličnog dohotka. Ovi privredni odnosi su se preslikavali i na penzijski sistem stvarajući izvesnu neravnotežu u pogledu redistribucije penzija. Nenadograđenost sistema društvene raspodele je omogućila iznimno velike odnose između dohodaka koji su uticali i na kreiranje skale penzijskih osnovica.³² Ono što je samoupravljanje donelo penzijskom sistemu ticalo se ustanovljenja srazmere društvene produktivnosti rada i visine penzija. U tom kontekstu pove-

³² Uprkos sprovođenju privredne reforme, koja je ciljala na povećanje produktivnosti, ujednačavanje privređivanja redistribucijom dohotka između privrednih subjekata i tržišnoj verifikaciji poslovanja, odnosi između ličnih dohodaka ostali su i dalje astronomski. Primera radi, rudari u SFRJ su po prosečnim ličnim dohocima zauzimali tek 32. mesto. Najviša primanja su imali članovi kolektiva projektantskih organizacija, čak za 20.000 dinara više nego zaposleni u naučnim institucijama. Takođe, primanja u zdravstvu su bila za 10.000 dinara manja nego dohoci zaposlenih u jugoslovenskoj lutriji. Vidi više u: Vukmanović Tempo, Svetozar. 1967. *Sindikati u novim uslovima*, Beograd: Kultura. str. 18.

ćanje društvene produktivnosti rada bi uticalo i na visinu penzija, tačnije, penzija se ne bi povećavala samo po osnovu kretanja životnih troškova indeksiranjem prodajnih cena proizvoda na malo, već bi rasla shodno povećanju društvenih proizvodnih snaga. Samoupravni organi u oblasti penzijskog osiguranja mogli su na osnovu kamata na sredstva penzijskog fonda uložena u privredni razvoj (i drugih društvenih doprinosa), održavati tempo rasta penzija shodno opštem društvenom rastu. To i jeste bila praksa penzijskih fondova jer su od druge polovine 1960-ih godina, oni postali jedni od najvećih investitora u zemlji.

U Tezama za penzijski sistem iz 1963. godine, data je mogućnost proširenja dopunskog osiguranja na celokupne kolektive preduzeća. Međutim, ovaj predlog je naišao na protivljenje vodećih društvenih struktura te je to pitanje pre samog donošenja zakona opsežno komentarisano i diskutovano. Predsednik Savezne skupštine Jugoslavije, Edvard Kardelj, kritikovao je mogućnost kolektivnog dopunskog osiguranja privrednih organizacija. Razlog tome je što su se u tadašnjem sistemu raspodele „(...) još uvek mogle pronaći mogućnosti za prebacivanje neopravdanih troškova na društvene fondove. A pogotovu još postoje mogućnosti da se određena društvena sredstva prebacuju na dopunsko osiguranje. Ako bismo dopustili da se smanjuju fondovi za proširenu reprodukciju u korist dopunskog penzijskog osiguranja, to bi bila izrazita šteta na račun društvenih fondova, bez obzira na to što su to fondovi preduzeća”.³³ Pošto je samoupravljački pravac za radničku klasu značio, ili je

³³ Izlaganje Edvarda Kardelja na zajedničkoj sednici Saveznog i Socijalno-zdravstvenog veća povodom Teza o penzijskom osiguranju. Vidi više u: *Novi penzijski sistem*. Beograd: Biblioteka Savezne skupštine. 1964. str.103.

trebalo značiti, samoprepoznavanje u vođenju procesa proširene reprodukcije, onda je razumljiva Kardeljeva zabrinutost u vezi sa fondovima. Politička dimenzija njegove argumentacije postaje jasna ako se ima u vidu da su sredinom 1960-ih godina sredstva investicionih fondova privrednih organizacija činila nešto manje od 25% ukupnih sredstava za investicije, i da je investiciona politika bila u krizi jer je investiciona potrošnja bila ekscesivno podsticana kako bi se sredstva iz investicionih fondova preduzeća koristila, ne za povećanje proizvodnje ili proširenje sirovinске baze, nego kako bi se sprečila redistribucija iz razvijenih u nerazvijena područja zemlje.³⁴ Ovaj se argument nesumnjivo nastavlja kako na lošu investicionu politiku, tako i na činjenicu da su preduzeća manje ulagala u investicione fondove, a više u lične dohotke. Povećanje dohodaka se odražavalo i na penzijski sistem, reprodukujući nepravednu raspodelu koja je postojala u privredi. Ovi temeljniji procesi u privredi su onemogućavali uspostavljanje penzijskog sistema na principima samoupravljanja, jer ni osnovni princip samoupravljanja – raspodela dohotka

³⁴ Ukoliko u privredi jedne republike preovladava određena privredna grana, uslovi za sticanje dohotka u njoj mogu izazvati međurepubličke tenzije u slučaju da izostaje sklad između produktivnosti i dohotka. Neekonomski odnosi u raspodeli, prilikom administrativnog određivanja cena sirovina, uticali su na to da se perpetuirala nerazvijenost određenih delova Jugoslavije, što je povlačilo za sobom i jednosmerno prelivanje dohotka iz nerazvijenih u razvijena područja. Niske (administrativno određivane) cene sirovina značile su niže dohotke (i nemogućnost formiranja rezervnih i investicionih fondova, zbog čega je privreda nerazvijenih područja SFRJ bila opterećena isplatama anuiteta, tj. godišnjih iznosa kojim se otplaćuju dugoročni zajmovi), a time i sporiji razvoj za određena područja, dok su visoke cene proizvoda prerađivačke industrije značile, pored viših dohodaka i intenzivnijeg razvoja, i administrativnu protekciju. Prelivanje dohotka je tako sprečilo mnoštvo privrednih integracija, pogotovu onih koja uključuju preduzeća iz različitih republika.

prema radu koji je tržišno verifikovan – nije u potpunosti funkcionisao. Tako ni doprinosi ulagani u penzijske fondove nisu mogli odražavati distribuciju dohotka prema radu jer je takva distribucija bila podložna tržišnim i administrativnim disfunkcijama.

Sa Zakonom o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja iz 1972. godine (*Službeni list SFRJ*, br. 35/72), republike su mogle, u skladu sa svojim specifičnostima i mogućnostima, zakonima propisivati širi obim prava i povoljnije uslove za njihovo ostvarivanje. Sprovedenje osiguranja bilo je preneto na samoupravne interesne zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja, tzv. SIZ-ove, pri čemu su republičke i pokrajinske zajednice bile udružene u Savez zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja. Godine 1977. formirane su republičke samoupravne interesne zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja. Teritorijalna organizacija društvene zajednice je uticala i na redistribuciju penzija, te se u članu 10 ovog zakona kaže da se valorizacija ličnih dohodaka vrši „prema kretanju proseka ličnih dohodaka na području zajednice kod koje se ostvaruje pravo na penziju. Društvenim dogovorom utvrđuje se iz koje se kalendarske godine uzima prosek ličnih dohodaka na koji se vrši valorizacija ličnih dohodaka iz ranijih godina”.³⁵

Ono što je novina ovog zakona odnosi se i na propisane uslove za sticanje najmanje starosne penzije. Po zakonu iz 1964. godine najmanja penzijska osnovica iznosila je 50% od proseka ličnih dohodaka ukoliko je ispunjena starosna granica od 60 godina (za žene 55 godina) i ako je lice bilo

³⁵ *Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja* ("Sl. list SFRJ", br. 35/72, 18/76, 58/76, 22/78 i 74/80), član 10, stav 4.

u radnom odnosu najmanje 20 godina. U tom slučaju će penzija za 20 godina staža iznositi 50% penzijske osnovice dok je za 15 godina staža ona iznosila 40% penzijske osnovice. Zakonom iz 1972. godine, pravo na starosnu penziju stiče osiguranik kad navršši 60 godina (muškarac), odnosno 55 godina života (žena) i penzijski staž od 20 godina, dok visina penzije za 15 godina staža ne može da iznosi manje od 35% (za muškarce) odnosno 40% (za žene) penzijskog osnova. Ovde su već vidljiva sužavanja koja se odnose na valorizaciju penzijskih osnovica shodno visini ličnih dohodaka. Takođe, sa zakonom iz 1972. godine penzijska osnovica predstavlja mesečni prosek ličnih dohodaka koje je osiguranik, po osnovi svog tekućeg i minulog rada, ostvario u poslednjih 10 godina osiguranja pre ostvarivanja prava na penziju, ili u bilo kojih *uzastopnih* 10 godina osiguranja po izboru osiguranika. Ovim zakonskim propisima su se pooštrili uslovi za određivanje penzijskih osnovica što je imalo za cilj usaglašavanje sa opštim nivoom produktivnosti društvene zajednice.

Ono što se nije rešilo u pogledu redistribucije ličnih dohodaka shodno produktivnosti rada odražavalo se i na penzijski sistem gde se, u zavisnosti od ličnih dohodaka, preslikavao odnos razvijenih i slabije razvijenih teritorija u SFRJ. Kako su slabije razvijene teritorije imale niže lične dohotke i velike probleme sa otplatama kredita usmerenih u razvoj privrede, te nisu mogle formirati više cene svojih proizvoda zbog administrativnih uplitanja, penzije na ovim teritorijama su bile znatno niže nego u republikama koje su imale razvijeniju prerađivačku industriju i povoljnije uslove za formiranje viših cena na unutrašnjem tržištu. Međutim, penzijski fondovi su uprkos tome aku-

mulirali znatna sredstva, putem sigurnosnih i valorizaci-
onih rezervi, koja su usmeravali u investicione programe
čime se uticalo i na porast zaposlenosti u društvenoj zajed-
nici. Makroekonomski pokazatelji sedamdesetih godina
beleže tendenciju ubrzanog zapošljavanja uz usporavanje
rasta produktivnosti, a sve ovo su pratila velika investici-
ona ulaganja finansirana uglavnom spoljnim zaduživa-
njem. Posledice su se očitovale u godišnjem porastu BDP-a
koji je u periodu od 1971. do 1980. godine iznosio 5,9%, dok
je zaposlenost rasla na godišnjem nivou za 3,9% uz umanje-
nu godišnju produktivnost od 1,9%.³⁶ Navedeni procesi su
progresivno doveli do toga da je osamdesetih godina došlo
do krize u penzijskom sistemu. Bivša Jugoslavija je počet-
kom 1980-ih godina ušla u ozbiljnu dužničku krizu koja je
trajala do njenog raspada. Nemogućnost daljeg zaduživa-
nja uz istovremeno servisiranje postojećeg nivoa duga, uti-
cala je na pad uvoza, a preko pada uvoza i na pad standarda
građana, kao i uvozno-zavisnih aktivnosti. Pri prosečnom
smanjivanju BDP-a od 0,3%, broj zaposlenih lica je pove-
ćavan po prosečnoj godišnjoj stopi od 1,4% prosečno godiš-
nje, te je produktivnost rada smanjivana po 1,7% godišnje.³⁷
Ovakva privredna kretanja uslovlila su pojavljivanje defici-
ta penzijskih fondova, no uprkos tome, penzijski sistem je
bio uglavnom organizovan na isti način kao i zakonom iz
1972. godine.

Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalid-
skog osiguranja (*Službeni list SFRJ*, br. 23/82), donet 1982.

³⁶ Vidi više na: <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/srbija-1955-2011-bdp-zaposlenost-i-produktivnost/>

³⁷ Vidi više na: <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/srbija-1955-2011-bdp-zaposlenost-i-produktivnost/>

godine, u većini segmeneta bio je identičan sa zakonom iz 1972. godine, ali se njime uvode i neke negativne odredbe iz prethodnih zakonodavstava. Naime, ovim zakonom se valorizacija ličnih dohodaka vršila prema proseku ličnih dohodaka u poslednjoj kalendarskoj godini koja prethodi godini u kojoj osiguranik ostvaruje pravo na penziju. Na taj način se penzijski sistem vratio u fazu iz pedesetih godina, uz jedinu razliku što nije postojao degresivni sistem određivanja penzijskih osnovica. Koeficijenti za valorizaciju ličnih dohodaka iz ranijih godina utvrđivali su se svake godine, jedinstveno za sve lične dohotke na osnovu statističkih podataka o kretanju ličnih dohodaka svih zaposlenih na teritoriji republike, odnosno autonomnih pokrajina. Sredstva potrebna za ostvarivanje prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja radnici u radnom odnosu obezbeđuju iz sredstava lične potrošnje i udružuju ih u okviru zajednice, u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom. Sredstva su se, shodno ovom zakonu, obezbeđivala doprinosom iz ličnog dohotka radnika i doprinosom iz dohotka, odnosno dobiti organizacije, kao i doprinosom iz dobiti i prihoda koji poslodavac ostvari obavljanjem svoje delatnosti. Kako su ovi doprinosi indirektno zavisili u velikom delu od kreditnog zaduživanja privrede uz opadajuću stopu produktivnosti rada, ali i sistema formiranja akumulacije,³⁸ program stabilizacije stopa doprinosa nije uspevao. Neizbežan prati-

³⁸ Sistem formiranja akumulacije je pod velom samoupravljanja zapravo bio zasnovan: 1) na centralistički regulisanoj ekstrakciji i distribuciji; 2) na komplikovanim depozitno-kreditnim odnosima. Ovakav sistem formiranja akumulacije bio je osnovni generator investicione euforije sedamdesetih što je uticalo i na hroničan deficit u platnim i trgovinskim bilansima. Godine 1980. deficit trgovinskog bilansa je iznosio 6 milijardi dolara, a nediferencirana investiciona politika (disfunkcije nastale u strukturi investicija) podstakla je procese progresivnih uvećavanja troš-

lac privrednih problema bio je i administrativni aparat čije je funkcionisanje napravilo znatne probleme, pogotovu na primeru Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje poljoprivrednika.

Imajući u vidu da je penzijsko i invalidsko osiguranje poljoprivrednika postalo obavezno 1985. godine (s obzirom na to da su zemljoradnici samo delimično bili obuhvaćeni dobrovoljnim osiguranjem), ono je permanentno bilo u krizi jer se nije uspeo povećati broj osiguranika zbog loše postavljene procedura. Ovaj zakon predstavlja nadogradnju zakona iz 1982. godine i donet je sa ciljem uključivanja što većeg broja poljoprivrednika u sistem obaveznog penzijskog i invalidskog osiguranja. Zakonom iz 1985. su samo delimično bili obuhvaćeni zemljoradnici, članovi njihovih domaćinstava i drugi radni ljudi koji se bave poljoprivrednom delatnošću kao jedinim ili osnovnim zanimanjem. Član 42. propisivao je da osiguranici sami podnose prijave na osiguranje u roku od 30 dana od početka bavljenja delatnošću po osnovu po kojem su osigurani, dok će u suprotnom snositi posledice u vidu novčanih kazni propisanih članom 89. ovog zakona. Kako ovakav način prijavljivanja nije doveo do povećanja broja osiguranika, jer verovatno i nije bilo oštrih sankcija od strane države zbog nepodnošenja prijave, u novom Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju, koji se primenjivao od 01.06.1992. do 01.01.1997. godine, propisano je članom 198. stav 3 da opštinska uprava podnosi prijavu Fondu za PIO o početku, promeni i prestanku obavljanja poljoprivredne delatnosti zemljoradnika. Taj zadatak je uglavnom delegiran na slu-

kova proizvodnje čime se deficit trgovinskog bilansa još više povećavao. Vidi više u: Perišin, Ivo. 1985. *Goropadna inflacija*. Novi Sad: Dnevnik. str. 50-92.

žbenike mesnih kancelarija koji nisu imali volje ili znanja da ovaj veoma važan posao obave stručno, efikasno, a pre svega u skladu sa važećim zakonima. Opštinske uprave su imale dužnost da dostavljaju sve podatke o promenama u matičnoj evidenciji i vrše prijave i odjave osiguranika. Upravo na ovaj način stvorena je mogućnost za zloupotrebe koje će prouzrokovati brojne probleme, kako za Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, tako i za zemljoradnike od kojih veći broj nije želeo da uopšte bude osiguran. Zloupotrebe su se dešavale tako što su službenici opštinskih uprava prijavljivali redom sve članove poljoprivrednih domaćinstava bez obzira na uvid u njihovo trenutno stanje i status. Tako su prijavljivali i one koji već primaju penzije kao i one koji su bili na odsluženju vojnog roka. Službenici su lično popunjavali prijave onih koji se nisu mogli prijaviti na obavezno osiguranje, evidentirali ih i overavali, što je predstavljalo direktno kršenje zakona. Godine 1986. izvršen je popis poljoprivrednika i poljoprivrednih domaćinstava te su na osnovu ovih podataka opštinske službe vršile prijave na obavezno osiguranje bez uvida u faktičko stanje poljoprivrednih domaćinstava. Takođe, mesne kancelarije su za tu svrhu koristile i matične knjige rođenih, biračke spiskove, evidencije poreskih obveznika, iako Poreska uprava godinama nije obavestavala poljoprivrednike o iznosu neplaćenih poreza. Imajući u vidu obavezu mesnih kancelarija da daju izveštaj o dostavljenim prijavama Republičkom fondu za penzijsko i invalidsko osiguranje (RF PIO), veliki broj poljoprivrednika nikada nije dobio primerak svoje prijave, a često je bio slučaj da nisu ni znali da su prijavljeni na obavezno penzijsko osiguranje. Ova situacija daje osnova za sumnju da izveštaji koji su trebali

biti upućeni RF PIO nisu bili validni. Takođe, simptomatična je činjenica da Poreska uprava godinama nije vršila obaveštavanje obveznika po osnovu neuplaćenih doprinosa³⁹ te su kasnije nastali veliki problemi. Ovi problemi su se vremenom gomilali stvarajući dalje probleme, pogotovu retroaktivnim prijavljivanjem osiguranika. Dešavalo se da se prijava odnosi na određeni period trajanja osiguranja, gde se u najčešćem broju slučajeva radilo o periodu između 1986. i 1990. godine, a da je prijava potpisana i overena i po deset godina kasnije. Naravno, ovo je išlo na štetu poljoprivrednika jer im je stvarana obaveza plaćanja doprinosa uvećana kamatom zbog višegodišnjeg neplaćanja doprinosa za šta, zapravo, krivicu moraju snositi institucije penzijskog osiguranja i opštinske uprave.

Ove tendencije su kulminirale krajem 1980-ih godina, što je umnogome uticalo na dalji razvoj penzijskog osiguranja. Počev od 1987. godine Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih dospeva u stanje finansijske nelikvidnosti, odnosno nemogućnosti da sopstvenim sredstvima vrši redovnu i blagovremenu isplatu penzija i drugih prava, čime je funkcionisanje sistema ozbiljno bilo dovedeno u pitanje. Naime, pokrivenost ukupnih rashoda ukupno ostvarenim prihodima po osnovu uplaćenih doprinosa kontinuirano opada i kreće se od 94,1% u 1987. godini, preko 78,56% u 2000. godini. Urušavanje instituta društvenog vlasništva i samoupravnih principa redistribucije dohotka, uvođenje mešovitih oblika vlasništva, terito-

³⁹ Osiguranicima su se po istom osnovu (neuplaćeni doprinosi) uračunavale kamate koje su u nekim slučajevima iznosile i po milion dinara a koje su dolazile na naplatu tek u času podnošenja prijave za penzionisanje.

rijalizacija akumulacije i dezintegracija udruživanja rada i sredstava, galopirajuća inflacija, program dugoročne stabilizacije, odnosno uvođenje mera štednje, međurepublička trvenja oko raspodele dohotka i sveopšta destabilizacija privrede označavali su uvod u mračni scenario 1990-ih.

4. Penzijski sistem u novijim političko-ekonomskim okolnostima

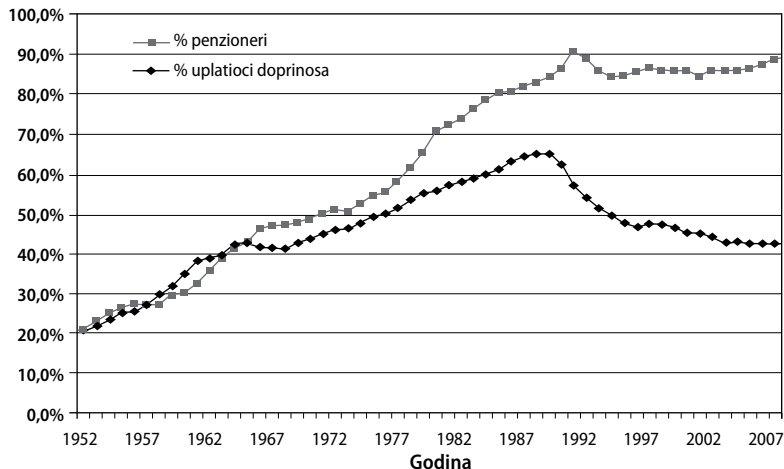
Dinamika penzijskih sistema, naravno, nije imuna na ekonomsko-političke prilike jedne zemlje. Kao svojevrstan podsistem, penzije zavise od privrednih kretanja, stope zaposlenosti, upravljanja štednjom (u koju spadaju i penzije), indeksacijom penzija, investicionom politikom, ali i od demografskih tendencija.

Nakon raspada SFRJ, Srbija je u odnosu na bivše republike bila u mnogo lošijem stanju. U periodu od 1989. do 1994. godine BDP je opao za oko 2/3 (Mijatović *et al.*, 2008: 12). Tome su doprineli različiti faktori: raspad SFRJ te redukcija unutrašnjeg tržišta, ekonomske sankcije od strane UN, hiperinflacija i opadanje realnih zarada, pad produktivnosti uz neznatne oscilacije u zaposlenosti, ratna događanja koja su vodila isisavanju sredstava iz penzijskih fondova (pogotovu penzijskih fondova vojnih osiguranika), povećanje otvorene i prikrivene nezaposlenosti, itd. Tokom 1990-ih godina često nije isplaćivano svih 12 penzija godišnje, a penzije su 1994. godine na nezakonit način smanjene uredbom Vlade Srbije (Mijatović *et al.*, 2008: 12-13). Totalni krah penzijskog sistema bio je posledica kraha privredno-političkog sistema, a 1990-te se pamte i po tome što su pen-

zije isplaćivane i bonovima za struju.⁴⁰ Takođe, stvoren je i veliki dug⁴¹ prema penzionerima. Dug proistekao iz kašnjenja penzija od po nekoliko meseci bio je nagrizan inflacijom, posebno 1993. godine, ali i ostalih godina, budući da je bio stalan, ali ne i revalorizovan. Još jedan od efekata bio je taj što je veliki broj ljudi, koji su usled privatizacije ostali bez posla (kao tehnološki viškovi ili usled gašenja preduzeća), otišao u prevremenu penziju. Takođe, odnos penzionera i aktivnih uplatilaca doprinosa počeo je da se deformiše usled kombinacije nepovoljnih demografskih faktora i rastuće nezaposlenosti.

⁴⁰ Problemi u vezi sa penzijama 1990-ih godina bili su rešavani i isplatom penzija u iznosu nižem od akontacija penzija prema Uredbi o načinu i dinamici isplate razlike penzije i novčane naknade za pomoć i negu (za juli i decembar 1994. godine i januar i februar 1995. godine), čime je stvoren tzv. „mali dug”, koji je isplaćivan u bonovima za električnu energiju. Takođe, 1999. godine, penzije su isplaćivane potvrdom za utrošenu električnu energiju. Vidi više u: Obrazloženje predloga zakona o izmenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju (*Službeni glasnik RS*, br. 34/03)

⁴¹ Limitiranjem iznosa penzija za period april 1994 - jul 1995. godine, saglasno Uredbi Vlade Republike Srbije o visini penzija i novčanih naknada u periodu primene ekonomskih sankcija Saveta bezbednosti OUN (*Službeni glasnik RS*, br. 28/94, 40/94, 50/94 i 59/94), korisnicima penzija isplaćivane su manje penzije od onih koje bi im pripadale prema odredbama zakona, čime je stvoren tzv. „veliki dug”.

Izvor: (ILO) – Penzione reforme u Srbiji iz međunarodnog i regionalnog aspekta. Budimpešta: International Labor Organisation. 2009. str. 119

Iz grafikona se da videti da je početkom 1990-ih zabeležen pad uplatilaca doprinosa dok se broj penzionera povećavao. Dakle, kontingent penzija se naglo povećava dok se kontingent radne snage smanjuje, a samim tim i prihodi od doprinosa. Vlada Srbije je 1992. godine povećala stopu penzijskog doprinosa na 22%, no, bez obzira na ovu meru, deficit je rastao paralelno sa hiperinflacijom. Visoki deficit pokrivaio se iz primarne emisije novca⁴² što je poja-

⁴² Ipak, iz 1990-ih godina je preživelo mnjenje da se primarna emisija novca povezuje sa hiperinflacijom i monetarnim katastrofama. To ima donekle smisla ako se misli na doštampavanje para bez realnog pokrića u proizvedenim robama i uslugama. Ali pošto je primarna emisija mehanizam kojim Centralna banka pokušava da predvidi količinu novca koji je potreban za neinflatorno funkcionisanje ekonomskog sistema, sve dok postoji pokrivenost novca proizvedenim robama i uslugama, primarna emisija nije problem jer prati aktualne privredne parametre. Ono što se događa nakon 2000-ih tiče se drugog fenomena u kome primarna emisija ima sasvim drugačiju funkciju. Ne radi se više o unutrašnjim razlozima usmeravanja primarne emisije, već o spoljnim razlozima, tačnije, o spoljno-trgo-

čalo hiperinflatorne pritiske dodatno obezvređujući penzije. Organizaciona promena koja se dogodila uvođenjem Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju 1992. godine pokušala je da formalno uredi statute različitih kategorija osiguranika. Zato su osnovana, kao posebna pravna lica, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje samostalnih delatnosti i Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje zemljoradnika. Organizaciona diferencijacija penzijskog sistema imala je za cilj da se struktura dotadašnjih nosilaca socijalnog osiguranja (Samoupravnih interesnih zajednica), koja se faktički raspala, prilagodi novonastaloj situaciji restauracije kapitalizma, kao i ustanovljenje nove države. Takođe, bilo je potrebno uskladiti izjednačavanje privatnog vlasništva sa društvenim i državnim vlasništvom pri čemu su sredstva penzijskog fonda (akcije i realni udeli u društvenim preduzećima) bila nezakonito eksproprisana od strane drža-

vinskoj politici. Naime, inostrano zaduživanje isto tako doprinosi inflatornim pritislima, pogotovu ako je javna potrošnja niska. Kada se država zadužuje, ona je primorana da primarnom emisijom stvori količinu domaće valute kako bi konvertovala devize koje su ušle kao kreditni zajam. Ono što se onda događa je da se povećava masa novca domaće valute koja nema pokriće u ekonomskom sistemu Srbije. Ali i dalje stoji pitanje zašto je stopa inflacije zadnjih godina u granicama normale (2011 – 10,5%, 2012 – 7,25%, 2013 – 7,85%, 2014 – 2,90%). Jedan od odgovora sastoji se u tome što država strane kredite upreže u popravljjanje velikog trgovinskog deficita. Tako domaće firme iz uvećane novčane mase kupuju stranu robu i vrše plaćanja u inostranstvu, te tim istim kreditnim dinarima kupuju devize utičući na smanjenje novčane mase optičajnog dinara. Zato i nema prevelike inflacije. Kada se država zadužuje u inostranstvu da bi popunila budžetske rupe, a ne kod centralne banke, krajnji ishod je povećani uvoz u Srbiju. Devizni priliv po osnovu zaduživanja pomaže da se kurs dinara održava na precenjenom nivou čime se kontinuirano stimuliše uvoz i razara trgovinski bilans, posledično i platni bilans. U tom smislu inostrano kreditiranje predstavlja odličan mehanizam za stimulisanje ekonomija, pre svega tuđih, jer indirektno stimuliše uvoz.

ve,⁴³ a povrat od prodaje akcija u vlasništvu RF PIO samo delimično osiguran. Nakon 1992. godine, urušavanje društvene strukture, a posledično i penzionog sistema postaje hronično. Usled potreba finansiranja rata, penzioni fondovi su pretrpeli stanovita praznjenja što je u hiperinflacionom vrtlogu prošlo sve moguće procese rastvaranja. Iako o tome nema tačnih podataka, činjenica je da su sredstva iz akumuliranih penzijskih fondova nestajala i da usled hiperinflacije veliki deo tih sredstava nikada nije bio revalorizovan.

Avramovićevim antiinflacionim programom 1994. godine dolazi do privremene monetarne stabilizacije. Međutim, 1996. godine stope doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje su povećane sa 22% na 29,4% da bi se 1999. godine stope doprinosa podigle na 32%. Obustavlja se finansiranje penzija iz primarne emisije, a prihodi od doprinosa beleže realan rast, što utiče i na rast penzija. Deficit penzionog fonda se pokriva transferima iz budžeta što u kontekstu nove ekonomske politike označava početak podržavljenja RF PIO iako su formalno institucije socijalnog osiguranja izuzete iz državne svojine. Samim tim, počinje se sa liberalnom ideološkom propagacijom nesposobnosti i neefikasnosti RF PIO⁴⁴ koja je danas dovela do toga da

⁴³ O ovome više u poslednjem poglavlju ovog rada koje se bavi problematikom imovine RF PIO.

⁴⁴ Uprkos činjenici da je RF PIO još 1990-ih bio protivzakonito podržavljen, za čim je sledilo njegovo imovinsko rastvaranje, nakon 2000. godine se sa formiranjem liberalnog diskursa institucija RF PIO često sagledavala i tumačila kao sedište lenjivaca i neradnika koji nepošteno žive na račun države. Liberalni diskurs kao težišnu osu u svojoj argumentaciji zagovara privatnu efikasnost pri upravljanju privredom, a time i penzijskim sistemom. Otuda i proliferacija radova na temu privatizacije penzijskog sistema. Ali u sistemu u kojem koegzistiraju različite interesne grupe i klasne frakcije, i koje teže da postanu deo državnog aparata kroz ulazak u

skoro sva istraživanja penzijskog sistema Srbije zagovaraju uvođenje II stuba⁴⁵ penzijskog sistema, tačnije, njegovu kapitalizaciju i privatizaciju.

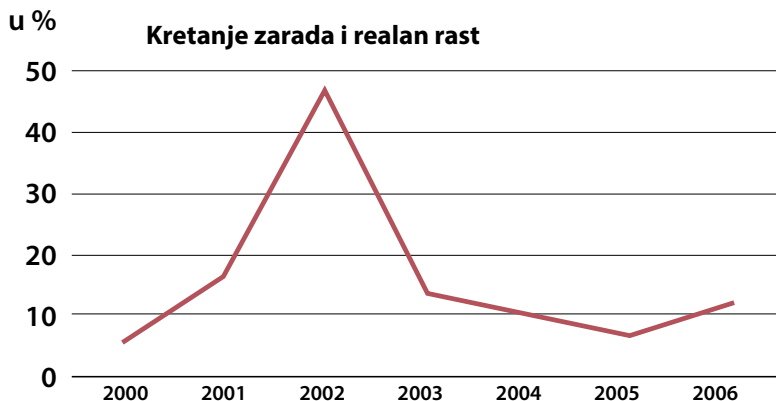
Penzioni sistem je 1999. godine bio dodatno pogođen jer je usled bombardovanja i dalje privatizacije, ukupna privredna aktivnost zemlje smanjena za 18%. To je uticalo na već disfunkcionalno stanje u odnosu broja aktivnih osiguranika i penzionera gde je 1999. godine zabeležen odnos od 1:2. Godine 2000. Srbija je brojala 1,5 miliona penzionera, od čega u RF PIO zaposlenih otpada preko 1,2 miliona. Prosečna penzija je iznosila preko 90% prosečne plate, a zaposlenima koji su se penzionisali tokom 2001. godine sa punim stažom penzije su u proseku bile veće od prethodnih plata. Udeo izdataka za penzije u društvenom

razne komisije, radne grupe i ekspertske timove, nemoguće je očekivati političku homogenizaciju jer je politika polje ispresecano suprotstavljenim interesima. Zato se u liberalnim pristupima često pojavljuju i kompromisna rešenja koja opravdavaju politiku Vlade u pogledu statusa RF PIO. U ovim radovima se prečesto zanemaruje činjenica da je penzijski sistem specifična formacija državnog javnog duga. To svakako zanemaruje i država kada tvrdi da učestvuje sa preko 40% sredstava u vidu dotacija RF PIO. Penzijski sistem je sa oko 75% sredstava vrsta individualne štednje koju garantuje država, specifična vrsta javnog duga. Preostalih 25% su davanja koja sama Vlada, na teret republičkog budžeta, svojim odlukama odobrava za penzije borcima oslobodilačkih ratova, za beneficirani radni staž određenim službama (policija, rudari, i dr.), za nacionalne penzije umetnicima i zaslužnim sportistima, te naknade akademikima i druga socijalna i invalidska davanja u skladu sa ciljevima Evropske socijalne povelje. Prema tome, samo je ovaj drugi blok penzijskih oblika, isključivo vezan za državni budžet. Međutim, ovakvu diferencijaciju je skoro nemoguće naći u aktuelnim radovima koji se bave penzijskim sistemom. Vidi više u: *Reforma penzionog sistema i imovina Fonda PIO*. Beograd: Udruženje sindikata penzionera Srbije. 2014. str. 21.

⁴⁵ Prema terminologiji Svetske banke I stub čini javno finansiran penzijski sistem zasnovan na principu međugeneracijske solidarnosti, II stub predstavlja obavezno privatno penzijsko osiguranje, dok III stub predstavlja dobrovoljno penzijsko osiguranje.

proizvodu je dostigao blizu 15%. Zatečeni su veliki dugovi u sistemu: u fondu zaposlenih veliki dug u iznosu od 2,5 mesečnih izdataka za penzije i kašnjenje u isplati penzija za 2 meseca, dok je u fondu poljoprivrednika kašnjenje u isplatama dostiglo čak 23 meseca (Mijatović, Hiber, 2008: 12-13).

Godinu dana nakon petooktobarske „revolucije” stupila je na snagu prva reforma penzijskog sistema u okviru koje se stopa doprinosa smanjuje sa 32% na 19,6%. Rastećenje zarada je trebalo podstaknuti nova zapošljavanja i uticati na sužavanje sive ekonomske zone, no, ovom merom se uticalo samo na realan rast zarada usled smanjenog opterećenja doprinosima. To je prouzrokovalo negativne posledice u penzijskom sistemu jer je priliv od doprinosa drastično smanjen, a zaposlenost stagnirala.

Izvor: B. Mijatović; D. Hiber. 2008. *Kapitalizacija penzijskog osiguranja u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, str 13

Ovim zakonom je pomerena starosna granica za pensionisanje: za žene sa 55 na 58 godina, a za muškarce sa 60 na 63. Time se želelo uticati na srednjoročno smanjenje

broja penzionera. Kako je zvanično zauzet stav da će nova ekonomska politika zemlje zavisiti u velikoj meri od efekata daljih privatizacija, ali i od inostranog zaduživanja, sfera penzionog osiguranja bila je uređivana shodno merama strukturalnog prilagođavanja i fiskalne stabilizacije. Kako nije došlo do povećanja zaposlenosti, prihodi u penzijskom sistemu su počeli opadati, a transferi iz republičkog budžeta bili su povećani. Takođe, uvodi se mera indeksacije penzija putem kombinovane švajcarske formule sa jednakim ponderom (50% indeksiranje zaradama i 50% indeksiranja cenama, tj. troškovima života). Cilj ove mere bilo je sprečavanje paralelnog rasta penzija sa zaradama kako bi se smanjio budžetski deficit, odnosno, deficitno finansiranje penzija. Efekti prve reforme nisu bili znatni, ali je uspostavljena praksa redovne isplate 12 penzija godišnje. Reformski zahvati su imali za cilj smanjenje učešća penzija u BDP-u, ali ako pogledamo podatke RF PIO, videćemo da je stopa učešća penzija u BDP-u nakon 2001. godine oscilirala uz tendenciju rasta.

Učešće rashoda za penzije u BDP-u

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
10,8	11,2	10,9	11,0	11,6	11,2	12,2	13,4

Izvor: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu (bez vojnih osiguranika). Dostupno na: <http://www.ekfak.kg.ac.rs/sites/default/files/nastava/Novi%20Studijski%20Programi/III%20godina/FinansijskiPosrednici/Vezbe/Penzijski%20sistem%20Republike%20Srbije.pdf>

Rast penzija u 2001. godini doveo je i do povećanja učešća penzija u društvenom proizvodu, na 10,8% u 2002. godini. Kako je brzi rast realnog društvenog proizvoda u 2004. i 2005. godini (8,4% i 5,4%) delimično pratio rast real-

ne prosečne penzije (5,7% i 7,0%), došlo je do zanemarivog opadanja učešća penzija u društvenom proizvodu (10,9% u 2004. godini). I pored izvesnog smanjenja u odnosu na 2003. godinu, učešće je 2006. godine znatno veće nego 2001. godine (za 0,6%). Ukupna ocena finansijskih efekata novog modela indeksacije penzija može biti sledeća: usporen je rast penzija u odnosu na prosečne zarade novim načinom indeksacije, ali je usled niske stope zaposlenosti i smanjene produktivnosti rada, učešće penzija u BDP-u i dalje veliko, a deficitno finansiranje sistema i dalje neminovno.

Nakon formiranja državne zajednice Srbije i Crne Gore celokupna nadležnost u oblasti socijalnog osiguranja prešla je na države članice.

Donošenjem Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju 2003. godine, drugi paket reformi penzijskog sistema podrazumevao je izvesne parametarske promene. Novina ovog zakona odnosila se na obuhvat obaveznih doprinosa po osnovu ugovora o autorstvu, kao i ugovora o radu u studentskim zadrugama. Ova mera je uticala na pojačanje prihodne strane penzijskog fonda za nekoliko milijardi dinara, s tim da su povećane i buduće obaveze RF PIO s obzirom na to da ta stavka nadalje ulazi u penzijsku osnovicu. Takođe, uvedena je metodologija bodovnog sistema obračunavanja penzija, a obračunski period koji se uzima u obzir je proširen na period od 1970. godine. Penzija u isplati i opšti bod usklađivali su se četiri puta godišnje na osnovu kretanja troškova života i prosečne zarade zaposlenih na teritoriji Republike u prethodnom kvartalu, i to u procentu koji predstavlja zbir polovine procenta rasta (odnosno pada) troškova života i polovine procenta rasta (odnosno pada) zarada.

Ovde bi trebalo odvojiti sistem definisane isplate penzije koji je važio do 2003. godine od bodovnog sistema. U standardnom (tradicionalnom) sistemu sa unapred definisanom penzijom naknada zavisi od: 1) obračunske (akrualne) stope po godini staža koja, kao ključni parametar, pokazuje koji procenat zarade ulazi u obračun penzije za jednu godinu staža; 2) od mere individualnih zarada (valorizacija i obračunski period); 3) broja godina staža tokom kojih se doprinos uplaćivao. Obračunski period je po starijim zakonima iznosio deset uzastopnih godina osiguranja koje su za osiguranika najpovoljnije, a valorizacija se vršila na osnovu rasta neto zarada. Akrualna stopa nije bila linearna, već se menjala u zavisnosti od broja godina staža. Za muškarce, akrualna stopa je iznosila 2,33% za prvih 15 godina staža, a zatim 2% za svaku narednu godinu. Za žene za prvih 15 godina staža akrualna stopa je iznosila 2,66%, zatim se uvećavala po 3% za narednih 5 godina, a za svaku godinu preko 20 godina staža stopa je iznosila 2%. Maksimalna penzija iznosila je 85% penzijske osnovice, a minimalna 35%. Kod bodovnog sistema odnosi su slični ali je opšti bod u Srbiji podvrgnut indeksaciji cenama. Indeksacija podrazumeva usklađivanje tj. podizanje iznosa penzija u isplati tokom perioda penzionisanja, za razliku od valorizacije koja obuhvata period pre penzionisanja.

Da bi se približno izračunala penzija na osnovu bodovnog sistema, zaradu iz svake godine od 1970. treba podeliti sa godišnjom prosečnom republičkom zaradom u toj godini. Tako se dobija koeficijent za tu godinu. Svi koeficijenti se onda sabiraju, podele brojem godina za koje su računati, a onda se dobijeni prosečni lični koeficijent

pomnoži godinama staža. Množenjem ličnog koeficijenta i staža dobija se sopstveni lični bod.

$$LB = LK \times RS$$

LB - Lični bod, LK - Lični koeficijent, RS - Radni staž

Lični bod se množi s vrednošću opšteg boda shodno sledećoj formuli:

$$PN = LB \times OB$$

PN - penzijska naknada, LB - lični bod, OB - opšti bod

Lični bod je jednak sumi godišnjih ličnih koeficijenta osim u slučajevima kada staž osiguranja nije jednak penzijskom stažu.⁴⁶ S obzirom na to da je vrednost opšteg boda povezana sa njegovom indeksacijom, a u Srbiji se on indeksira shodno cenama, odnos opšteg boda u toj godini i prosečne zarade u privredi u bodovnom sistemu će se iz godine u godinu smanjivati ukoliko se opšti bod ne indeksira sa rastom zarada na nivou cele privrede. Na primer, ako se opšti bod indeksira samo sa rastom cena, onda će on biti isti (u stalnim cenama) svake godine dok će prosečna zarada u privredi u pogledu rasta varirati iz godine u godinu. To znači da će se iz godine u godinu odnos opšteg boda i prosečne zarade u privredi smanjivati. Odnos će ostati nepromenjen u smislu praćenja penzija shodno zaradama samo u slučaju indeksacije opšteg boda sa realnom zaradom. Uvođenje bodovnog sistema baziranog na modifiko-

⁴⁶ Penzijski staž je nešto širi pojam, pored staža osiguranja (radni staž, uključujući i beneficirani) uključuje i poseban staž (dodatak za žene sa troje dece). Vidi više u: Stanić, Katarina. 2010. *Penzijski sistem u Srbiji: dizajn, karakteristike i preporuke*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije. str. 38-39.

vanoj švajcarskoj formuli značilo je budžetske uštede, ali je zato uticalo na stagnaciju penzija. „(...) (K)ada valorizacija/ indeksacija ne uzima u potpunosti u obzir realni rast zarada, efekti na penzijska primanja neće biti jednaki za tradicionalni sistem unapred definisane penzije i za bodovni sistem – primanja će biti manja u bodovnom sistemu. To je zbog toga što će 'obračunska stopa' kod bodovnog sistema (odnos opšteg boda i prosečne zarade) konstantno opadati, dok je obračunska stopa u tradicionalnom sistemu fiksna” (Stanić, 2010: 22-23). U tom kontekstu je redistribucija penzija značila dalje urušavanje standarda penzionera.

Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 2005. godine predviđeno je da se penzije i opšti bod usklađuju dva puta godišnje samo s kretanjem troškova života, s tim što je postojala tzv. prelazna faza u kojoj su se od 2006. do 2008. opšti bod i penzije indeksirale modifikovanom švajcarskom formulom, koja je iz godine u godinu u sve manjem i manjem procentu uzimala u obzir kretanja zarada (37,5% u 2006. godine, 25% u 2007. i 12,5% u 2008). Vlada Srbije je obezbedila postepeni prelaz na novi režim kako bi se ublažile promene, ali i političke posledice ovih promena. Dve su stvari predviđene za tranzicioni režim: 1) prelaz sa švajcarske formule na troškove života je izveden postepeno do 2009. godine; 2) posebnom klauzulom je obezbeđeno da se prosečna penzija ne može u sledeće tri godine (do kraja 2008.) smanjiti ispod 60% prosečne zarade i da se u tom slučaju vrše vanredne korekcije i prosečna penzija podiže na 60%. Ovim drugim se privremeno negirao uspostavljeni indeksacioni mehanizam uvođenjem kombinovane indeksacije troškovima života i zaradama. Naime, neko vreme se, do

sníženja odnosa prosečne penzije i zarade na 60%, koristi indeksacija troškovima života, a u tom trenutku se prelazi na indeksaciju zaradama do kraja trogodišnjeg perioda. Tako je u januaru 2008. godine došlo do vanrednog usklađivanja od 11% po ovom članu. Takođe, u oktobru iste godine je došlo do još jednog vanrednog usklađivanja (dodatnih 10% na redovno usklađivanje) kao odgovor na zahtev koalicionog partnera u aktuelnoj Vladi Srbije. Nakon toga dolazi do zamrzavanja penzija koje faktički traje i do danas.

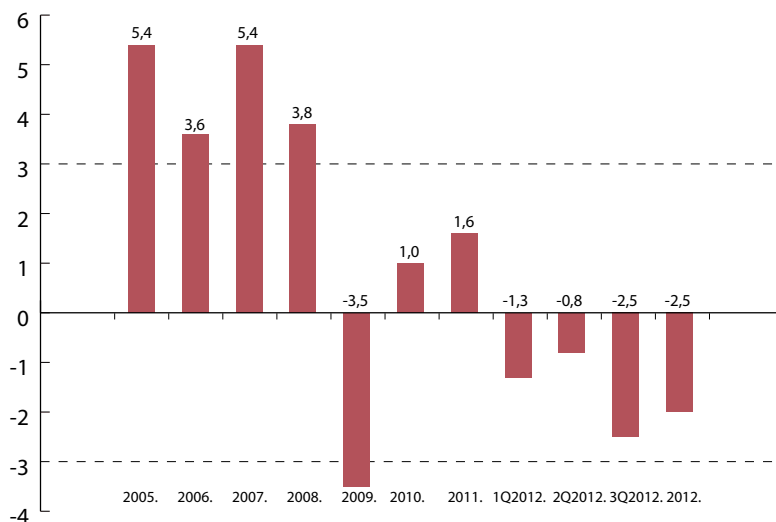
Treba imati u vidu da je indeksacija penzija deo mehanizma štednje u okviru fiskalne konsolidacije. Razlog zašto se štedi kroz indeksaciju penzija, a ne valorizacijom zarada je taj što ako bi se uštede pravile odabirom formule koja kombinuje zarade i cene, kako za valorizaciju tako i za indeksaciju penzija u isplati, pojedinačni penzioneri bi osetili značajan pad prihoda u trenutku odlaska u penziju, ali bi se kasnije njihov životni standard blago poboljšavao. Kada se smanjenje troškova obavlja samo putem indeksacije penzija sa cenama, a valorizacija zaradama, pojedinac se u tom slučaju suočava sa manjim padom prihoda u trenutku penzionisanja, ali životni standard ostaje na istom nivou tokom čitavog perioda penzionisanja. Ako se ima u vidu da su u Srbiji nakon 2010. godine uvedeni mehanizmi valorizacije i indeksacije isključivo prema cenama, onda je jasno da su okolnosti i više nego nepovoljne za penzionere. Takođe, zakonom iz 2005. godine podignuta je i starosna granica: za muškarce sa 63 na 65 godina a za žene sa 58 na 60.

Nakon velikih sindikalnih protesta usled kojih je Zakon o izmenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju povučen iz skupštinske procedure

2010. godine, Vlada Srbije je odlučila da uđe u pregovore sa sindikatima. Predstavnici pet sindikalnih organizacija prihvatili su ponudu Vlade da minimalna penzija (penzija koja se isplaćuje onim licima koja su zbog ograničenog vremenskog perioda pri uplati doprinosa ostvarila pravo na nižu penziju od one koja je zakonski definisana kao minimalna) u Srbiji iznosi najviše 27% prosečne zarade, s tim da se u zakon unese i posebna odredba koja određuje donji limit prosečne osnovne penzije na 60% prosečne plate. Vlada je zaobišla zahtev na način da predlog nije zakonski kodifikovan već je ostalo na tome da sindikati i vlada pregovaraju kada prosečna penzija padne ispod 60% prosečne plate. Usvajanjem novog predloga Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 2010. godine (*Službeni glasnik RS*, br. 101/2010) Srbija je ispunila uslov prema MMF-u u smislu odobrenja revizije *standby* aranžmana vrednog 380 miliona evra. Kako se Zakonom o budžetskom sistemu iz 2010. godine (*Službeni glasnik RS*, br. 73/2010) i dalje održavala granica nepovoljne indeksacije penzija sve dok se njihovo učešće u BDP-u ne smanji ispod 10%, penzije su realno zaostajale u odnosu na zarade. Kako je na kraju ipak zakon donet u pregovorima između sindikata i vlasti, sistem indeksacije je ponovo promenio štimung. Izvršena je promena načina usklađivanja penzija tako što su se usklađivale penzije prve dve godine (od 1. aprila 2011. i 1. aprila 2012. godine) u procentu koji predstavlja zbir procenta rasta (pada) potrošačkih cena u prethodnih šest meseci, i procenta koji predstavlja polovinu realne stope rasta BDP-a u prethodnoj kalendarskoj godini. Penzije su se usklađivale dva puta godišnje (1. aprila i 1. oktobra) sa kretanjem potrošačkih cena u prethodnih šest meseci, s tim

što bi se u slučaju da BDP u prethodnoj kalendarskoj godini poraste više od 4%, usklađivale u procentu koji predstavlja zbir procenta rasta (pada) potrošačkih cena i procenta koji predstavlja razliku između realne stope rasta BDP-a u prethodnoj kalendarskoj godini i stope od 4%.

Kretanje bruto domaćeg proizvoda

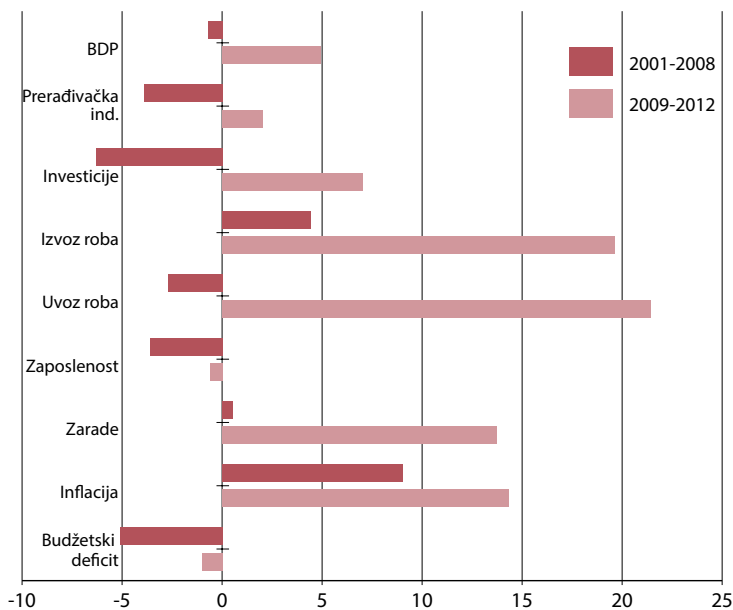
Izvor: Biznis i finansije. Dostupno na: <http://bif.rs/2013/04/recesija-u-srbiji-u-2012-nezaposlenost-najvise-brine/>

S obzirom na to da 2012. godine kretanje BDP-a beleži pad u sva 4 kvartala, dok cene beleže rast,⁴⁷ indeksacijom opšteg boda se ne omogućuje realan rast penzija (za

⁴⁷ U 2011. godini cene proizvođača industrijskih artikala povećane su u proseku za 14% u odnosu na 2010. godinu. Rast cena se dogodio u oblasti sledećih proizvoda: cene nafte i gasa beleže rast od 34%, cene uglja od 25,6%, cene prehrambenih proizvoda od 22,6%, cene odeće od 18,9%, cene el. energije od 16,9%, cene pića od 12,8%, cene hemikalija i hemijskih proizvoda od 12,2%. Vidi više u: Statistički godišnjak Republike Srbije 2012. Beograd: RZS. 2012. str. 163.

procenat koji je veći od 4% rasta BDP-a). Bodovna formula je vrlo osetljiva na indeksaciju opšteg boda i ukoliko ne uzima u obzir kretanje zarada dovodi do značajnog pada stope zamene.⁴⁸ Ovakva indeksacija bi dovela do pada stope zamene u narednih deset godina za više od 12 procentnih poena, zavisno od kretanja realnih zarada. Jedino ukoliko BDP realno bude rastao za najmanje 2 procentna poena više od realnih zarada, neće doći do tako dramatičnog pada stope zamene. Ako pogledamo efekte recesije u Srbiji u periodu od 2009. do 2012. godine, i odnos BDP-a i rasta zarada, onda su jasne posledice koje se odnose na sistem indeksacije.

Efekti recesije

Izvor: *Izveštaj o razvoju Srbije 2012*. Beograd: Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave. 2013. str. 6

⁴⁸ Stopa zamene predstavlja procentualni odnos poslednje plate i prve penzije.

Uporedimo iznose prosečnih penzija od 2010. godine do danas. Prema podacima iz statističkih biltena RZS, 2010. godine je prosečna starosna penzija iznosila 25.195 dinara. Prosečna invalidska penzija iznosila je 20.054 dinara dok je prosečna porodična penzija iznosila 16.048 dinara. Godine 2011. su starosne penzije iznosile 26.683 dinara, invalidske 21.312 dinara i porodične 17.131 dinara. Za 2012. godinu starosne penzije su iznosile 28.585 dinara, invalidske 22.786 dinara i porodične 18.920 dinara.⁴⁹ Ako imamo u vidu da je 2012. penzijski fond vojnih osiguranika priključen jedinstvenom RF PIO, onda je razumljivo povećanje iznosa prosečnih penzija u odnosu na 2011. godinu, s obzirom na to da je prosečna penzija vojnih osiguranika skoro dvostruko veća nego prosečna starosna, a skoro trostruko veća od prosečne porodične penzije.⁵⁰ Iako se prosečna penzija za sve korisnike 2012. godine kretala oko 55% prosečne neto zarade, struktura penzionera je, iako heterogena, takva da više od 2/3 penzionera prima penzije koje ne mogu osigurati ni životni minimum. Čak i ako se uzmu u obzir medijalne vrednosti, povećanje penzija se realno skoro i nije dogodilo uprkos tvrdnji aktuelnih vlasti da su se penzije uvećale za 20% od 2008. godine do danas. Aktuelni premijer, Aleksandar Vučić, i ministar rada, Aleksandar Vulin, odgovorili su na žalbe sindikata i penzionera na oštre mere smanjenja penzijskih prava povodom usvajanja zakona o PIO iz 2014. godine, da je „vanredno” povećanje penzija u periodu od 2008 do 2014. godine osnovni razlog za povećanje budžetskog deficita.⁵¹ Samovoljni statistički

⁴⁹ *Statistički godišnjak Republike Srbije 2012*. Beograd: RZS. 2012. str. 163.

⁵⁰ Vidi detaljnije: <http://www.makroekonomija.org/penzije/penzije-u-srbiji-ii-2012/>

⁵¹ Vidi detaljnije na: <http://sindikalizam.org/2014/11/28/odluka-o-smanjenju-penzija-suprotna-ustavu-i-zakonu/>

fantazam vladajućih političkih struktura ne samo da nije u stanju da precizno razdvoji razne uzroke budžetskog deficita, već demonstracijom vlastite političke moći iskrivljuje statističke podatke koje objavljuje jedna državna institucija, Republički zavod za statistiku. Pošto se učešće penzija u BDP-u nije smanjilo, štaviše, prešlo je 14%, i pošto je standardna žalopojka vlasti o tome kako finansira više od 1/3 penzija, sve okolnosti za novu parametarsku reformu su bile spremljene, uprkos činjenici da se od javnosti krije nesamostalnost RF PIO.⁵² Sa zakonom iz 2010. godine je bilo potrebno povećati učešće od doprinosa za beneficirani radni staž te su vojni penzioneri prešli u RF PIO; bilo je potrebno napraviti izmene u indeksaciji te su penzije stagnirale; bilo je potrebno smanjiti minimalnu penziju na 27% prosečne zarade, to se učinilo; bilo je potrebno odrediti rok od 10 godina koliko lice mora da provede na određenom radnom mestu da bi ostvarilo pravo na beneficirani staž, ili 5 godina, ukoliko je utvrđena invalidnost – bez obzira na činjenicu da je poslodavac realno u mogućnosti da *radnika koji radi devet godina i 11 meseci drži na istom radnom mestu, a onda ga premesti na neko drugo kako bi izbegao uvećana plaćanja za njegov staž. Sve je ovo bilo „potrebno”, ali i nešto više.*

Zato je poslednjim Zakonom o izmenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju (*Službeni glasnik RS*, br. 34/2003...75/2014) iz 2014. godine, na

⁵² Ovo pogotovu ako se ima u vidu da država (Agencija za privatizaciju) prodaje akcije i realne udele u privatizovanim preduzećima, a koja su bila u vlasništvu RF PIO, pri čemu RF PIO nema nikakvu autonomiju u pogledu upravljanja svojim sredstvima. Tako da priča o tome da su transferi iz budžeta za RF PIO uzrokovali ogroman budžetski deficit nema smisla ako se uzme u obzir da je transfer iz republičkog budžeta ka RF PIO zapravo transfer koji potiče iz nekontrolisane prodaje svojine RF PIO.

mala vrata, skoro neprimetno, ušlo u problematiku penzija još jedno hiperracionalno parametarsko čudo. Ovog puta, najavljene su ozbiljne uštede u budžetu jer, navodno, poslednjim zakonom stvaraju se uslovi za toliko iščekivanu budžetsku konsolidaciju u kojoj penzije, u dominantnom političkom diskursu, po pravilu, predstavljaju „remetilački faktor”. No, nakon ovog zakona penzije će se „pripitomiti”.

Najvažnija novina koju uvodi novi zakon odnosi se na izjednačavanje uslova za sticanje prava na starosnu penziju između muškarca i žene. Zaposleni stiže pravo na starosnu penziju kada navršši 65 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja. Zakonodavac predviđa prelazni period za izjednačavanje ovog staža koji se odnosi na zaposlenu ženu u trajanju od 2015. pa do 2031. godine. Uslov za sticanje prava na starosnu penziju povećava se u periodu od 2015. do 2020. godine za šest meseci, dok se u periodu od 2020. do 2031. godine povećava za dva meseca, sve dok se u potpunosti ne izjednače uslovi za sticanje prava na starosnu penziju za ženu i muškarca. Takođe, uvedeni su penali za prevremeno penzionisanje. Primera radi, ukoliko lice ode u prevremenu penziju sa 60 godina, po novom zakonu će umanjjenje po osnovu penala iznositi 20,4%. Ukoliko prosečna penzija sa ispunjenim uslovom od 65 godina iznosi, recimo, 24.200 dinara, onda će lice koje se sa 60 godina penzionisalo imati umanjjenje od skoro 5.000 dinara. Dakle, raspon umanjjenja ide od 4,08% za godinu dana ranijeg penzionisanja, do 20,4% za penzionisanje u šezdesetoj godini. Ukoliko je pak obračunati iznos prevremene starosne penzije niži od najniže penzije (koja je u julu 2014. iznosila 13.288 dinara), korisniku sa nižom penzijom će biti pripisan iznos minimalne penzije. Oni koji steknu uslov za

starosnu penziju, ali nemaju dovoljno godina staža ići će na minimum koji zakon predviđa, a to je 15 godina staža. Takođe, po novom zakonu nova granica radnog staža do 2032. godine biće 45 godina što znači da će mladi ljudi, koji su se rano zaposlili biti doslovno kažnjeni jer neće ispunjavati starosnu granicu, ali će imati dovoljno radnog staža. U tom smislu moraće duže raditi zbog ispunjenja starosne granice. Ali će to, sa druge strane, uticati i na uvećanje visine njihove penzije – ako ih ikada dočekaju.

Što se tiče odredbi o posebnom stažu, ranijim zakonom bio je predviđen poseban staž za ženu koja je rodila treće dete, te joj se po tom osnovu uračunava u posebni staž vreme u trajanju od dve godine. Nakon izmena, pored navedenog, predviđen je poseban staž i za ženu koja je rodila jedno dete u trajanju od šest meseci i ženu koja je rodila dvoje dece u trajanju od godinu dana. Navedena odredba je ustanovljena u cilju veće zaštite zaposlenih žena, ali u kontekstu celokupne ekonomske politike države, karakter ovih odredbi ne predstavlja nikakav podsticaj u smislu realne populacione politike.

Izmene zakona tiču se i propisa koji regulišu pravo na porodičnu penziju. Predviđeno je i da se korisniku porodične penzije ne obustavlja isplata u slučaju kada ostvaruje ugovorenu naknadu, tj. ukoliko radi, na mesečnom nivou u iznosu nižem od najniže osnovice, važeće u momentu uplate doprinosa (odnosno briše se ograničenje iznosa od 50% osnovice koja je, npr. u julu iznosila 20.198 dinara). Dosadašnjim odredbama se porodična penzija obustavljala i u slučaju da se ostvarivala ugovorena naknada na mesečnom nivou u iznosu do polovine od najniže osnovice, važeće u momentu uplate doprinosa. Zakonska novina tiče

se prava uživalaca porodične penzije koji rade. Dakle, oni neće izgubiti pravo na primanje porodične penzije, ukoliko ugovorena zarada od 1. januara 2015. godine bude niža od najniže osnovice osiguranja u tom trenutku, što bi u ovom času bilo oko 20.000 dinara. Na ovaj način se korisnicima porodične penzije, a posebno imajući u vidu njihove veoma male iznose, obezbeđuje mogućnost nešto većeg dodatnog prihoda.

Takođe, novim zakonom su stope doprinosa povećane sa 22% na 26% (14% na teret zaposlenih i 12% na teret poslodavca). Ova mera bi, navodno, trebalo da pojača fiskalnu disciplinu ali i donese „uštede” budžetu. Novim zakonom je promenjen i sastav Upravnog odbora RF PIO dok je Nadzorni odbor ukinut. Odnos 4:3, između predstavnika Vlade i svih ostalih učesnika,⁵³ jasno govori da je ovu oblast Vlada proglasila strateški važnim poljem za svoju intervenciju.

Ovakve autoritarno-etatiističke tendencije su u Srbiji prisutne već duži niz godina, no treba imati u vidu da nijedna vlast do sada nije u tolikoj meri nagrizzla i umanjila stečena socijalna prava. Još jedan od poteza aktuelne vlasti ovo dokazuje. Antisocijalna politička domišljatost aktuelne vlade je, u okviru mera za smanjenje budžetskog deficita, jednim administrativnim potezom selektivno smanjila penzije. Prema novom planu, a u skladu sa „izbegavanjem” rezova za veliki deo glasačkog tela koji glasa za aktuelnu političku opciju, penzije do 25.000 dinara neće biti umanji-

⁵³ Vlada po novom zakonu imenuje 4 predstavnika UO RF PIO, dok ostala 3 čine predstavnici osiguranika, poslodavca i penzionera. Unija poslodavaca Srbije, Savez samostalnih sindikata Srbije (preko Udruženja sindikata penzionera Srbije) i Savez penzionera delegiraju po jednog člana UO RF PIO.

vane.⁵⁴ Primanja penzionera između 25.000 i 40.000 dinara biće umanjena po sledećoj formuli: kada se od iznosa penzije oduzme neumanjiv iznos od 25.000 dinara, razlika se množi sa 0,22. Ako penzija, primera radi, iznosi 35.000 dinara, odbije se 25.000 dinara, dok se preostalih 10.000 dinara pomnoži sa 0,22 odsto. Umanjenje tada iznosi 2.200, a penzija koju će taj penzioner dobijati, iznosi 32.800 dinara. Predviđanja vlade su da će se ostvariti uštede, na ime penzijskih naknada u bruto iznosima, u iznosu od oko 12 milijardi dinara godišnje, što zaista predstavlja zanemarljiv bilansni učinak ako se ima u vidu da se samo za subvencije, nakon rebalansa budžeta iz 2014, planira izdvojiti 93,7 milijardi dinara.⁵⁵

Smanjenje plata i penzija sigurno neće znatnije umanjiti budžetski deficit. Naprotiv, problemi koje će iza-

⁵⁴ Nakon smanjenja penzije iznad 25.000 dinara, predsednik vlade je u skupštinskoj raspravi o rebalansu budžeta za 2014. i o budžetu za 2015, održanoj 22. decembra 2014. godine, poručio da „više neće biti smanjenja penzija” i da građani „ubuduće mogu očekivati samo boljitak”. Međutim, Narodna skupština je 25. 12. 2014, dopunila Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (član 80. b) koji glasi: „Izuzetno od člana 80. ovog zakona, za vreme primene Zakona o privremenom uređivanju načina isplate penzija (...) penzije se mogu povećavati samo u skladu sa zakonom kojim se uređuje budžetski sistem i zakonom kojim se uređuje budžet.” Član 80. od kojeg se ovom odredbom odstupa, predviđa da će se visina penzija usklađivati shodno troškovima života svakog 1. aprila i 1. oktobra. Pošto troškovi života stalno rastu, za očekivati je da će se taj trend nastaviti i u 2015. godini. S obzirom na rekordno restriktivan budžet za 2015. godinu, citirana odredba će obustaviti šestomesečno usklađivanje penzija sa uvećanim troškovima života, ili, u najboljem slučaju, učiniti da stopa rasta penzija bude znatno niža od stope rasta troškova života. Ovim merama se zapravo krši Ustav (član 20. stav 2) kao i Evropska socijalna povelja (član 12. tačka 1-3) kojom se obavezuju sve članice Saveta Evrope da se sistem socijalne sigurnosti održava i postepeno podiže na viši nivo.

⁵⁵ Vidi više na: <http://akter.co.rs/26-ekonomija/107599-rebalansom-bud-eta-subvencije-ve-e-za-15-8-odsto.html>

zvati tiču se prvenstveno standarda penzionera i smanjenja javne potrošnje. Ako se ima u vidu da iz lične potrošnje građana PDV učestvuje sa više od 50% u budžetu, onda je jasno da će se ovim merama naneti gubitak upravo republičkom budžetu. Fiskalna disciplina kroz povećanje fiskalnih nameta u direktnoj je vezi sa pogrešnom ekonomskom politikom u zemlji, jer rast poreza vodi smanjenju privredne aktivnosti, povećanju nezaposlenosti, gašenju radnih mesta, rastu sive ekonomske zone, i, po običaju, nepravednoj redistribuciji od siromašnih ka bogatijima. Iako se na prvi pogled može činiti da se selektivnim smanjenjem penzija vrši egalitarnija redistribucija, efekti do kojih će ovakva redistribucija dovesti biće jedino usmereni na egalitarizaciju bede. Uostalom, to pokazuju i gore navedeni podaci.

4.1. Demografski pokazatelji starosne strukture stanovništva

Uticaj koji politika ima na demografska kretanja je nesumnjiv te opšta demografska situacija u zemlji, kao i biološka reprodukcija njenog stanovništva, zavise od ekonomsko-političkih kretanja. Odliv mozgova iz zemlje, uklanjanje stečenih socijalnih prava kao deo paketa mera štednje, smanjenje životnog standarda stanovništva, porast kriminala, porast stope samoubistava, hronična nezaposlenost, porast stope apsolutne eksploatacije radnog stanovništva, eksplozija beskućnika, siromaštvo starih ljudi, samo su neki od fenomena koji odražavaju opštedruštvene uslove reprodukcije. Sama činjenica da u Srbiji ne posto-

ji artikulisana populaciona politika, već se ona sprovodi selektivno u okvirima pojedinih zakonskih okvira, govori da konkretne ekonomsko-političke mere vlasti protivrečno deluju na sveukupnu demografsku sliku. Kako demografski pokazatelji nisu izraz prirodne nužnosti jer se ne tiču isključivo fenomena starenja stanovništva, a demografska politika nije konstatovanje istorijske sudbine nacije koja je unapred zacrtana, formiranje populacione politike, pogotovu u kontekstu penzijskog sistema, ne može biti svedeno na defanzivno suočavanje sa činjenicama starenja populacije. Demografska kretanja su često u recentnijim studijama penzijskog sistema prikazivana sa negativnim predznakom, kao nešto zbog čega tekući sistem finansiranja više nije održiv. Na samu činjenicu starenja i produžetka životnog veka se gleda kao na nešto negativno zbog čega penzijski sistem ne može biti održiv, i zbog čega se mora reformisati. Zapravo, reformistička instrumenatalizacija demografije prečesto se vodi tezom o razdvojenosti fenomena starenja od politike zapošljavanja. Zanimarivanjem ove veze želi se legitimisati reforma penzijskog sistema koja ide u pravcu apologije trenutnih zakonskih odredbi, kao i uvođenja privatnih penzijskih fondova, kapitalizacije RF PIO itd.⁵⁶ Ovakvi stavovi ilustruju apsolutni prioritet

⁵⁶ Profesor Miladin Kovačević često ponavlja svoju argumentaciju na osnovu kausalnog neprepoznavanja problemskih tačaka penzijskog sistema. „Moram priznati da se taj argument i ta vrste perspektive (povećanje zaposlenosti i rast BDP-a – prim. autora) redovno naglašava i u stručnim krugovima, međutim problem sa tom dijagnozom je taj što se tu vrtimo u krugu, što je to jedan *circulus vitiosus*, u kome se u stvari ne sagledava šta je uzrok, a šta posledica. Dakle nema rasta bez prethodne reforme, a u toj reformi, ako govorimo o reformi sistema javnog sektora i najvažnije karike, a to je penzioni sistem. Bez reforme te karike neće biti rasta, niti će biti rasta zaposlenosti, niti ga može biti”. Vidi više u: *Reforma penzionog sistema i imovina Fonda PIO*. Beograd: Udruženje sindikata penzionera Srbije. 2014. str. 16.

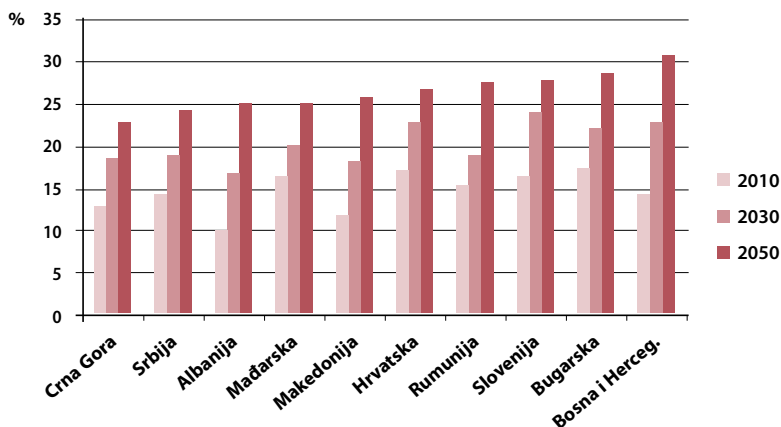
reforme RF PIO iz razloga što rashodi republičkog budžeta za penzije prave velike distorzije koje umanjuju mogućnosti podsticaja u ekonomiji i na taj način deluju destimulativno. Međutim, ako se već govori o uzrocima i posledicama, treba napomenuti i činjenicu da su rashodi za penzijski sistem uvršteni u republički budžet uprkos činjenici da su još 1990-ih godina institucije socijalnog osiguranja zakonski izuzete iz državne svojine te ne bi trebale ni biti deo budžeta. Ako se govori o tome šta je uzrok budžetskim distorzijama, onda se ne sme prenebregnuti činjenica da RF PIO nije u stanju, zbog postojećih zakonskih akata i njihovoj koliziji, da upravlja svojom imovinom u cilju izmirivanja obaveza isplate penzija. Čak i da se smanje stope doprinosa, zbog dominantnog političkog pravca države, to ne bi delovalo stimulatивно na zapošljavanje i izlazak iz sive ekonomske zone jer je to iskustvo već potvrđeno 2001. godine, kada su doprinosi smanjeni a zaposlenost stagnirala. Kako demografski pokazatelji ne bi isključivo i neargumentovano služili podržavanju teze o bezalternativnosti reforme penzijskog sistema, potrebno ih je povezati sa podacima o nezaposlenosti i zaposlenosti.

Opšte uzevši, demografske projekcije za period od 2011. do 2041. ukazuju na tendenciju pada učešća mladih osoba, sa tendencijom daljeg pada, dok je udeo starih visok i stalno raste. Učešće stanovništva koje je mlađe od 15 godina bi u ovom periodu opalo sa 14,4% na 11,7%, dok bi učešće starijih od 65 godina poraslo sa 17,3% na 25,2%. Udeo najstarijih, od 80 i više godina, pokazuje tendenciju ka povećanju sa 3,5% na 7,8%, a procena je da će prosečna starost stanovništva porasti sa 42,1 na 46,5 godina. Takođe, neminovno je

i smanjenje učešća radno sposobnog stanovništva (od 15 do 64 godine), a pad bi se kretao od 3,0% do 8,2%.⁵⁷

Projektovane promene udela starog stanovništva.

Srbija i zemlje u okruženju, 2010-2050.

Izvor: Svetska banka, web database: <http://go.worldbank.org/KZHE1CQFA0>

Projektovani pokazatelji starenja Srbije, 2010-2050.

(90% interval predviđanja)

Interval predviđanja	Udeo starih (65+) u ukupnoj populaciji (%)					Koeffcijent zavisnosti starih (65+ / 15-64)*				
	2010	2020	2030	2040	2050	2010	2020	2030	2040	2050
5%	-	19,11	20,22	20,84	22,72	-	29,52	32,00	33,05	37,51
Medijana	16,81	19,66	21,42	22,80	25,95	24,67	29,88	33,15	35,76	42,66
95%	-	20,11	22,78	25,19	30,13	-	30,25	34,29	38,92	49,48

Izvor: Kalkulacija autora na bazi 10.000 simulacija stohastičke projekcije.

Napomena*: Broj starih 65 i više godina na 100 lica u radnom uzrastu (15-64)

Izvor: Zdravković, Aleksandar; Domazet, Ivana; Nikitović, Vladimir. 2012. *Uticao demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji*. u: *Stanovništvo*, br. 1. Beograd: Institut društvenih nauka i Društvo demografa Srbije.

⁵⁷ Vidi više u: *Projekcije stanovništva Republike Srbije, 2011-2041*. Beograd: Republički zavod za statistiku. (Dostupno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2208>)

Kada se ovi podaci dovedu u vezu sa relativnim pokazateljima odnosa između zaposlenih, nezaposlenih i penzionera onda se u današnjem kontekstu kristalizuje sledeća slika: na 100 zaposlenih u Beogradu i Novom Sadu dolazi 54,8 penzionera i 18,4 nezaposlene osobe, dok je u ostatku Srbije 111,2 penzionera i 59,3 nezaposlena. Najmanji broj penzionera na 100 stanovnika je, prema podacima RZS-a za 2012. godinu, u Beogradu (17,9), Sremskoj oblasti (17,8) i Mačvanskoj oblasti (19,9), dok je najveći broj u Zaječarskoj (31,9), Pirotskoj (29) i Borskoj oblasti (27,1). Najviše nezaposlenih na 100 stanovnika imaju Toplička oblast (16,9), Jablanička oblast (17,1) i Mačvanska oblast (17,2). Na 100 zaposlenih najmanje penzionera i nezaposlenih imali su Beograd (69) i Novi Sad (92), a najviše su imali Toplička oblast (244), Jablanička oblast (234), Zaječarska oblast (229), Pirotka oblast (205) i Raška oblast (203).⁵⁸ Iz ovih podataka se da sagledati teritorijalna struktura penzionera u odnosu na brojeve zaposlenih i nezaposlenih. Povezivanjem ovih podataka sa opštim demografskim podacima iz prethodne tabele može se ustanoviti trend da će sredine sa ekscesivnim brojem penzionera (u odnosu na Beograd i Novi Sad) progresivno postajati još starije, a nezaposleni iz tih sredina migrirati u sredine koje imaju veći broj zaposlenih. Drugim rečima, teritorijalna struktura Srbije će postati takva da će najveći broj radno sposobnih biti koncentrisan u par opština, dok će se starije stanovništvo koncentrisati u opštinama u kojima je odnos 3:1 u korist penzionera (Toplička, Pirotka, Raška oblast itd).

Iako ovi podaci govore u prilog tome da penzijski sistem ulazi u fazu „starosti”, jedini odgovor koji se srpskoj

⁵⁸ Za detaljniju analizu navedenih podataka videti na: <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/odnos-broja-zaposlenih-penzionera-i-nezaposlenih-i-fonda-zarada-i-penzija-po-oblastima-srbije/>

javnosti nudi jesu oblici kapitalizacije⁵⁹ RF PIO. U Srbiji prevladava opšti konsenzus oko ovoga podržan i promovisan od strane državnih struktura, visokoškolskih institucija, nevladinih think-tankova, kao i od strane privatnih banaka i osiguravajućih društava. Neretko su osnovni argumenti koncentrisani ne samo na „nepravednu žrtvu” koju podnosi država, već i demografske pokazatelje. Navodno, privatizacija penzionog osiguranja može rešiti ovaj problem jer se ono ne bi zasnivalo na „neefikasnom” sistemu tekućeg finansiranja već na sistemu definisanih doprinosa i kapitalizovane štednje. Takođe, zagovornici uvođenja obaveznog privatnog penzionog osiguranja slede ovu „logiku”: pošto starenje stanovništva redukuje radnu snagu, a posledično i ukupni *output* zemlje, rezultat toga su smanjene penzijske osnovice. Pošto to privatni penzijski fondovi ne rade, jer počivaju na sistemu utvrđenih doprinosa, opasnost od demografskih disfunkcija se redukuje. Takođe, privatni sistem finansiranja penzija onemogućava svaku dalju redistribuciju. No krenimo redom.

⁵⁹ Pod kapitalizacijom se podrazumeva više stvari: reformom javnog sektora bi se sprovela korporativizacija javnih državnih i komunalnih preduzeća, kao i infrastrukturnih fondova koji bi se formirali radi ubiranja renti (putem direktnih poreza koji obveznici plaćaju) na bazi nove zemljišne politike. To bi značilo da se penzijski fond transformiše kao ograničeno-investicioni fond koji učestvuje na tržištu kapitala. Kapitalizacija podrazumeva i to da se državna imovina i prava prenesu na RF PIO. To praktično znači da recimo Telekom, kao firma sa solidnim prihodima, prenosi deo svog akcionarskog kapitala u preferencijalne akcije. Tim akcijama, koje bi pripale Fondu, ne može se upravljati preduzećem, ali bi donosile fiksni priнос. Onda Telekom može da se dokapitalizuje. Taj pravac kapitalizacije zagovara radna grupa za restrukturiranje RF PIO. Druga opcija jeste uvođenje II stuba (obavezno privatno penzijsko osiguranje) putem smanjenja tranzicionih troškova koji uključuju i smanjenje penzija. Ovu tezu podržava većina eksperata sa Liberalno demokratskih studija. Detaljnije o predlozima kapitalizacije govori se u poglavlju koja se bavi imovinom RF PIO.

4.2. Problemi sa privatnim penzijskim fondovima

Demografski argument – privatno finansirane penzije vs. javno finansirane penzije. Starenje svakako nepovoljno utiče na produktivnost, kao i na redukciju radne snage. Što više starih ljudi, to manje radno sposobnih. U sistemu tekućeg finansiranja penzija loši demografski pokazatelji efektivno utiču na smanjenje akumulacije doprinosa. Međutim, i kod sistema privatnih penzionih planova⁶⁰ demografija vrši uticaj – kada dođe vreme za penzionisanje, shodno privatnom penzijskom planu, moraju se likvidirati određena finansijska sredstva kako bi se isplatile penzije. Ukoliko su ta finansijska sredstva akcije, onda će nepovoljni demografski faktori takođe usloviti nepovoljnu situaciju – prilikom penzionisanja će akcije većinske populacije penzionera biti prodane, a prodaja će premašivati kupovinu pošto je mlađa generacija malobrojnija. To će posledično dovesti do pada cena akcija jer ponuda daleko premašuje potražnju, i samim tim, do pada penzija. Penzije iz privatnih šema zavise od uplaćenih doprinosa i sposobnosti izabranog fonda da ih dodat-

⁶⁰ Obično su privatni penzioni planovi povezani sa sistemom definisanih doprinosa gde se visina penzije određuje na osnovu iznosa sredstava koja su akumulirana na ime penzije individualnog lica. U čistom obliku sistema penzija sa definisanim doprinosima, obaveze se prilagođavaju raspoloživim sredstvima, pa se pojedinac suočava sa rizikom vezanim za hartije od vrednosti. Kapitalno finansirane penzije koriste sredstva akumulirana iz doprinosa od ili u ime članova fonda. U sistemu potpuno kapitalno finansiranih penzija, sva davanja se isplaćuju iz akumuliranih sredstava. Kod delimično kapitalno finansiranih penzija, davanja se isplaćuju iz akumuliranih sredstava i sredstava tekućih doprinosa. Vidi detaljnije u: Barr, Nicholas i Diamond, Peter. 2009. *Reforming pensions: Principles, analytical errors and policy directions*. International Social Security Review, Vol. 62, No. 2. pp.5-30

no uvećava (*defined contribution*), dok, na kraju, rizik snosi korisnik.

Argument u vezi sa javnom potrošnjom – privatni fondovi smanjuju javnu potrošnju na penzije. Ovde nailazimo na pojam tranzicionih troškova i oni mogu biti dvojak: mogu ih snositi ili zaposleni ili država. Dugoročno, tačnije, generacijski posmatrano, privatni penzijski fondovi mogu smanjiti izdatke države za penzije. Međutim, u kratkom i srednjem roku uvođenje privatnih penzijskih planova podrazumeva velike budžetske pritiske. Kako zaposleni ne mogu finansirati penzije starijih penzionera, jer uplaćuju na privatni račun doprinose, tada je država obavezna da pokriva celu jednu generaciju koja je u sistemu tekućeg finansiranja. To obično biva ili ekstremnim zaduživanjem ili fiskalnim zahvatima – ili kombinovano.

Argument profesionalizacije – privatni penzioni fondovi olakšavaju posao vladi. Vlada svakako mora intervenirati i kod sistema javnih i privatnih penzija. Štaviše, vladina politika je u svakom momentu odlučujuća – fiskalna neobazrivost može dovesti do inflacije koja podriva tzv. stabilnost privatnih fondova. Ako je državna regulacija neefektivna onda će se to odraziti disfunkcijama na finansijskim tržištima: tržišta će omanuti u usmeravanju štednih sredstava ka produktivnim investicijama. Takođe, čest je i argument da su privatne šeme „sigurnije” od vladinih mera intervencije nego sistemi tekućeg finansiranja. To naravno nije tačno. Vlada može privatnim fondovima uskratiti i redukovati povratna sredstva na investicije tako što može zahtevati od menadžera zadržavanje vrednosnih papira u sklopu imovinskog portfolija (obveznica, trezor-skih zapisa, itd. koje emituje država), iako ta sredstva ima-

ju relativno stabilan ali nizak prinos. Isto tako, vlada može redukovati poreske privilegije privatnom fondu.

Argument diverzifikacije rizika – privatni penzijski fondovi smanjuju rizik. Diverzifikacija rizika je skoro pa magična reč. Međutim, tu stvar ne treba preuveličavati iz više razloga. Prvi razlog je taj što su i privatni i javni penzijski fondovi podjednako podložni delovanju makroekonomskih, političkih i demografskih faktora. Menadžment privatnih fondova ne garantuje da će se finansijsko tržište oblikovati u skladu sa njihovim odlukama. Štaviše, fluktuacije na finansijskim tržištima, bez obzira na kompetentan menadžment, mogu dovesti do propasti investicija, a alokacija sredstava poprimi krajnje mistične crte. Tako se može desiti da dve osobe sa identičnim životnim doprinosima imaju sasvim različite penzije.

Srbija je dve godine nakon petooktobarske „revolucije” bila suočena sa opcijama koje je Svetska banka ponudila pri rešavanju problema penzijskog sistema. Tada je država odbacila njen predlog da se uvede obavezno privatno penzijsko osiguranje, tzv. II stub po modelu Svetske banke, zbog velikih tranzicionih troškova. Međutim, 2005. godine Vlada Srbije donosi Zakon o dobrovoljnim penzijskim fondovima (*Službeni glasnik RS*, 85/2005), tzv. III stub po modelu Svetske banke, kojim se ustanovljuje pravni okvir za delovanje, organizaciju i upravljanje imovinom.

Kod sistema tekućeg finansiranja prikupljeni doprinosi za penzijsko i invalidsko osiguranje automatski se isplaćuju penzionerima na mesečnom nivou. Takođe, minimalna i maksimalna penzija određena je zakonom. Način isplate penzija vrši se na mesečnom nivou iz dva dela, dok prekid u uplati doprinosa utiče na ostvarivanje

penzijskog prava. Kod dobrovoljnih penzijskih fondova (DPF), doprinosi se evidentiraju na individualnim računima sa kojih se sredstva investiraju i uvećavaju (ili umanjuju) za ostvareni prinos (ili gubitak). Iznos penzije zavisi od visine uplaćenih sredstava, dužine uplata i prinosa. Takođe, prekidi u uplatama ne utiču na prava članova u meri u kojoj je to slučaj kod sistema tekućeg finansiranja koji zahteva povezan staž i doprinose. Postoji i zakonski donji uplatni limit od 500 dinara. Uplate do 5.329 dinara su administrativnom zabranom oslobođene poreza na dohodak građana koji inače iznosi 12%.

Sredstva DPF-ova se prikupljaju putem uplata, ali i njihovim uvećanjem, odnosno, umanjnjem putem ulaganja prikupljenih sredstava na finansijskim tržištima. Zakonom je regulisano odvajanje društva za upravljanje DPF-ovima od dobrovoljnog penzijskog fonda, gde jedino društvo za upravljanje ima status pravnog subjekta osnovanog kao zatvoreno akcionarsko društvo. Novčani deo osnovnog kapitala društva za upravljanje, prilikom osnivanja, iznosi najmanje milion evra u dinarskoj protivrednosti, po srednjem kursu Narodne banke Srbije na dan uplate. Zakon takođe reguliše imovinu dobrovoljnog penzijskog fonda koja se nalazi u svojini njegovih članova, srazmerno njihovom udelu u imovini fonda. Imovina dobrovoljnog penzijskog fonda je odvojena od imovine društva za upravljanje, što čini osnovu čitavog sistema dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Imovinsko stanje DPF-ova je povezano sa nadzornom, tzv. kastodi bankom,⁶¹ kod koje je otvoren

⁶¹ Banka koja je zadužena za vođenje računa DPF-ova i obavlja druge kastodi usluge za račun fonda. Kastodi banka brine o hartijama od vrednosti fonda, tako da je imovina potpuno odvojena od društva za upravljanje. Preko nje se odvija trgovina

račun DPF-ova. Zakon je regulisao da imovina DPF-ova ne može biti predmet prinudne naplate, zaloge, hipoteke, ne može se uključiti u likvidacionu ili stečajnu masu društva za upravljanje, kastodi banke ili drugih lica, niti koristiti za izmirivanje obaveza člana DPF-a i drugih lica prema trećim licima. Zakonodavac je očigledno ovde imao u vidu potrebu da se zaštiti imovina članova fonda usled sve učestalijih poremaćaja na finansijskom tržištu.

Međutim, sva ranjivost kapitalizovane štednje i privatnih oblika penzijskog sistema se pokazala već 2009. godine, kada su se efekti svetske finansijske krize prelili i na poslovanje DPF-ova. Godine 2008. DPF-ovi u Srbiji su beležili povećanje bilansne aktive, što je bila direktna posledica osnivanja novih društava što je značilo i veći početni ulagački kapital sa osnivanjem svakog novog društva. Istovremeno, povećali su se i neto gubici koji su početkom 2009. godine iznosili 254 miliona dinara. Društva za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima ostvarila su krajem 2008. godine ukupne prihode od 256 miliona dinara i ukupne rashode od 509 miliona dinara. Prihodi od upravljanja fondovima su 2008. godine iznosili 130 miliona dinara (51% u strukturi ukupnih prihoda). U strukturi ukupnih rashoda najveće učešće od 86,8%, odnosno 442 miliona dinara, imali su rashodi iz redovnog poslovanja koji su u odnosu na prethodnu, 2007. godinu veći za 43,9%.⁶²

hartijama od vrednosti za račun klijenta. Na taj način se banka pojavljuje na berzi dok ime pravog vlasnika akcije ostaje skriveno. Podatke iz evidencije o hartijama od vrednosti i imena klijenata kastodi banka čuva kao poslovnu tajnu. Ako društvo za upravljanje propadne, fond ostaje netaknut i preuzima ga drugo društvo za upravljanje.

⁶² Vidi više na: <http://www.naslovi.net/2009-04-25/biznis-novine/penzijski-fondovi-imali-gubitke-ali-sacuvali-imovinu/1130546>

Broj članova koji uplaćuju u DPF-ove 2014. godine je iznosio preko 244.306, a vrednost ukupne imovine dobrovoljnih penzijskih fondova iznosi oko 19 milijardi dinara.⁶³

No, ako uđemo u strukturu portfolija DPF-ova, videćemo da ovi fondovi najviše ulažu u državne obveznice (55,1%), trezorske zapise (18,9%), akcije (3,3%) i oročene depozite (4,4%).⁶⁴ Ovi podaci potvrđuju tezu da DPF-ovi funkcionišu shodno dominantnoj politici države. Investiranje kapitala penzijskog fonda u državne obveznice je zbog malog prinosa (niske kamatne stope), ali i manjeg rizika, realno, neproduktivna stvar, pogotovu ako imamo u vidu činjenicu da se na taj način pokriva fiskalni deficit države. Sa aspekta ekonomskog razvoja zemlje postavlja se i pitanje isplativnosti konvertovanja štednje u pokrivanje fiskalnog deficita. Ovo je jedan od razloga zašto država smanjuje i javne investicije, pogotovu u kontekstu aktuelnih mera štednje.⁶⁵ Druga stvar je u tome što su DPF-ovi prinuđeni

⁶³ Vidi više na: http://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/u-dobrovoljnim-penzijskim-fondovima-19-milijardi-dinara_474921.html

⁶⁴ Ristanović, Snežana. *Reforma penzijskog sistema Srbije, III STUB / razvoj dobrovoljnih penzijskih fondova uslov i važan činilac uspešne reforme*, podaci za 2013. godinu. Vidi više na: <http://www.ses.org.rs/kbf2013prezentacije/Snezana%20Ristanovic.pdf>

⁶⁵ U aktuelnoj situaciji sprovođenja mera štednji (i restriktivne fiskalne politike), državna potrošnja se smanjuje povećanjem indirektnih ili nedistorzivnih poreza, što znači i veće oporezivanje individualne potrošnje. Shodno logici MMF-a, unutrašnja potrošnja se redukuje smanjenjem javnih investicija koje bi posledično trebalo da vode i smanjenju budžetskog deficita. U kontekstu državnih obveznica, ono što se često ne razume, pogotovu kada se u zvaničnoj vladinoj politici podcrtava sloboda tržišta, jeste to da državne obveznice označavaju u stvari državnu rentu tj. zagarantovan priliv novca privatnim investitorima. Pitanje je da li su tržišni lobiji koji su često isticali da je isplaćivanje penzija upitno, ustvari želeli da isključivo privatni sektor ima pristup državnoj renti umesto da direktno investira u realni sektor, primera radi, putem korporativnih obveznica. Isto se može primeniti

da investiraju u državne obveznice i hartije od vrednosti kako bi zadržali njihove poreske prerogative. Dobrovoljni penzijski fondovi su fondovi posebne vrste i u vlasništvu su svojih članova, srazmerno njihovom udelu u imovini fonda te kao takvi nemaju svojstvo pravnog lica i ne podležu obavezi plaćanja poreza na dobit pravnih lica kao ni poreza na dodatnu vrednost. Kako su DPF-ovi vrlo važni za državu zbog pokrivanja fiskalnog deficita, njihova funkcija je, shodno strukturi portfolija, ta da u doglednoj perspektivi učestvuju u stvaranju uslova za smanjivanje tranzicionih troškova kako bi se uveo II stub obaveznog privatnog penzijskog osiguranja. Nemoguće je prevideti ovu stvar ukoliko se novi Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju uzme u obzir. Na argument da je novim zakonom sprovedena „pravednija redistribucija”, može se dati kontraargument kako se penzijski sistem ne sagledava kao oblast koja zavisi od mnoštva ekonomsko-političkih faktora. Takođe, uvid u funkcionisanje DPF-ova daje nam osnova da odbacimo tezu o „slaboj” neoliberalnoj državi, kao i tezu da je država u ovoj fazi kapitalizma u stanju „povlačenja”. Štaviše, na delu su jake autoritarno-etatističke tendencije koje

i na tvrdnje da državne obveznice u penzijskim fondovima koriste diverzifikaciji portfolija. Zašto bi neko želeo da se državna renta u obliku obveznica isplaćuje privatnim investitorima budući da je očigledno reč o koliziji sa investitorskim funkcionisanjem slobodnog tržišta? U vreme finansijske krize koja je i danas prisutna finansijska tržišta su vodeći protagonisti u zahtevima za smanjivanjem deficita kako bi se teret javnog duga skinuo sa leđa ekonomije i privatnog sektora. I to je suština, jer su rezultati vladine podrške vodećim finansijskim institucijama razorni iz razloga što država putem izdavanja obveznica zadužuje te smanjuje nivo nacionalne štednje, što sprečava i finansiranje javnih investicija. Zapravo, jedan od razloga propasti kejnzijsanske ekonomije jeste u tome što je privatnom sektoru u sprezi sa državom pre odgovaralo da kupuje državne obveznice nego da plaća poreze.

izražavaju restrukturiranje zakonodavne vlasti i primat državne administracije pri organizaciji režima akumulacije unutar nacionalne države.⁶⁶ Novim zakonom se zapravo

⁶⁶ Današnja kapitalistička država ne može ostaviti netaknutim opšte, formalne i univerzalne norme jer mora konstatno intervenisati u proces reprodukcije opštih uslova proizvodnje. Otuda i posebna uloga različitih uredbi čije je, po običaju, *ad hoc* donošenje motivisano prilagođavanjima datoj konjunkturi shodno konkretnoj situaciji i dominantnim klasnim interesima. Normiranje postaje sve više stvar državne administracije, zakonske kolizije skoro su pa pravilo, a zakon i parlament kao tradicionalno mesto Razuma ustupaju mesto izvršnoj vlasti i državnoj administraciji. Iako jačanje izvršne vlasti počinje još u fazi monopolističkog kapitalizma, današnji oblici ovog fenomena daleko prevazilaze problem intervencionističke države. Autoritarni etatizam, u pojmovniku teorije kapitalističke države, zapravo označava strukturu neoliberalne, jake države, čija snaga je istovremeno i posledica njenog slabljenja. Autoritarni etatizam je rezultat i odgovor na političko-ekonomsku krizu te zbog toga pokazuje generičke elemente političke krize kao krize države. Zakonski okviri koje država danas proglašava mogu se primenjivati tek nakon što ih izvršna vlast partikularizira i pretvori u konkretne norme. Dakle, nije reč prosto o intervencionističkoj državi, već o različitim hegemonističkim interesima koji deluju unutar državnog aparata. Posledično, ne radi se o personalizaciji vlasti već, ako bi se htelo konkretizovati do kraja, o Vučiću ne kao jednom i jedinom premijeru, već o mnoštvu klasnih interesa koji se reprezentovani u njemu. Parafrazirajući Pulancasa (Nicos Poulantzas) može se reći da ne postoji jedan i jedini premijer već više njih u jednom. Unutar državne administracije postoji mnoštvo klasnih interesa gde frakcije krupnog kapitala igraju važnu ulogu u odnosu prema državnoj administraciji. Njih državna administracija shvata kao privilegovane partnere te deluje u pravcu prikazivanja usko klasnih interesa kao opšte-nacionalnih (eksperti kao nosioci tehnološkog napretka i industrijskih imperativa, rukovodioci privatnih preduzeća kao figure ekonomske moći i nacionalne veličine, itd). Čitava struktura državne administracije izražava specifične hegemonističke interese te putem različitih radnih grupa, komiteta i delegacija, saveta i neformalnih krugova deluje u pravcu usmeravanja akumulacije. Zato autoritarni-etatizam ne označava prost mehanizam preuzimanja ekonomskih funkcija od strane države i logično napuštanje liberalnih okvira, već ovo preuzimanje sledi iz logike heterogenih klasnih interesa koje je potrebno materijalno poduprti u cilju stabilizacije političke strukture koja usmerava procese akumulacije. Ovi procesi daleko prevazilaze okvire nacionalne reprodukcije jer momenti transnacionalnog kretanja kapitala imaju apsolutni prioritet. Novi oblici akumulacionih režima predstavljaju opšte uslove reprodukcije prilagođene različitim frakcijama kapitala a država u tom procesu zauzima centralno mesto.

sistemske žele smanjiti izdaci za penzije kako bi se omogućila dalja zaduživanja zemlje te stvorili uslovi za kapitalizaciju RF PIO. U tome DPF-ovi imaju posebno strukturno mesto jer deluju u pravcu umanjavanja fiskalnog deficita.

Da bi razumeli praktičnu dimenziju funkcionisanja DPF-ova na nivou uplatioca doprinosa, potrebno je na konkretnom primeru pokazati odnos prinosa i uloženi sredstava. Društva za upravljanje DPF-ima imaju obavezu da dnevno izračunavaju vrednost neto imovine svojih fondova. Neto vrednost imovine penzijskog fonda je jednaka razlici između ukupne imovine fonda i obaveza fonda. Penzijski doprinosi se pretvaraju u investicione jedinice⁶⁷ na dan uplate, a neto vrednost imovine fonda je proizvod broja investicionih jedinica i vrednosti investicione jedinice. Vrednost investicione jedinice pokazuje trendove u prinosima na ulaganja, odnosno rezultate investiranja društva za upravljanje. Ako štedite za penziju, recimo, u okviru penzijske šeme koju pruža osiguravajuće društvo *Delta Generali*, onda bi situacija izgledala ovako. Vrednost

⁶⁷ Investiciona jedinica izražava srazmerni obračunski udeo u ukupnoj neto imovini otvorenog investicionog fonda. Ona izražava vrednost koja se izračunava tako što se neto vrednost fonda deli sa ukupnim brojem investicionih jedinica. Kada investitor (budući penzioner/ka) uloži određena sredstva u fond on/a zapravo kupuje određeni broj investicionih jedinica. Taj broj investicionih jedinica se dobija tako što se iznos uloga (umanjeno za naknadu za kupovinu investicionih jedinica) podeli sa vrednošću investicione jedinice na dan uplate. Kako se menja vrednost imovine investicionog fonda, tako se menja i vrednost investicione jedinice. Na osnovu broja investicionih jedinica koje poseduje, budući penzioner/ka može svakog dana napraviti kalkulus vrednosti svog uloga u fondu kao proizvod dnevne vrednosti investicione jedinice i broja jedinica koje poseduje. Kada budući penzioner/ka želi da povuče deo ili celokupan ulog iz fonda, on/ona zapravo prodaje svoje investicione jedinice fondu. Sredstva koja će mu biti isplaćena jednaka su proizvodu broja investicionih jedinica i njihove vrednosti na dan zahteva, umanjeno za naknadu za otkup.

investicione jedinice 2006. godine iznosila je 1.000 din. U prvom tromesečju 2014. godine vrednost investicione jedinice iznosi 1.988 din. To bi značilo da ako ste 2006. godine uložili 1.000 dinara, krajem 2014. godine ste na tih 1.000 din. dobili 988 din. Ako uzmemo u obzir valutne fluktuacije i obezvređenje dinara u odnosu na evro, za 8 godina bi dobitak bio minoran. Takođe, ukoliko bi neko uplaćivao mesečno 3.000 dinara u intervalu od 20 godina, pod uslovom da prinos na godišnjem nivou bude 8,50%, on bi nakon navršenih 53 godine, narednih 20 godina mogao svakog meseca da dobija iznos od oko 15.000 dinara. Ukoliko bi pod istim uslovima prinos na godišnjem nivou bio 2%, u tom slučaju bi dodatna penzija mesečno iznosila oko 4.400 dinara. Kako je prinosnu stopu teško planirati, teško je sa sigurnošću znati i iznos penzije. Da u ovome leži čar rizika nije teško uvideti. Zapravo, mnogo veći društveni problem predstavlja činjenica da se rizik prevaljuje na štedišu.

Deviza koja glasi: „Manje solidarnosti, više novca!”, očigledno je i u Srbiji postala deo *mainstream*-a. Pošto se u Srbiji, shodno dominantnom individualističkom ideologemu,⁶⁸ solidarnost uzima sa negativnim predznakom, odno-

⁶⁸ Može se učiniti kontradiktornim da sa autoritarno-etatističkim sistemom mogu koegzistirati individualne slobode. Međutim, kontradiktornost se može pojaviti samo ako se autoritarni etatizam izjednači sa fašizmom. Autoritarni etatizam je specifičan nastavak „demokratske” buržoaske države oličene u predstavničkoj formi koji je na primeru Srbije zbog istorije socijalističkog nasleđa, u izvesnom smislu, ambivalentan. Fašistička država predstavlja vanredni oblik države i podrazumeva lomove državnog aparata, kao i uništavanje narodnih pokreta i radničke klase. Uspon narodnih pokreta i jačanje radničke klase sami po sebi ne podstiču neposredno fašizam. Naprotiv, tek sa efektivnom krizom države fašizam kao reakcija srednjoklasnih vlasnika dobija na značaju, a samim tim, radnička klasa postaje stvarni neprijatelj. Primer autoritarnog etatizma pre označava ograničavanje demokratskih sloboda i žrtvovanje socijalnih prava, nego neposredno materijalizovano nasilje kao oblik disciplinovanja pojedinaca i grupa. U kapitalističkom

sno, u kontekstu penzija se o solidarnosti prestalo misliti na jedan društveno prihvatljiv način socijalne redistribucije sredstava, sva je prilika da će dominantni politički pravac zadržati sistem međugeneracijske solidarnosti kao isključivo „državnu milost”. Ipak, ovakva „državna milost” načelno i dalje visi u vazduhu.

Već 2008. godine svetski privatni penzijski fondovi beleže gubitke u iznosu od oko pet biliona dolara. U ovu cifru ulaze gubici imovine na pojedinačnim penzijskim računima, ali i imovine penzijskih fondova koji su se morali zatvoriti zbog bankrota. Samo u SAD-u gubici su iznosili oko 3300 milijardi dolara, a u Velikoj Britaniji oko 300 milijardi dolara. Globalna finansijska kriza je posebno pogodila privatne penzijske fondove koji su investirali u akcije više od trećine svoje ukupne imovine. Fondovi s do-

načinu proizvodnje proces individualizacije je postavljen kao razdvajanje unutar društvene podele rada i procesa proizvodnje. Individua se unutar društvene podele rada pojavljuje kao materijalna kristalizacija procesa koji povezuje različite momente proizvodnje i njihovu dalju reprodukciju. Ostvarenje ovakvog referentnog materijalnog okvira omogućeno je kapitalističkom državom. Država deluje u skladu sa organizacijom društvene podele rada te utiče na reprodukciju individualizacije koja potiče iz samog radnog procesa. Kada je reč o ideološkim procesima, država institucionalizuje individualizaciju pretvarajući društveno-ekonomske individue u pravno-političke subjekte. Ovde nije samo reč o tome da se ovim postupcima zamagljuje klasni odnosi već da se ideološkim postupkom individualizacije aktivno utiče na podelu i fragmentiranje narodnih masa. Autoritarno etatička struktura zapravo opstaje sve dok funkcionisanje procesa individualizacije deluje rastvarajuće na narodne mase. Sve dok kapitalistički materijalno referentni okvir stvara uslove za reprodukciju „slobodnih” individua odvojenih od sredstava za rad i nadzora nad procesom rada, i sve dok sloboda za radničku klasu znači slobodu od svega, ali i individualnu a ne klasnu diferencijaciju, značenje individualnosti biće apstraktno povezano sa procesom pretvaranja ekonomskih individua u pravno-političke u čemu država igra važnu ulogu. Ovakav apstraktni tip individualizacije predstavlja konstitutivni element reprodukcije uspostavljenih društvenih odnosa funkcionišući neometano i u okvirima autoritarnog etatizma. Detaljnije u: Poulantzas, Nicos. 1982. *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: Novi svijet.

bro diverzifikovanim investicijskim portfolijima ostvarili su manje gubitaka nego što je ukupan postotak pada vrednosti deonica.⁶⁹ Od 2009. godine, na osnovu preporuka OECD-a, privatni penzijski fondovi počeli su da kreiraju svoje imovinske portfolije na bazi većinskih udela državnih obveznica radi umanjenja rizika na finansijskim tržištima. Međutim, ovakva politika umanjenja rizika dovela je i do umanjenja prinosa na finansijskim tržištima, te posledično, i do umanjenja penzijskih naknada.

Kao zaključni deo ovog kratkog razmatranja, parafraziraću Džozefa Stiglicu (Joseph Stiglitz) koji privatne penzijske fondove posmatra u kontekstu globalnih finansijskih turbulencija i koji smatra da je privatni penzioni sistem u mnogim slučajevima kombinacija lošeg računovodstva, pohlepe i slabe kontrole od strane vlade. Sa neposrednim problemima suočen je, dakle, privatni penzioni sistem, a ne javni. U našem kontekstu, privatni dobrovoljni penzijski sistem nalazi se u čvrstom zagrljaju jake države.

5. Imovina RF PIO

5.1. Proces svojinske transformacije i problem akcija RF PIO u preduzećima

Kada se radi o imovini RF PIO potrebno je, u kontekstu sadašnje situacije, razmotriti genezu institucionalnih mehanizama koji su uspostavljeni u cilju započinjanja

⁶⁹ Vidi više na: <http://www.poslovni.hr/trzista/privatni-mirovinski-fondovi-izgubili-pet-bilijuna-dolara-103658>

procesa privatizacije, inicijalno sa Zakonom o društvenom kapitalu (*Službeni list SFRJ*, br. 84/89, i 46/90), Zakonom o uslovima pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine (*Službeni glasnik RS*, br. 48/91, 75/91, 48/94, i 51/94) i Zakonom o svojinskoj transformaciji (*Službeni glasnik RS*, br. 32/97). Ovi zakoni imali su za cilj da omoguće uslove za postepenu transformaciju društvene svojine putem privatizacija preduzeća, a posredno su uticali i na svojinu RF PIO koja je na različite načine bila integralni deo preduzeća koja su privatizovana. Pre nego se pokrenu konkretni procesi koji su omogućeni ovim zakonima, treba napomenuti da institut društvene svojine, kao istorijsko nasleđe jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, i dalje predstavlja mesto ambivalencije, pogotovu ako se uzme u obzir „sve-tost” privatne svojine u kontekstu restauracije kapitalizma. To najviše dolazi do izražaja ako se uzmu u obzir višegodišnji svojinski sporovi nastali između RF PIO i Republike Srbije. Iako u ovim sporovima na obe strane prevladava zajednički negativan stav po pitanju efikasnosti društvene svojine, koja predstavlja „loš”, „socijalistički” element, polje ambivalencije postaje vidljivo ukoliko se izoštire protiv-rečnosti nastale u vodećim strukturama RF PIO.

Kada se danas u vodećim strukturama RF PIO priznaje i uvažava činjenica da su penzioni fondovi za vreme socijalističke Jugoslavije bili stabilni i jaki, zahvaljujući ne samo velikoj stopi zaposlenosti, povoljnijim demografskim pokazateljima, već i povezanosti institucija sistema, onda se naglašava važnost uloge koju su penzijski fondovi imali i u investiranju. Međutim, kada se sa reformističkih pozicija koja brane postojeći politički sistem istovremeno naglašava zahtev za povratkom preostale društvene imovine koja

se „nenamenski” trošila iz sredstava penzijskih fondova za izgradnju puteva, vodovodnih mreža, stambenih objekata itd, onda se postavlja pitanje da li RF PIO treba i ubuduće biti investicioni fond ili ograničeno-investicioni fond, kako predlaže grupa za restrukturiranje RF PIO. Protivrečnost postaje vidljiva ako se uzme u obzir zahtev RF PIO da se iz perioda u kojem je vladao oblik društvene svojine utvrdi vlasnički udeo Fonda u privredi, te da se odrede i izdvoje sredstva koja se trebaju vratiti Fondu na osnovu „nenamenskih” ulaganja – kao da ta ulaganja nisu stvarala uslove da se u penzijske fondove slivaju sredstva u vidu doprinosa od novostvorenih radnih mesta. Ako se gradila vodovodna mreža onda su se morali angažovati i radnici, što je usled visoke investicione potrošnje stvaralo uslove za nova zapošljavanja, te se deo njihovih dohodaka slivao u penzijske fondove po osnovu obaveznog socijalnog osiguranja. Dakle, nije svejedno u šta se investira jer je investiranje u infrastrukturu istovremeno i investiranje u nova radna mesta, što je nešto sasvim drugačije od investiranja u hartije od vrednosti i učestvovanju na finansijskom tržištu. Zato treba naglasiti i učiniti funkcionalnom vezu između penzijskih fondova i ulaganja u proizvodnju, kako bi se teza o „nenamenski” ulaganim sredstvima za vreme socijalizma stavila u njene ideološke okvire. Otuda je u okviru samoupravnog socijalizma sasvim logično da se objekti koji su građeni sredstvima penzijskih fondova i knjiže kao društveno vlasništvo, jer su ta sredstva stvarana od strane neposrednih proizvođača kojima je sistem društvenog vlasništva omogućavao udruživanje sredstava za rad. Udruživanje sredstava za rad je značilo i spajanje privrednih subjekata, kao i stvaranje složenih organizacija udruženog

rada. Dakle, pitanje vlasništva penzijskih fondova za vreme socijalizma jeste pitanje koje se tiče strukture privrede u celini, a problem titulara društvene svojine, koji se danas postavlja od strane vodećih struktura RF PIO, predstavlja protivrečnost u pojmu.

Ipak, penzijski fondovi su za vreme socijalizma imali autonomiju u pogledu investicionih odluka, a odvojenost od države je bila u izvesnom smislu zagarantovana. Primer koji dobro ilustruje odvojenost budžetskih sredstava od sredstava Fonda je izgradnja autoputa Beograd – Niš sedamdesetih godina. Tada je Fond pozajmicu Vlade SR Srbije uredno vratio, uplativši na račun Sekretarijatu za saobraćaj i puteve sva dugovana sredstva (Kadijević *et al.*, 2013: 21). Dakle, upravljanje sredstvima Fonda je bila stvar investicione politike samog Fonda i sprovedena je kao bitna podsistemska stvar u saglasju sa opštom investicionom politikom države. Zato ostaje nejasno kako i zašto su sredstva Fonda iz perioda društvene svojine „nenamenski” trošena, ukoliko su relativno autonomne investicione odluke dolazile iz samog Fonda? Ovaj prividni nesporazum se zapravo događa delovanjem ideološkog okvira u kojem se kreću ne samo vodeće strukture RF PIO, već i veliki deo političko-institucionalnih centara, a koji se tiče konstitutivnog slepila prema istorijsko-materijalnoj stvarnosti.

Kada se govori o društvenoj svojini u kontekstu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, mora se imati u vidu određujući politički pravac Saveza komunista po pitanju vlasništva neposrednih proizvođača nad sredstvima za proizvodnju i nadzorom nad procesom rada. Ovaj pravac je tendencijski bio usmeren ka omogućavanju ekonomsko-političkih preduslova za sticanje relativne autonomije i u

pogledu upravljačkih funkcija. Demokratizacija osnovnih ekonomsko-političkih procesa bila je sistemski zamišljena kao povezanost osnovnih organizacija u privredi, preko komuna, opština i republika, pa sve do nivoa federacije. Jedan od razloga za uvođenje samoupravljanja nalazio se u potrebi za prevazilaženjem monokratskih principa upravljanja koji proističu kako iz kapitalističkog privatnog vlasništva, tako i iz praksi realnih etatističkih socijalizama. Protivrečnosti između države, društva i individua bile su prepoznate u samoupravnom socijalizmu i o tome su se vodile debate. Pogotovu je interesantna problematizacija odnosa društva i države koja se vodila u Savezu komunista šezdesetih godina XX veka.⁷⁰ Sukob nastaje, po pravilu, između države i društva, tj. između državno posredovanog socijalizma i samoupravnog socijalizma. Velike društvene promene odražavaju strukturne zakonitosti među kojima država kao politički centar igra veoma važnu ulogu. Nakon jugoslovenske revolucije, država je ta koja je obezbeđivala uslove za stvaranje realne baze akumulacije, preuzimajući sve važne uloge kako bi obezbedila stabilnost sistema. Međutim, ona tu stabilnost nije mogla obezbediti samo na osnovu političke ideje iza koje stoji, već je morala uzeti u obzir i zatečeni nivo produktivnosti, kao i dostupnost kapitala i resursa, kako bi strukturni uslovi njenog delovanja bili realni. Zato je jugoslovenskoj državi nakon Drugog svetskog rata bio prvenstveni zadatak da mobilise i istovremeno izgrađuje bazu, da jača sindikalne organizacije i društvene organizacije, rečju, da nastupa odozdo kako bi ideju socijalizma prilagodila strukturnim uslovima sa ko-

⁷⁰ Vidi više u: Vukmanović Tempo, Svetozar. 1985. *Memoari*, I i II tom. Beograd: Narodna knjiga i Zagreb: Naprijed.

jim se suočila kao politička vlast. Međutim, kako se državna vlast počela vremenom odvajati od društvene baze, tako su se i stvarali političko-ekonomski uslovi za transformaciju države. Kako ni državno organizovani socijalizam nije bio u stanju da demokratizuje upravljačke funkcije u svim sferama društva, on je stalno pribegavao „dokazivanju” kako neposredni proizvođači nisu u mogućnosti da najracionalnije upravljaju procesom materijalne proizvodnje i raspodele. Argumenti⁷¹ za ovu etatističku tezu nalaze se u verovanju da su radnici duboko prožeti najamnom psihologijom, da su politehnički zaostali i da nisu u stanju da sagledaju realne potrebe društva.⁷² Odvajanje radnika i države u pogledu upravljanja predstavlja samo jedan nivo analize. Kada se radi o penzijskim fondovima onda je stvar nešto drugačija. Zakonom o socijalnom osiguranju radnika, nameštenika i službenika donetim 13. avgusta 1946. godine, uvedeno je državno socijalno osiguranje, zasnovano na principu finansiranja sredstvima doprinosa koji plaćaju poslodavci i zaposleni, pri čemu je država bila garant svih prava. Već 1950. godine, stupa na snagu Zakon o socijalnom osiguranju radnika, službenika i njihovih porodi-

⁷¹ Videti kritiku ovakve argumentacije: Vukmanović Tempo, Svetozar. 1967. *Sindikati u novim uslovima*. Beograd: Kultura.

⁷² Iz svega ovoga je sledilo kako radnici nisu u stanju da obuhvate jedan složeni fenomen poput savremene privrede, kako zbog nedovoljne kompetentnosti i mesta koje zauzimaju unutar društvene podele rada, tako i zbog minimalnih interesa koje imaju za proširenje proizvodnje. Ovo je rezultiralo napetostima koje su se pojavljivale na liniji interesa preduzeća (koordinacije proizvodnih jedinica) i interesa privrede (društvene zajednice), što je predstavljalo konstantnu prepreku sa kojom se suočavalo radničko samoupravljanje. Ipak, samoupravljanje je značilo negaciju etatističkih tendencija u socijalizmu a funkcija društvene svojine je predstavljala bazu na kojoj je bilo moguće uspostaviti uslove udruživanja rada i sredstava za rad kako bi neposredni proizvođači ovladali proširenom reprodukcijom.

ca, kojim se završava proces razvoja socijalnog osiguranja kao državnog osiguranja. Ipak, državna uprava je i dalje prisutna u poslovima socijalnog osiguranja jer su se jedino zakonom i propisima Vlade FNRJ mogla propisivati prava i obaveze po osnovu socijalnog osiguranja, dok su se, u cilju pravilne primene propisa, mogla donositi uputstva od strane nadležnih organa državne uprave. „Poslove državnog socijalnog osiguranja vršili su određeni državni organi resora socijalnog staranja i organi resora zaštite narodnog zdravlja, u okviru svojih redovnih nadležnosti. Finansijska sredstva za sprovođenje socijalnog osiguranja je obezbeđivala država, iz sredstava opšte državne akumulacije”.⁷³ Socijalno osiguranje već 1953. godine prelazi iz nadležnosti državne uprave na republičke Zavode za socijalno osiguranje postajući u institucionalnom smislu odvojeno od državne uprave. Nakon donošenja Ustava SFRJ iz 1963. godine, termin socijalno osiguranje zamenjuje se terminom *socijalna sigurnost*, a organizacije socijalne sigurnosti postaju institucije uzajamnog osiguranja svih radnih ljudi. Kada je 1972. godine donet Savezni Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja, republike su dobile znatnu autonomiju u određivanju prava iz penzijskog i invalidskog domena jer su zakonom predviđena i osigurana samo osnovna prava iz istog domena. Sve do 1992. godine, kada je formiran RF PIO, relativna autonomija penzijskih fondova je bila zagarantovana. Kada krajem 1980-ih godina SFRJ počinje ulaziti u proces cepanja, a sve bivše republike u procese planiranja svoje samostalnosti, kada država preuzima ulogu restauratora kapitalizma, tada

⁷³ Zavod za socijalno osiguranje, Istorijat, vidi više na: <http://www.zso.gov.rs/istorijat.htm>

počinju da se gube sve relativne autonomije koje su bile izborne u socijalističkoj jugoslovenskoj istoriji. I tada se po logici vlasničkih i institucionalnih transformacija pojavljuje etatistička ideologija koja se nameće odozgo, zanemarujući zatečene procese koji se odigravaju u bazi. Ono što je bio primarni zadatak države nastale raspadom SFRJ jeste uspostavljanje kontrole nad svim društvenim procesima, ali i transformisanje osnovnih društvenih odnosa, pogotovu svojinskih. Koncentracija i centralizacija političke moći države⁷⁴ osobito je ilustrativna kada se radi o imovinskom sporu sa RF PIO. Naime, legislativni okvir koji je uspostavljan tokom devedesetih stvorio je, pored opštedruštvene paralize, takvu zakonsku koliziju koja je onemogućila RF PIO da vrši funkcije upravljanja kako nad sredstvima koja su akumulirana, kroz akcije i udele u preduzećima, tako i nad objektima koji su namenjeni penzionerima (banje, rehabilitacioni centri, itd).

⁷⁴ Ovde se ne radi prosto o homogenizaciji države, već o procesima koji generišu kontradikcije u državnom aparatu. Povećana koncentracija i centralizacija državne moći danas se očituje kao reakcija na suprotstavljene klasne interese i frakcije kapitala ispresecane sa zahtevima narodnih masa. Za razliku od etatističkih tendencija koje su postojale i u samoupravljanju, uprkos formalno izvršenoj decentralizaciji, sadašnja državna politika se vodi logikom birokratske tajne kao strukturalnog načina funkcionisanja državne birokratije. U tom kontekstu je nemoguća neposredna društvena kontrola političkih odluka pošto je administrativna i vladina birokratija privilegovano mesto donošenja političkih odluka. Iako su u samoupravljanju bile prisutne tendencije odvajanja države od društva, taj sistem je obezbeđivao minimum ekonomske demokratije u kreiranju politike preduzeća, kao i prostor za javnu kritiku dominantne politike. Sa restauracijom kapitalističke države i njenim autoritarno-etatističkim oblikom ne postoji mogućnost političkog izbora: ili se podvrgnuti državnoj administraciji, ili odustati od toga. Zapravo, radi se o fuziji konkretnih ekonomskih interesnih grupa i državne administracije, o specifičnom odnosu koji nastaje kao posledica razaranja pravne države.

Sredstva koja su se kroz doprinose slivala u penzi-one fondove u periodu od 1960-ih godina do početka procesa privatizacije služila su, pored njihove osnovne uloge održavanja tekućeg penzijskog finansiranja, i investicionoj potrošnji. Ona su se usmeravala na izgradnju i finansiranje, unapređenje i adaptaciju proizvodnje radnih organizacija, dakle, bila su veoma važan činilac u stvaranju materijalne baze za proširenu reprodukciju društva. Iako valorizacija tih sredstava do danas nije izvršena, prema procenama radne grupe za restrukturiranje RF PIO radi se o više milijardi eura (Kadijević *et al.*, 2013: 5). Penzijski fondovi su kroz programe zaštite na radu i prevencije invaliditeta finansirali preko 370 radnih organizacija, 125 zaštitnih radionica za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, 25 rudnika, 55 komunalnih preduzeća kroz programe prevencije od zaraznih bolesti, kao i preko 90 drugih organizacija (Kadijević *et al.*, 2013: 6). Nekada enorman investicioni potencijal penzijskih fondova je, na taj način, kroz procese društvene transformacije ka tipičnoj perifernoj kapitalističkoj ekonomiji izlapeo, i to ima svoju predistoriju.

Donošenjem Zakona o društvenom kapitalu (*Službeni list SFRJ*, br. 84/89 i br. 46/90) koji je označavao početak privatizacije srpske privrede, namera zakonodavca bila je da se ne utvrđuje procenat ulaganja Fonda u radne organizacije, već da se linearno odredi procenat kapitala za svako preduzeće koje je ušlo u proces transformacije. Ovaj procenat je zakonski propisan u visini od 30% od prodaje i privatizacije svakog privrednog subjekta i na taj način bi bio transferisan RF PIO. Zakonom o svojinskoj transformaciji iz 1997. godine, procenat namenjen penzionom fondu od

svakog subjekta privatizacije bio je smanjen na 10%.⁷⁵ Kako je otpočela primena Zakona o svojinskoj transformaciji, ali i Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, tako su se nagomilavali problemi koji su onemogućavali praćenje kapitala Fonda, pogotovu kroz njegove akcije i udele u preduzećima.

Kako su preduzeća u procesu svojinske transformacije počela da dostavljaju Fondu odluke o prenosu 10% vrednosti društvenog kapitala, i kako se formalno i sadržinski nije radilo o pravim hartijama od vrednosti (zbog loše primene propisa od strane preduzeća), tako se ove odluke nisu mogle evidentirati u knjigama Direkcije Fonda, već se vodila vanbilansna evidencija, tačnije, one su bile prihvaćene kao obaveštenja o vrednosti akcija čiji je vlasnik Fond po osnovu Zakona o svojinskoj transformaciji. Pošto ove odluke nisu mogle biti uknjižene kao imovina Fonda, a Fond je očekivao da sva preduzeća koja su dostavila odluke o prenosu dela vlasništva Fondu retroaktivno dostave odštampane akcije u skladu sa Zakonom o hartijama od vrednosti kako bi ih Direkcija Fonda mogla uknjižiti kao svoju legalnu imovinu. Vanbilansna evidencija je do 2002. godine obuhvatila podatke o 525 preduzeća koja su u okviru svojinske transformacije ušla u proces privatizacije (Kadijević *et al.*, 2013: 7). Međutim, prema informacijama RF PIO broj odluka koje su dostavljene Fondu su usled poništavanja i daljih izmena premašivale broj od 525 pred-

⁷⁵ U pitanju je volontaristička administrativna odluka iza koje ostaju nejasni kriterijumi po kojima se stopa određuje. Smanjenje prihoda od privatizacije u korist RF PIO sa 30% na 10% po preduzeću ima utemeljenje jedino u tom smislu da se fond želeo učiniti zavisnijim od države.

uzeća.⁷⁶ Takođe, u takvim haotičnim okolnostima postojala su i preduzeća koja su ušla u proces svojinske transformacije, a koja nisu dostavila odluke o prenosu društvenog kapitala. Sa nemalim brojem preduzeća koja nisu privatizovana (ostala su društvena ili su u procesu podržavljenja), i koja nisu transformisana u društva kapitala, odnosno u D.O.O ili A.D., Agencija za imovinu Vlade Republike Srbije je zaključila sporazume o učešću državnog kapitala u visini od 99% kapitala. Ti sporazumi su zapravo izbrisali zakonski udeo RF PIO od 10% u tim preduzećima, jer njihovim podržavljenjem udeo Fonda nije mogao biti ni propisno evidentiran.⁷⁷

Novac koji se uplaćivao Fondu po osnovu prodaje društvenog kapitala, kao i uplate dividendi, evidentiran je u glavnoj knjizi Direkcije Fonda kao prihod, ali je istovremeno evidentiran u vanbilansnoj analitici Fonda koja je služila kao kontrolni mehanizam praćenja svojinske transformacije od strane Direkcije za procenu vrednosti kapitala. Međutim, problem sa kojim se Fond susreo ticao se evidentiranja uplata, pošto se često nije moglo na osnovu izvoda zaključiti da li se radi o sredstvima koja su ostva-

⁷⁶ To se događalo zato što su preduzeća dostavljala nedovoljne informacije koje su potrebne kako bi se vrednost društvenog kapitala mogla valorizovati. Skupštine preduzeća su, osim datuma prenosa, u odlukama morale dostaviti i broj akcija koje se prenose Fondu, nominalnu vrednost pojedinačne akcije i vrednost akcija koje se prenose u ukupnu vrednost društvenog kapitala. Ono što se često dešavalo jeste da su neka preduzeća u odlukama o prenosu navela samo vrednost akcija koje se prenose Fondu, ili pak samo broj akcija koje se prenose bez njihove vrednosti, do takvih odluka u kojima vrednost akcija nije predstavljala 10% društvenog kapitala preduzeća (Kadijević *et al.*, 2013: 7-8).

⁷⁷ Radi se o društvenim preduzećima poput D.P. „Lepteria” iz Sokobanje, D.P. „Mataruška banja”, D.P. „Fontana” iz Vrnjačke banje, HTP Banja Koviljača, „Bukovička banja” Arandelovac, itd.

rena od prodaje društvenog kapitala ili je u pitanju uplata dividendi. Takođe, prilikom uplata sredstava Fondu često je kršen Zakon o svojinskoj transformaciji pošto je Fond registrovao uplate kako od strane fizičkih lica, tako i od strane preduzeća koja su uplaćivala sredstva sa različitih žiro računa. Naime, Zakon je propisao da su preduzeća dužna da prenos sredstava namenjen Fondu uplaćuju sa namenski otvorenih računa i da isključivo sa njih vrše uplate prema Fondu. Pošto je dati legislativni okvir stvorio haotično stanje u pogledu upravljačko-svojinskih prava Fonda, kako u proceduralnom smislu tako i u ovlašćenjima određenih institucija, ovo stanje se dodatno zaoštrilo sa donošenjem Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, formiranjem Agencije za privatizaciju i Zakona o Akcijskom fondu (*Službeni glasnik RS*, br. 38/01). Poslove Direkcije za procenu vrednosti kapitala preuzela je Agencija za privatizaciju sa tim da pored kontrole, ona inicira i sprovodi postupke privatizacije, dok Akcijski fond vrši prodaju kako državnih akcija, tako i akcija koje su do dana delovanja Zakona o privatizaciji prenete Fondu. Problem koji se pojavio sa novim institucionalnim mehanizmom nije uspeo da razreši pitanje u vezi sa upravljanjem akcijskim kapitalom u vlasništvu Fonda, iako je Zakonom o sredstvima u svojini Republike Srbije iz 1995. godine jasno propisano da su sredstva u državnoj svojini i „javne službe (javna preduzeća i ustanove) čiji je osnivač Republika, odnosno teritorijalne jedinice, osim sredstava koje koriste organizacije obaveznog socijalnog osiguranja i sredstava koja su prema posebnom zakonu u svojini druge organizacije”.⁷⁸ Dakle, sredstva oba-

⁷⁸ *Službeni glasnik RS*, br. 53/95, 3/96, 54/96, 32/97 i 101/2005, I Osnovne odredbe, član. 1

veznog socijalnog osiguranja nisu predmet državne svojine i ona se zakonski izuzimaju iz režima svojine Republike Srbije. I pored toga, akcijama u vlasništvu Fonda upravljao je Akcijski fond koji je sredstva od prodaje akcija uplaćivao na račun Fonda bez da je Fond mogao da utiče na to po kojoj ceni i kada će prodati akcije. Da stvar bude još paradoksalnija, Fond je morao da plaća porez na promet za svaku prodatu akciju zajedno sa provizijama brokerskih kuća. Zakonska kolizija po ovom pitanju još više dolazi do izražaja ako se ima u vidu da Akcijski fond nema zakonsko pravo po osnovu Zakona o privatizaciji, član 70, stav 2, da uzima procenat od prodaje akcija Fonda pošto zakon kaže da „sredstva ostvarena prodajom akcija RF PIO se u celini prenose istom”. Međutim, po osnovu Pravilnika o visini naknade troškova i provizije u postupku prodaje akcija pred Akcijskim fondom (*Službeni glasnik RS*, br. 53/03), Akcijski fond je prodajom akcija skidao procenat pre uplate istih sredstava budžetu Republike Srbije.

Donošenjem Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, Fond je zatražio putem dopisa privrednim subjektima da dostave odštampane akcije ili potvrde o vlasništvu u skladu sa Zakonom o hartijama od vrednosti. Međutim, Ministarstvo privatizacije je zaustavilo celu stvar potvrđujući da je vanbilansna evidencija Fonda ispravna, te shodno Zakonu o hartijama od vrednosti potvrdila da odluke preduzeća dostavljene Fondu nisu u skladu sa zakonom. Ipak, primarni razlog za zaustavljanje slanja odštampanih akcija Fondu je bio taj što je Ministarstvo za privatizaciju sprovođilo verifikaciju postupka svojinske transformacije, nakon čega su sve akcije evidentirane u Privremenom registru hartija od vrednosti (HOV). Na osnovu evidentiranih

podataka Privremenog registra HOV, Fondu su priznate akcije samo u stotinak preduzeća što se nije slagalo sa vanbilansnom evidencijom Fonda koja je obuhvatala više od 525 preduzeća. Pošto su zakonski propisani uplatni računi za priliv prihoda od prodaje domaćih akcija i dividendi na osnovu Plana predračuna konsolidovanog računa Trezora (*Službeni glasnik RS*, br. 92/02) i Plana za uplatu javnih prihoda (*Službeni glasnik RS*, br. 64/03), uplate do današnjeg dana ležu na dva računa: na validan *uplatni* račun i na *redovan* račun Fonda. Iako je Uprava za javna plaćanja omogućila Fondu pristup izvodima gde su zabeležene uplate od prodaje akcija, u velikom broju slučajeva zadati datum postao je izvod *uplatnog* računa, a u izvodu *redovnog* računa postoji traženje sa istog. Čak ne postoji ni analitička evidencija o uplatama 10% sredstava od strane budžeta jer su do kraja 2002. godine uplatioci bili banke koje nisu dostavljale informacije o tome koje je preduzeće bilo prodato, te se nije moglo utvrditi da li se radi zapravo o vrednosti od 10% (Kadijević *et al.*, 2013: 12).

Poenta ove nezavršene priče (pošto su i danas aktuelni sudski sporovi oko imovine RF PIO i države) potvrđuje primat ekonomskog vlasništva nad pravnim, a konflikt koji je nastao na terenu odvajanja pravnog od ekonomskog vlasništva to dobro ilustruje. Kao što je pokazano, pravno-svojinski osnov postoji i sastoji se u zakonski propisanom odvajanju svojine Fonda od državne svojine. Ipak, putem institucionalnih mehanizama države, zakonsko pravo Fonda je svedeno na imaginarno pravo, jer je sve ekonomske funkcije u odlučivanju i raspolaganju akcijama i udela Fonda u preduzećima preuzela država. To se možda najbolje pokazuje kada su u pitanju realni udeli Fonda u pred-

uzećima koji nisu pretvoreni u akcije. Pošto je Agencija za privatizaciju vršila prodaju udela Fonda mimo njegove saglasnosti, ona nije imala ni zakonskog osnova za to. U tom smislu ugovori o prodaji udela Fonda u preduzećima su nezakoniti jer ni RF PIO nema evidenciju o tome u kojim privatizovanim preduzećima se prodao udeo u njihovom vlasništvu. Iz svih ovih razloga RF PIO traži⁷⁹ da se pokrenu sudski postupci za utvrđivanje ništavnosti privatizacija u pogledu onih preduzeća u kojima je Fond imao udela, kao i da se omogući Fondu da upravlja imovinom koja mu pripada.

Zakonom o svojini Republike Srbije iz 1995. godine, koji je izuzeo imovinu RF PIO iz državne imovine, propušteno je da se jasno definiše celokupna imovina Fonda, dok je država u svoju korist počela knjižiti i nepokretnosti koje su izgrađene sredstvima Fonda: zgrade Zavoda za socijalno osiguranje, medicinsku i nemedicinsku opremu, rehabilitacione centre, banjska lečilišta, itd. Sedamdesetih godina XX veka građeni su objekti sredstvima tadašnjeg Republičkog zavoda za socijalno osiguranje u okviru Programa za stvaranje materijalne osnove za prevenciju invalidnosti i rehabilitaciju radnika. Ovi objekti su u procesu privatizacije 1990-ih godina prodavani trećim licima kada je njihova strogo namenska funkcija zanemarena, a korisnici ovih objekata više nisu ni penzioneri/ke ni rad-

⁷⁹ Vidi više u: *Reforma penzionog sistema i imovina Fonda PIO*. Beograd: Udruženje sindikata penzionera Srbije. 2014.

nici/ce. Na inicijativu Vlade Republike Srbije, 2007. godine pokrenut je i postupak privatizacije specijalnih bolnica za rehabilitaciju. Tada su izabrani privatizacioni savetnici za 14 specijalnih bolnica, na šta je Fond reagovao pokretanjem sudskih postupaka za utvrđivanje prava svojine nad ovim objektima. Nakon što je Fond pokrenuo sudske postupke, Vlada Republike Srbije donela je Zaključak br. 023-405/2008-2 u kome se daju preporuke Ministarstvu za ekonomiju i regionalni razvoj i Agenciji za privatizaciju da pre svih postupaka privatizacije specijalnih bolnica i rehabilitacionih centara sporazumno uredi pitanja vlasništva nad nepokretnostima koje su građene sredstvima Fonda. Kako Agencija za privatizaciju nije delovala u skladu sa Zaključkom, te je nastavila sa privatizacijom specijalnih bolnica, Fond je nastavio sa sudskim postupcima. Pošto su sudovi doneli privremene mere u korist Fonda, te obustavile korake Agencije za privatizaciju, prvostepenim presudama u korist Fonda rešeno je šest parničnih postupaka. Vrednost nekretnina prikazujemo u sledećoj tabeli.

Specijalna bolnica	Ulaganja Fonda
„Merkur” Vrnjačka Banja	17.126.320,45 evra
„Žubor” Kuršumlijska banja	17.886.912,64 evra
Specijalna bolnica Novi Pazar	19.065.232,51 evra
Specijalne bolnice Ivanjica	26.204.091,20 evra
Specijalne bolnice Banja Koviljača	10.604.327,15 evra
Specijalne bolnice Jošanička banja	8.007.872,54 evra
TOTAL:	98.894.756,49 evra

Izvor: Kadijević; Rajić; Grgurević. 2013. *Strategija upravljanja imovinom RF PIO*. Beograd

Činjenica da je Fond izgradio većinu specijalnih bolnica u Srbiji implicira i to da je Fond tokom 30 i više godina, od kada su ti objekti izgrađeni, plaćao njihovo tekuće i investiciono održavanje, te na taj način vršio svojinsku obavezu na zakonit način. Tokom 2011. godine, pojedini sudovi su na osnovu žalbi preinačili odluke o pojedinim objektima na štetu Fonda uprkos ustanovljenoj sudskoj praksi koja omogućuje pravo RF PIO za utvrđivanje svojinskih prava na osnovu zakona. Tek je 2013. godine Vrhovni kasacioni sud Republike Srbije usvojio revizije predložene od strane RF PIO, te ukinuo nezakonite presude Apelacionih sudova i vratio prvostepene presude u korist Fonda.⁸⁰

Kada su u pitanju zdravstvene institucije, Fond je u periodu od 1969. do 2000. godine izgradio preko 200 zdravstvenih ustanova u okviru programa zdravstvene zaštite radnika. Samo za izgradnju Kliničkog centra u Beogradu deo koji je uložio Fond iznosi 44.375.767,30 evra po valorizaciji iz juna meseca 2011 godine (Kadijević, *et al.*, 2013: 17). Pored zdravstvenih institucija Fond je investirao i u zaštitne radionice koje su, nakon donošenja Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 1972. godine, zapošljavale invalide rada u okviru različitih programa. Fond je samo na teritoriji Republike Srbije izgradio preko 160 zaštitnih radionica u kojima je bilo zaposleno preko 12.000 ljudi, ulažući kako u izgradnju, tako i u opremu i nabavku osnov-

⁸⁰ Pored navedenih objekata Fond je dobio sudski spor i pravo svojine nad sledećim specijalnim bolnicama: „Radon” (Niška banja), „Ozren” (Sokobanja), „Banja Junaković” (Apatin) i „Gamzigradska banja” (Zaječar). Valorizacija koju je uradila radna grupa za restrukturiranje RF PIO, a koja se tiče samo imovine specijalnih bolnica (suma vrednosti samih objekata i vrednosti zemljišta na kojem su ovi objekti građeni) iznosi oko 500 miliona evra.

nih sredstava za rad.⁸¹ Fond je takođe ulagao i u izgradnju i opremanje dvadeset specijalnih škola širom Srbije. Takođe, u okviru programa prevencije širenja zaraznih bolesti u periodu od 1970. do 1978. godine, Fond je izdvajao sredstva za izgradnju i rekonstrukciju vodovodnih i kanalizacionih mreža u 55 javno-komunalnih preduzeća u Srbiji. Mreže su građene na teritorijama opština Valjevo, Pirot, Titovo Užice, Priboj, Kraljevo, Čačak, Leskovac, Šabac, Novi Pazar itd. U istom periodu Fond je izgradio i opremio preko 20 gerontoloških centara i domova za stara lica gde mu je samo delimično priznato svojinsko pravo.⁸² Dalje, Fond je u okviru programa Zaštite na radu ulagao sredstva u preko 600 radnih organizacija u periodu od 1969. do 1990. godine, finansirajući izgradnju proizvodnih hala i rekonstrukciju objekata. U istom periodu Fond je finansirao izgradnju stanova, nabavku opreme, štampanje publikacija za mnoge korisnike, poput Samoupravnih interesnih zajednica, Saveza penzionera Srbije, Saveza invalida rada Srbije itd. Prisutan je i problem svojine kod preduzeća koja su se privatizovala da bi, retroaktivno, privatizacija istih bila poništena. Slučajevi poništenih privatizacija u preko 600 preduzeća u formalno-pravnom smislu znače da se preduzeća vraćaju u stanje pre zaključenja ugovora sa kupcima kapitala, tj. vraćaju se u stanje koje je podrazumevalo i imovinske udele Fonda. Međutim, kako Agencija za priva-

⁸¹ Zaštitne radionice poput „DES” iz Novog Sada, „Kosmos” iz Beograda, „Niteks” iz Niša, „Goša” iz Smederevske Palanke, „29. novembar” iz Kragujevca i Subotice, „Godomin” i „Jugovo” iz Smedereva, „Zorka” iz Šapca, samo su neke od 160 zaštitnih radionica koje su izgrađene sredstvima Fonda.

⁸² I dalje ostaje sporno svojinsko pravo nad domovima za stara lica u Beogradu (Bežanijska kosa), Zrenjaninu, Jagodini, Kragujevcu, Kruševcu, Nišu, Leskovcu i Mladenovcu, uprkos činjenici da su ovi domovi građeni sredstvima Fonda.

tizaciju upravlja imovinom privrednih subjekata kod kojih je poništena privatizacija, Fond i nakon poništenja nema pravo uvida, raspolaganja i upravljanja imovinom koja mu zakonski pripada.

5.2. Predlozi radne grupe za restrukturiranje RF PIO

S obzirom na navedene neregularnosti u pogledu upravljanja imovinom RF PIO, kao i implicitnom državnom politikom koja preko Agencije za privatizaciju teži da oslobodi akcijski profil RF PIO, u javnost sve više izlaze predlozi za alternativna rešenja u pogledu finansiranja penzija. Ovi predlozi uglavnom dolaze iz ekonomskih krugova bliskih Uniji poslodavaca Srbije i u njima se zagovara tržišna finansijalizacija, korporativna odgovornost u upravljanju rizicima, kao i uvođenje portfolio menadžmenta, pogotovu kada se radi o penzijskom sistemu.

Na primer, predlaže se da u cilju održanja penzijskog sistema deo državne imovine kroz aktuelno restrukturiranje javnih preduzeća pređe u portfolio Fonda u vidu preferencijalnih akcija. Dakle, unošenje dela državne imovine u imovinski portfolio RF PIO bi se vršilo na osnovu toga što je nekada Fond služio kao rezervni budžet Republike Srbije, te kako bi se kompenzovao trenutni nedostatak državnih sredstava i obaveza države prema Fondu, aktuelni procesi korporativizacije (pretvaranje javnih i komunalnih preduzeća u akcionarska društva) se pojavljuju kao „šansa” za održivost RF PIO. Jedan od predloga radne grupe za restrukturiranje RF PIO tiče se i učešća Fonda u kapitalu novostvorenih zemljišnih fondova, tačnije, mogućnosti da

na nivoima lokalnih samouprava Fond učestvuje u ostvarenju prihoda od gradske rente.

Imajući u vidu da se glavni pravci reformisanja penzijskog sistema vode argumentacijom koja i dalje teži da se prilagodi državi u pogledu redistributivnih zahteva RF PIO, postaje jasno da se selektivna struktura akumulacije u kojoj država ima ključnu organizacionu ulogu vodi sasvim drugačijom logikom. Sa jedne strane, RF PIO se pojavljuje kao kritičar „nenamenskog” investiranja koje je sprovodio za vreme socijalizma, te od države retroaktivno zahteva redistribuciju ovih sredstava, a sa druge strane se pojavljuje kao budući ograničeno-investicioni fond koji se u situaciji opšte niske stope zaposlenosti u društvu vodi logikom „namenskog” investiranja na tržištu kapitala. Problem se pojavljuje, kao i obično, u polju unutar koga se ne zauzimaju stavovi. To polje je strateški važno, a tiče se investiranja koje bi RF PIO mogao uključiti u svoj program. Hipotetički posmatrano, ukoliko se deo sredstava vrati RF PIO po osnovu akcija i udela u preduzećima, ta sredstva bi mogla u srednjem roku poslužiti ne samo za pokrivanje deficita u isplati penzija, već i kao investiciona baza za pokretanje proizvodnje. Ovde je, naravno, potrebno imati u vidu da bi ova sredstva trebalo da budu uložena u preostala društvena i državna preduzeća, ali sa obzirom na dominantni politički pravac, ovde treba očekivati otpore od strane države. Pošto su aktuelna nastojanja RF PIO usmerena na prilagođavanje aktuelnim ekonomsko-političkim procesima koji podržavaju neoliberalnu transformaciju države i društva, predlozi koje dolaze iz vodećih struktura RF PIO ne sagledavaju rešenja problema penzijskog sistema u širem društvenom kontekstu. Konstitutivno slepilo

vodećih struktura Fonda odraz je nerazumevanja bazične društvene funkcije penzijskog sistema koja se temelji na povezanosti politike zapošljavanja i sistema međugeneracijske solidarnosti. Ako se samo konstatuje niska stopa zapošljavanja, nepovoljna demografska kretanja i ekonomska neodrživost sistema međugeneracijske solidarnosti, i ako se ovi elementi ne pojavljuju kao organski povezani u zahtevima RF PIO prema državi, onda se opštedruštveni zahtevi redukuju na sitnosopstveničke zahteve koji teže „samoodrživosti” u uslovima opšteg društvenog raspada. U tom kontekstu simptomatično čitanje u zahtevima Fonda za povraćajem „nenamenski” utrošenih sredstava iz vremena socijalizma dobija interpretativno razrešenje: ako se „nenamenski” investiralo u infrastrukturu i proizvodnju, po čemu bi investiranje u hartije od vrednosti, državne obveznice ili blagajničke zapise spadalo u „namensko” investiranje? I dalje, aktuelni stav RF PIO po pitanju imovine depolitizuje ulogu penzijskog sistema.

6. Zaključak

Možemo zacrtati izvesno tendencijsko ponavljanje kada se radi o istoriji penzijskog sistema na ovim prostorima. Analizirajući penzijski sistem u Kraljevini Jugoslaviji (ali i celokupnu sferu socijalnog osiguranja) došli smo do zaključka da se tu radilo samo o pokušaju uspostavljanja sistema, u smislu da su socijalna prava bila deo legislativnog, a time i opštedruštvenog simulakruma. To znači da su penzije bile privilegija malog broja ljudi. Tadašnjoj državi (ali i vlasnicima kapitala) je socijalno osiguranje predstavljalo uglavnom nepredviđeni trošak, što svakako nije bio

slučaj kada se radilo o stvaranju jakog oslonca u izvršnoj vlasti (socijalno osiguranje činovnika i vojnika). Sa druge strane, socijalistička istorija Jugoslavije nam govori sasvim drugu priču. Celokupna socijalistička privreda i društvo počivali su na elementarnom uvidu u značaj fonda živog društvenog rada, a iza sistema socijalne sigurnosti opet je stajao rad, kao i svi oni koji su nekada radili i koji rade. A pravo na penziju su imali skoro svi. Od državnog do na samoupravnim osnovama uređenog penzijskog sistema, socijalistička istorija Jugoslavije govori nam šta znači penzijski sistem i u kojoj meri on može biti moćan pokretač ključnih društvenih procesa poput zapošljavanja. Sa raspadom SFRJ penzijski sistem će, paralelno sa privredom, jedva zadržati nekakav oblik. Naravno, promena u sadržaju onoga što penzijski fondovi akumuliraju nužno utiče i na njihov oblik. Deformacije penzijskog sistema nastale nakon sloma SFRJ danas se odražavaju kako kroz katastrofalnu ekonomsku politiku, tako i kroz reprodukovanje državne tajne kada se radi o sudbini sredstava penzijskih fondova iz 1990-ih godina. Sve ovo, i još mnogo više od toga, uticalo je na aktuelan politički stav prema penzijskom sistemu. Penzijski sistem, kao i celokupna sfera rada, u okvirima aktuelnog državnog projekta doživljava regresiju, što je uprkos apologetskoj i racionalnoj logici odbrane mera štednji društveno neodbranljivo. Kao da je posredi specifična istorijska cirkularnost. Danas institut socijalnog osiguranja podseća, i više nego što to želimo da priznamo, na stanje u kojem se nalazio između dva svetska rata. Kod narodnih masa se budi sve veći revolt, kako zbog opštih uslova rada, tako i zbog progresivnog osiromašenja starijeg dela populacije. Većina mladih ljudi veruje da nikada neće

ni dočekati penziju te da se od njih nepravedno uzimaju doprinosi koji se uplaćuju za sadašnje uživaocce penzija. Neprepoznavanje značaja koji ima tekući sistem finansiranja penzija zasnovan na međugeneracijskoj solidarnosti indikator je desolidarizacije i depolitizacije društva. Za ovo je zaslužna recentnija istorija počev od građanskog rata na teritoriji bivše SFRJ, restauracije kapitalizma, katastrofalne ekonomske politike prethodnih i sadašnjih vlada koje su iscrpile i demobilizovale stanovništvo. Takođe, liberalni zanos nakon dvehiljaditih samo je zamaglio temeljne ekonomsko-političke procese u društvu, nekritički slaveći evropske integracije, individualnu preduzetničku inicijativu, apstraktni pojam demokratije i sveopšte požrtvovanje društva u ime boljeg sutra. Kako se već više od dvadeset godina čeka bolja sutrašnjica, uz konstantno ubeđivanje od strane vlasti da nam je svima bolje, tranzitološka žrtva koju većina društva svakodnevno podnosi znači iskušavanje apsolutne egzistencijalne granice. Zato treba odbaciti sva rešenja koja opravdavaju žrtvu, pogotovu žrtvovanje RF PIO u cilju „sveopšte društvene reforme”. Prvenstveno zato što sistem tekućeg finansiranja sadrži u sebi prekopotrebnu redistributivnu komponentu čiji socijalni karakter treba biti usmeravan pametnom ekonomskom politikom, a ne politikom koja sebe smatra bezalternativnom. Ozbiljna je greška aktuelno ignorisanje činjenice da svaki izbor između kapitalnog finansiranja i tekućeg finansiranja obavezno znači i izbor po pitanju preraspodele među generacijama.

U dominantnom političkom diskursu opštedruštvena reforma se ne shvata kao reforma strukture. Reformsko opredeljenje vladajućih političkih opcija naprosto je lozin-

ka za procese klasne redistribucije moći koji se odigravaju iza leđa radnog naroda. Zato reformisanje društva ne sme početi reformom RF PIO jer penzijski sistem kao takav nije kriv za nastajanje i generisanje društveno-ekonomske krize. Njega ne treba žrtvovati već ga treba učiniti funkcionalnim u smislu vraćanja radnim ljudima onoga što je njihovo vlasništvo.

Izgovor da treba početi sa kapitalizacijom penzijskog sistema kako bi se tek naknadno pospešilo zapošljavanje ljudi je očigledna besmislica. Poreskim rasterećenjem/smanjenjem doprinosa se neće automatski pospešiti zapošljavanje. Ono što se desilo 2001. godine i što će se ubuduće dešavati, ukoliko se administrativno smanje doprinosi bez radikalnih političko-ekonomskih prilagođavanja, odražiće se samo na povećanje zarada već zaposlenih dok će zapošljavanje stagnirati, a siva ekonomska zona rasti. Kao svojevrsan podsistem, penzijski sistem moguće je učiniti funkcionalnim ukoliko se izvrši pritisak na državu i njene obaveze prema RF PIO. Međutim, ni to neće biti dovoljno ukoliko ne dođe do organizovanja radnog naroda u snagu koja će moći da utiče na promenu socijalno retrogradnih procesa koji uništavaju i obesmišljavaju samu supstancu društva. Iako narod nije homogena kategorija, te nije očišćen od vlastitih kontradikcija, odnos tranzicionih gubitnika i pobednika postaje vidljiv kao odnos velike većine i male manjine.

Ono što bi morao biti minimum leve politike u kontekstu penzijskog sistema jeste čuvanje javnog penzijskog sistema zasnovanog na međugeneracijskoj solidarnosti. Prvenstveno zato što omogućava mehanizam redistribucije, što može služiti kao katalizator zapošljavanja (funkcija

investicionog fonda) i delovati na povećanje javne potrošnje. Penzijski sistem se već decenijama politički instrumentalizuje. Sa jedne strane, država prema penzionerima ima „fer” odnos (ne dira penzije do 25.000 dinara) osiguravajući na taj način političkoj eliti izborne glasove kod penzionera, dok, sa druge strane, zagovara reformu penzijskog sistema zamerajući mu lošu i neefikasnu socijalnu funkciju. Već na ovom nivou se očituju sve ambivalencije kapitalističke države jer postaje jasno da joj faktički nije stalo do efikasnog funkcionisanja penzijskog sistema. Ono do čega joj je stalo tiče se održanja uslova vlastite političke reprodukcije. U tom smislu, trebalo bi otpočeti sa promenom upravo ovakve „bezalternativne” reformske politike i usmeriti upravljanje penzijskog sistema u pravcu neposredne demokratske kontrole od strane radnika/ca i penzionera/ki.

Literatura:

Barr Nicholas i Diamond Peter, *Reforming pensions: Principles, analytical errors and policy directions*, International Social Security Review, Vol. 62, No. 2, 2009, pp.5-30

Ćirković Ruža, PIO fond, vlasnik bez vlasti, Danas, 01.04.2014, (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/ekonomija/fond_pio__vlasnik_bez_vlasti.4.html?news_id=279041).

Dimitrijević Sergije, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1878-1918*, Nolit, Beograd, 1982.

Hero Šakir, *Finansijski sistem socijalnog osiguranja – „Socijalno osiguranje”*, izdanje Saveznog zavoda za socijalno osiguranje, sveska 12, Beograd, 1955.

Holzmann Robert, *Aging Population, Pension Funds, and Financial Markets, Regional Perspectives and Global Challenges for Central, Eastern and Southern Europe* (Directions in Development), The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2009.

Izveštaj o razvoju Srbije 2012, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Beograd, 2013.

Kadijević Valerijan; Dragoljub Rajić; Slavenko Grgurović; *Predlog strategije upravljanja imovinom RF PIO*, Udruženje sindikata penzionera Srbije, Beograd, 2013.

Lapčević Dragiša, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*, Centralni sekretarijat radničkih komora, Beograd, 1928.

Međunarodna organizacija rada, *Penzione reforme u Srbiji iz međunarodnog i regionalnog aspekta*, Beograd, 2009.

Mijatović Boško i Hiber Drago, *Kapitalizacija penzijskog osiguranja u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2008.

Novi penzijski sistem, Biblioteka Savezne Skupštine, Beograd, 1964.

Obrazloženje predloga zakona o izmenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni glasnik RS, br. 34/03)

Ostojić Siniša, *Osiguranje i upravljanje rizicima*, Data status, Beograd, 2007.

Penzione reforme u Srbiji iz međunarodnog i regionalnog aspekta – Izveštaj sa Konferencije o penzijskim reformama u Srbiji, Podregionalna kancelarija MOR za centralnu i istočnu Evropu, Budimpešta, 2009.

Perišin Ivo, *Goropadna inflacija*, Dnevnik, Novi Sad, 1985.

Petnaest godina Središnjeg ureda za osiguranje radnika 1922-1937, SUZOR, Zagreb, 1938.

Pešić Ratko, *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*, I tom, Savezni zavod za socijalno osiguranje, Beograd, 1957a.

Pešić Ratko, *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*, II tom, Savezni zavod za socijalno osiguranje, Beograd, 1957b.

Piketty, Thomas. 2014. *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge Massachusetts: Belknap of Harvard UP

Poulantzas Nicos, *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981.

Privredna komora Srbije, *Predlog nove ekonomske politike za period 2012 – 2016 godine*, Beograd, 2012.

Radničke novine, br. 41, Komunistička partija Jugoslavije, Beograd, 1922.

Radničke novine, br. 55, Komunistička partija Jugoslavije, Beograd, 1922.

Ristanović Snežana, *Reforma penzionog sistema Srbije – III stub razvoj dobrovoljnih penzijskih fondova i važan činilac uspešne reforme*, (Dostupno na : <http://www.kss.org.rs/news/2012/11/src/121114ristanovic.pdf>).

Simić Adrijana, *Upravljanje rizicima u penzionim fondovima u Republici Srbiji*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.

Socijalna politika i samoupravljanje, časopis "Naša stvarnost", broj 5, Beograd, maj 1953.

Statistički godišnjak Republike Srbije 2012, RZS, Beograd, 2013.

Šarac Nedim, *Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom okupacijom 1878-1914*, Rad, Beograd, 1951.

Špoljarić Đuro: *O starom i novom osiguranju*, Vjesnik rada br. 6, juni 1948.

Toporowski Jan, *The End of Finance - Pension Funds, Derivatives and Capital Market Inflation*, Routledge Frontiers of Political Economy, London, 1999.

USAID, *Izazovi uvođenja obaveznog privatnog penzijskog sistema u Srbiji*, Jovšić Printing Centar, Beograd, 2009.

Vlahov Gustav, *Iz istorije socijalnog osiguranja*. List "Narodna država", broj 4-5, Beograd, 1951.

Vukmanović Tempo Svetozar, *Sindikati u novim uslovima*, Kultura, Beograd, 1967.

Vukmanović Tempo Svetozar, *Memoari*, I i II tom, Narodna knjiga Beograd i Naprijed Zagreb, 1985.

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 34/03, 64/04, 84/04, 85/05, 101/05, 63/06, 5/09, 107/09 i 101/10

Zbornik zakona i uredba u Knjaževstvu Srbiji od 2. februara 1835. do 23. oktobra 1875. godine, Knjigopečatna Knjažesta Srbskog, Beograd, 1877.

Zbornik: *Reforma penzionog sistema i imovina Fonda PIO*, Udruženje sindikata penzionera Srbije, Beograd, 2014.

Zdravstveno osiguranje u Jugoslaviji, Savezna narodna skupština, Beograd, 1955.

344

Jelena Veljić

Od javnog ka privatnom: neki aspekti finansiranja visokog obrazovanja u periodu konsolidacije kapitalizma

UVOD

U ovom radu prikazan je pregled odnosa između države i visokoškolskih ustanova, s naglaskom na proces finansiranja. Vremenski okvir koji je uzet za ovo istraživanje proteže se od 1992. do 2014. godine. Početna tačka u ovom vremenskom okviru je izabrana jer su Zakonom o univerzitetu donetom avgusta 1992. godine u visokoobrazovni sistem prvi put uvedeni studenti/kinje koji/e plaćaju svoje studije. Analizirani su delovi zakona o univerzitetu, odnosno, visokom obrazovanju, kao i upisne politike, te tendencije u pogledu upisa samofinansirajućih studenata/kinja. Konačno, dobijeni podaci dovedeni su u vezu sa širim tendencijama redukovanja dostupnosti visokog obrazovanja u društvu.

Fokus istraživanja je prvenstveno na finansiranju nastavnih delatnosti univerziteta, odnosno fakulteta. U tom smislu, ovim radom nisu obuhvaćene više škole, niti instituti i istraživačke ustanove, kao ni ustanove studentskog standarda. Razlozi za ovakav, suženi fokus, leže u kombinaciji dva faktora: ograničeni vremenski okvir unu-

tar koga je istraživanje trebalo sprovesti i nedostupnost informacija o finansiranju pomenutih ustanova. Sprega ova dva faktora značila je da neophodne informacije nije bilo moguće obezbediti bez aktiviranja mehanizma propisanog Zakonom o dostupnosti informacija o javnom značaju.

Jedna od poteškoća odnosila se na nalaženje pregleda broja upisanih studenata/kinja za svaku školsku godinu i informacije o njihovom statusu. Druga poteškoća odnosila se na utvrđivanje troškova studija. U tom smislu, nije uvek bilo moguće doći do informacija o visini školarine na državnim fakultetima za sve školske godine. Ako su neke informacije i bile dostupne, do njih se može doći samo pojedinačnim traganjem za informacijama na pojedinačnim fakultetima. Drugim rečima, ne postoji objedinjeni pregled ovih informacija na jednom mestu. U pogledu raspoloživosti i dostupnosti podataka, još je gora situacija kada su u pitanju drugi troškovi studiranja – razne takse, nadoknade za prijave ispita itd. Treći problem na koji smo naišli tiče se finansijskih izveštaja fakulteta, odnosno dokumenata koji bi nam pružili uvid u to koje su potrebe fakulteta za sredstvima iz budžeta, u kom obimu su ta sredstva isplaćena, ili možda nisu, kakva je situacija sa sopstvenim prihodima (u koje između ostalog spadaju i školarine) i konačno, kako izgledaju rashodi visokoškolskih ustanova. Fakulteti su zakonom obavezani da ove informacije načine dostupnim javnosti, međutim, u praksi se to vrlo retko dešava.

Iako su mehanizmi propisani Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja neupitno kori-

sni, ipak zahtevaju protok određenog vremena,¹ a u radovima drugih istraživača/ica se pokazalo da ustanove visokog obrazovanja nisu uvek sklone da im se povinuju. Primera radi, jedno od istraživanja koje se upravo bavi ovom problematikom je „Transparentnost univerziteta u Srbiji” koje je sprovedla Beogradska otvorena škola 2013. godine. Autori/ke istraživanja su najpre pretraživali sajtove fakulteta u potrazi za informacijama za koje je procenjeno da su od javnog značaja i da njihovo objavljivanje predstavlja „minimum dobre prakse u vezi sa transparentnošću poslovanja visokoškolskih institucija.” Kako podaci nisu bile dostupni, upućeni su zahtevi za pristup informacijama od javnog značaja (Beogradska otvorena škola, 2013).

Rezultati navedenog istraživanja oslikavaju stanje stvari u vezi sa transparentnošću rada visokoškolskih usta-

¹ Prema Zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, tražilac podnosi zahtev za ostvarivanje prava na pristup koji sadrži, između ostalog, što precizniji opis informacije koja se traži. Ukoliko zahtev u tom smislu nije uredan, strana od koje se traži određena informacija ima pravo da od tražioca traži da zahtev dopuni u roku od 15 dana. Jednom kada je zahtev potpun, organ vlasti dužan je da u roku od 15 dana stavi na uvid tražene informacije. Organi vlasti imaju pravo i da ovaj prvi rok odgode za najduže 40 dana, ako iz opravdanih razloga nisu u mogućnosti da ga poštuju, o čemu obaveštavaju tražioca u roku od 7 dana.

Ukoliko informacije nisu dostavljene u propisanim rokovima (ili dostavljanjem rešenja o odbijanju zahteva ili „ćutanjem uprave”), tražilac podnosi žalbu Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. Poverenik o žalbi odlučuje najkasnije u roku od 30 dana, a u međuvremenu omogućava organu vlasti ili tražiocu (ako je neophodno) da se izjasni o žalbi, te utvrđuje činjenično stanje. Poverenik žalbu može odbiti ili naložiti organu vlasti da tražene informacije dostavi. Videti: Milenković, D. 2010. *Priručnik za primenu Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja*. Beograd: Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. <http://www.poverenik.org.rs/images/stories/dokumentacija-nova/vodic/prirucnikzaprimenuzakonacir.pdf> (preuzeto: 06.01.2015).

nova, odnosno prikazuju sa kojim poteškoćama se suočavaju ljudi zainteresovani za istraživanje oblasti finansiranja visokog obrazovanja. Kada je reč o finansijskim planovima, od 140 fakulteta samo 18 je imalo ove podatke na svom sajtu. Od tih 18, svi su pomenute podatke iznosili kao integralni deo Informatora o radu, ali nisu bili posebno istaknuti, dok u nekim slučajevima podaci nisu postojali ni u Informatoru ili su bili veoma zastareli. Takođe, samo 16 fakulteta je odgovorilo na zahtev za pristup informacijama od javnog značaja, s tim što je u odgovorima često isticano kako se podaci mogu naći na sajtu, što nije uvek bio slučaj. Druga za nas zanimljiva stavka odnosila se na finansijski izveštaj – od 140 fakulteta, 29 je imalo finansijski izveštaj dostupan na sajtu, ali isto kao deo Informatora o radu. Iako se može učiniti da su informacije o školarinama dostupne, od 140 fakulteta, 46 ih objavljuje na sajtu, dok je još 18 fakulteta dostavilo ovaj podatak putem odgovora na zahtev za pristup informacijama od javnog značaja. To je ukupno 64. Kada je reč o dokumentima kojima su specifikovane školarine, odnosno kojima se objašnjava koje usluge fakultet pruža za plaćenu školarinu, a koje se naplaćuju posebno, svega 11 fakulteta uopšte ima ovaj dokument – 2 su ga objavila na sajtu, a od 9 je dobijena informacija uz pomoć zahteva. Ostala akta koja su takođe bila u vrlo malom broju slučajeva dostupna, uključuju: dokumenta kojima se regulišu cenovnici, informacije o davanju prostora u zakup, spisak studentskih taksi sa iznosima i tako dalje (Beogradska otvorena škola, 2013: 13-19). Na slične nalaze, konačno, ukazuje i jedno istraživanje o sistemu statističkih podataka u Srbiji, koje je sprovedeno od strane samih univerzitetskih radnika/ca (EQUI-ED, 2013).

Zbog navedenog, odlučeno je da za potrebe ovog istraživanja prvi deo rada bude posvećen praćenju zakonske regulative, posebno one koja reguliše oblast finansiranja visokog obrazovanja, te odluka o broju studenata za upis školskih godina i visini školarina u periodu od 1992. do 2001. na državnim fakultetima, ali i prosečne neto zarade u istom periodu. U drugom delu, koji pokriva period od 2001. do 2014, uz kraći osvrt na rezultate poređenja sličnih podataka samo u ovom periodu, analizom zakonske regulative i dokumenata koji regulišu strategiju razvoja visokog obrazovanja, prikazane su dalje tendencije koje ukazuju na sve jasnije povlačenje države iz polja visokog obrazovanja i njegovo prepuštanje tržišnim mehanizmima.

Pre nego što predemo na analizu sistema finansiranja visokog obrazovanja u datom periodu, važno je podsetiti se specifičnosti društveno-istorijskog konteksta.

Najpre, u kapitalističkim državama, širenje neoliberalne ideologije i njena implementacija vezuju se za period 1970-ih i 1980-ih godina dvadesetog veka. Ovaj proces podrazumevao je promociju slobodnog tržiša, privatizacije i privatne svojine generalno, te deregulacije, odnosno povlačenja države i državnog finansiranja iz sfere brige o javnom dobru i njegovo prepuštanje privatnoj inicijativi.²

Iako socijalistička Jugoslavija nije bila imuna na neoliberalne tendencije koje su postojale u kapitalističkim zemljama, u političkoj i društvenoj stvarnosti SFRJ one su se očitovale na drugačiji način. Ipak, raspad SFRJ, pored ratova, karakterisala je i transformacija privrede i društvenih odnosa uopšte iz socijalizma u kapitalizam.

² Temeljnije obrađeno u: Harvey, 2007.

Ova promena nije se odigrala preko noći i svakako njene korene nalazimo u različitim procesima koji su se odigrali postepeno i pre devedesetih godina dvadesetog veka i koji mogu po sadržaju podsetiti na neoliberalne reforme u kapitalističkim društvima koje karakterišu demontiranje takozvane države blagostanja, a u službi globalizacije kapitala. Neki od značajnih procesa u Jugoslaviji su svakako postepene promene društvene svojine u državnu, mešovitu i privatnu, postepena deregulacija i privatizacija javnih dobara, odnosno preduzeća koja su njima upravljala. Ovu sudbinu nije izbeglo ni polje visokog obrazovanja.

U domaćem kontekstu, neoliberalizacija visokog obrazovanja podrazumevala je najpre postepeno povlačenje države iz finansiranja koje se ogleda u stagnaciji ili tek blagom povećavanju broja studenata kojima se odobrava finansiranje studija iz republičkog budžeta. Sa druge strane, uspostavljanje kategorije samofinansirajućih studenata/kinja, odnosno uvođenje školarine i različitih taksi, pratio je i konstantan rast broja odobrenih mesta za upis na fakultet za ovu kategoriju. Iako nije jasno do koje mere je ovaj obim i realizovan, potrebno je ispitati u kom stepenu je država omogućavala upis sve većeg broja samofinansirajućih studenata (a ne, na primer, onih finansiranih iz budžeta), imajući u vidu činjenicu da fakulteti tokom više od dvadeset godina nisu radikalno menjali kapacitete, odnosno, videti do koje mere su nedostatna sredstva iz budžeta zamenjena direktnim uplatama studenata/kinja.³

³ Ovu analizu svakako bi trebalo dopuniti i informacijama o situaciji sa akademskom radnom snagom, odnosno sve većom prekarizacijom radnih mesta u okviru akademije. To je takode jedna od tema kojom se na ovom mestu nećemo baviti, ali za načelne uvide i opšte tendencije može se pogledati: Afonso, Alexander. 2013.

Dalje, izmenama zakonske regulative, fakultetima je najpre omogućeno, a kasnije su i podsticani da stiču sopstvene prihode. Na taj način, omogućeno im je da svoju delatnost, finansiranu od strane države, koriste i za sticanje sopstvenog profita kroz saradnju sa privredom i drugim akterima. Dodatno, analizom ponudene građe relevantnih dokumenata može se videti i u kojoj meri je državna politika obrazovanja varirala od obrazovanja koje služi društvu do onog koje je prevashodno usmereno ka zadovoljenju potreba tržišta i kapitala.

Ovaj rad nudi empirijsku potkrepu za teze, tako što analizira pravni kontekst i daje hronologiju ovih promena u pravnom, političkom i društvenom pogledu.

Finansiranje i dostupnost visokog obrazovanja 1990-2001.

U ovom delu rada prikazana je analiza situacije u pogledu školarina i broja samofinansirajućih studenata od 1992. do 2001. godine. Takođe, dat je i pregled broja sufinansirajućih studenata od trenutka kada je ova kategorija uvedena posredstvom Zakona o univerzitetu, odnosno od 1998. godine.

Međutim, pre nego što se fokusiramo na ovaj period, nastojaćemo da damo kratku analizu republičkog Zakona o univerzitetu (Službeni glasnik SR Srbije 46 (1990), 5, str. 172-184, prema: Grbić, 2008: 257), koji je donet 1990. i važio

How academia resembles a drug-gang. (Dostupno na: <https://alexandreafonso.wordpress.com/2013/11/21/how-academia-resembles-a-drug-gang/> preuzeto: 25.12.2014.).

je do 1992. godine. U ovom periodu, politiku razvoja univerzitetskog obrazovanja i uslove za njeno sprovođenje utvrđivala je Skupština Socijalističke Republike Srbije, kao i mrežu univerziteta i fakulteta u Republici, uz prethodno mišljenje skupština socijalističkih autonomnih pokrajina (član 108). Kako bi „politika razvoja univerzitetskog obrazovanja i zadovoljavanja potrebe društva u toj oblasti” bila sprovedena, skupština republike/pokrajine osniva poseban fond za univerzitetsko obrazovanje (član 109). Potrebe društva ovim zakonom definisane su članom 110 kao: „1) izvođenje nastave na osnovnim studijama prema planu i programu studija za redovne studente; 2) investicije u objekte, nabavku sredstava i opreme za nastavu i naučni rad u funkciji nastave; 3) amortizacija i tekuće investiciono održavanje objekata i opreme; 4) naučno i stručno usavršavanje nastavnika i saradnika na univerzitetu; 5) rad sa izrazito uspešnim i darovitim studentima; 6) fizička aktivnost studenata; 7) ujednačavanje uslova rada univerziteta i fakulteta u skladu sa utvrđenim društvenim standardima; i 8) razvoj informaciono-dokumentacione osnove.”

Republički/pokrajinski fondovi za nauku i obrazovanje obezbeđivali su (član 110) sredstva za naučno istraživački rad i izvođenje nastave na univerzitetima i fakultetima i za studente/kinje magistarskih studija koji su na osnovnim studijama imali prosečnu ocenu 9; dalje za naučna istraživanja, umetnički rad kojim se unapređuje nastava i rad Zajednice univerziteta Srbije. Iz istih fondova namenski su se obezbeđivala sredstva za rad i investicije univerziteta/fakulteta, na osnovu godišnjeg programa rada, i to za: materijalne troškove (prema osnovama i merilima utvrđenim pravilnikom Republičkog, odnosno pokrajinskog fon-

da), amortizaciju, lične dohotke i zajedničku potrošnju prema (kolektivnom ugovoru), tekuće investiciono održavanje i isplatu zakonom utvrđenih obaveza (doprinosi i porezi) (član 111), kao i sredstva za rad univerzitetske biblioteke i fizičku aktivnost studenata/kinja (član 112).

Kada je reč o statusu studenata/kinja, ovaj zakon propisivao je postojanje dve kategorije studenata/kinja – redovnih i vanrednih. Razlika između redovnih i vanrednih studenata/kinja nije postojala u finansijskom pogledu jer su studije bile besplatne, već se odnosila na obavezu pohađanja nastave i druge obaveze propisane statutom fakulteta (član 76.), dok su obavezu plaćanja troškova redovnih osnovnih studija imali samo strani studenti/kinje (član 72) (Službeni glasnik SR Srbije, 46 (1990), 5, str. 172–184, prema: Grbić, 2008: 257).

Skupština Socijalističke Republike Srbije donela je, u skladu sa zakonom, odluku o broju studenata za upis u prvu godinu studija za školsku godinu 1990/91, (Skupština Socijalističke Republike Srbije, Odluka o broju studenata za upis u prvu godinu studija na fakultetima i višim školama školske 1990/91. godine, od 11. maja 1990. godine, Službeni glasnik SR Srbije, 46 (1990), str. 22, prema: Grbić, 2008: 306) kojom je odobren upis ukupno 14.488 studenata/kinja na fakultetima i univerzitetima u Srbiji⁴ i to:

⁴ Ovom odlukom nisu obuhvaćeni fakulteti SAP Vojvodine i SAP Kosovo i Metohija.

Visokoškolska ustanova	Redovni studenti	Vanredni studenti	Ukupno
Univerzitet u Beogradu	8.047	1.698	9.745
Univerzitet umetnosti u Beogradu	288	30	318
Univerzitet u Kragujevcu	1.594	365	1.959
Univerzitet u Nišu	2.006	460	2.466
UKUPNO	11.935	2.553	14.488

Tabela 2.1: Broj studenata odobren za upis prve godine na fakultetima za školsku 1990/91. godinu (Izvor: Grbić, 2008: 306).

Istom odlukom, utvrđen je i broj studenata sa teritorija SAP Kosovo (186) i SAP Vojvodina (65) koji su mogli upisati prvu godinu fakulteta/viših škola koje u tim pokrajinama ne postoje. Za ovu grupaciju nije precizirano da li se upisuju kao redovni ili vanredni studenti.

Naredne godine Skupština donosi Zakon o upisu studenata na fakultete i više škole za školsku 1991/92. godinu, kojim se (član 1) nadležnost za odlučivanje o broju studenata za upis prve godine u predstojećoj školskoj godini, prenosi na Vladu, (Službeni glasnik Republike Srbije, 47 (1991) 28, str. 1068, prema: Grbić, 2008: 313) koja pratećom odlukom određuje i odobreni broj studenata za upis u predstojećoj školskoj godini (Vlada republike Srbije, Odluka o broju studenata za upis u prvu godinu studija na fakultetima i višim školama školske 1991/92. godine, od 30. maja 1991. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, 47, (1991), prema: Grbić, 2008: 314):

Visokoškolska ustanova	Redovni studenti	Vanredni studenti	Ukupno
Univerzitet u Beogradu	7.432	2.263	9.695
Univerzitet umetnosti u Beogradu	296	30	326
Univerzitet u Kragujevcu	1.500	365	1.865
Univerzitet u Nišu	1.835	427	2.262
Univerzitet u Novom Sadu	4.300	623	4.923
Univerzitet u Prištini	3.000	700	3.700
UKUPNO ¹	18.363	4.408	22.771

¹ Ovom tabelom nije obuhvaćen broj studenata/kinja odobren za upis na Pedagoškim akademijama, s obzirom na to da se na njima ostvarivao VI-1 stepen stručne spreme, odnosno da su bile ekvivalentne višim školama.

Tabela 2.2: Broj studenata odobren za upis prve godine na fakultetima za školsku 1991/92. godinu (Izvor: Grbić, 2008: 314).

Jula 1992. godine, Narodna skupština donosi sledeću odluku o broju studenata za upis prve godine na fakultetima (Službeni glasnik Republike Srbije, 47, (1991), prema: Grbić, 2008: 344-348):

Visokoškolska ustanova	Redovni studenti	Vanredni studenti	Ukupno
Univerzitet u Beogradu	9.016	2.781	11797
Univerzitet umetnosti u Beogradu	353	50	403
Univerzitet u Kragujevcu	1.645	320	1965
Univerzitet u Nišu	2269	447	2716
Univerzitet u Novom Sadu	4165	595	4760
Univerzitet u Prištini	2.286	445	2731
Ukupno	19734	4638	24372

Tabela 2.3: Broj studenata odobren za upis prve godine na fakultetima za školsku 1992/93. godinu (Izvor: Grbić: 2008: 344-348).

Tokom ove tri godine možemo primetiti trend rasta broja mesta za upis redovnih i vanrednih studenata:

Godina	Redovni	Vanredni	Ukupno
1990/91	11935	2553	14488
1991/92	11063	3085	14148
1992/93	13283	3598	16881

Tabela 2.4: Pregled broja studenata odobren za upis prve godine na fakultetima za školske 1990/01, 1991/92 i 1992/93. godine (Izvor: Grbić, 2008).

U tabeli 2.4 prikazan je trend rasta broja redovnih i vanrednih studenata/kinja, u vreme kada status vanrednog studenta nije podrazumevao plaćanje školarine. Kako u odluci za školsku godinu 1990/91. nije naveden odobren broj studenata/kinja za upis na univerzitetima u Novom Sadu i Prištini, ovi podaci nisu uvršćeni u ukupan broj studenata/kinja u naredne dve školske godine (1991/92 i 1992/93), kako bi bila omogućena uporedivost. Na osnovu ove tabele vidimo trend blagog povećanja odobrenih mesta za vanredne studente/kinje, dok se broj mesta za redovne najpre smanjio, ali već sledeće godine povećao, što je na neki način u skladu sa trendom ukupnog povećanja odobrenog broja studenata/kinja.

U avgustu 1992. godine dolazi do novih izmena Zakona o univerzitetu (Narodna skupština Republike Srbije, Zakon o Univerzitetu, od 7. avgusta 1992. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, 48, (1992), str. 1885-1896), prema: Grbić, 2008: 353) koje donose značajne novine. Najpre, po

prvi put se uvodi mogućnost osnivanja privatne visokoškolske ustanove (član 12), dodatkom da pored Republike, univerzitete i fakultete mogu osnivati i domaća i strana fizička i pravna lica. Dodatno, nepokretnosti i imovina koje ustanova stiče na drugi način osim kroz republička davanja, definisani su kao svojina fakulteta.

Takođe, pored sredstava od osnivača i novoustanovljenih školarina, istim članom ostavljena je mogućnost da fakulteti i univerziteti stiču sredstva i iz „drugih izvora”. Iz budžeta, posredstvom Ministarstva prosvete, obezbeđuju se sredstva za „obavljanje naučnog, odnosno umetničkog rada koji se obavlja u cilju podizanja kvaliteta nastave na univerzitetima/fakultetima čiji je osnivač Republika” (član 61). Ove odredbe dodatno su precizirane u poglavlju 10 o načinu finansiranja i poslovanja univerziteta. Time je ustanovljeno da Republika kao osnivač finansira sve nivoe studija i naučni/umetnički rad „koji se obavlja u cilju podizanja kvaliteta nastave na univerzitetu, odnosno fakultetu” (član 124), odnosno da obezbeđuje sredstva fakulteta/univerziteta za: materijalne troškove poslovanja, amortizaciju i investiciono održavanje, plate radnika u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom, opremu, obavljanje naučnog, odnosno umetničkog rada koji je u funkciji podizanja kvaliteta nastave, naučno i stručno usavršavanje nastavnika i saradnika, podsticanje razvoja naučno-nastavnog i umetničko-nastavnog podmlatka, rad sa darovitim studentima, međunarodnu saradnju, izvore informacija i informacione sisteme, kao i druge namene u skladu sa zakonom (član 125). Ova sredstva univerzitet/fakultet stiče na osnovu ugovora koji zaključuje sa Vladom (na osnovu godišnjeg programa rada univerziteta, za obavljanje delatnosti u toku

jedne školske godine), dok je Vlada ta koja propisuje normative i standarde uslova rada univerziteta i fakulteta za delatnosti koje se finansiraju iz budžeta i materijalna sredstva za njihovo ostvarenje (član 127). Visinu školarine za sve nivoe studija, pak, utvrđuje univerzitet, na predlog fakulteta, po prethodno pribavljenom mišljenju osnivača (član 128).

Sa druge strane „sredstva za osnovna, primenjena i razvojna istraživanja, odnosno za ostvarivanje umetničkih projekata koje univerzitet i fakultet obavljaju za potrebe drugih korisnika stiču se na osnovu ugovora sa tim korisnicima” (član 61). U članu 129 precizirani su načini na koje univerzitet/fakultet može sticati sredstva: ostvarivanjem programa naučnih istraživanja, odnosno umetničkih projekata po posebnim uslovima, ostvarivanjem programa stručnog obrazovanja i usavršavanja, iz naknada koje plaćaju studenti, iz izdavačke i informativne delatnosti, iz kamata i dividendi, iz prihoda na osnovu autorskih prava i patenata, iz poklona i zaveštanja, iz drugih izvora nastalih obavljanjem delatnosti. Naknadnim izmenama Zakona iz 1993. godine, propisano je da sredstva koja visokoškolske ustanove stiču od neposrednih korisnika čine javni prihod Republike (Narodna skupština Republike Srbije, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o univerzitetu, Službeni glasnik Republike Srbije, 49, (1993), str. 1741-1743, prema: Grbić, 2008: 443). Ipak, već u ovom periodu vidimo otvaranje prostora za državne visokoškolske ustanove da koristeći državne resurse za obavljanje primarne delatnosti razvijaju druge vidove angažovanja u svrhu ostvarivanja profita.

Pored odluke o broju studenata za upis studija svih nivoa studija čije se obrazovanje finansira iz budžeta, po

pribavljenom mišljenju univerziteta, Vlada donosi i odluke o broju studenata koji sami financiraju svoje studije (po pribavljenom mišljenju fakulteta), vodeći računa o „kadrovskim, prostornim, tehničkim i drugim mogućnostima fakulteta” i u skladu sa „društvenim potrebama” (član 31). Međutim, s obzirom na veliki priliv samofinansirajućih studenata tokom godina, ostaje otvoreno pitanje definicije društvenih potreba u datom periodu, kao i do koje je mere država zapravo investirala u proširenje kadrovskih i materijalnih kapaciteta visokoškolskih ustanova kako bi odgovorila na sve veću potrebu za visokim obrazovanjem.

U vezi sa navedenim je i uvođenje školarina za studente koje fakulteti/univerziteti upisuju van utvrđenog broja (član 8), a članom 36. propisano je da ovi studenti sa fakultetom/univerzitetom zaključuju ugovor kojim su precizirane cena studija i obaveze fakulteta i univerziteta spram njih, a uvodi se i obaveza pohađanja nastave (član 35). Uz to, polaganje ispita uz nadoknadu troškova sada se odigrava posle tri neuspela polaganja, umesto dotadašnjih pet (član 41). Članom 43 samofinansirajućim studentima omogućava se da nastave studije „u okviru broja koji se finansira iz budžeta”, ukoliko polože sve ispite u prethodnoj godini studija. Dodatno, uvodi se plaćanje polaganja ispita za studente kojima je istekao apsolventski staž (član 47).

U članu 42 navedena je dinamika upisa narednih godina studija, po kojoj se naredna godina upisuje sa maksimalno dva nepoložena ispita iz prethodne⁵, uz mogućnost

⁵ Izmenama Zakona iz 1993, postavljeni su nešto relaksiraniji uslovi za upis naredne godine: 1) dva nepoložena ispita ukoliko u prethodnoj godini studija ima najviše sedam predmeta, 2) tri nepoložena ispita iz prethodne godine studija u kojoj

da se statutom fakulteta utvrdi obaveza polaganja određenih predmeta kao uslov za upis u narednu godinu studija. S tim u vezi, uvodi se obaveza plaćanja ponovljene godine. Naime, „student koji ponovi godinu studija snosi troškove studija za tu godinu srazmerno povećanim troškovima fakulteta za ponovljenu godinu” (član 43). Ovo pitanje bliže se uređivalo opštim aktom fakulteta/univerziteta. Na taj način, otvorila se mogućnost da fakulteti sami, arbitrarno, određuju cene naknada, bez utvrđenih merila za obračun realnih troškova.

Godine 1994, iako sufinansirajući studenti nisu postojali kao posebna kategorija definisana zakonom, izmena odluke Vlade o školarini (Grbić, 2008: 477) uvodi se jedan model sufinansiranja koji je podrazumevao da samofinansirajući studenti, ukoliko ostvaruju neka od prava iz domena socijalne zaštite i imaju odgovarajući prosek ocena mogu plaćati cenu školarine umanjenu za 50% ili 25%, a slična dinamika uvedena je i za studente koji upisuju prvu godinu studija, kojima se u obzir uzima, pored ostvarenja prava iz socijalne zaštite, i prosek ocena u poslednjem ili poslednja dva razreda srednje škole.⁶

ima osam, devet ili deset predmeta, 3) četiri nepoložena ispita ukoliko prethodna godina ima najmanje jedanaest predmeta.

⁶ Samofinansirajući student u potpunosti je oslobođen školarine za upis u letnji semestar ukoliko „ostvaruje pravo na materijalno obezbeđenje, pravo na smeštaj u ustanovu socijalne zaštite za decu bez roditelja ili pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica u skladu sa propisima iz oblasti socijalne zaštite i socijalne sigurnosti građana i ima prosečnu ocenu iz položenih ispita najmanje 9”, samofinansirajući student plaća 50% od utvrđenog iznosa ukoliko „ostvaruje pravo iz socijalne zaštite” i ima prosečnu ocenu najmanje 8.5 (osam i po), a 75% školarine plaća onaj student koji pored ostvarivanja prava iz socijalne zaštite ima prosečnu ocenu najmanje 7,5. Student prve godine studija koji ostvaruje pravo iz socijalne zaštite, a koji je sa odličnim uspehom završio sve razrede srednje škole, ne plaća školarinu za upis u letnji semestar. Student koji je završio poslednji razred srednje škole sa odličnim uspehom plaća 75% od utvrđenog iznosa školarine za

U periodu između dve izmene zakona kojima se reguliše oblast visokog obrazovanja (1992-1998) takođe dolazi do rasta broja studenata kojima je odobren upis u statusu samofinansirajućeg studenta:

Godina	Redovni	Vanredni / samofinansirajući od 1993.	Ukupno
1992/93	19734	4638	24372
1993/94	19044	9434	28478
1994/95	18588	10711	29299
1995/96	18588	12849	31437
1996/97	17705	16367	34072
1997/98	18250	18892	37142

Tabela 2.5: Odnos broja budžetskih i samofinansirajućih studenata 1992-1998. godine (Izvor: Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu studija na fakultetima od 1992. do 1997. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

Kao što možemo videti, broj redovnih studenata se minimalno menjao ili u nekim periodima čak i smanjivao. Sa druge strane, broj vanrednih studenata, odnosno onih koji sami finansiraju svoje školovanje, od uvođenja nadoknada/školarina, u stalnom je rastu i u periodu od 6 godina povećao se za više od 4 puta.

Zakonom o univerzitetu iz 1998. godine, pored kategorija studenata koji se finansiraju iz budžeta i samofinansirajućih studenata koji plaćaju ekonomsku cenu školarine, i zvanično je uvedena kategorija sufinansiraju-

upis u letnji semestar, a student koji je završio poslednja dva razreda sa odličnim uspehom plaća 50% od utvrđenog iznosa (Vlada Republike Srbije, Odluka o izmenama Odluke o visini školarine za 1993/94. godinu za osnovne studije na fakultetima čiji je osnivač Republika, Službeni glasnik Republike Srbije, 50, (1994), 10, str. 176-177, prema: Grbić, 2008: 477).

ćih studenata koji plaćaju delimičnu školarinu (Narodna skupština Republike Srbije, Zakon o univerzitetu, Službeni glasnik Republike Srbije, 54, (1998), 20, str. 505-515, prema: Grbić, 2008: 589-635).

Takođe, zakonski su definisani uslovi za prelazak iz jednog u drugi status, odnosno za zadržavanje statusa. Ukoliko student koji se finansira iz budžeta ili sufinansirajući student ne ponovi nijednu godinu u toku osnovnih studija, on/ona zadržava status u pogledu plaćanja studija. Sa druge strane, ako student koji se finansira iz budžeta, odnosno sufinansirajući student, ne ispuni uslov za upis u narednu godinu studija, može da nastavi studije u statusu samofinansirajućeg studenta (član 51). Samofinansirajućim i sufinansirajućim studentima je omogućeno da steknu status budžetskog studenta ukoliko polože „sve ispite prethodne godine studija u toku jedne školske godine” (član 51). U tom smislu, u odnosu na odredbe prethodnog zakona iz 1992. godine uslovi za ostvarenje statusa budžetskog studenta tokom studija su preciznije određeni. Isto, studenti koji ponavljaju godinu, snose troškove studija za ponovljenu godinu „srazmerno troškovima fakulteta za njegovo školovanje u toj godini” (član 52). Visinu troškova utvrđuje fakultet, a „najviše do visine školarine utvrđene za samofinansirajućeg studenta” (član 52) (Narodna skupština Republike Srbije, Zakon o univerzitetu, Službeni glasnik Republike Srbije, 54, (1998), 20, str. 505-515, prema: Grbić, 2008: 589-635). Na ovom mestu vidimo da je ozakonjena jedna vrsta preduzetničke tendencije u određivanju visina naknade za studiranje, po kojoj cena studija u ponovljenoj godini, koja je nekada bila „srazmerna povećanim troškovima fakulteta

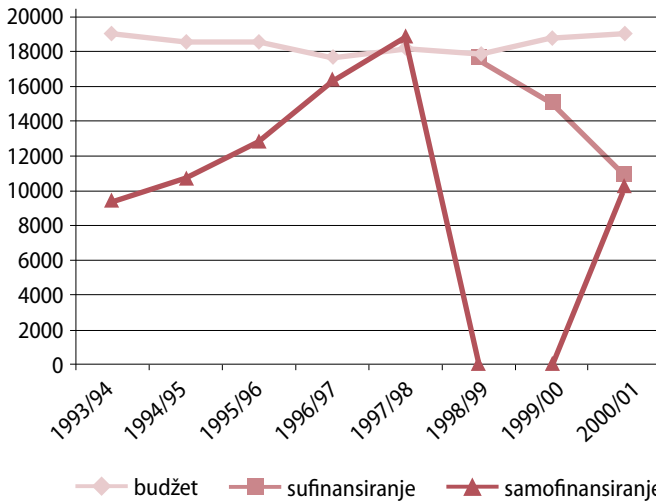
za ponovljenu godinu”, sada može dostići čak i pun iznos školarine za samofinansirajućeg studenta.

Pored navedenog, sredstva koje fakultet/univerzitet stiže od školarina nisu više određena da „čine javni prihod Republike”, već je namenjeno da se, zajedno sa budžetskim izdvajanjima i sredstvima iz ostalih izvora (pružanje usluga trećim licima, pokloni, donacije sponzorstva, itd.) koriste za obavljanje osnovne delatnosti (članovi 134-138).⁷

Analiza upisnih politika predstavljenih u prethodnom delu rada pokazuje šta se u periodu od 1993. (od uvođenja kategorije studenata koji plaćaju svoje studije) do 2001. godine dešavalo sa brojem budžetskih i samofinansirajućih studenata, odnosno sufinansirajućih od 1998. godine. Dodatno, ponudićemo pregled cena školarina na osnovnim i magistarskim studijama u istom periodu. Ovaj pregled poređićemo sa prosečnim neto zaradama u datom periodu u Srbiji.

Grafikom 2.1 predstavljen je odnos odobrenog broja studenata finansiranih iz budžeta sa samofinansirajućim i sufinansirajućim, za upis u prvu godinu osnovnih studija date školske godine.

⁷ Odnosno za troškove poslovanja, zarade zaposlenih (u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom), opremu, obavljanje naučnog/umetničkog rada koji je u funkciji podizanja kvaliteta nastave, naučno i stručno usavršavanje nastavnika i saradnika, podsticanje razvoja nastavnog podmlatka, rad sa darovitim studentima, međunarodnu saradnju, izvore informacija i informacione sisteme i drugo.

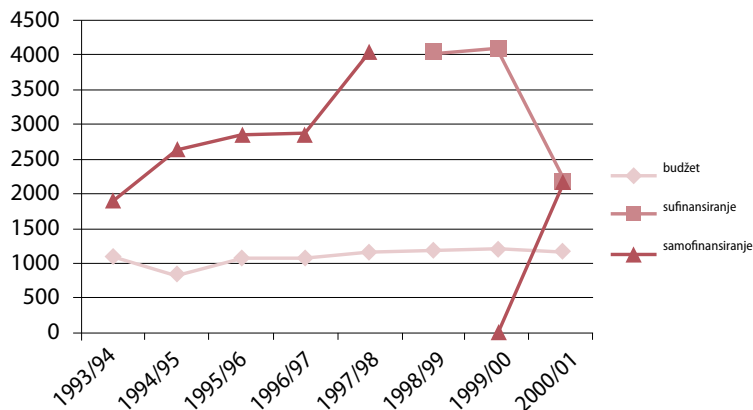
Grafik 2.1: Odnos budžetskih i samofinansirajućih studenata na osnovnim studijama 1993-2000 i sufinansirajućih od 1998. (Izvor: Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu osnovnih studija na fakultetima čiji je osnivač Republika i visini školarine, od 1993. do 2000. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

U nedostatku drugih informacija, u Grafiku 2.1 su analizirane i poređene odluke koje Vlada, shodno zakonu koji reguliše oblast visokoškolskog obrazovanja, donosi o broju studenata koji mogu upisati određenu visokoškolsku ustanovu čiji je Republika osnivač. Ove odluke ne znače da je taj broj i realizovan – to što je Vlada, na predlog fakulteta odobrila određene upisne kvote, ne znači da postoji tolika zainteresovanost budućih studenata za određeni fakultet. Ipak, uprkos tome, zanimljiva je tendencija da se iz godine u godinu odobravao sve veći broj samofinansirajućih studenata, pogotovo u vreme kada još uvek nisu postojali sufinansirajući studenti kao zasebna kategorija. Ovaj broj je svoj vrhunac dostigao školske 1997/98. godine.⁸ Tako-

⁸ Odlukom vlade za školsku 1998/99 samofinansirajući studenti nisu bili obuhvaćeni, dok 1999/00 nisu upisivani samofinansirajući.

de, broj sufinansirajućih studenata je u padu praktično od trenutka kada je ta kategorija uvedena, odnosno od 1998. godine.

Kao i u slučaju osnovnih studija, broj studenata na magistarskim studijama koji su financirani iz budžeta se vrlo malo menjao, dok od prve godine uvođenja školarina raste broj samofinansirajućih:

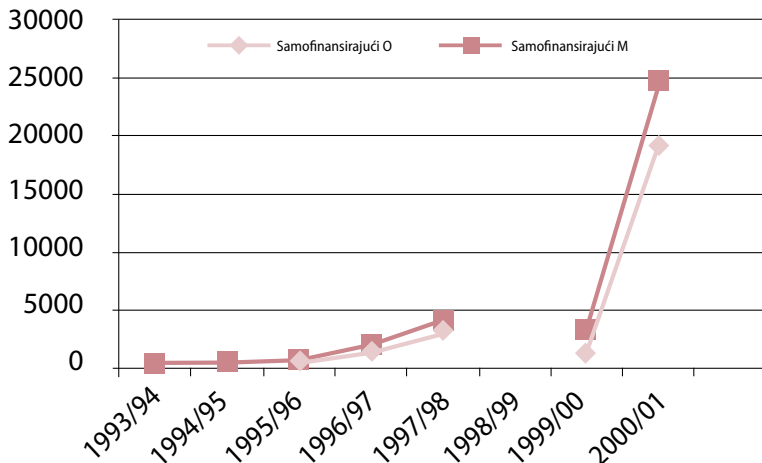

Grafik 2.2: Odnos budžetskih i samofinansirajućih studenata na magistarskim studijama 1993-2000 i sufinansirajućih od 1998. (Izvor: Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu magistarskih studija na univerzitetima i fakultetima čiji je osnivač Republika, od 1993. do 2000. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

Kada je reč o školarinama, treba naglasiti da su školarine u ovom periodu (1993-2000) bile odlukama vlade definisane po grupacijama, odnosno da nisu propisivane za pojedinačne fakultete.⁹ U tom smislu, sledeća tabela je izvedena iz pojedinačnih odluka vlade za svaku školsku godinu. Prosečna visina školarine dobijena je sabiranjem

⁹ Na primer, ista školarina bila je propisana za sve pravne fakultete, sve medicinske, sve umetničke itd.

propisanih školarina na svim fakultetima i deljenjem sa brojem fakulteta:

Grafik 2.3: Odnos cene školarina na osnovnim (O) i magistarskim (M) studijama 1993-2000. (Izvor: Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu osnovnih i magistarskih studija na univerzitetima i fakultetima čiji je osnivač Republika i visini školarine, od 1993. do 2000. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

Iako školske 1999/2000 godine nisu upisivani samofinansirajući studenti u prvu godinu, za istu školsku godinu odlukom je utvrđena visina školarine, koja se verovatno odnosila na već postojeće studente. Kao što možemo videti, školarina je blago rasla u periodu između 1993. i 1998. godine, dok između 1999. i 2001. beleži drastični rast.

Međutim, kako bismo stekli uvid u to šta je ovaj rast zapravo značio, upoređićemo cene školarine sa prosečnim neto zaradama u datom periodu (RZS, 2011). U tabeli 3.6 prosečna plata izražena je u (novim) dinarima na mesečnom nivou od 1994. godine. Godina 1993. nije uključena u

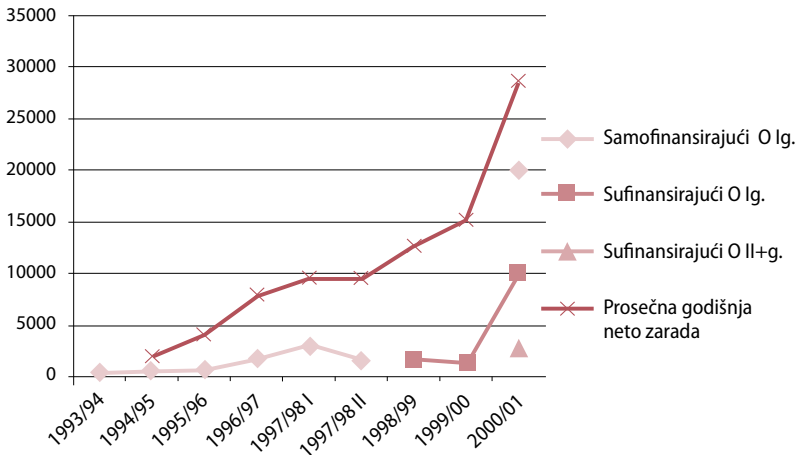
obračun zbog inflacije. U tabeli je prikazana prosečna neto zarada u privredi, van privrede,¹⁰ kao i prosek ova dva sektora. Množenjem je dobijena i godišnja prosečna neto zarada za oba sektora:

Sektor	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Privreda (mesečna plata)	159	328	618	702	961	1181	2359	5667
Vanprivreda (mesečna plata)	190	397	790	1157	1373	1532	2483	6426
UKUPNO (prosek)	165	343	658	798	1052	1261	2389	5840
Godišnje	1980	4116	7896	9576	12624	15132	28668	70080

Tabela 2.6: Pregled prosečnih mesečnih i godišnjih neto zarada u Republici Srbiji u periodu od 1994. do 2000. godine (Izvor: Republički zavod za statistiku, 2011, str. iv-vi).

¹⁰ Kada je 2011. godine RZS objavio da više neće publikovati podatke o prosečnoj zaradi u privredi, navedeno je da prelaskom na novu Klasifikaciju delatnosti više ne postoji potreba za diferenciranjem delatnosti kao privrednih ili vanprivrednih. U obrazloženju se navodi da je takva podela uvedena 1977. godine, u vreme kada su materijalnom proizvodnjom bile obuhvaćene privredne delatnosti, koje su stvarale društveni proizvod. Sa druge strane, delatnosti u kategoriji van privrede učestvovala su u preraspodeli i potrošnji društvenog proizvoda. Primenjujući novu klasifikaciju, RZS obračunava podatke prema onoj definiciji proizvodnje koja obuhvata ukupnu ekonomiju i sve delatnosti (Republički zavod za statistiku, Prestanak objavljivanja podataka o prosečnoj zaradi u privredi, Republika Srbija, 2011.). U vanprivredne delatnosti spadale su istraživačko-razvojne usluge, advokatske i druge usluge, obrazovanje, nauka, kultura, informacije, zdravstvena i socijalna zaštita, društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice i društveno-političke organizacije. Podela na privredne i vanprivredne delatnosti, shodno odluci Saveznog izvršnog veća iz 1977. godine može se videti na sledećem linku: http://www.podaci.com/_z1/2129877/O-upvdel02v7714-8018.html (pristupljeno: 28. 09. 2014.).

Poređenjem iznosa zarade i školarine, dobijamo sledeći rezultat:

Grafik 2.4: Poređenje prosečnih neto godišnjih zarada sa prosečnom cenom školarine za 1) samofinansirajuće studente osnovnih studija koji upisuju prvu godinu (O I g.), 2) sufinansirajuće studente osnovnih studija koji upisuju prvu godinu (O I g.) i 3) sufinansirajuće studente osnovnih studija koji upisuju drugu i više godine osnovnih studija (O II+g.) (Izvor: RZS, (2011), Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu osnovnih studija na fakultetima čiji je osnivač Republika i visini školarine, od 1993. do 2000. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

Školarina je za 1993/94 bila definisana samo za letnji semestar, zbog prethodne hiperinflacije i uvođenja novog dinara. Ovde je izvedena sa pretpostavkom da je ista vrednost važila za upis u prethodni, zimski semestar. Takođe, školske godine 1998/99. godine upisivani su budžetski i sufinansirajući studenti (dakle, bez samofinansirajućih), kao i 1999/00, shodno odlukama Vlade. Međutim, upravo u ovom periodu dolazi do zanimljivih pomeranja. Školske 1998/99, iako su upisivani samo sufinansirajući studenti, njihova školarina je, paradoksalno, približna punoj ceni školarine koju su prethodne školske godine plaćali samofinansirajući studenti.

Isto se desilo i naredne, školske 1999/2000. godine. Školske 2000/01. godine ponovo se upisuju samofinansirajući studenti, dok istovremeno dolazi do najvećeg porasta visine školarina, kako za ovu kategoriju, tako i za sufinansirajuće studente koji se upisuju u prvu godinu studija.¹¹

Odnos školarina i prosečnih zarada u datom periodu je sledeći:

GODINA	a) ŠKOLARINA Samofinansirajući koji upisuju prvu godinu (u novim dinarima)	b) ŠKOLARINA Sufinansirajući koji upisuju prvu godinu (u novim dinarima)	c) ŠKOLARINA Sufinansirajući koji upisuju drugu i više godine (u novim dinarima)	PRO-SEČNA GODIŠ-NJA NETO ZARADA (u novim dinarima)	ODNOS
1993/94	144	/	/	1980	0.07
1994/95	578.25	/	/	1980	0.29
1995/96	655	/	/	4116	0.15
1996/97	1620	/	/	7896	0.20
1997/98	1616,66	/	/	9576	0.16
1998/99	/	1609.55	/	12624	0.12
1999/00	/	1443.33	/	15132	0.09
2000/01	20159,57	10054,25	2882,97	28668	a) 0.70 b) 0.35 c) 0.10

Tabela 2.7: Odnos prosečne školarine i prosečne godišnje neto zarade (Izvor: RZS, (2011), Odluke Vlade o broju studenata za upis u prvu godinu osnovnih studija na fakultetima čiji je osnivač Republika i visini školarine, od 1993. do 2000. godine, dostupno u: Grbić, 2008).

Ova tabela prikazuje odnos prosečne godišnje neto zarade sa školarinama za tri različite kategorije studena-

¹¹ Školarina za sufinansirajuće studente koji su upisivali drugu i više godine studija ostala je na istom nivou kao i prethodne školske godine.

ta: a) samofinansirajuće koji upisuju prvu godinu studija prvi put, b) sufinansirajuće koji upisuju prvu godinu studija prvi put i c) sufinansirajuće koji upisuju drugu i više godine studija. Iz priloženog možemo videti da je udeo za plaćanje školarine u prosečnoj zaradi oscilirao uz dugoročno jasnu tendenciju rasta. Od ove tendencije odudara samo period od 1998. do 2000. godine i možemo pretpostaviti da je u pitanju sticaj okolnosti ili se radi o posledici određenih oportunističkih mera koje je vlast sprovela s obzirom na situaciju u zemlji u datom periodu (kompleksna politička situacija, rat, NATO bombardovanje, opozicioni i studentski protesti). Već sa školskom 2000/01 godinom, vidimo do koje mere je zapravo poraslo izdvajanje prosečne zaposlene osobe za školarinu – 10 puta.

Kada je reč o ekonomskim indikatorima generalno, BDP je u periodu 1990-1999. opao za više od 48%, dok je BDP po glavi stanovnika bio niži 1999. u odnosu na 1990. za 45.7% (The Ministry of Education and Sports (MOES), 2001). Rekonstrukcijom monetarnog sistema 1994. zaustavljena je tendencija pada. U periodu između 1995. i 1997. godine dolazi do rasta potrošnje za obrazovanje (uglavnom za plate), što se pravda finansijskim uplivom spolja – naimе, strategijom „borbe za opstanak” aktuelnog režima koji je prodajom dela državnih preduzeća (deo telekomunikacija) pokušavao da očuva mir tokom sve snažnijih protesta u ovom periodu. Istovremeno, ukupna potrošnja za obrazovanje kao deo BDP-a smanjila se sa 3,5% 1990. na 3,2% u 1999. godini. Paralelno, smanjivala se i ukupna godišnja potrošnja za obrazovanje po učeniku/studentu, što je bilo u skladu sa opštim smanjenjem BDP-a po glavi stanovnika.

Kao što se vidi u tabeli 3.8, primetno je da je pad izdvajanja za obrazovanje veći nego pad BDP-a (MOES, 2001).

Godina	BDP per capita (u dolarima)	Potrošnja za obrazovanje po učeniku/studentu		
		Osnovno obrazovanje	Sekundarno obrazovanje	Visoko obrazovanje
1990.	3229	554	788	1498
1999.	1793	263	337	751
1999/1990.	54,3%	47,6 %	42,8%	50,1%
Smanjenje u procentima	-45,7	-52,5	-57,2	-49,9

Tabela 2.8: Odnos BDP *per capita* i potrošnje za obrazovanje po đaku/studentu, za osnovno, srednje i visoko obrazovanje (Izvor: MOES, 2001).

Kada je reč o strukturi rashoda za obrazovanje, 1998. godine, ukupan budžet za ovaj sektor iznosio je 621 milion dolara, od čega je 46% odlazilo na osnovno obrazovanje, srednjoškolsko (sekundarno) 25%, postsekundarno 4% i univerzitetsko 25% (MOES, 2001). Tri godine kasnije, budžet za obrazovanje manji je za skoro 50% (345,4 miliona dolara) i iznosio je 17,4% republičkog budžeta. Njegova struktura prikazana je na tabeli 3.9:

Struktura budžeta za obrazovanje 2001. godine	
Osnovno obrazovanje	53%
Sekundarno obrazovanje	25%
Visoko obrazovanje	12%
Učenički standard	3%
Studentski standard	6%
Sport	1%

Tabela 2.9: Struktura budžeta za obrazovanje 2001. godine (Izvor: MOES, 2001).

Primetno je da su se u periodu od 1998. do 2001. godine izdvajanja za visoko obrazovanje u okviru ukupnog budžeta za obrazovanje smanjila sa 25% na 18%, (uključimo li i studentski standard).

Izneseni podaci navode na zaključak da su se u ovom periodu odigrala dva paralelna procesa. Sa jedne strane, država je smanjivala izdvajanja za visoko obrazovanje, dok je istovremeno omogućavala i podsticala sve veću finansijsku autonomiju visokoškolskih ustanova, putem ozakonjenja kategorije sopstvenih prihoda. Sa druge strane, univerziteti su od strane države podsticani da sopstvene prihode sve više stiču od školarina, tako što im je država odobravalala upisivanje sve većeg broja samofinansirajućih studenata. Na taj način, nedovoljna izdvajanja države za visoko obrazovanje nadomešćivana su uplatama studenata.

Finansiranje i dostupnost 2001-2014

Sa promenom vlasti 2000. godine, u februaru 2001. formira se novo Ministarstvo prosvete i sporta. Tokom 2001, Ministarstvo formuliše strategiju i akcioni plan za sprovođenje reforme obrazovanja u Srbiji u periodu od 2002. do 2004. godine (Ministarstvo prosvete i sporta (MPS), 2002). Kada je reč o visokom obrazovanju, glavni cilj je formiranje sistema koji je u skladu sa Bolonjskim procesom. Prioriteti su podrazumevali uspostavljanje sistema koji omogućava veću efikasnost, kontrolu kvaliteta programa i izvođenja nastave, relevantne nastavne programe u skladu sa „nacionalnim potrebama i zahtevima tržišta” i povećanje studentske participacije u donošenju odluka (MPS, 2002: 52).

Neke od ovih ideja delimično su formulisane „prelaznim” Zakonom o Univerzitetu (2002), čiji je cilj bio prevashodno vraćanje autonomije univerzitetu, što je bila osnovna zamerka Zakonu iz 1998. godine (Bogdanović, 2005: 27). U ovom periodu, Sektor za visoko obrazovanje Ministarstva prosvete, u okviru pripreme strategije reforme, analizirao je postojeće stanje (MPS, 2003) i rezultati ovih analiza biće predstavljeni u nastavku teksta.

Analizom se konstatuje da se „visoko obrazovanje tretira kao javno dobro koje bi trebalo da finansira država u granicama raspoloživog budžeta” (MPS, 2003: 9). Međutim, kako se dalje navodi, dok je potreba ljudi za visokim obrazovanjem rasla, a paralelno nivo ekonomskih aktivnosti društva opadao, „aktuelni kapacitet (visokoškolskih ustanova) je značajno prerastao budžetska sredstva”, što je dovelo do toga da većina institucija funkcioniše sa polovinom ili manje kapaciteta. Kako su paralelno osnivane privatne visokoškolske institucije koje su pružale obrazovanje ljudima koji su mogli da ga plate, postavljeno je pitanje – „da li će insistiranjem da državne institucije nastave da pružaju samo „besplatno” (iz budžeta finansirano) obrazovanje vlada odricati pravo na sticanje moguće boljeg obrazovanja onima koji mogu da plate?” (MPS, 2003). Drugim rečima, ministarstvo je bilo svesno činjenice da postoji potražnja za visokim obrazovanjem i da je ona veća od kapaciteta koje mogu da ponude državne VŠU. U ovoj situaciji profitiraju privatni fakulteti koji omogućavaju školovanje onima koji su u mogućnosti da ga sami finansiraju. Kada je već jednom ustanovljeno da postoji ova vrsta potražnje, nametnulo se kao sasvim logično da se nastavi sa dotadašnjom praksom omogućavanja državnim VŠU da iz ove situacije

izvlače finansijsku korist. Gotovo je cinična parola „omogućavanja boljeg (državnog, prim. aut.) obrazovanja onima koji mogu da ga plate”, pod kojom se pomenuta praksa ustalila, s obzirom na činjenicu da su se paralelno državna izdvajanja za visoko obrazovanje sve više smanjivala.

Među različitim mogućim načinima¹² rešavanja ovog problema, odabran je onaj koji podrazumeva da je potrebno „odrediti broj studenata za koje je visoko obrazovanje javno dobro (selekcija na osnovu zasluga) i prepustiti instituciji da odluči o visini školarine za ostale studente”, dok „iznos školarine nije vezan za iznos koji se plaća iz budžeta, već za procenjenu tržišnu vrednost” (MPS, 2003: 9) Na ovom mestu već vidimo uspostavljanje tendencije visokoškolskih ustanova, koju Ministarstvo u principu odobrava, da se cena školarine formira shodno zainteresovanosti za program koji nudi određeni fakultet. Drugim rečima, obrazovne institucije, iako još uvek tretirane kao javno dobro i finansirane iz budžeta, dobijaju mogućnost da budu profitno orijentisane.

Ovaj pristup je doveo do nekoliko problema, kojih je i Ministarstvo bilo svesno. Najpre, neki fakulteti su dobija-

-
- ¹² a) Odrediti iznos školarine za sve studente koji će se dodavati budžetskim sredstvima i tako se pokriti postojeći kapacitet visokoškolskih institucija.
 b) Odrediti skalu za iznos školarina (od 0% do 100% na osnovu zasluga) koje će se dodavati budžetskim sredstvima i tako se pokriti postojeći kapacitet.
 c) Odrediti broj studenata za koje je visoko obrazovanje javno dobro (selekcija na osnovu zasluga) i prepustiti instituciji da odluči o visini školarine za ostale studente. Iznos školarine nije vezan za iznos koji se plaća iz budžeta, već za procenjenu tržišnu vrednost.
 d) Odrediti broj studenata koji imaju pun ili delimičan pristup budžetskim sredstvima (na osnovu zasluga) i prepustiti instituciji da odluči o visini školarine za ostale studente.

(Navedeno prema: MPS, 2003).

li više sredstava, a neki manje od školarina, pa je došlo do njihovog raslojavanja po bogatstvu. S obzirom na postojeću autonomiju u pogledu politike trošenja ovih sredstava, neki fakulteti su se odlučili na ulaganje u infrastrukturu, dok su drugi sredstva trošili samo na plate. Kako su studenti postali izvor finansijske dobiti, fakulteti povećavaju broj upisanih studenata nesrazmjerno realnim kapacitetima (prostor, osoblje itd.). Univerzitet, iako formalno učestvuje u donošenju odluka u vezi sa upisnom politikom, na ovo ne utiče, kao ni vlada, iz oportunih razloga (MPS, 2003: 10). Sa druge strane, Ministarstvo je bilo svesno da novi sistem reprodukuje zatečene društvene nejednakosti. Tako se konstatuje da na rezultate u prethodnom školovanju i prijemnom ispitu „neizbežno utiču životni standard i obrazovni nivo porodice”, čime je imućnijima omogućena prednost – „verovatnije je da će upravo oni biti budžetski finansirani, a čak i ako ne budu njihove porodice će verovatno moći da plate školarine” (MPS, 2003:10). Ipak, i pored uočenih teškoća novog sistema, odustajanje od uzimanja materijalnog položaja u obzir pri odlučivanju o dobijanju statusa budžetskog studenta obrazloženo je nemogućnošću uvida u realno finansijsko stanje porodice s obzirom na raširenost sive ekonomije. Ovi razlozi su navedeni u prilog sumornog zaključka tadašnjeg Ministarstva da „ne postoji mogućnost uspostavljanja pravednijeg modela finansiranja u situaciji stagnirajuće ekonomije” (MPS, 2003:10).

U ovom periodu postojala je i ideja da se uvede državno finansiranje privatnih visokoškolskih institucija. Ipak, ustanovljeno je da za sprovođenje ove ideje u tom trenutku ne postoje sredstva, ali se konstatuje da blizu 50% nastav-

nog osoblja zaposlenog na državnim institucijama obavlja deo radnog vremena i na privatnim (MPS, 2003: 13).

U datim okolnostima, finansiranje visokog obrazovanja u javnom sektoru vršilo se iz dve vrste izvora: 1) državni budžet (plate, troškovi nastave, održavanje) i 2) sopstveni prihodi. U periodu između važenja Zakona o univerzitetu iz 2002. godine omogućena je delimična finansijska autonomija visokoškolskih ustanova – raspodelu približnih suma za plate i tekuće i investiciono održavanje utvrđivali su fakulteti, a pripadala im je svojina nad sredstvima koja potiču od prihoda fakulteta (MPS, 2003: 5).

Kada je reč određivanju načina isplate budžetskih sredstava visokoškolskim institucijama, ova oblast regulisana je Uredbom o normativima i standardima uslova rada univerziteta i fakulteta koje se finansiraju iz budžeta. Njome su utvrđeni normativi i standardi troškova poslovanja, kao i način obračuna materijalnih sredstava i sredstava za plate i koeficijenti za obračun i isplatu plata univerzitetima i fakultetima, za delatnosti koje se finansiraju iz budžeta, u skladu sa zakonima koji regulišu oblast visokog obrazovanja i plate u državnim organima i javnim službama. Konkretno, uredba definiše načine isplaćivanja zarada zaposlenog nastavnog i nenastavnog osoblja i troškova poslovanja fakulteta u koje spadaju: komunalne usluge, platni promet i bankarske usluge, troškove putovanja, održavanje objekata i opreme, osiguranje lica i imovine, izdavačka delatnost, investiciono i tekuće održavanje, međunarodna saradnja, nabavka stranih časopisa i knjiga, članarine međunarodnih asocijacija i stručnih organizacija, materijali i oprema za obrazovanje, kulturu, rekreaciju, tj. za vannastavne aktivnosti studenata, itd. (Vlada RS, 2002).

Zarade nastavnog osoblja određene su shodno ukupnom broju zaposlenog osoblja koje je neophodno za ispunjenje nastavne kvote (šest četrdesetpetominutnih časova nedeljno po predavaču/ici). Kako bi se nastavna kvota izračunala, uzima se u obzir broj upisanih studenata koji se finansiraju iz budžeta, ukupan broj časova predviđen nastavnim planom i broj nastavnih grupa (njihova veličina zavisi od oblasti, tj. nastavnih metoda koje se koriste, a koje data institucija pokriva). Dobijeni iznosi se usklađuju i sa raspodelom zvanja i godinama minulog rada.¹³ Ipak, autonomija visokoškolskih ustanova u pogledu politike zapošljavanja, omogućavala je to da su na kraju ustanove mogle imati previše ili nedovoljno osoblja. U tom smislu, u praksi se dešavalo da zaposleni u ustanovama koje imaju nedovoljno osoblja, imaju veće opterećenje, ali shodno tome i veće plate (MPS, 2003: 15).

Kada je reč o tekućim troškovima, zanimljivo je da su ovi troškovi računati shodno udelu budžetskih izdvajanja u ukupnim prihodima visokoškolske ustanove, što implicira da „država diskreciono može odlučiti o iznosu tekućih troškova koje pokriva” (Vukasović, 2009: 122).

U prvoj polovini dvehiljaditih, Ministarstvo je bilo svesno činjenice da sredstva za administrativne troškove i investiciono održavanje retko u punom iznosu dolaze do

¹³ Za detaljnije informacije o obračunu budžetskih izdvajanja za visokoškolske ustanove prema Uredbi, pogledati:

Babin, M; Lažetić, P. 2009. Finansiranje neintegrisanog univerziteta u Srbiji – institucionalna studija slučaja, u: Vukasović, M. (et al.) (prir.). *Finansiranje visokog obrazovanja u jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija*. Beograd: Centar za obrazovne politike. (Dostupno na: http://www.cep.edu.rs/public/Finansiranje_visokog_obrazovanja_u_Jugoistocnoj_Evropi_0.PDF preuzeto: 17.12.2014.).

fakulteta (MPS, 2003: 15). Ipak, osim puke konstatacije, dodatna pažnja ovom pitanju nije posvećena.

Takođe, u Strategiji reforme je opisan i način sticanja sopstvenih prihoda putem istraživačkih projekata i saradnje sa privredom ili javnim sektorom. Ove aktivnosti „obično su vezane za određenu grupu profesora i služe kao dodatni izvor za njihove plate” (MPS, 2003: 16). Institucije na ovome profitiraju tako što se deo prihoda (od 5% do 50%) izdvaja za njih. Poslednja tačka, školarine, postaju najdirektniji izvor za sticanje dobiti, s obzirom na to da, ukoliko ne žele da odustanu od studija, studenti i studentkinje prosto nemaju izbor osim da (tržišno određenu) školarinu i uplate. Kao što je već pomenuto, to dovodi i do velikog disbalansa između različitih fakulteta i njihovih upisnih politika, a samim tim i prihoda koje ostvaruju.

Plan Ministarstva kako da izađe na kraj sa celokupnom situacijom podrazumevao je promociju „finansijski odgovorne institucije”, putem uspostavljanja integrisanog univerziteta (MPS, 2003: 16). Ovaj model je podrazumevao izmenu u finansiranju visokoškolskih ustanova – sredstva iz budžeta i od školarina uplaćivala bi se prvo univerzitetu pa bi se potom, putem odluka univerzitetskih tela i organa prosleđivala fakultetima, a jedan deo bi se koristio za finansiranje rada univerzitetskih servisa. Predloženi model nikada nije zaživeo u praksi, iako se tokom godina više puta u javnosti vodila rasprava o njegovom uvođenju. Jedan od razloga neuspeha leži u velikom otporu akademske zajednice, odnosno pojedinačnih fakulteta, prema ideji koja je podrazumevala da se odreknu prihoda koje ostvaruju na osnovu državne infrastrukture i položaja na tržištu, a u korist potencijalno pravednije raspodele.

Kao i ranijim propisima, Zakonom iz 2002. godine predviđeno je da odluke o broju studenata za upis u prvu godinu studija svih nivoa donosi Vlada (član 32), dok visinu školarine određuje univerzitet, odnosno fakultet (član 133). Uprkos nepovoljnom preseku stanja objavljenom u Strategiji reforme, u odeljku koji se tiče predloženih rešenja, navedeno je da je potrebno „utvrditi proceduru upisa studenata i definisati strukturu školarina”. Ipak, utvrđivanje strukture školarina ostavljeno je za buduća razmatranja, dok je Zakon o univerzitetu iz 2002. godine ukinuo sufinsirajuće studente kao kategoriju.

Kako ne postoji dovoljno informacija o rastu školarina za svaku školsku godinu, daćemo prikaz odnosa cene školarine za školsku 2003/04 godinu i prosečnih neto zarada u datom periodu:

	Prosečna školarina (u dinarima)	Prosečna neto mesečna zarada (u dinarima)	Prosečna neto zarada godišnja (u dinarima)	Odnos zarada i školarina
Univerzitet u Beogradu	54.907	11500	138 000	0.39
Univerzitet umetnosti	90.000	11500	138 000	0.65
Univerzitet u Novom sadu	Nedovoljno informacija ²	11500	138 000	
Univerzitet u Nišu	46.906	11500	138 000	0.33
Univerzitet u Kragujevcu	35.272	11500	138 000	0.25
Univerzitet u Prištini	26.900	11500	138 000	0.19

² U Vodiču za bruceše nisu objavljene informacije o ceni školarine za sve fakultete Univerziteta u Novom sadu.

Tabela 3.1: Odnos cene školarine za školsku 2003/04 godinu i prosečnih neto zarada tokom 2003. (Izvor: Glas javnosti, Vodič za bruceše, 2003; RZS, 2011: vi).

U tabeli su prikazani odnosi prosečne cene školarine po univerzitetu i prosečne neto zarade tokom 2003. godine. Možemo videti da je za školarinu potrebno izdvojiti od 19% do 65% godišnje zarade. Iako su na ovom mestu korišćene informacije o prosečnoj neto zaradi u Srbiji, treba imati u vidu i da su različiti regioni u kojima se nalaze univerzitet-ski centri nejednako ekonomski razvijeni, pa da su samim tim i zarade neujednačene. U tom smislu, izvesno je da su izdvajanja za školarinu zapravo i veća nego što se iz ovih podataka može videti.

U narednom periodu, Ministarstvo prosvete i sporta fokusirano je na usaglašavanje sistema visokog obrazovanja sa Bolonjskom deklaracijom potpisanom od strane državne zajednice Srbije i Crne Gore 2003. godine. Upravo ovo je bilo osnovni cilj nove strategije MPS za period 2005-2010. godine, donete maja 2005. godine. Glavni zadaci bili su uvođenje trociklusnog sistema studija (osnovne, master i doktorske), ESPB sistema,¹⁴ sistema obezbeđenja kvaliteta putem uspostavljanja odgovarajućih tela (Nacionalni savet, Komisija za akreditaciju), promocija koncepta uče-

¹⁴ Evropski sistem prenosa bodova predstavlja pokušaj da se celokupni studentski angažman neophodan za savlađivanje nekog predmeta kvantifikuje. Jedan ESPB bod vredi 25-30 radnih sati, a pretpostavka je da bi student/kinja trebalo da bude angažovan/a na studijama osam sati dnevno. Tokom ovog radnog vremena prosečan student/kinja trebalo bi da je u mogućnosti da ostvari sve aktivnosti koje su u vezi sa studijama (prisustvo na nastavi, izrada seminarskih radova, spremanje ispita itd.), ukoliko je radno opterećenje iskazano kroz ESPB bodove ispravno izračunato. Za više informacija pogledati, na primer: Marković-Nedučin, R; Lažetić, P. 2002. *Evropski sistem prenosa bodova u visokom školstvu: vodič kroz ECTS*. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža. (Dostupno na: http://www.cep.edu.rs/sites/default/files/izdanja/Vodic_kroz_ECTS.pdf preuzeto: 10.12.2014.).

nja tokom čitavog života,¹⁵ uspostavljanje sistema priznavanja diploma u skladu sa međunarodnim dokumentima itd. (MPS, 2005).

Sa donošenjem „bolonjskog” Zakona o visokom obrazovanju 2005. godine,¹⁶ status studenata u pogledu finansiranja određuje se rangiranjem prilikom upisa fakulteta, a kasnije shodno broju prijavljenih odnosno položenih predmeta: 1) student koji se finansira iz budžeta opredeljuje se za onoliko predmeta koliko je potrebno da se ostvari najmanje 60 ESPB; 2) samofinansirajući student bira predmete u vrednosti od najmanje 37 ESPB bodova (član 87). Broj ESPB bodova neophodnih za upis naredne godine u statusu budžetskog studenta bio je propisan Zakonom i iznosio je 60 ESPB bodova. To je praktično značilo da je zadržavanje ili sticanje statusa budžetskog studenta uslovljeno polaganjem svih ispita iz prethodne godine studija, odnosno ispita u vrednosti od 60 ESPB bodova. Tokom nekoliko godina od uvođenja ESPB sistema, vlast je ili ad hoc uredbama ili izmenama Zakona svake godine omogućavala da broj bodova neophodnih za upis naredne godine u statusu budžetskog studenta bude 48. Država svakako ne bi izlazila u susret studentima/kinjama, da ovim odlukama nisu svake godine prethodili veliki studentski protesti upravo sa zahtevom da „uslov” za budžetsko finansiranje bude smanjen. Ovako postavljeni zahtevi išli su na ruku

¹⁵ Koncept učenja tokom čitavog života podrazumeva prilagođavanje institucija visokog obrazovanja tekućim izazovima globalizacije, demografskih transformacija u smislu starosti stanovništva, te brzog tempa tehnoloških promena odnosno promena na tržištu rada. Za više informacija o ovom konceptu iz perspektive Bolonjskog procesa pogledati: Eueopean Higher Education Area. 2014. *Lifelong learning*. (Dostupno na: <http://www.ehea.info/article-details.aspx?ArticleId=14>).

¹⁶ Čija je primena počela od školske 2006/07. godine.

akademske zajednici, koja je učesnike/ce protesta pokušavala da diskredituje kao lenje. Međutim, tokom protesta je ukazivano na to da programi nisu bili usklađeni sa ESPB sistemom, odnosno da nisu iskazivali realno opterećenje studenata/kinja, pa je u tom smislu za najveći broj studenata/kinja bilo praktično nemoguće da polože sve ispite u toku jedne školske godine. S obzirom na to da bi se ispunjavanjem ovog teško ostvarivog uslova¹⁷ stekao i status studenta finansiranog iz budžeta, jasno je da su ovi protesti imali socijalnu dimenziju.

Takođe, uvedena je tzv. budžetska kvota koja se odnosila na studente/kinje upisane od školske 2006/07. godine. Ona je podrazumevala da nisu svi studenti/kinje koji ispune određeni uslov (izražen u polaganju predmeta u vrednosti određenog broja ESPB bodova) mogli da steknu status budžetskog studenta – već bi se oni putem rang lista raspoređivali na budžetska mesta kojih je za predstojeću školsku godinu moglo biti 20% više nego prethodne. Koliki je ovo bio problem za studentsku populaciju govori podatak da je jedan od zahteva svakog studentskog protesta (2008, 2009. i 2010.) bio i ukidanje budžetske kvote – zahtev da se omogućí upis u statusu budžetskih studenata svima koji su ispunili uslov (položili određen broj ispita iskazan u ESPB bodovima) – ili makar da Vlada finansira školovanje onih koji se nisu rangirali u okviru postojećeg broja budžetskih mesta (Veljić, Bojanović, 2011: 194-198).

¹⁷ Na primer, analiza prolaznosti na ispitima koju je Univerzitet u Beogradu objavio 2008. godine pokazuje da je tokom školske 2006/07. godine 21,11% studenata prve godine položilo sve predmete iz prethodne školske godine i upisalo drugu godinu studija, čime su stekli pravo da se finansiraju iz budžeta (Univerzitet u Beogradu, 2008).

Na ovom mestu, valja uzeti u obzir i činjenicu da standardi kojim bi se akademska postignuća merila ili ne postoje ili prosto nisu ujednačeni. Shodno tome, nije uvek najjasnije koji kriterijumi utiču na to da li će neko ispit položiti ili ne i da li će dobiti višu ili nižu ocenu, iako od toga zavisi njegov/njen status u pogledu finansiranja.

Zanimljivo je da su protesti u vezi sa implementacijom novog sistema visokog obrazovanja počeli već od prve godine njegove primene. Školske 2006/07. godine, veliki studentski protesti izbili su povodom pitanja usklađivanja starih i novih zvanja. Studenti/kinje su tražili da oni koji su u skladu sa starim propisima dobili naziv „diplomirani” budu izjednačeni sa novim zvanjem „master”, dok je profesorska zajednica smatrala da ih treba izjednačiti sa nižim zvanjem („bečelor”), te podržati da naknadno upisuju master studije, ukoliko su studirali na fakultetima u trajanju od četiri godine.¹⁸ Kako u ovo vreme još uvek nije bilo jasno da li će se i u kojoj meri master studije finansirati iz budžeta, studenti/kinje u protestu su osnovano sumnjali da glavni razlog za ovakvu interpretaciju zakonskih akata od strane profesorske zajednice zapravo leži u sticanju profita.¹⁹

Nije potrebno posebno naglašavati da je i u ovom periodu dolazilo do rasta školarina na državnim univerzitetima. Ovaj rast pratila su isprva opravdanja rukovodilaca ovih institucija kako država ne izdvaja ili ne uplaćuje fakul-

¹⁸ Za predloge Konferencije univerziteta Srbije u vezi sa usklađivanjem zvanja pogledati: Konferencija univerziteta Srbije – KONUS. 2006. *Kriterijumi za usklađivanje naziva stečenih prema propisima koji su važili do stupanja na snagu Zakona o visokom obrazovanju*. (Dostupno na: http://www.kg.ac.rs/Docs/KONUS_kriterijumi_NoviSad.pdf preuzeto: 12.12.2014.).

¹⁹ Autentičnim tumačenjem odredbi novog Zakona, koje je donela Skupština, zvanja „diplomirani” i „master” ipak su izjednačena 2007. godine.

tetima ni ona sredstva koja je bila zakonom obavezana da obezbedi.²⁰ U pitanju su sredstva za „materijalne troškove, tekuće i investiciono održavanje, plate zaposlenih, opremu, bibliotečki fond, obavljanje naučnoistraživačkog/umetničkog rada koji je u funkciji podizanja kvaliteta nastave, naučno i stručno usavršavanje zaposlenih, podsticanje razvoja nastavno-naučnog i nastavno-umetničkog podmlatka, rad sa darovitim studentima, međunarodnu saradnju, izvore informacija i informacione sisteme, izdavačku delatnost, rad studentskog parlamenta i vannastavnu delatnost studenata, finansiranje opreme i uslova za studiranje studenata sa hendikepom i druge namene, u skladu sa zakonom.” Sopstveni prihodi ovim zakonom sticani su „putem školarina, donacija, poklona i zaveštanja, sredstava za finansiranje naučnoistraživačkog, umetničkog i stručnog rada, projekata i ugovora u vezi sa realizacijom nastave, istraživanja i konsultantskih usluga, naknada za komercijalne i druge usluge, osnivačkih prava i iz ugovora sa trećim licima i drugih izvora, u skladu sa zakonom” (Zakon, 2005). U tom smislu, fakulteti su motivisani da povećavaju i broj budžetskih i broj samofinansirajućih studenata – ove prve u nadi da će od države dobijati više sredstava, a ove druge jer su im, kao što je ranije u tekstu navedeno, sredstva od samofinansirajućih studenata često dostupnija.²¹

²⁰ Videti na primer: Večernje novosti. 2011. Pamet u dugovima. *Novosti*. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:336617-Rektor-Pamet-u-dugovima> pristupljeno: 29. 12. 2014.).

²¹ Iako je sistemom akreditacije donekle onemogućeno da fakulteti upisuju prekomeran broj studenata bilo koje kategorije, s obzirom na materijalna, prostorna, kadrovska i druga ograničenja, postoje određene rezerve spram same strukture tog sistema koja može uticati i na njegovu funkciju. (Više o tome u: Veljić, Bojano-
vić, 2011: 198).

Cena univerzitetskog studiranja u Srbiji 2009. godine u odnosu na dohodak po stanovniku je visoka u poređenju sa drugim zemljama:

Prosečna godišnja školarina u odnosu na BDP po stanovniku,
2008. (OECD) i 2009. (Srbija)

Fakultet	Rang u pogledu cene	Cena u odnosu na BDP po stanovniku (Srbija)
Arhitektura	1	64,8
Stomatologija	1	64,8
Elektrotehnika	2	39,7
Sport i fizička kultura	2	39,7
Farmacija	3	36,7
Organizacione nauke	4	34,8
Medicina	5	33,7
Veterinarska medicina	6	32,4
Filološki	7	32,1
Filozofski	8	32,0
Teološki	9	28,9
Medijana za 10 najskupljih oblasti studiranja-		36,0
Bezbednost	10	28,7
Matematički	11	27,5
Građevinski	12	27,0
Ekonomski	12	27,0
Političke nauke	13	25,4
Saobraćajni	14	24,3
Učiteljski	15	21,6
Biološki	15	21,6
Specijalno obrazovanje	16	21,0
Hemijski	16	21,0
Poljoprivredni	17	20,8
Geografski	17	20,8
Mašinski	18	16,2
Tehnološko-metalurški	18	16,2

Šumarski	18	16,2
Fizička hemija	18	16,2
Tehnički fakultet Bor	19	13,5
Rudarsko-geološki	20	12,1
Medijana za sve oblasti studiranja		27,0

Tabela 3.2: Prosečna godišnja školarina u odnosu na BDP po stanovniku, 2008. (OECD) i 2009. (Srbija).

Država	Cena u odnosu na BDP po stanovniku	BDP po stanovniku u USD
Koreja	19,1	27.858
Irska	15,7	40.744
Japan	13,9	33.115
SAD	13,7	46.125
Republika Slovačka	12,6	21.555
Novi Zeland	11,2	26.948
Australija	10,8	38.493
Kanada	9,8	38.527
Medijana	7,6	
Portugal	5,4	22.899
Holandija	4,5	40.682
Italija	4,3	29.657
Španija	3,4	30.252
Francuska	2,2	33.598
Austrija	2,2	39.241
Švajcarska	2,1	41.045
Belgija	1,6	35.812

Tabela 3.3: Prosečna godišnja školarina u odnosu na BDP po stanovniku (Izvor: OECD, 2012).

Kada je reč o budžetskim izdvajanjima za visoko obrazovanje, u periodu od 2005. do 2010. godine, situacija je sledeća:

Učešće visokoškolskog obrazovanja (VO) u budžetu Srbije

Godina	Ukupni budžetski rashodi u milionima dinara	Prihodi VO iz budžeta u milionima dinara	Prihodi VO iz sopstvenih izvora u milionima dinara	Ukupni prihodi VO u milionima dinara (3+4)	Učešće prihoda iz sopstvenih izvora u ukupnim prihodima VO (4/5)	Učešće VO u budžetu (3/2)
2005.	429.764,926	9.239,373	5.210,888	14.450,261	36,06%	2,15%
2006.	548.405,821	11.629,079	5.819,424	17.448,503	33,35%	2,12%
2007.	646.466,666	15.213,549	4.576,927	19.790,476	23,13%	2,35%
2008.	742.293,141	20.727,753	7.967,538	28.695,291	27,77%	2,79%
2009.	867.778,775	20.695,913	6.712,326	27.408,239	24,49%	2,38%
2010.	1.055.307,545	20.817,713	8.907,524	29.725,237	29,97%	1,97%

Tabela 3.4: Pregled budžetskih izdvajanja za visoko obrazovanje, 2005-2010. (Izvor: Bojković, Ostojić, 2010).

Istraživanje OECD-a, međutim, navodi da su 2010. godine javne obrazovne institucije u Srbiji finansirane iz privatnih izvora u obimu od 34%, što je posle Portugalije, najveći procenat u Evropi. U periodu od 2007. do 2009. godine, putem državnog finansiranja 66% troškova univerziteta, 42% studenata/kinja je dobilo priliku da se školuje iz državnog budžeta (OECD, 2012: 34).

Takođe, istraživanja koje obavlja Evropska asocijacija univerziteta (European University Association) poređenjem budžetskih izdvajanja za visoko obrazovanje u različitim zemljama, pokazuju da su u periodu od 2008. do 2014. godine u Srbiji, izdvajanja, iako su nominalno stabil-

na ili čak rastu, kada se u obzir uzme inflacija, ona zapravo sve manja:

Evolucija finansiranja iz budžeta 2008-2014	Zemlja/sistem	
	Promena korigovana za stopu inflacije (proračun je uključio provizornu stopu za 2014.)	Nominalna promena (nije korigovana u skladu sa inflacijom)
Povećanje veće od 40%		Island
Povećanje između 20% i 40%	Nemačka, Norveška, Švedska	Austrija, Belgija (fr.), Nemačka, Norveška, Poljska, Srbija, Švedska
Povećanje između 10% i 20%	Austrija, Belgija (fr.)	Belgija (fl.), Holandija
Povećanje između 5% i 10%	Poljska	Hrvatska, Portugalija
Između povećanja za 5% i smanjenja za 5%	Belgija (fl.), Island, Holandija, Portugalija	Slovenija, Slovačka
Smanjenje između 5% i 10%	Hrvatska, Slovenija	Češka, Španija
Smanjenje između 10% i 20%	Češka, Srbija, Slovačka, Španija	Italija
Smanjenje između 20% i 40%	Irska, Italija, Litvanija, Ujedinjeno kraljevstvo	Mađarska, Irska, Litvanija, Ujedinjeno kraljevstvo
Smanjenje veće od 40%	Grčka, Mađarska	Grčka

Tabela 3.5: Evolucija budžetskih izdvajanja za visoko obrazovanje 2008-2014. (Izvor: EUA, 2014: 10).

U Srbiji su izdvajanja nominalno povećana između 20% i 40%, dok su realno smanjena i to u obimu između 10% i 20%. Tako, ne čudi zaključak, koji je zajednički za različita istraživanja, da se dobar deo troškova studija prebacuje na

teret studenata/kinja, odnosno njihovih porodica/domaćinstava.

Odnos države i univerziteta u pogledu finansiranja prilično je nejasan i to pokazuje i jedno istraživanje tadašnjeg prorektora za finansije Univerziteta u Beogradu, Branka Medojevića, iz 2008. godine po kome „država duguje od 2002. godine naovamo Univerzitetu u Beogradu oko deset miliona evra, a svim univerzitetima u Srbiji oko dvadeset pet miliona evra” (Medojević, 2014). Ovo stanje konstantovano je već godinu dana ranije, 2007. godine, kada je Univerzitet u Beogradu trebalo da pregovara sa Vladom o finansiranju univerziteta (Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 134, god. XLV: 75). Ipak, svi predlozi za rešavanje ovih problema koji su se u javnosti mogli čuti uključivali su različite modele prebacivanja finansijskog tereta države na druge grupe, ponajviše studente/kinje: vaučerizacija,²² studentski krediti itd. U svakom slučaju, radilo se o podsticanju fakulteta da sticanjem sopstvenih prihoda pokrivaju svoje troškove i eventualno ostvaruju profit.

Paradoksalna situacija do koje ovo dovodi najbolje se može videti iz „Izveštaja o radu Univerziteta u Beogradu u 2007. godini.” U odeljku „Finansijski izveštaj” navodi se da su sredstva iz budžeta pokrivala u 2004. godini 61,78% ras-

²² Predloženim sistemom određeni broj srednjoškolaca (shodno zaslugama u prethodnom školovanju) bi dobio vaučere za plaćanje školarine od države. Te vaučere mogli bi da koriste na državnim i privatnim ustanovama. Za više informacija pogledati tekstove: Pušonjić, D. Vaučeri za najbolje brucose. *Blic*. 28. 06. 2010. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/195806/Vauceri-za-najbolje-brucose> preuzeto: 02.12.2014.); Domazet, D. Model finansiranja visokog obrazovanja primenom vaučera. Rad predstavljen na skupu *Trendovi razvoja: „Akreditacija bolonjskih studija”*. Kopaonik, 05.-08.03.2007. (Dostupno na: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2007/radovi/t3b/t3b-1.pdf preuzeto: 01.12.2014.).

hoda, u 2006. 46,74%, i u 2007. 34,75%. Zapravo, novac uplaćen iz budžeta u 2007. nije bio dovoljan da u potpunosti pokrije čak ni troškove komunalnih usluga, a ako bi se izuzela sva lična primanja, materijalni troškovi su iz budžeta bili pokriveni u obimu od 22,51% (Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 143, god. XLVI: 30-31).

Finansijski rezultat ostvaren u 2007. godini	
Ukupan prihod	261.043.477,83
Ukupan rashod	289.829.489,07
Rezultat poslovanja	- 28.786.011,24
Preneta sredstva iz 2006. godine	78.504.958,25
Konačan saldo	+ 49.718.947,01
Korigovanje prihoda za PDV i amortizaciju	2.295.292,41
Stanje na tekućem računu na dan 31.12. 2007.	52.014.239,42

Tabela 3.6: Rezultat poslovanja Univerziteta u Beogradu 2007. godine
(Izvor: Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 143, god. XLVI).

Iz priloženog se vidi da je Univerzitet poslovao sa minusom u tekućoj godini, ali da, međutim, postoji veliki suficit, kada se uračunaju sredstva preneti iz prethodne godine. U ovoj situaciji posebno je zanimljivo to što su ministarstva prosvete i nauke smanjivala sredstva za materijalne troškove za rad određenih službi u toj godini „zbog značajnih prenetih sredstava iz prethodne godine” (Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 143, god. XLVI), kako je na više mesta u izveštaju navedeno. Upravo na ovaj način stvara se začarani krug u kojem država ne daje fakultetima sredstva na koja se zakonom obavezala i „podstiče ih da stižu sopstvene prihode” kako bi u narednom koraku

informacije o sopstvenim prihodima fakulteta koristila da još više umanjuje ona sredstva koja sama daje.

Materijalni izdaci nisu jedini trošak koji država ne finansira u potpunosti. U jednom od izveštaja Ministarstva prosvete navedeno je sledeće: „Osnovne studije i manji deo magistarskih studija finansiraju se iz državnog budžeta u pogledu troškova održavanja i plata za proračunat odobren broj nastavnika, ali fakulteti imaju i sopstvene prihode, od dodatnog priliva studenata i drugih aktivnosti. Ova činjenica rezultira izuzetno širokim rasponom plata zaposlenih na univerzitetu sa istim stručnim kvalifikacijama i jednakim nastavnim fondom na različitim fakultetima istog univerziteta, npr. vanredni profesori na Beogradskom univerzitetu primaju između 400 i 2400 evra. Doktorske studije se ne finansiraju iz državnog budžeta već od strane studenata” (Kovač-Cerović, 2006).²³

Takođe, sredstva koja država izdvaja za plate nastavnog osoblja, na fakultetima se uvećavaju iz sopstvenih prihoda, odnosno jednim delom i iz školarina, o čijoj visini odlučuje upravo profesorska zajednica određenog fakulteta. Sa tim na umu, ne čudi i puko ignorisanje ili aktivno protivljenje koje akademija ispoljava prema otvaranju pitanja visine školarina plasiranom putem studentskih protesta. Štaviše, namera da se očuva status quo odnosno mogućnost za paušalno određivanje cene školarine vidljiva je i u odlukama koje se donose na univerzitetskom nivou. Tako, Predlog merila za utvrđivanje školarine za studente koji plaćaju školarinu koji je usvojio Savet Univerziteta u Beogradu 2007. godine, uz konstataciju ogromnih dugo-

²³ Danas postoji i određeni (mali) broj budžetskih mesta za studente/kinje doktorskih studija.

va države prema univerzitetu, kao jedan od principa za utvrđivanje školarine navodi da su „minimalne školarine postojeće školarine”, korigovane za stopu inflacije, i „uvećane za 10% za potrebe razvoja fakulteta” (Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 134, god. XLV: 78). Dakle, pored toga što ne postoji ni namera da se ozbiljno analizira struktura školarine, verovatnoća da će studentske zahteve za smanjenjem školarine ili besplatnim obrazovanjem podržati značajan broj profesora/ki minimalna je, dok god su njihove, i ne tako male, plate na ovaj način povezane sa školarnama (Veljić, Bojanović, 2011).

Da se situacija sa nedovoljnim budžetskim izdavanjima nije ni malo promenila makar od 2000. godine, potvrdila je i država sama u dokumentu „Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine”, donetom 2012. godine. Tu se navodi da se na osnovnu utvrđenih normativa i završnih računa visokoškolskih ustanova utvrđuju sredstva za materijalne troškove. Međutim, iako je država podzakonskim aktima obavezana da ova sredstva isplaćuje, ona to već godinama ne čini (sem interventno), pravdajući se nedostatkom budžetskih sredstava.²⁴ Na taj način, ne samo da je stvoren dug države spram institucija visokog obrazovanja, već dolazi do ugrožavanja odvijanja same nastave usled nedostatka osnovnih uslova za rad (npr. grejanje i drugi operativni troškovi) (Vlada RS, 2012: 176-177). Shodno tome, sopstveni prihodi, čiji veći deo čine školarine preusmeravaju se u troškove koje je država trebalo da pokrije. Školarine, sa druge strane, nisu formirane kao

²⁴ Pitanje preraspodele, odnosno malog budžeta za prosvetu je pitanje i prioriteta same države. Dodatno, time se otvaraju i šira pitanja vođenja države, te načina formiranja državnog budžeta uopšte.

„naknade za redovne usluge koje visokoškolska ustanova pruža studentu u okviru ostvarivanja studijskog programa”, (Zakon, 2005) već se one formiraju po principu zainteresovanosti za studijski program, odnosno tržišno.

Sa strane države, svest o nepravednosti postojećeg sistema finansiranja postoji i sažeta je u nekoliko tačaka. Konstatuje se da su u dosadašnjem sistemu kvalitet i efikasnost studija ugrožavale ustanove visokog obrazovanja, koje su u cilju zadovoljenja sopstvenih finansijskih interesa sprovodile prekomerni upis i nekontrolisano otvaranje novih odeljenja. Dodaje se i da je državna upisna strategija, „neusklađena sa prioritetima privrednog i društvenog razvoja”, odgovorna za mali broj studenata/kinja na prirodnim i tehničkim fakultetima u odnosu na društvene. Takođe, ustanovljena je izvesna neravnopravnost budžetskih i samofinansirajućih studenata iz socijalnog aspekta – budžetski studenti iz svog statusa crpe različite beneficije (smeštaj, ishrana itd.) na koje samofinansirajući, shodno svom statusu nemaju prava, što im dodatno otežava finansijsku situaciju. Situacija je utoliko gora, kada se u obzir uzme i činjenica na koju ukazuju izvesna istraživanja da „učenici boljeg materijalnog stanja postižu i bolji uspeh tokom srednjoškolskog obrazovanja” (Vlada RS, 2012: 178) što aktuelni sistem rangiranja za upis na visokoškolske ustanove čini nepravednim prema onima koji su slabijeg materijalnog stanja.

Kada je reč o finansiranju VŠU, pored toga što je sistem netransparentan po pitanju državnih izdvajanja za školovanje studenata, nije utvrđeno ni kako se formira cena školarine. Takođe, primećena je „neravnopravnost privatnih VŠU sa državnim”, s obzirom na to da ove

prve nemaju pravo na upis budžetskih studenata,²⁵ a kao poseban problem ističe se finansiranje doktorskih studija i dostupnost informacija o uključivanju u projekte za studente ovog nivoa. S obzirom na navedeno, konstatuje se da „postojeći sistem finansiranja VO ne rešava probleme ni ravnopravnosti u dostupnosti obrazovanja, ni efikasnosti studiranja, ni kvaliteta studija, niti podržava studiranje u onim oblastima koje su posebno važne za razvoj privrede i društva u Srbiji.” (Vlada RS, 2012: 178) Međutim, umesto da se sa ovim problemima izbori na adekvatan način regulišući faktore koji utiču na to da visoko obrazovanje postane sve manje dostupno sve većem broju ljudi, predložena rešenja ista su kao i pre nekoliko godina (npr. vaučerizacija) i zapravo teret finansiranja i dalje ostavljaju na studentima/kinjama i njihovim porodicama.

Paralelno sa ovim procesom, u javnosti se sve više zagovara ideja okretanja univerziteta tržištu, koja je svoj formalni oblik dobila upravo kroz Strategiju. Okretanje tržištu podrazumeva nekoliko različitih oblika. Sa jedne strane, fakulteti se ohrabruju da se na ove ili one načine takmiče za studente/kinje. Sa druge strane, potrebno je ostvarivati partnersku saradnju sa privrednim subjektima kako bi zajedničkim snagama pomogli razvoju privrede, što obukom kadrova neophodnih (uglavnom privatnim) preduzećima, što sprovođenjem različitih istraživanja za potrebe privrede.

Ovako shvaćenom „preduzetničkom” univerzitetu funkcija više nije doprinos društvu, već pre svega nekoj

²⁵ Polemika o državnom finansiranju privatnih VŠU povedena je između ostalog i povodom predloga za uvođenje vaučera. Akademska javnost državnih univerziteta burno je reagovala na predloge da država finansira i određene troškove privatnih VŠU, s obzirom na to da ne izdvaja dovoljno sredstava ni za fakultete čiji je osnivač.

nedefinisanoj privredi u kojoj su naglašene privatne inicijative i preduzeća. Tako se od univerziteta očekuje da promovise kulturu preduzetništva, osposobljava studente za samozapošljavanje i podržava „njihovo obrazovanje, inovativno pregalaštvo i preduzetništvo”, osniva poslovne inkubatore kroz koje bi nastavno osoblje i studenti komercijalizovali svoje ideje. Država bi, sa druge strane, podsticala „osnivanje fondova rizičnog kapitala zbog neophodne podrške preduzetničkim inicijativama u okviru VŠU”, davala podsticajna nepovratna sredstva, plaćala deo neophodnih savetodavnih usluga” itd. Poseban program podrške bi bio usmeren ka razvoju centara „istraživačko-obrazovne-privredne izvrsnosti” koje bi činile i VŠU, a u cilju privlačenja stranih kompanija koje bi otvarale sopstvene istraživačko-razvojne centre u Srbiji.²⁶ To je, konačno, upravo ovako zamišljeno i Strategijom (Vlada RS, 2012: 92-93).

Paralelno sa ovim procesima, zvanična paradigma u okviru koje se smešta i promovise visoko obrazovanje je ona koja ga definiše kao vid dodatnog ulaganja koje pojedinci, shodno sopstvenom slobodnom izboru, vrše u sebe i svoju budućnost, pa stoga i troškovi ovog ulaganja polako treba da padnu na one koji od njega imaju korist – sami studenti. Na taj način, polje delovanja univerziteta, odnosno njegova misija drastično se sužava – humanistička

²⁶ O nekim problemima privatno finansiranih istraživanja i istraživačkih institucija pogledati na primer: Robinson, Dejvid, „Univerziteti su i dalje na neizvesnom terenu”, u: Vukasović, Martina (et al.), *Finansiranje visokog obrazovanja u jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija*, Centar za obrazovne politike, Beograd, 2009, dostupno na: http://www.cep.edu.rs/public/Finansiranje_visokog_obrazovanja_u_Jugoistocnoj_Evropi_0.PDF (preuzeto: 17.12.2014.); Kražovec, Primož, „Rad u nauci i kulturi”, u: Vesić (et al.), *U borbi za javno dobro: Analize, strategije i perspektive*, Centar za politike emancipacije, Beograd, 2012, dostupno na: <http://pe.org.rs/wp-content/uploads/2013/01/U-borbi-za-javno-dobro-CPE-2012.pdf> (preuzeto: 12.12.2014.).

dimenzija gotovo i da ne postoji, kao što je to slučaj i sa idejom univerziteta kao mesta za kritičko razmatranje stvarnosti, odnosno pitanja od javnog značaja.

Posledice

Kada govorimo o dostupnosti visokog obrazovanja, pitanje finansiranja visokoškolskih ustanova nije jedino koje je važno obraditi. Drugi faktori koji utiču na to da li će neko imati priliku da studira ili ne, uključuju i sve prethodne životne prilike ili okolnosti koje su ga/je zadesile do trenutka kada se osoba našla pred vratima određene visokoškolske ustanove.

Neki od tih faktora analizirani su u studiji „Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji – Studija zatečenog stanja”, objavljenoj 2012. godine.²⁷ U ovoj studiji, između ostalog, analizirani su podaci Republičkog zavoda za statistiku koji se odnose na upis studenata/kinja na visokoškolske ustanove 2010. godine. Ovi podaci poređeni su sa podacima o ukupnoj populaciji Srbije, kao i onim iznetim u anketama o životnom standardu (iz 2007.) i radnoj snazi (2010). Analiza je takođe podrazumevala prikupljanje podataka različitih državnih ustanova, visokoškolskih ustanova, Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, lokalnih samouprava, studentskih udruženja itd. S obzirom na to da je istraživanje ovolikog obima prvi put sprovedeno u

²⁷ EQUI-ED Tempus projekat Jednak pristup za sve: Osnaživanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja. 2012. *Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji – Studija zatečenog stanja*. (Dostupno na: <http://www.equied.ni.ac.rs/radni-paketi/radni-paket-1/radni-paket-1-clanci/108-dostupna-studija-zatecenog-stanja.html> preuzeto: 12. 08. 2014.).

Srbiji, u nastavku teksta, biće prikazani glavni zaključci o dostupnosti visokog obrazovanja.

Analizirane karakteristike obuhvatile su: 1) socio-ekonomski status (ukupne prihode domaćinstva, zanimanje roditelja, obrazovanje roditelja, region u kome živi porodica studenta/kinje), 2) prethodno školovanje, 3) invaliditet i 4) etničku pripadnost (EQUI-ED, 2012: 16).

Kada je reč o prihodima domaćinstva, prema podacima iz istraživanja Instituta za sociološka istraživanja obavljenog 2007. godine 526 (26,4%) domaćinstava u Srbiji imalo je članove u uzrastu od 18 do 25 godina (dakle, članove koji su potencijalni studenti) (EQUI-ED, 2012: 17).

Materijalni položaj	Član/ica domaćinstva star/a 18-25 godina					
	Nema		Ima		Ukupno	
Nizak	83	5,7	11	2,1	94	4,7
Niži srednji	537	36,6	162	30,8	699	35,1
Srednji	409	27,9	151	28,7	560	28,1
Viši srednji	276	18,7	132	25,1	408	20,5
Visok	161	11,0	70	13,3	231	11,6
Ukupno	1466	100	526	100	1992	100

Tabela 4.1: Odnos materijalnog položaja domaćinstva i članova domaćinstva studentskog uzrasta (Izvor: EQUI-ED, 2012: 17).

Odnos između kategorija domaćinstava iznad i ispod srednjeg materijalnog položaja u pogledu članova domaćinstva studentskog uzrasta ide u korist onih sa višim materijalnim primanjima. U tom smislu, „materijalni položaj domaćinstava sa članom studentskog uzrasta [je]

generalno malo bolji nego materijalni status ostalih domaćinstava” (EQUI-ED, 2012: 18).

Kada je reč o onim domaćinstvima koja imaju članove/ce studentskog uzrasta, situacija je sledeća:

Materijalni položaj	Domaćinstva sa članovima studentskog uzrasta					
	Nema studenta		Ima studenta		Ukupno	
Nizak	11	100,0	0	0,0	11	100
Niži srednji	102	62,9	60	37,1	162	100
Srednji	76	50,3	75	49,7	151	100
Viši srednji	49	37,1	83	62,9	132	100
Visok	22	31,4	48	68,6	70	100
Ukupno	260	49,4	266	50,6	526	100

Tabela 4.2: Odnos materijalnog položaja domaćinstva i članova domaćinstva koji studiraju (Izvor: EQUI-ED, 2012: 18).

Shodno dobijenim podacima, osnovano se zaključuje da se „obuhvat visokim obrazovanjem, a time i šanse pojedinca da se upiše na fakultet ili višu školu, smanjuju sa smanjenjem materijalnog statusa domaćinstva u kome osoba živi” (EQUI-ED, 2012: 18). Osobi staroj od 18 do 25 godina šanse da ne studira su izuzetno velike ukoliko živi u domaćinstvu niskog materijalnog položaja. Takođe, šanse da ne studira su skoro duplo veće ukoliko živi u domaćinstvu nižeg srednjeg materijalnog položaja, dok su joj šanse da studira ili ne studira približno jednake, ukoliko vodi poreklo iz domaćinstva srednjeg materijalnog položaja. Osobe koje žive u domaćinstvima višeg srednjeg ili visokog materijalnog položaja imaju 1.7, odnosno 2.2 puta veće šanse da studiraju (EQUI-ED, 2012: 19).

Zanimanje roditelja je još jedan od važnih faktora kada govorimo o šansama za studiranje. U prikazanoj tabeli poređeni su podaci iz ankete o strukturi zanimanja u ukupnom stanovništvu u Srbiji (iz 2007.) i oni dobijeni obradom ŠV obrazaca koje studenti/kinje popunjavaju prilikom upisa studija/godine:

Zanimanje	Zaposleni		Roditelji studenata/kinja	
	Broj	%	Broj	%
Vlasnici, funkcioneri, menadžeri	123849	5,4	8778	3,8
Stručnjaci	619902	27,3	72167	31,6
Službenici, policija, vojska	159488	7,0	15356	6,7
Radnici u uslugama	329991	14,5	11023	4,8
Kvalifikovani radnici i zanatlije	844102	37,1	10333	4,5
Radnici, poljoprivrednici	196142	8,6	13095	5,7
Nepoznato, nema podataka			97779	42,8
SVEGA	2273473	99,9	228531	100,0

Tabela 4.3: Odnos strukture zanimanja u ukupnom stanovništvu sa strukturom zanimanja roditelja studenata (Izvor: EQUI-ED, 2012: 21).

Na osnovu ovih podataka zaključeno je da postoji nesrazmera između osoba koje studiraju i koje su kao zanimanje roditelja navele „stručnjak” i svih ostalih grupa, od kojih su izrazito podzastupljene grupe kvalifikovanih radnika, zanatlija i radnika u uslugama (EQUI-ED, 2012: 22).

Kada se porede podaci o obrazovanju očeva/majki studenata/kinja upisanih 2010. godine sa podacima o radno aktivnim muškarcima/ženama u 2007, uočavaju se velike razlike u udelu visokoobrazovanih kod studenata/kinja čiji su roditelji završili stepen obrazovanja niži ili viši od srednje škole, pa je zaključak prilično sumoran. Naime, u odnosu na dete čiji je otac završio srednju školu, dete čiji je otac bez škole, ima 5 puta manje šanse da bude student,

a odnos šansi da se bude student kod dece čija majka ima manje od srednje, srednju i visoku školu je 1:5:10 (EQUI-ED, 2012: 25).

Takođe, šanse za studiranje se menjaju shodno mestu stanovanja, pa tako osobe koje žive u mestima koja nisu univerzitetski centri ili velika mesta imaju manje šanse za pristup visokom obrazovanju, posebno kada je reč o akademskim specijalističkim ili doktorskim studijama (EQUI-ED, 2012: 26):

Stepen studija	Mesto stanovanja				Ukupno
	Univerzitetski centri	Sedišta VU	Ostala mesta	Van Srbije	
Osnovne akademske	43,0	27,3	25,8	3,8	100,0 135477
Osnovne strukovne	42,4	28,1	27,1	2,5	100,0 48760
Master	43,5	26,3	23,7	6,5	100,0 26996
Specijalističke strukovne	41,2	27,1	21,9	9,7	100,0 1744
Specijalističke akademske	62,1	14,2	15,3	8,3	100,0 731
Doktorske	66,9	14,4	13,8	4,8	100,0 5206
Ostalo	44,5	28,3	23,8	3,4	100,0 9617
Ukupno	43,6 99615	27,1 61900	25,4 58083	3,9 8933	100,0 228531

Tabela 4.4: Mesto stanovanja studenata (Izvor: EQUI-ED, 2012: 27).

Velike razlike u zastupljenosti na visokoškolskim ustanovama vidimo i u pogledu prethodnog obrazovanja. Poređenjem broja učenika/ca različitih tipova srednjoškolskih

skih ustanova sa njihovom zastupljenošću u visokom obrazovanju, dolazi se do zaključka da su učenici/ce gimnazija srazmerno više zastupljeni, dok su podjednako zastupljeni učenici/ce ekonomskih, upravnih i birotehničkih škola; učenici/ce svih drugih srednjih škola su podzastupljeni u populaciji studenata/kinja prve godine (EQUI-ED, 2012: 33).

Učenici/ce IV razreda prema školi i bruoši/kinje
prema prethodno završenoj školi

Škola	Učenici/ce IV razreda srednjih škola		Studenti/kinje koji dolaze iz srednje škole	
	Broj	Postotak	Broj	Postotak
Gimnazija	16318	28,9%	12763	37,5%
Ekonomija, pravo, administracija	9257	16,4%	5569	16,4
Zdravstvo i socijalna zaštita	5690	10,1%	2072	6,1%
Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	3209	5,7%	1089	3,2%
Kultura, umetnost i javno informisanje	1331	2,3%	459	1,3%
Tehničke škole	20607	36,5%	8592	25,2%
Ostale srednje četvorogodišnje škole	54	0,1%	3055	9,0%
Ostalo	58	0,1%	426	1,2%
UKUPNO	56524	100%	34025	100%

Tabela 4.5: Odnos broja srednjoškolaca/ki po vrsti srednje škole i njihova zastupljenost u ustanovama visokog obrazovanja
(Izvor: EQUI-ED, 2012: 33).

Razlika je vidljiva i u pogledu vrste studija,²⁸ koju neko upisuje:

²⁸ Akademske studije izvode se na fakultetima, dok se strukovne izvode na višim školama.

Prethodno završena škola	Vrsta studija				Ukupno	
	Akademske		Strukovne			
Gimnazija	11697	46,4%	1066	12,1%	12783	37,5%
Ekonomija, pravo, administracija	4200	16,6%	1369	15,5%	5569	16,4%
Zdravstvo i socijalna zaštita	1217	4,7%	910	10,3%	2127	6,4%
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	511	2,0%	578	6,5%	1089	3,2%
Kultura, umetnost i javno informisanje	378	1,5%	114	1,2%	491	1,4%
Poljoprivredne i hemijsko-tehnološke	968	3,9%	669	7,6%	1637	4,8%
Elektrotehnička	999	4,0%	572	6,5%	1571	4,6%
Metalske i mašinske	521	2,0%	475	5,3%	996	3,0%
Građevinske, arhitektonske, geodetske	248	0,9%	245	2,8%	493	1,4%
Saobraćajne	121	0,5%	179	2,1%	300	0,9%
Ostale tehničke (bez smer)	2282	9,1%	1354	15,3%	3636	10,7%
Ostale srednje četvorogodišnje škole	1860	7,4%	1195	13,6%	3055	9,0%
Ostalo	150		50		200	0,99%
Nema podataka	50		26		76	
UKUPNO	25223	99,0%	8802	98,80%	34025	100%

Tabela 4.6: Odnos broja srednjošolaca po vrsti srednje škole i njihova zastupljenost u ustanovama visokog obrazovanja shodno vrsti studija (Izvor: EQUI-ED, 2012: 34).

Uočljivo je da učenici/ce gimnazija imaju veće šanse da upišu akademske studije, za razliku od učenika svih škola (izuzev ekonomskih, upravnih ili birotehničkih) koji u nesrazmerno velikom broju upisuju strukovne studije (EQUI-ED, 2012: 34).

Moglo bi se reći da je velika zastupljenost učenika/ca gimnazija na fakultetima posledica činjenice da se završetkom gimnazijskog školovanja ne dobija nikakva radna kvalifikacija, što svršene gimnazijalce/ke nužno i podstiče na univerzitetsko obrazovanje. To je, svakako, tačno. Uvide predstavljene u tabeli trebalo bi takođe čitati i kroz pitanje dostupnosti visokog obrazovanja svršenim učenicima/ama srednjih stručnih škola. Ovi srednjoškolci/ke nisu sistemski usmereni ka visokom obrazovanju. Međutim, izmenama koje predlaže Strategija obrazovanja pristup visokoškolskim ustanovama mogao bi im biti dodatno otežan uvođenjem opštih i stručnih matura. Drugim rečima, jasno je da Strategija ne daje nikakav odgovor na ovu vrstu strukturnog problema i da društvena jednakost kao vrednost nije cilj koji ona promovise.

Kada je reč o osobama sa invaliditetom, ako se u obzir uzme podatak da je minimalna stopa učestalosti javljanja dece sa posebnim obrazovnim potrebama na nivou opšte populacije 7% (Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Save the children 2005:4, navedeno prema: EQUI-ED, 2012: 35), jasno je da je i ova grupa podzastupljena u visokom obrazovanju:

Vrsta poteškoće	Broj	Procenat od ukupnog broja studenata/kinja
Korisnik/ca kolica	10	
Otežano kretanje	84	
Delimično oštećenje vida	473	0,2
Potpuno oštećenje vida	21	
Delimično oštećenje sluha	77	
Potpuno oštećenje sluha	13	
Hronična oboljenja	449	0,2
Teškoće u govoru	36	
Teškoće u učenju	34	
Ukupno	1197	0,5

Tabela 5.9: Opšta zastupljenost osoba sa invaliditetom i njihova zastupljenostu u VŠU (Izvor: EQUI-ED, 2012: 35).

Dodatno, i etničku pripadnost je potrebno analizirati kada govorimo o dostupnosti visokog obrazovanja:

Nacionalna pripadnost	Broj studenata	Procenat u studentskoj populaciji (2010.)	Procenat u ukupnoj populaciji (prema popisu iz 2011.) ³
Srbin/Srpkinja	197775	86,50	83,3
Mađar/ica	3170	1,40	3,53
Bošnjak/inja	2253	1,00	2,02
Crnogorac/ka	1196	0,50	0,54
Hrvat/ica	604	0,30	0,81
Slovak/inja	597	0,30	0,73
Musliman/ka	513	0,20	0,31
Rusin/ka	297	0,10	0,20
Makedonac/ka	220	0,10	0,32
Rom/kinja	204	0,10	2,05

Rumun/ka	200	0,10	0,41
Jugosloven/ka	148	0,10	0,32
Ostali	870	0,30	
Nije se izjasnio/la	3315	1,50	
Nepoznato	17169	7,50	
Ukupno	228531	100,0	

³ Republički zavod za statistiku. 2012. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Stanovništvo - Nacionalna pripadnost – podaci po opštinama i gradovima. (Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> preuzeto: 21.12.2014.)

Tabela 5.10: Opšta zastupljenost nacionalnih manjina i njihova zastupljenost na VŠU (Izvor: EQUI-ED, 2012: 39; RZS, 2012: 22).

Pripadnici/ce nacionalnih manjina su takođe podzastupljeni u studentskoj populaciji, kada se poredi broj studenata/kinja koji se izjašnjavaju kao pripadnici/ce određene grupe sa njenom zastupljenošću u opštoj populaciji. Tu bi posebno trebalo naglasiti da je udeo Roma/kinja u studentskoj populaciji 20 puta manji nego njihovo učešće u ukupnoj populaciji Srbije, odnosno 0,09% na prema 2,05 % (RZS, 2012: 40). Na ovom mestu trebalo bi uzeti u obzir i neke indicije da mnogi/e romski/e studenti/kinje ne navode identitet u ŠV obrascima, s obzirom na to da bi ovo moglo predstavljati metodološki problem. Ipak, čak i da je podzastupljenost romske populacije posledica neprijavlivanja nacionalne pripadnosti, to nam takođe ukazuje na stepen etničke diskriminacije u društvu.

Na osnovu svega iznetog, vidimo da reprodukcija nejednakosti ne počinje sa upisom na fakultet ili višu školu. Ona je sistemskog karaktera – „izbor” određene osobe da studira uslovljen je ne samo prethodnim školovanjem, već i mnogim drugim faktorima, ponajviše onim na koje ta

konkretna osoba nije imala nikakav uticaj – školovanjem i zanimanjem roditelja, mestom stanovanja, prihodima domaćinstva, invaliditetom i etničkom pripadnošću. Kao što smo imali prilike da vidimo u ovom radu, visoko obrazovanje ne vidi sebe kao instancu koja bi trebalo da odgovori na ove strukturne barijere koje postoje u društvu, kao što ni država ne vidi sebe kao instancu koja bi trebalo sistemski da ove probleme rešava. Naprotiv, čini se da ih novim pristupima visokom obrazovanju samo pogoršava.

Umesto zaključka

U ovom radu, pokušali smo da dokumentujemo trend povlačenja države iz finansiranja visokog obrazovanja. Istraživanjem onih delova propisa koji regulišu oblast visokog obrazovanja koji se odnose na njegovo finansiranje došlo se do potvrde teze da se država tokom analiziranih dvadesetak godina sve više povlačila iz finansiranja visokog obrazovanja, paralelno ostavljajući mogućnost visokoškolskim ustanovama da nedostatke iz budžetske kase nadomešćuju sopstvenim prihodima.

Tako dolazimo i do druge teme koja je predmet rada – studentsko samofinansiranje. Praktično, od samog uvođenja ove kategorije, država je svake godine odobravalala sve veći broj samofinansirajućih studenata/kinja za upis u narednu školsku godinu, dok se broj odobrenih mesta za studente/kinje čije se školovanje finansira iz budžeta menjao znatno umerenije. Iako bi prilikom donošenja ovih odluka, država trebalo da uzima u obzir i kadrovske, fizičke i druge kapacitete visokoškolskih ustanova, stiže

se utisak da to u istraživanom periodu nije bio slučaj. Sa druge strane, fakulteti su (finansijsku) autonomiju sve više koristili za sticanje sve većeg profita, jednim delom i putem osmišljavanja naknada različite vrste i gotovo potpuno arbitrarnog određivanja cene školarine. Na taj način, država i univerzitet, funkcionišući u sprezi, sve veći deo finansijskih obaveza (države) prebacivale su na teret studentske populacije, odnosno njihovih porodica.

Da je obrazovanje u izvesnoj meri nedostupno određenim slojevima društva zaključeno je na osnovu istraživanja drugih autora/ki, predstavljenog u završnom poglavlju rada. Podsećanja radi, oni koji imaju manje šanse da uđu u sistem visokog obrazovanja su oni slabijeg imovinskog statusa, deca roditelja nižeg obrazovanja, oni koji žive van univerzitetskih centara ili većih gradova, koji nisu imali određeni tip srednjeg obrazovanja, osobe sa invaliditetom, kao i one manjinske etničke pripadnosti. Kako je primetna tendencija sve većeg rasta školarina, ako se u obzir uzme i aktuelna ekonomska situacija i sve veća nezaposlenost, može se pretpostaviti da će presek stanja u pogledu dostupnosti visokog obrazovanja biti još gori.

Ova tendencija od strane države, ali i univerziteta, najčešće je pravdana nedostatkom sredstava u budžetu, usled devastirane privrede. Međutim, nju prati i sporadično ali dosta agresivno propagiranje ideje o ličnom ulaganju u obrazovanje. Ovaj individualistički pristup visokom obrazovanju u oštroj je suprotnosti sa idejama koje obrazovanje tretiraju kao društvenu korist. Dok ovaj drugi motiv univerzitet prepoznaje i kao mesto za kritičko razmatranje stvarnosti odnosno pitanja od javnog značaja, aktuelna ideja vodilja univerzitet smešta ne samo na tržište, već i pre

svega na uslugu tržištu. Univerzitet je tokom analiziranih dvadesetak godina prešao put od servisiranja potreba društva za obrazovanjem do, kako je određeno aktuelnim strateškim dokumentima, servisiranja potreba tržišta. Država je sa svoje strane, nezavisno čak i od polja visokog obrazovanja, doprinela promociji tržišta kao mere svih vrednosti. Stoga, u aktuelnom sistemu ne postoji adekvatna redistribucija koja bi obezbedila da i oblasti koje nisu prepoznate na tržištu nastave da postoje, odnosno, da ljudi koji rade u njima mogu da žive.

Univerzitet, tako, ima zadatak da sam sebi organizuje finansiranje, pružajući usluge zainteresovanim privatnim subjektima. U skladu sa tim je i promocija ekselentnosti – ovakvom univerzitetu potrebni su kadrovi koji uspešno prolaze na tržišnoj utakmici putem, na primer, uspešnog savlađivanja prijemnog ispita, a pre njega srednje škole, odnosno, posle njega, godina studija. Oni su, a posebno nakon ovog drila, spremni da se uklope u dat sistem i u njemu maksimalno profitiraju. Stoga je i studentsku bazu neophodno oblikovati shodno liberalnim idejama. Ali ne samo to – potrebno ih je učiti ono i samo ono što je tržištu po volji i kapitalu isplativo, pod obećanjem da će se to isplatiti i studentima. Na taj način zatvoren je jedan krug implementacije (neo)liberalnih ideja obrazovanja.

Literatura i izvori

Afonso, A. 2013. *How academia resembles a drug-gang*. (Dostupno na: <https://alexandreafonso.wordpress.com/2013/11/21/how-academia-resembles-a-drug-gang/>).

Beogradska otvorena škola. 2013. *Transparentnost univerziteta u Srbiji*. (Dostupno na: <http://www.bos.rs/cde/uploaded/transparentnost%20rada%20fakulteta.pdf>).

Bogdanović, M. 2005. Tokovi reforme na Univerzitetu u Beogradu – globalna perspektiva, u: Mimica, A; Grac, Z. (prir.) *Visoko obrazovanje u Srbiji na putu ka Evropi četiri godine kasnije: zbornik radova*. Beograd. Alternativna akademska obrazovna mreža. (Dostupno na: http://www.cep.edu.rs/public/09_VouS4_godine_kasnije.pdf).

Bojković, G; Ostojić, S. 2010. *Finansiranje visokoškolskih ustanova iz javnih prihoda republike i uloga granskih sindikata*. (Rad predstavljen na skupu Trendovi razvoja: „Bologna 2010: Stanje, dileme i perspektive”, Kopaonik, Srbija 01.-04.03.2010, dostupno na: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2010/radovi/Tema3/T3.1-2.pdf).

European Higher Education Area. 2014. *Lifelong learning*. (Dostupno na: <http://www.ehea.info/article-details.aspx?ArticleId=14>).

European University Association. 2014. *Public Funding Observatory*. (Dostupno na: http://www.eua.be/Libraries/Governance_Autonomy_Funding/PFO_analysis_2014_final.sflb.ashx).

EQUI-ED Tempus projekat Jednak pristup za sve: Osnazivanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja. 2012. *Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji – Studija zatečenog stanja*. Beograd. EQUI-ED. (Dostupno na: <http://www.equied.ni.ac.rs/radni-paketi/radni-paket-1/radni-paket-1-clanci/108-dostupna-studija-zatecenog-stanja.html>).

EQUI-ED Tempus projekat Jednak pristup za sve: Osnazivanje socijalne dimenzije u cilju jačanja evropskog prostora visokog obrazovanja. 2013. *Sistem statističkih podataka o visokom obrazovanju u Srbiji*. Beograd. EQUI-ED. (Dostupno na: <http://www.equied.ni.ac.rs/radni-paketi/radni-paket-1.html>).

Glas javnosti. 2003. Vodič za brucose. *Glas javnosti*. (Dostupno na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/06/07/srpski/A03060601.shtml>).

Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 134, god. XLV. Predlog merila za utvrđivanje školarine za studente koji plaćaju školarinu. Beograd: Savet Univerziteta u Beogradu. (Dostupno na: <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/134GlasnikUni.pdf>).

Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 134, god. XLV. Smernice za pregovore sa Vladom republike Srbije o finansiranju univerziteta. Beograd: Savet Univerziteta u Beogradu (Dostupno na: <http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/134GlasnikUni.pdf>).

Glasnik Univerziteta u Beogradu, br. 143, god. XLVI. Izveštaj o radu Univerziteta u Beogradu u 2007. Godini. Beograd: Savet Univerziteta u Beogradu. (Dostupno na:

<http://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/143GlasnikUni.pdf>).

Grbić, B. 2008. *Zbornik zakona i uredbi o Univerzitetu u Beogradu (1945-2000)*, knjiga 2. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Harvey David. 2007. *A brief history of neoliberalism*. New York. Oxford University Press. (Dostupno na: http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/research/centres/socialtheorycentre/archive/events2010-11/readinggroup/harvey_a_brief_history_of_neoliberalism.pdf).

Konferencija univerziteta Srbije – KONUS. 2006. *Kriterijumi za usklađivanje naziva stečenih prema propisima koji su važili do stupanja na snagu Zakona o visokom obrazovanju*, (Dostupno na: http://www.kg.ac.rs/Docs/KONUS_kriterijumi_NoviSad.pdf).

Kovač-Cerović, T. 2006. *Nacionalni izveštaj – Srbija*. Beograd: Ministarstvo prosvete.

Kražovec, P. 2012. Rad u nauci i kulturi, u: Vesić (et al.) (prir.) *U borbi za javno dobro: Analize, strategije i perspektive*. Beograd. Centar za politike emancipacije. (Dostupno na: <http://pe.org.rs/wp-content/uploads/2013/01/U-borbi-za-javno-dobro-CPE-2012.pdf>).

Marković-Nedučin, R; Lažetić, P. 2002. *Evropski sistem prenosa bodova u visokom školstvu: vodič kroz ECTS*. Beograd. Alternativna akademska obrazovna mreža. (Dostupno na: http://www.cep.edu.rs/sites/default/files/izdanja/Vodic_kroz_ECTS.pdf).

Medojević, B. 2014. Država duguje univerzitetima dvadeset pet miliona evra. *Danas*. (Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/drzava_duguje_univerzitetima_dvadeset_pet_miliona_evra.14.html?news_id=91113&action=print).

Milenković, D. 2010. *Priručnik za primenu Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja*. Beograd. Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. (Dostupno na: <http://www.poverenik.org.rs/images/stories/dokumentacija-nova/vodic/prirucnikza-primenuzakonacir.pdf>).

Ministarstvo prosvete i sporta. 2002. *Kvalitetno obrazovanje za sve – put ka razvijenom društvu*. (Dostupno na: http://web.archive.org/web/20031004060137/http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/white_pap-yug-ser-srb-t02.pdf).

Ministarstvo prosvete i sporta. 2003. *Visoko obrazovanje u Srbiji – strategija reforme*. Beograd.

Ministarstvo prosvete i sporta. 2005. *Strategija Ministarstva prosvete i sporta za period 2005-2010*. Beograd. (Dostupno na: http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/94_strategija-ministarstva-prosvete-i-sporta-za-period-2005-2010.pdf).

OECD. 2012. *Strengthening Integrity and Fighting Corruption in Education: Serbia (Serbian version)*. (Dostupno na: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/education/strengthening-integrity-and-fighting-corruption-in-education-serbia_9789264185777-sr#page1).

Republički zavod za statistiku. 2011. *Prestanak objavljivanja podataka o prosečnoj zaradi u privredi*. (Dostupno na: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=OCBoQFjAAahU-KEwi2_Kz-49XHAhWB1iwKHbxiA-RU&url=http%3A%2F%2Fwebrzs.stat.gov.rs%2FWebSite%2FuserFiles%2Ffile%2FZaposlenost%2520i%2520zarade%2FZarade%2520u%2520privredi-Lat.doc&ei=kpLlVbbrO4GtswG8xYWoAQ&usg=AFQjCNGoYy83Q8We4F2xd1CDgSLZeNh6Rg&sig2=9P4Tp7o2Jkwj_5ZlBk-3nQ&cad=rja).

Republički zavod za statistiku. 2011. *Trendovi*. (Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2011/pdf/G20118002.pdf>).

Republički zavod za statistiku. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Stanovništvo - Nacionalna pripadnost – podaci po opštinama i gradovima*, (Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>).

Robinson, D. 2009. Univerziteti su i dalje na neizvesnom terenu, u: Vukasović, M. (et al.) (prir.) *Finansiranje visokog obrazovanja u jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija*. Beograd: Centar za obrazovne politike. (Dostupno na: http://www.cep.edu.rs/public/Finansiranje_visokog_obrazovanja_u_Jugoistocnoj_Evropi_o.PDF).

Službeni glasnik RS, br. 76/2005, 100/2007 – autentično tumačenje, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013 i 99/2014.

Zakon o visokom obrazovanju. Beograd: JP „Službeni glasnik”. (Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_visokom_obrazovanju.html).

Službeni list SFRJ, br. 14/77 i 18/80. Odluka o utvrđivanju privrednih i vanprivrednih delatnosti. „Službeni list SFRJ”. (Dostupno na: http://www.podaci.com/_z1/2129877/O-upvdelo2v7714-8018.html).

The Ministry of Education and Sports (MOES). 2001. *National report of the Federal Republic of Yugoslavia – Serbia*. (Dostupno na: <http://www.ibe.unesco.org/International/ICE/natrap/Yugoslavia/html/01.html>).

Univerzitet u Beogradu. 2008. *Pregled prolaznosti u drugu godinu*. (Dostupno na: http://www.bg.ac.rs/files/sr/studije/Pregled_prolaznosti_u_drugu_godinu_2007-08.pdf).

Veljić, J; Bojanović, A. 2011. Transformacija Sistema visokog obrazovanja u Srbiji 2003-2010: Jedna perspektiva, u: Veselinović, A. (et al.) (prir.). *Izgubljeno u tranziciji*. Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu. Beograd. (Dostupno na: <http://www.rosalux.rs/userfiles/files/Zbornik%20Izgubljeno%20u%20tranziciji.pdf>).

Večernje novosti. 2011. Rektor: Pamet u dugovima. *Novosti*. (Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:336617-Rektor-Pamet-u-dugovima>).

Vlada Republike Srbije. 2012. *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*. (Dostupno na: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678).

Vlada Republike Srbije. 2002. Uredba o normativima i standardima uslova rada univerziteta i fakulteta koje se finansiraju iz budžeta. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 15, 29.03.2002; 100/2004, 26/05, 38/07, 110/07). (Dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/podzakonski-propisi/obrazovanje-i-vaspitanje/1468-dokumenta-iz-oblasti-visokog-obrazovanja>).

416

Vuk Vuković

Finansijska analiza javnih preduzeća u Republici Srbiji

To su problemi koje moramo rešavati prestrukturiranjem naše privrede (...) Znači, u prvom redu povećanjem produktivnosti rada, u drugom redu smanjivanjem broja zaposlenih do nivoa ekonomske opravdanosti i, naravno, uspostavljanjem jednog normalnog tržišta koje funkcioniše i koje će omogućiti da se za svaki proizvod pojavljuje realna konkurencija koja će cenu držati na nivou ekonomski opravdane cene. To je ono što je veliki izazov za naše društvo u narednoj godini. Kroz restrukturiranje naše ekonomije doći ćemo do onog napretka i do tog nivoa srednje razvijenih zemalja, što svi želimo (...) [S]tvarnost jeste teška, ali ako uzmete u obzir sve ovo što sam vam rekao, ona nije tako loša. Mi smo zemlja u ozdravljenju, mi smo zemlja koja je vrlo blizu toga da postane jedna zemlja normalnog poslovanja, normalnog života. Jedan normalan budžet je pretpostavka za jedan takav normalan razvoj. Mi vam nudimo jedan takav budžet i ja sam siguran da ćete vi imati razumevanja za njega.

(Zoran Đinđić, prilikom predloga budžeta za 2002. godinu, 21. Decembar 2001)

UVOD

Motivacija za rad koji predstoji proizilazi, kao i u slučaju svakog istraživačkog napora, iz pritisaka i, moglo bi se reći, „zadataka” koje nameću konkretna društvena stvarnost Srbije i njeni uži aspekti. Jedan od tih aspekata su svakako kretanje i sudbina javnog sektora u najširem smislu te odrednice, što je, kako je već poznato, pitanje koje se iznova nametalo počev od restauracije kapitalizma na ovim prostorima i naročito njenog ubrzanja nakon 2000. godine, a u okviru zvaničnog političko-ekonomskog pravca (uz sve njegove fluktuacije). Navedeni deo iz ekspozea o predlogu budžeta za 2002. godinu ima najpre ilustrativnu funkciju – kada bi izostala referenca u poslednjem redu, lako bi se moglo pomisliti da je u pitanju ekspozee iz tekuće ili prošle godine. Slične aspiracije vladajućeg aparata u periodu u proteklih desetak godina, izražene kako u navedenom pasusu, tako i u ekspozeu predsednika Vlade Aleksandra Vučića od 27. aprila tekuće godine (Vučić, 2014), upućuju, s jedne strane, na to da je društvena stvarnost ostala nepromenjena u određenim svojim fundamentalnim obeležjima (naročito u pogledu legitimacijskog osnova koji se neizbežno izmešta u budućnost), ali, sa druge, i na to da se politička kretanja u poslednje dve godine mogu razumeti i kao svojevrsan pokušaj nastavka „tranzicione” politike iz prvih godina nakon 5. oktobra 2000.¹ U tom smislu, mo-

¹ Ovo važi u onom smislu u kome se od „tvrdog kursa” neoliberalnih reformi povremeno odustajalo, naročito u izbornim godinama, da bi on kasnije bio iznova najavljivan i delimično sproveden. Zanimljivo je i da analiza vanrednih parlamentarnih izbora održanih 28. decembra 2003. godine, koju je sproveo CeSID, već *tada* upućuje na takvo „popuštanje”: „Rezultati ovih izbora jasno ukazuju da su

glo bi se tvrditi da se promena vladajuće garniture pre dve godine, u pogledu pravca ekonomske politike, neposrednije nadovezuje na ovaj period, obeležen bržim tempom tržišno-orijentisanih promena.² Stoga se može očekivati i da će se reformisanje javnog sektora u celini i svih njegovih delova u određenoj meri „vratiti” na takav tempo. Otud i onaj „zadatak” koji nameće društvena situacija, ali još više i pretenzija da se na nju utiče – baš se usled mogućnosti takvog toka događaja nameće neophodnost jedne svestranije i ozbiljnije analize javnog sektora.

Raskorak između uočenog u stvarnosti javnog sektora, bilo da se to izražavalo kroz partikularna iskustva određenih aktera ili skoro pa apokrifne interpretacije u vezi sa njegovim „realnim stanjem” (Nikolić, 2012; Vuković, 2014), i predstave koja se, posredstvom većine dominantnih ekonomskih analiza i napisa u štampi, već duži niz godina pokušavala nametnuti kao jedina legitimna, ispostavio se kao podsticajan za pokušaj da se pokrene jedno trezvenije istraživanje o javnom sektoru. Ono ne bi polazilo od uo-

cenu tranzicije, na političkom planu (...) platile stranke koje su inicirale proces privatizacije. Veoma raširen uticaj Srpske radikalne stranke u najvećem delu teritorije obavezuje buduću Vladu da vodi takvu socijalno-ekonomsku politiku koja bi smanjila socijalno nezadovoljstvo” (Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2004: 177). Za interesantnu analizu uloge Srpske radikalne stranke u sukobima oko „tranzicije”, naročito među nižim društvenim slojevima, vidi više u: Vetta, T. 2011. *Nationalism is Back! Radikali and Privatization in Serbia*. u: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn Books. str. 37-56. Sa poslednjom vladom, tvrdi neoliberalni pravac ponovo je postao zvanična politika.

² Zanimljivo je uporediti navedene ekspozee sa ekspozecom Vojislava Koštunice od 2. marta 2004, gde pitanja ekonomske politike ne samo što zauzimaju manje mesta *vis-a-vis* drugih pitanja, već su postavljena i na donekle drugačiji način (Koštunica, 2004).

bičajenih implicitnih pretpostavki o javnom sektoru kao „nužnom zlu”, pa se shodno tome njegovo odredište ne bi moglo svesti na predstavu o „neredu i javašluku” koji vladaju u tom privrednom podsistemu.

Cilj rada koji predstoji je, u tom smislu, višedimenzionalan i sastoji se od primarne i dve sekundarne dimenzije. Primarna dimenzija odnosi se, naravno, na analizu podataka koji su za potrebe rada prikupljeni i njene sopstvene ciljeve i zaključke. Početna hipoteza analize sadržana je u stavu da će prikupljeni podaci u celini ili najvećim delom pokazati da je stanje javnih preduzeća znatno drugačije od onog koje se u javnosti, pomoću već pomenutih sredstava, pokušava nametnuti kao stvarno. Drugim rečima, očekivalo se da će analiza pokazati da to stanje nije onako „loše” kakvim se nastoji prikazati. Takva očekivanja formirana su pre svega na osnovu sasvim proizvoljnog iznošenja nepotkrepljenih stavova o javnim preduzećima (naročito u političkim debatama) sa različitih strana, dok u isto vreme nigde (bar prema znanju autora) nisu postojale ozbiljnije analize na tu temu. U tom smislu je polazna pretpostavka da će „prave brojke” pokazati neopravdanost pomenutih stavova, pre svega u pogledu sposobnosti stvaranja dobiti i (pre)zaduženosti, bitno uticala na oblik i ciljeve analize. O njenoj (u dometima ovog rada) konačnoj ispunjenosti biće više reči u samom zaključku. Sekundarne dimenzije tiču se, prvo, doprinosa podsticanju šireg istraživačkog poduhvata o javnom sektoru koji će obuhvatiti i druge njegove delove – najpre ono što se naziva „opštom državom” (Fiskalni savet, 2014: 28) i podjedinice opšte države (republički budžet, fondove socijalnog osiguranja, državne agencije, zavode i druga tela) – i, drugo, pružanja osnovnih smernica

u pogledu izvora podataka za, konkretno, javna preduzeća i predloga specifičnih metodoloških rešenja kojima bi se ona mogla analizirati.

Iako je javni sektor u širem smislu bio određen kao prvobitno područje istraživanja, ispostavilo se da se zbog vremenskih i materijalnih ograničenja takva zamisao ne može sprovesti. Zato su kao uži analitički fokus odabrana javna preduzeća, delom zato što predstavljaju važan deo javnog sektora (i obavljaju značajan deo njegovih funkcija), delom zato što su označena kao područje bitnih „reformi” i „reorganizacija” u budućnosti. Ovde treba napomenuti da u javnosti preovladava neprecizna upotreba termina „javno preduzeće” i njegovo mešanje sa terminom „državno preduzeće” – naime, javno preduzeće je posebna pravna forma privrednog društva čija je delatnost regulisana Zakonom o javnim preduzećima (Službeni glasnik RS, br. 119/2012, 116/2013 – autentično tumačenje i 44/2014 – dr. zakon), gde je ono određeno kao „preduzeće koje obavlja delatnost od opšteg interesa”, pri čemu takvu delatnost obavljaju primarno javna preduzeća (mada, prema Zakonu, ne i isključivo), dok se labaviji pojam „državnih preduzeća” može odnositi i na preduzeća sa drugom pravnom formom – akcionarskog društva ili društva sa ograničenim obavezama – u kojima je država većinski, ali ne i jedini vlasnik, ili koje iz nekog drugog razloga poprima određenu pravnu formu. Tako su, na primer, „Telekom Srbija” ili „Železnice Srbije” akcionarska društva u većinskom vlasništvu države, iako se termin „javno preduzeće” u svakodnevnoj upotrebi često odnosi i na njih.

U radu koji predstoji analiza javnog sektora ograničena je, prema tome, samo na ona preduzeća koja imaju

pravnu formu javnog preduzeća, najpre radi preciznosti, s obzirom na to da nigde ne postoji jasno omeđen i potpun spisak preduzeća u većinskom državnom vlasništvu, kao ni bilo kakvi izvori pomoću kojih bi se taj spisak relativno jednostavno mogao sastaviti.³ U suprotnom, obuhvat analize bio bi u znatnoj meri proizvoljan i nepotpun, pa bi se samim tim mogao i lako dovesti u pitanje na osnovu kriterijuma izbora. Sa druge strane, kao početni okvir jedinica koje su dalje podvrgnute analizi upotrebljen je Spisak javnih preduzeća koji objavljuje Narodna banka Srbije (Narodna banka Srbije, 2012a), mada je njegova poslednja dostupna verzija ona iz januara 2012. godine, nakon čega je, u martu iste godine, NBS izdala saopštenje da se do daljnjeg koristi spisak iz januara (Narodna banka Srbije, 2012b). Potom su iz spiska od ukupno 716 preduzeća uklonjena ona u stečaju ili restrukturiranju, kako bi se došlo do što „čistijeg” i jedinstvenijeg skupa, odnosno do onih preduzeća koja su aktivna privredna društva, nakon čega je formirana lista javnih preduzeća na kojoj je bilo ukupno 697 jedinica, što je kasnije i uneto u bazu podataka na osnovu koje je vršena analiza. Pomoću Registra privrednih subjekata Agencije za privredne registre (APR) za svako preduzeće sa spiska pojedinačno je obavljena provera privredne aktivnosti i statusa. Treba takođe istaći i da su iz analize, u ovom koraku, uklonjena javna preduzeća sa sedištem na Kosovu i Metohiji (ukupno 40 preduzeća), i to iz tri razloga:

1. Nije u potpunosti jasno da li su ta preduzeća zaista, na neki relevantan način, pod ingerencijama držav-

³ To, da ponovimo, znači da u analizu *nisu* uključena i neka od najvećih preduzeća u državnom vlasništvu (poput već pomenutih „Telekom Srbija” i „Železnica Srbije”), s obzirom na to da nemaju *pravnu formu* javnog preduzeća.

nog aparata Republike Srbije ili se samo, iz određenih razloga, vode kao takva;

2. U cilju postizanja uporedivosti sa drugim analizama i publikacijama, u kojima se Kosovo i Metohija najčešće ne uzimaju u obzir;
3. Nije jasno da li su to sva javna preduzeća na teritoriji Kosova i Metohije ili ne, pri čemu takođe nije jasan ni osnov po kome bi određena preduzeća bila uključena ili isključena iz Spiska javnih preduzeća.

Tako prečišćen spisak, sastavljen od 657 preduzeća i grupisan u tri kategorije (o tome detaljnije u odeljku 1.1), uzet je kao konačan za dalju analizu. Proces prikupljanja potrebnih podataka tekao je prvenstveno pretragom Registra privrednih subjekata, odnosno Registra finansijskih izveštaja i podataka o bonitetu pravnih lica i preduzetnika APR, i unošenjem odgovarajućih podataka u bazu podataka.

S obzirom na to da je Registar finansijskih izveštaja počeo sa radom 1. januara 2010. godine, to je odredilo i vremenske okvire istraživanja – iako je za bilo kakvo adekvatnije sagledavanje trendova i tendencija potreban duži vremenski period od svega četiri godine, činjenica da su finansijski izveštaji javnih preduzeća dostupni tek od 2011. godine (odnosno, od 2010, s obzirom na to da svaki redovni godišnji finansijski izveštaj sadrži i podatke iz prethodne godine) usmerila je analizu na *aktuelno stanje*, pre nego na *kretanje*, pa u tom smislu ovaj rad treba tako i posmatrati. Finansijski izveštaji odabrani su kao izvorna građa pre svega zbog javne i lake dostupnosti, što ne iziskuje velike materijalne i vremenske resurse, ali i zato što (u slučaju da

su potpuni) pružaju relativno opsežne podatke o *finansijskom* stanju jedinica na koje se odnose.

U pogledu opšte vrednosti ovih finansijskih izveštaja, njihova se verodostojnost može dovesti u pitanje – drugim rečima, postoji prostor za tvrdnju da oni, u nekoj srazmeri, ne predstavljaju na adekvatan način realno stanje samih preduzeća. To je stvarna mogućnost u onoj meri u kojoj se mogu osporiti njihova objektivnost i istinitost prilikom sastavljanja (za šta rukovodstva javnih preduzeća imaju najveću odgovornost), kao i opravdanost specifičnih računovodstvenih praksi, mada najozbiljniji argument u prilog tome predstavlja i neodređen obuhvat nezavisne revizije izveštaja. U svakom slučaju se može tvrditi da prisustvo određenog broja neispravnosti i grešaka doprinosi manjoj verodostojnosti (mada je to opšti problem prikupljanja bilo kakvih podataka). Međutim, iako sekundarna analiza, koja se oslanja na podatke nastale nezavisno od samog istraživanja, nužno predstavlja slabiji postupak od analize koja stvara sopstvenu građu, to nije značilo i odsustvo provere i otklanjanje određenih protivrečnosti. Kada su uočavani finansijski izveštaji sa podacima koji ne iskazuju smisleno stanje (na primer, kada sve pozicije u izveštaju sadrže nulte vrednosti), takve jedinice su otklanjane iz analize kako ne bi krivile krajnju predstavu, ili su podaci ukrštani sa drugim dostupnim podacima kako bi se stekla šira slika koja može doprineti objašnjenju zatečenog stanja (na primer, ispitivanjem podataka o vlasničkim udelima ili godini osnivanja). Takođe, ukoliko bi se u jednom izveštaju našla jedna vrednost za određenu godinu, a u narednom, za istu tu godinu, neka druga, kao validna je uzeta ona iz

poslednje dostupne godine (pod pretpostavkom da je u novijem izveštaju izvršena korekcija vrednosti).

Naposletku, trebalo bi pomenuti nešto što može da predstavlja značajno ograničenje u pogledu preciznosti i tačnosti prikupljenih podataka. Naime, prilikom finansijske analize (čiji će postupci ubrzo biti objašnjeni), korišćeni su i podaci koji se nalaze u napomenama uz finansijski izveštaj, s obzirom na to da pružaju dodatne informacije i bliža određenja o poslovanju preduzeća *in toto*, ali i određenim pojedinačnim aspektima, kao što su primenjena računovodstvena pravila, promene u strukturi kapitala, uzroke velikih i važnih promena na određenim stanjima, itd. Kao što će se videti u odeljku 1.1, nešto manje od trećine preduzeća (216) ima finansijske izveštaje kod kojih su dostupne i napomene. Veliki broj preduzeća, uz već pomenuta vremenska i materijalna ograničenja, doprineo je tome da napomene nisu uzimane u obzir za *sva* preduzeća, već samo za ona čiji bi podaci manifestovali neku nelogičnost ili protivrečnost, kako bi se one razumele i eventualno otklonile. Iako to može predstavljati važno ograničenje (i, shodno to me, treba ga imati na umu), podaci su, u ovom radu, dati na određenom nivou agregacije, usled čega dodatne specifikacije i objašnjenja relativno uskog tipa u određenoj meri gube na značaju, tim pre što se u praksi finansijske analize napomene uzimaju kao bitne jer se ona najčešće izvodi za jedno, nekoliko ili grupu preduzeća, te je stoga važno razumeti istorijat određenog preduzeća, njegove specifične odluke i tome slično. U tom smislu, što je veća grupa jedinica na kojoj se vrši analiza, to je manji i značaj ovih pojedinosti na opštijim nivoima.

FINANSIJSKI IZVEŠTAJI I ANALIZA

Finansijski izveštaji se mogu odrediti kao „struktuirani prikaz finansijskog položaja i poslovnih promena koje su nastale u izveštajnom periodu, sa ciljem da se obezbede informacije o finansijskoj poziciji, performansama, odnosno finansijskom uspehu i promenama finansijske pozicije pravnog lica”, odnosno, oni su godišnji izveštaji preduzeća, i sastoje se, između ostalog, od bilansa stanja, bilansa uspeha, izveštaja o tokovima gotovine, izveštaja o promenama u kapitalu, napomena i, kada je to moguće, izveštaja revizora (Knežević, 2008: 5). U tom pogledu, mogu se dodatno odrediti i kao skupovi informacija koji predstavljaju „funktionalnu i vremenski zaokruženu celinu poslovnih procesa koji su se dogodili u jednoj kompaniji” (Knežević, 2008: 9). Mogu se izrađivati na različitim vremenskim osnovama (mesečno, kvartalno, polugodišnje, godišnje), ali su finansijski izveštaji javnih preduzeća koji su korišćeni u ovom radu izrađivani na godišnjoj osnovi.

U pogledu sastavnih delova finansijskih izveštaja koji su malopre navedeni, njihova važnost varira u skladu sa posebnim ciljevima koje finansijska analiza može poprimiti, u zavisnosti od aktera koji analizu vrši ili je za nju zainteresovan, tipa informacije koja se njome želi dobiti, vrste preduzeća i delatnosti u kojoj ono posluje, itd. Za potrebe ovog rada, u analizu su uzeti bilans stanja i bilans uspeha, kao, na opštem nivou, najvažniji pojedinačni delovi finansijskog izveštaja. Izveštaj o tokovima gotovine, iako ključan u dopunjavanju informacija iz oba bilansa, ovde nije analiziran što zbog ograničenja samog rada, što zbog toga što cilj rada nije primarno usmeren ka gotovinskim tokovima.

U svakom slučaju, neophodno je pre svega objasniti šta su bilans stanja i bilans uspeha.

Bilans stanja (ili bilans imovine) preduzeća predstavlja deo finansijskog izveštaja koji pokazuje stanje imovine (sredstava) i izvora sredstava na tačno utvrđeni dan u toku godine (Labus, 2007: 57). Najčešće je to 31. decembar, što je slučaj i sa izveštajima koji su ovde analizirani. Podeljen je na dva velika dela – aktivu, koja se odnosi na celokupnu imovinu preduzeća, i pasivu, koja se odnosi na (finansijske) izvore kojima se imovina finansira – kapital i obaveze. Bilans stanja nužno počiva na sledećem identitetu:

$$Aktiva = Pasiva$$

odnosno,

$$Aktiva = Kapital + Obaveze$$

Dakle, vrednost imovine mora biti jednaka vrednosti izvora finansiranja, odnosno, obaveza i kapitala, što praktično znači da preduzeće svom svojom imovinom odgovara za preuzete obaveze u okviru redovnog poslovanja (Labus, 2007: 58). Struktura aktive, tj. sredstava, ukazuje na koji su način sredstva uložena (i u tom smislu pobliže upućuje na investicione aktivnosti), dok struktura pasive ukazuje na efekte finansijske aktivnosti, odnosno finansijsku strukturu i način finansiranja imovine (Knežević, 2008: 11). Treba takođe istaći i da, iako aktiva i pasiva moraju biti jednake *u zbiru* vrednosti svih stavki, to ne znači da nekoj pojedinačnoj stavci na strani aktive odgovara neka tačno određena stavka na strani pasive. U svakom slučaju, aktiva preduzeća se, u prvom koraku, deli na stalna, dugoročna i obrtna, kratkoročna sredstva. Kako bi se izbeglo ulaženje u nepo-

trebne detalje, za sada je dovoljno reći da se sredstva razvrstavaju kao stalna ili obrtna pre svega u skladu sa time da li se očekuje da će biti potrošena u okviru redovnog poslovnog ciklusa preduzeća ili u periodu do 12 meseci – tada su u pitanju obrtna sredstva – ili u više ciklusa ili u periodu dužem od 12 meseci – tada su u pitanju stalna sredstva (Knežević, 2008: 12). Potom se tako razvrstana sredstva dalje dele, već prema obliku koji poprimaju ili funkciji koju imaju u poslovanju (materijalna ili nematerijalna, zalihe, potraživanja, avansi, gotovina i gotovinska sredstva itd.).

Pasiva se takođe može podeliti na dva dela: na sopstveni i pozajmljeni kapital, pri čemu je sopstveni kapital razlika između aktive i obaveza, a pozajmljeni kapital se odnosi na te obaveze, koje se mogu odrediti kao „sadašnje obaveze (prema trećim licima – prim. aut.) koje su proizašle iz prošlih ekonomskih događaja preduzeća i čije podmirenje (likvidacija) podrazumeva odliv resursa preduzeća” (Knežević, 2008: 13). Prema sličnoj logici kao i malopre, obaveze se dele na kratkoročne i dugoročne, a mogu se podeliti i na dugove (krediti sa različitim rokom dospeća) i tekuće obaveze (prema dobavljačima, po osnovu poreza, itd.). Sve pozicije na bilansu stanja mogu se potom razvrstavati najpre prema dva kriterijuma: kriterijumu rastuće likvidnosti u aktivni i opadajuće dospelosti u pasivi (što je uobičajeno za računovodstvo kontinentalne Evrope) i kriterijumu opadajuće likvidnosti u aktivni i rastuće dospelosti u pasivi (što je uobičajeno za anglosaksonsku „tradiciju”) (Knežević, 2008: 14-15).

Dok bilans stanja prikazuje stanje imovine i način na koji se ona finansira, bilans uspeha, sa druge strane, prikazuje sve finansijske tokove prihoda i rashoda u toku

jedne godine. Za razliku od bilansa stanja koji pokazuje finansijsku poziciju na tačno određeni dan, bilans uspeha je periodičan izveštaj, u smislu u kome njegove stavke prikazuju informacije za određeni period. Slično bilansu stanja, deli se prvenstveno na prihode i rashode, a razlika između ukupnih prihoda i ukupnih rashoda predstavlja dobitak ili gubitak preduzeća (Labus, 2007: 59; Knežević, 2008: 16). Potom se prihodi i rashodi mogu podeliti prema svom „ishodištu” i mogu biti poslovni, finansijski i ostali (vanredni). Poslovne prihode i rashode karakteriše čvrsta korelativna veza, s obzirom na to da proističu iz „zajedničkih poslovnih događaja” (odnosno, iz obavljanja osnovne delatnosti ili, primera radi, prodaje proizvedene robe), dok između finansijskih i ostalih prihoda i rashoda ne postoji nužno veza, s obzirom na to da su posledica međusobno nezavisnih poslovnih događaja (Knežević, 2008: 18). Često je i najzanimljivija pojedinačna informacija iz bilansa uspeha krajnji rezultat, odnosno dobitak ili gubitak, ali to nikako nije sve, s obzirom na to da je to samo „krajnja linija”, a da se pre nje mogu naći raznovrsni dodatni podaci pomoću kojih se poslovanje preduzeća može adekvatnije proceniti.

Stoga, kao što je već napomenuto, ova dva sastavna dela finansijskih izveštaja su ovde uzeta kao podloga za finansijsku analizu. Finansijska analiza se sada već može preciznije odrediti, i to kao „istraživanje, kvantificiranje, deskripcija i ocena finansijskog statusa i uspešnosti poslovanja preduzeća” (Stojiljković, Krstić, 2000, prema Knežević, 2008: 5). Iako ciljevi finansijske analize inače najviše zavise od podataka koje oni koji je vrše žele da dobiju, ovde je ona primenjena da bi se ispitali različiti aspekti poslovanja javnih preduzeća, te da bi se stekla jasnija predstava o,

ako se tako može reći, njihovom „finansijskom zdravlju”. Ovde treba povući terminološku razliku između analize finansijskih izveštaja, koja je znatno širi pojam, i finansijske analize kako se ona ovde (ali neretko i drugde) koristi, odnosno u značenju analize (pomoću) finansijskih pokazatelja ili koeficijenata (u stranoj literaturi *ratio analysis* – ovaj izraz se ponekada koristi i kod nas, kao „racio analiza”).

Finansijski pokazatelji su koeficijenti koji dovode u odnos dve ili više pozicija iz finansijskih izveštaja (na primer, obrtnu imovinu i kratkoročne obaveze), a svrha im je da izraze određenu dimenziju poslovanja ili njen deo (na primer, likvidnost, odnosno neku njenu varijantu). Ako bi se pravilna interpretacija finansijskih pokazatelja mogla sažeti u jednoj reči, onda bi ta reč bila – poređenje. Drugim rečima, vrednosti određenog finansijskog pokazatelja sa me po sebi nisu od većeg značaja, nego ih treba porediti ili sa određenom referentnom vrednošću, odnosno standardom, ukoliko on postoji za dati pokazatelj, ili sa prosečnom vrednošću istog pokazatelja (ili sličnog, ako ne postoje podaci) u privrednoj grani, sektoru delatnosti ili nekoj užoj grupi u kojoj se preduzeće nalazi. Nažalost, kod nas se retko kad mogu naći takvi opšti podaci, pa je u tom smislu posao pravilnog razumevanja pokazatelja otežan, a tamo gde takvi podaci postoje, odmah se može uočiti i njihova veća eksplanatorna vrednost.

U finansijskoj analizi izvedenoj u ovom radu, analitički fokus je ograničen na tri grupe pokazatelja, i to profitabilnosti, likvidnosti i solventnosti, iako postoje i drugi koji ovde nisu upotrebljeni (Pavlović, 2008; Knežević, 2008; Stanišić, 2013). Takva odluka doneta je iz tri razloga: prvo, može se reći da su oni najrelevantniji za ono što je od va-

žnosti ovde, s obzirom na to da „pokrivaju” mesta koja se često pominju u (neo)liberalnoj kritici – sposobnost stvaranja dobiti i zaduženost; drugo, priroda javnih preduzeća kao specifičnih privrednih društava na početku isključuje neke pokazatelje (kao one u grupi pokazatelja tržišne vrednosti); i, treće, neki pokazatelji se ne mogu izračunati zbog različitih praksi izveštavanja kod nas i u inostranstvu, odnosno zbog različitog sastava pozicija u finansijskim izveštajima (što je slučaj sa određenim brojem pokazatelja iz grupe poslovne aktivnosti). U obzir su, prema tome, uzeta ova tri faktora i s osvrtnom na to je formiran i konačni skup pokazatelja koji su predstavljali osnov za analizu. Bitno je napomenuti i da su pre analize sve pozicije iz finansijskih izveštaja, inače izražene u dinarima, preračunate u evre, prema srednjem kursu NBS na dan sastavljanja bilansa, kako bi se minimizovali efekti inflacije⁴, s obzirom na to da su godišnje stope inflacije iznosile, za period od 2010. do 2014. godine i tim redosledom: 10,2%, 7%, 12,2% i 2,2%, dok je za isti period stopa inflacije evra u proseku iznosila 2,3% (Agencija za privredne registre, 2011, 2012, 2013, 2014; Eurostat, 2014).

Još jedna važna napomena tiče se problema subvencija: one, iz razloga koji su detaljno objašnjeni u odeljku 3.3, nisu mogle biti uzete u obzir, uprkos neospornoj važnosti tog pitanja, pa bi obavljenu analizu i iz nje izvedene zaključke trebalo uzeti sa tim ograničenjem.

Naposletku, treba reći i sledeće: ovde, kao i kod nekih drugih analitičkih (i više naučnih) postupaka, instrument

⁴ Problem stabilnosti novčane jedinice se ovime ne rešava u potpunosti, s obzirom na to da i evro podleže inflaciji, ali je znatno stabilniji od dinara, čime se uticaj inflacije može lakše kontrolisati (Stanišić, 2013: 8).

analize bitno opredeljuje njen ishod, u smislu u kome su navedeni pokazatelji, pa i čitav instrumentarij finansijske analize, osmišljeni najvećim delom za analizu privatnih preduzeća. To je problem partikularnog tipa koji u izvesnoj meri ograničava primenu ovog metoda, ali postoji i opštiji (možda bi se moglo reći i epistemološki) problem: da li se javna preduzeća, kao privredna društva sasvim drugačije vrste od privatnih preduzeća (kako po svojim ciljevima, tako i po okruženju u kome posluju, ali i veličini rizika sa kojim se suočavaju), mogu adekvatno istražiti analitičkim oruđem koje je osmišljeno u drugačije svrhe? Drugim rečima, u kojoj meri „specifična logika” analize finansijskih pokazatelja može da utiče na tačnost ishoda istraživanja drugačijeg tipa entiteta? U svakom slučaju, često su na raspolaganju, bar u prvom času, samo aproksimativni metodi analize – neka se, prema tome, i celina rada koji predstoji tako i razume, a odgovor na prethodno postavljena pitanja mora se odložiti.

Konačno, nada je autora da će analiza na narednim stranicama bar unekoliko doprineti ne samo boljem razumevanju i preciznijem sagledavanju jednog važnog segmenta javnog sektora, nego i širim naporima u pravcu preispitivanja kako krajnjih posledica, tako i početnih pretpostavki raznovrsnih programa „racionalizacija”, privatizacija i „reformi”, kao i formulisanju alternativne ekonomske politike u pogledu javnih preduzeća i javnog sektora koja bi, na prvom mestu, bila socijalno prihvatljiva odnosno, politika koja bi govorila o blagostanju najširih društvenih slojeva pre nego o „ekonomskim cenama”, „normalnim budžetima” i „normalnim tržištima”. Opšte slaganje da su „reforme” potrebne – ali, kao što je neret-

ko slučaj, upravo takvo opšte slaganje znači da je u pitanju problem iza kojeg se kriju brojni sporovi i protivrečnosti. Pitanje istinski socijalne reforme i rešavanja nagomilanih problema u ovom privrednom podsistemu ne može se adekvatno rešiti bez ozbiljnog analitičkog rada koji bi doneo opipljive empirijske rezultate. Iako su dometi i aspiracije ovog rada skromni, nada je autora da će bar malo tome doprineti.⁵ To su zadaci koje danas pred nas postavlja naša društvena stvarnost.

⁵ U tom pogledu, predstoji izraz velike zahvalnosti autora na pomoći koja mu je ukazana u više navrata i bez koje bi taj doprinos bio manje ozbiljan, kvalitetan i promišljen: u prvom redu, Jelena Pešić na detaljnim i rigoroznim komentarima na sve verzije teksta, potom Ani Jović na velikom i neinspirativnom poslu unosa najvećeg dela podataka u statističku bazu i Neveni Đorđević, bez čije stručne pomoći autor verovatno ne bi nimalo razumeo logiku finansijskih izveštaja i one ključne aspekte finansijske analize.

1. OPŠTI PODACI

1.1. Raspoloživost podataka i struktura prema sektoru delatnosti

Svih 657 jedinica koje su ušle u konačnu obradu je klasifikovano u tri grupe, prema raspoloživosti podataka u Registru privrednih subjekata i Registru finansijskih izveštaja Agencije za privredne registre:

1. preduzeća koja imaju sve podatke (grupa I) – redovni godišnji finansijski izveštaji su dostupni u celosti, za godine 2011-2013, ili najmanje za dve godine;
2. preduzeća koja imaju osnovne podatke (grupa II) – raspoloživa je samo tabela „osnovnih podataka” iz godišnjeg finansijskog izveštaja za sve tri godine ili najmanje dve, dok potpunih izveštaja nema, ili ih ima samo za jednu godinu;
3. preduzeća koja nemaju podatke (grupa III) – nema ni izveštaja ni osnovnih podataka, ili postoje isključivo osnovni podaci samo za jednu godinu.

Tabela 1.1.1: Primer tabele osnovnih podataka sa internet stranice APR

Osnovni podaci iz godišnjeg finansijskog izveštaja za obveznika revizije za 2013. godinu

Naziv podatka	iznosi u 000 dinara	
	zaposleni kao ceo broj	
	Tekuća godina	Prethodna godina
Ukupna aktiva (AOP 024)	12.255.684	12.247.636
od toga: Gubitak iznad visine kapitala (AOP 023)	0	0
Ukupni kapital (AOP 101)	12.231.822	12.230.047
od toga: Osnovni kapital (AOP 102)	12.231.046	11.481.779
Neraspoređeni dobitak (AOP 108)	154	747.646
Gubitak do visine kapitala (AOP 109)	0	0
Poslovni prihodi (AOP 201)	20.348	13.246
Neto dobitak (AOP 229)	154	107
Neto gubitak (AOP 230)	0	0
Broj zaposlenih (AOP 605)	26	26

Razvrstavanje za 2014. godinu

PREMA PODACIMA IZ FINANSIJSKOG IZVEŠTAJA OBVEZNIK JE RAZVRSTAN U
2 – malo PRAVNO LICE

Izvor: Registar finansijskih izveštaja, APR

Shodno tome, dobijena su i tri analitička nivoa ili „kruga”:

1. složenija finansijska i racio (indeksna) analiza sprovedena je samo na *prvoj grupi* preduzeća, s obzirom na to da jedino ona imaju podatke potrebne za takvu analizu (redovne finansijske izveštaje);
2. osnovna finansijska i, tamo gde je to moguće, racio analiza sprovedena je na *prvoj i drugoj grupi* preduzeća, s obzirom na to da obe grupe raspolažu osnovnim podacima;
3. u slučaju poslednje, *treće grupe* preduzeća, obavljena je samo deskripcija u pogledu podataka o rasporedu prema regionima i sektoru delatnosti.

Složenija finansijska analiza, prema tome, obuhvata sledeće pokazatelje: operativnu profitnu maržu, EBITDA i EBIT, pokazatelje tekuće, reducirane i korigovane novčane likvidnosti, zaduženosti, odnosa duga prema kapitalu i koeficijent pokrića kamata. Osnovna finansijska analiza obuhvata, osim podataka iskazanih van finansijskih pokazatelja, neto profitnu maržu i stopu prinosa na ukupna sredstva, s obzirom na to da druge pokazatelje, koji bi bili relevantni, nije bilo moguće izračunati.

Od ukupno 657 preduzeća, sve podatke ima njih 216 (32,9%), osnovne 238 (36,2%), a bez podataka su 203 preduzeća (30,9%). U tom smislu, analizu je bilo moguće uraditi za 454 preduzeća. U tabeli 1.1.2 je dat pregled preduzeća prema sektoru delatnosti i raspoloživosti podataka, a za određivanje sektora delatnosti upotrebljena je zvanična klasifikacija delatnosti kojom se koristi i Republički zavod za statistiku (Republički zavod za statistiku, 2010).

Između ostalog, iz pomenute tabele se može utvrditi specifična koncentracija preduzeća bez podataka u pogledu delatnosti – 81,7% ovih preduzeća nalazi se u svega pet

od ukupno šesnaest delatnosti, a koncentracija je najveća u sektoru stručnih, naučnih, inovacionih i tehničkih delatnosti i sektoru građevinarstva.

Tabela 1.1.2: Sektor delatnosti i raspoloživost podataka
(ukupan broj i % u odnosu na delatnost)

Delatnost	Raspoloživost podataka			Ukupno
	Nema podataka	Osnovni podaci	Svi podaci	
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	1	1	3	5
	20,0%	20,0%	60,0%	100,0%
Rudarstvo	1	0	0	1
	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	1	17	35	53
	1,9%	32,1%	66,0%	100,0%
Snabdevanje vodom, upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti	10	97	106	213
	4,7%	45,5%	49,8%	100,0%
Građevinarstvo	68	8	15	91
	74,7%	8,8%	16,5%	100,0%
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala	0	2	3	5
	0,0%	40,0%	60,0%	100,0%
Saobraćaj i skladištenje	2	17	15	34
	5,9%	50,0%	44,1%	100,0%
Usluge smeštaja i ishrane	1	1	0	2
	50,0%	50,0%	0,0%	100,0%

Informisanje i komunikacije	19	40	8	67
	28,4%	59,7%	11,9%	100,0%
Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	1	1	1	3
	33,3%	33,3%	33,3%	100,0%
Poslovanje nekretninama	14	5	4	23
	60,9%	21,7%	17,4%	100,0%
Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	58	14	5	77
	75,3%	18,2%	6,5%	100,0%
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	9	14	8	31
	29,0%	45,2%	25,8%	100,0%
Državna uprava i odbrana, obavezno socijalno osiguranje	7	2	1	10
	70,0%	20,0%	10,0%	100,0%
Umetnost, zabava i rekreacija	11	17	8	36
	30,6%	47,2%	22,2%	100,0%
Ostale uslužne delatnosti	0	2	4	6
	0,0%	33,3%	66,7%	100,0%
UKUPNO	203	238	216	657
	30,9%	36,2%	32,9%	100,0%

U slučaju te dve grupe delatnosti, uglavnom se radi o građevinskim direkcijama i urbanističkim zavodima (po pravilu iz manjih mesta), što, uz prethodnu činjenicu koncentracije u svega nekoliko delatnosti, može da pruži razloga za sumnju da se radi o nekoj vrsti manipulacije ili svesnog prikrivanja podataka, iako je pravi razlog ovakvog

stanja posebno zakonsko rešenje.⁶ Prema članu 33. Zakona o računovodstvu (Službeni glasnik RS, br. 62/2013), iako su „pravna lica, odnosno preduzetnici dužni (...) da redovne godišnje finansijske izveštaje za izveštajnu godinu dostave Agenciji (za privredne registre – prim. aut.)”, odredbe ovog zakona se, prema članu 4, ne odnose na korisnike budžetskih sredstava. Korisnici budžetskih sredstava, prema članu 78. Zakona o budžetskom sistemu (Službeni glasnik RS, br.54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr. i 108/2013), izveštaje podnose Upravi za trezor, koja je za njih nadležna i objavljuje „Spisak korisnika javnih sredstava” (Uprava za trezor, nd), a u okviru kojeg su, prema Pravilniku o Spisku korisnika javnih sredstava (Službeni glasnik RS, br. 120/2013), „posebno evidentirani direktni i indirektni korisnici sredstava budžeta Republike Srbije (...) kao i drugi korisnici javnih sredstava koji su uključeni u sistem konsolidovanog računa trezora (...) kao i korisnici javnih sredstava koji nisu uključeni u sistem konsolidovanog računa trezora, a pripadaju javnom sektoru”. Na ovom spisku se, od ukupno 203 preduzeća bez podatka, može, pomoću matičnog broja, pronaći većina tih preduzeća (194), što znači da su ona pod ingerencijom Uprave za trezor (kao indirektni korisnici budžetskih sredstava), te da njihovi izveštaji iz tog razloga nisu dostupni u APR. Međutim, za razliku od APR, Uprava za trezor nema javno dostupan registar pomoću kojeg bi bilo moguće prikupiti

⁶ Povod (iako ne i dokaz) za ovakvu sumnju daju brojni primeri „afera” koje se periodično događaju upravo u vezi sa ovim entitetima, a u pogledu zloupotreba službenog položaja, oštećivanja budžeta i slično, bez obzira na to da li one imaju stvarnu podlogu ili ne (*RTS*, 2. Oktobar 2012; *Beta*, 23. Januar 2013; *Radio 021*, 25. Jun 2013; *Lojanica*, 2014; *B92*, 26. Mart 2014).

podatke o javnim preduzećima za koje je ona nadležna, što dodatno otežava zadatak celovite analize ovog dela javnog sektora.

1.2 Regionalni raspored i struktura prema veličini

Za potrebe prikazivanja geografskog rasporeda javnih preduzeća, kao regionalne jedinice su odabrani statistički regioni, onako kako su definisani u Uredbi o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (Službeni glasnik RS, br. 109/09 i 46/10). Ovakvo rešenje primenjeno je pre svega da bi se omogućila uporedivost sa publikacijama zvanične statistike (Republički zavod za statistiku, 2014: 415), ali i zarad izbegavanja nepraktičnosti prikazivanja po upravnim okruzima, s obzirom na njihovu brojnost i na činjenicu da se regionalni raspored ovde koristi samo u deskriptivne svrhe.

Iz analize su, kao što je već napomenuto u Uvodu, izostavljena preduzeća sa sedištem na Kosovu i Metohiji, a osim tamo navedenih razloga, najveći broj njih nema nikakve podatke u Registru finansijskih izveštaja.

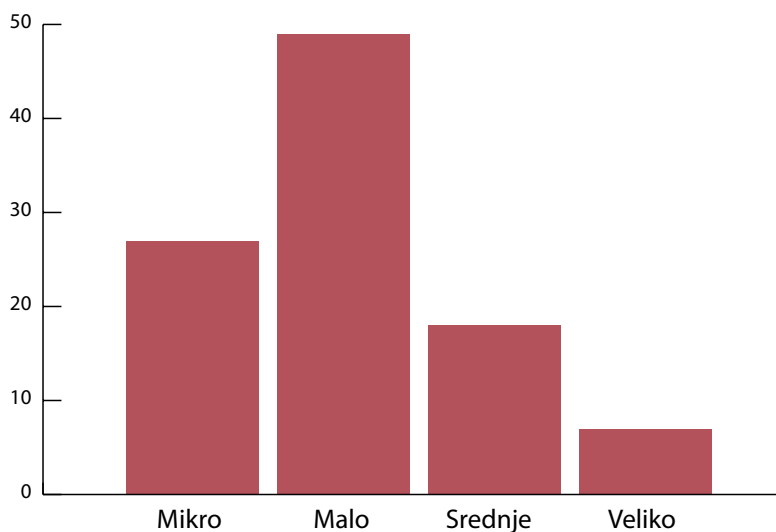
Tabela 1.2.1: Raspored preduzeća prema regionima i raspoloživosti podataka (% prema redu i koloni)

		Raspoloživost podataka		
		Grupa I i II	Grupa III	Ukupno
Statistički region	Vojvodina	166	53	219
		75,8%	23,2%	100%
		36,6%	26,1%	33,3%
	Beograd	48	25	73
		65,8%	34,2%	100%
		10,6%	12,3%	11,1%
	Šumadija i Zapadna Srbija	123	68	191
		64,4%	35,6%	100%
		27,1%	33,5%	29,1%
	Južna i Istočna Srbija	117	57	174
		67,2%	32,8%	100%
		25,8%	28,1%	26,5%
Ukupno	454	203	657	
	69,1%	30,9%	100%	
	100%	100%	100%	

Ukrštanjem podataka o regionalnom rasporedu i veličini preduzeća dobija se preciznija predstava o tome koja su preduzeća zastupljenija u određenim regionima (tabela 1.2.2). Veličina je određivana na način na koji to radi i APR, tako da su preuzimane oznake za veličinu uvedene počev od 2014. godine, u skladu sa važećom pravnom regu-

lativom (Zakon o računovodstvu, Službeni glasnik RS, br. 62/2013, kao i Pravilnik o izmenama pravilnika o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruga, druga pravna lica i preduzetnike, Službeni glasnik RS, br. 3/2014). Pravna lica se razvrstavaju na mikro, mala, srednja i velika, u zavisnosti od prosečnog broja zaposlenih, visine poslovnog prihoda i prosečne vrednosti poslovne imovine, utvrđenih na dan sastavljanja redovnog godišnjeg finansijskog izveštaja u poslovnoj godini.⁷

Grafikon 1.2.1: Struktura preduzeća prema veličini, za preduzeća sa svim i osnovnim podacima (grupe I i II)

⁷ Precizni kriterijumi razvrstavanja sadržani su u članu 6. Zakona o računovodstvu (Službeni glasnik RS, br. 62/2013).

Tabela 1.2.2: Veličina preduzeća i regionalni raspored (% prema redu i koloni),
za preduzeća sa svim i osnovnim podacima
(grupe I i II)

		Statistički region				Ukupno
		Vojvodina	Beograd	Šumadija i Zapadna Srbija	Južna i Istočna Srbija	
Veličina	Mikro	57	2	29	31	119
		47,9%	1,7%	24,4%	26,1%	100,0%
		33,9%	4,2%	22,8%	26,1%	25,8%
	Malo	74	19	71	66	230
		32,2%	8,3%	30,9%	28,7%	100,0%
		44,0%	39,6%	55,9%	55,5%	49,8%
	Srednje	31	14	26	18	89
		34,8%	15,7%	29,2%	20,2%	100,0%
		18,5%	29,2%	20,5%	15,1%	19,3%
	Veliko	6	13	1	4	24
		25,0%	54,2%	4,2%	16,7%	100,0%
		3,6%	27,1%	0,8%	3,4%	5,2%
Ukupno		168	48	127	119	462
		36,4%	10,4%	27,5%	25,8%	100,0%
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

2. OSNOVNA FINANSIJSKA ANALIZA

Ovo poglavlje se prvenstveno odnosi na finansijsku analizu sprovedenu na javnim preduzećima iz I i II grupe preduzeća, klasifikovane s obzirom na raspoloživost podataka. Prvi deo poglavlja tiče se trenutnog stanja i višegodišnjeg kretanja bilansnih pozicija koje su zajedničke za obe grupe preduzeća (tabela 1.1.1), dok se u drugom analiziraju finansijski pokazatelji koje je moguće izračunati sa datim zajedničkim pozicijama. U tom smislu, preciznije i tačnije preispitivanje ovde izloženih zaključaka biće izneto u trećem poglavlju, ali će se oni odnositi samo na prvu grupu preduzeća.

2. 1. Pregled stanja i kretanja osnovnih podataka iz finansijskih izveštaja

Aktiva

Kao što je već rečeno u uvodu, prilikom razmatranja strukture finansijskih izveštaja, aktiva predstavlja deo bilansa stanja koji izražava vrednost imovine, odnosno sredstava, kojom preduzeće raspolaže u poslovanju i pomoću nje ostvaruje svoje poslovne ciljeve. Zato su stanje aktive i, pre svega, kretanje njene vrednosti u vremenu, uopšte uzet bitni pokazatelji poslovanja preduzeća i smera u ko me se ono ili grupa preduzeća kreće. Naravno, pozitivni ili negativni trendovi se ne smeju posmatrati nezavisno od opšteg nacionalnog i internacionalnog makroekonomskog ambijenta.

Tabela 2.1.1: Ukupna aktiva javnih preduzeća (iznosi u 000 evra)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečna vrednost	33.431,46	52.103,56	45.686,01	47.156,16
Korigovana prosečna vrednost	4.312,84	4.489,97	4.235,87	4.266,67
Medijalna vrednost	1.446,62	1.523,66	1.492,91	1.602,95
Ukupna aktiva u godini	14.609.549	23.655.017	20.741.448	20.984.492

Veliki rast prosečne vrednosti aktive u 2011. godini se najpre može pripisati rastu aktive „najtežeg” javnog preduzeća – Elektroprivrede Srbije – usled vrtoglavog povećanja revalorizacionih rezervi u iznosu od skoro 550 milijardi dinara.⁸ Kada se iz obračuna proseka aktive izuzmu ekstremne vrednosti, što je slučaj sa vrednošću aktive EPS, Puteva Srbije i Srbijagasa, odnosno kada se izuzme 5% slučajeva sa najvišom i najnižom vrednošću, dobija se korigovani prosek, što, u slučaju rasporeda podataka koji odstupa od normalnog, daje daleko adekvatniju meru one vrednosti aktive koja predstavlja prosek ove grupe preduzeća. Nakon takvog postupka, može se reći da je prosečna vrednost aktive u periodu od 2010. do 2013. godine imala skoro pa neprimetne fluktuacije, iako se makroekonomski ambijent u ovom periodu može uslovno podeliti na dva ciklusa: ciklus „krhkog oporavka” od posledica sloma 2008,

⁸ Revalorizacione rezerve nastaju preračunavanjem ili prilagođavanjem podataka o vrednosti osnovnih sredstava ili nematerijalnih ulaganja, odnosno revalorizacije, najčešće zarad usklađivanja knjigovodstvene sa „fer” vrednošću (Međunarodni računovodstveni standard - MRS 16, Službeni glasnik RS, br. 77/2010).

tokom 2010. i 2011. godine, i ciklus ponovnih recesivnih kretanja počev od kraja 2011, pa do blagog smanjenja tenzija tokom 2013. godine (Agencija za privredne registre, 2011, 2012, 2013, 2014). Bilo da su u pitanju zanemarljive fluktuacije ili odrazi kratkotrajnih uzastopnih tendencija poboljšanja i pogoršanja opšteg privrednog stanja, prosečna imovina, odnosno sredstva javnih preduzeća, nije pretrpela značajnije promene uprkos tendencijski dugotrajnom pogoršanju privrednih uslova. Ipak, isto se ne može reći za ukupnu vrednost aktive, s obzirom na to da je, sa okončanjem perioda „krhkog oporavka”, doživela pad vrednosti u iznosu od nešto manje od 3 milijarde evra, nakon čega se stabilizovala.

Međutim, aktiva se samo uslovno može poistovetiti sa imovinom, ne samo zato što je aktiva knjigovodstvenotehnički pojam, a imovina-sredstva ekonomski, već pre svega zato što se gubitak u poslovanju može iskazati, a kod nas se i iskazuje, kao odbitna stavka sopstvenog kapitala, osim ukoliko prevazilazi visinu kapitala, kada se iskazuje kao ispravka vrednosti kapitala *u aktivi* (Pavlović, 2008: 12). U tom smislu, postoje dve „vrste” gubitka: gubitak *do* visine kapitala, koji se potom odbija od vrednosti (ukupnog) kapitala, i gubitak *iznad* visine kapitala koji se beleži u aktivi. U slučaju takvog gubitka, stvarni ukupni kapital preduzeća je negativan, pa se zato pozicija „kapital” (AOP 101) uopšte i ne javlja u izveštaju, ali se iskazuje u aktivi da bi se postiglo uravnoteženje sa vrednošću pasive.

Drugim rečima, nastanak ili povećanje gubitka iznad visine kapitala iskazuje se kao *povećanje* u vrednosti aktive, što, u kontekstu izolovane analize kretanja aktive, može da naruši tačnost zaključka o realnom kretanju nje-

nog imovinskog elementa. Kako bi se postigla adekvatnija procena podudarnosti između aktive i sredstava javnih preduzeća na nivou osnovnih podataka sa kojima se ovde raspolaže (s obzirom na to da je analiza strukture aktive ovde neizvodljiva), podaci iz prethodne tabele su korigovani za eventualne gubitke iznad visine kapitala.

Tabela 2.1.2: Gubitak iznad visine kapitala (iznosi u 000 evra)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Broj preduzeća sa GIVK (% od ukupnog broja preduzeća)	29 (6,6%)	42 (9,3%)	53 (11,7%)	48 (10,8%)
Prosečni GIVK	268	411	538	526 ¹
Ukupni GIVK	7.772	17.273	28.532	264.750

¹ Ovde je uklonjen Srbijagas kao jedinica sa ekstremnom vrednošću, jer u ovoj godini iskazuje gubitak iznad visine kapitala u iznosu od 234.192 miliona evra.

Tabela 2.1.3: Ukupna aktiva javnih preduzeća korigovana za gubitke iznad visine kapitala (iznosi u 000 evra)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečna vrednost	33.413,68	52.065,51	45.623,17	46.660,24
Promena prosečne vrednosti (u %)	- 0,05%	- 0,07%	- 0,14%	- 1,05%
Korigovana prosečna vrednost	4.293,24	4.447,80	4.166,20	4.198,65
Promena kor. pros. vrednosti	- 0,45%	- 0,94%	- 1,65%	- 1,60%
Medijalna vrednost	1.396,84	1.519,74	1.461,31	1.484,08
Ukupna aktiva u godini	14.601.777	23.637.743	20.712.917	20.717.145

Iako se učešće preduzeća sa gubitkom iznad visine kapitala ne može smatrati zanemarljivim (tim pre što su ovo samo preduzeća sa gubitkom *iznad*, ali ne i *do* visine kapitala), sa druge strane, ne treba zaboraviti da je to učešće u nešto više od dve trećine javnih preduzeća, te da se trenutno ne može znati u kom smeru bi se ono menjalo kada bi se dovelo u odnos sa svim preduzećima. Uprkos tome što je uticaj ovog tipa gubitka na ukupnu aktivu i njeno kretanje srazmerno mali od 2010. do 2012. godine, što znači da tih godina strukturno nije igrao veliku ulogu u formiranju krajnje vrednosti aktive, u 2013. godini se može primetiti i rast u apsolutnom iznosu gubitaka iznad visine kapitala i njihov veći udeo u aktivu, što je posledica velikog rasta ukupnih gubitaka iznad visine kapitala.

Zaposleni

Možda i najzanimljiviji pojedinačni podatak predstavlja broj zaposlenih⁹ u javnim preduzećima, s obzirom na redovno licitiranje o njegovom tačnom iznosu u javnosti, u zavisnosti od toga sa koje strane dolaze „najnovije procene” – od preko 100.000 ili 150.000, do nešto skromnije, zvanične procene APR od nešto više od 98.000 zaposlenih za 2013. godinu, na osnovu koje se u poslednje vreme baziraju i sve ostale (Saopštenje, 2013: 6).

⁹ Broj zaposlenih u finansijskim izveštajima je godišnji prosek, odnosno „zbir zaposlenih na kraju svakog meseca u toku obračunskog perioda, podeljen brojem meseci poslovanja” (Pravilnik o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike, Službeni glasnik RS, br. 114/2006, 5/2007 – ispr. i 119/2008).

Tabela 2.1.4: Zaposleni u javnim preduzećima

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečan broj zaposlenih	304	264	263	264
Korigovani prosečni broj	98	96	99	101
Ukupan broj zaposlenih ²	135.030	121.572	121.170	118.836

² Broj preduzeća za koja su podaci dostupni po godinama nije svuda isti – za 2010. godinu je u pitanju 437 preduzeća, za 2011. i 2012. se radi o 454, a za 2013. godinu je to 445 preduzeća.

Pad ukupnog broja zaposlenih za 13.458 ljudi u 2011. godini je uglavnom posledica smanjenja broja zaposlenih u „Pošti Srbije” od 48% (13.899) u istoj godini, nakon čega dolazi do stagnacije u kretanju zaposlenosti u javnim preduzećima, pa čak i do blagog pada u poslednjoj godini.

Prihodi i dobit

U pogledu finansijskih performansi javnih preduzeća, odnosno poslovnih rezultata, one su izražene kroz poslovne prihode i neto dobitak, odnosno gubitak, kao dva osnovna kriterijuma bilansa uspeha među kojima postoje ključne razlike. Poslovni prihod je, kao što je i rečeno u Uvodu, jedan od četiri vrste prihoda, odnosno rashoda (postoje još i finansijski, ostali i vanredni – vanredni prihodi-rashodi su posledica okolnosti izvan samog poslovanja), i predstavlja povećanje sredstava (smanjenje obaveza) koje proističe iz redovnog poslovanja, odnosno obavljanja osnovne poslovne delatnosti preduzeća, i najčešće u njemu najveći udeo imaju prihodi od prodaje dobara ili usluga (Pavlović, 2008: 15; Knežević, 2008: 17). Prirodno, poslovni

rashodi se tiču troškova nabavne vrednosti prodane robe, troškova materijala, zarada, amortizacije i drugih aktivnosti neophodnih za regularno funkcionisanje preduzeća. Razlika između prihoda i rashoda je poslovni dobitak ili gubitak i on predstavlja osnovu na kojoj se dalje izmiruju finansijski i ostali rashodi. Neto dobitak, kao što i sam naziv govori, predstavlja „bottom line”, odnosno krajnji, ukupni rezultat nakon svih rashoda i nakon izmirivanja poreskih obaveza. Iako su poslovni prihodi i neto dobitak, očigledno, u jakoj vezi, preduzeće sa visokim prihodima ne mora nužno imati i visoki neto dobitak ako je, primera radi, opterećeno značajnim finansijskim rashodima ili se suočava sa nepredviđenim okolnostima u izveštajnoj godini. Veza između prihoda i neto dobitka, sa jedne strane, i stavki koje su do sada razmotrene (aktiva i broj zaposlenih) sasvim je očigledna, s obzirom na to da prihodi i dobitak utiču na rast aktive i preduzeću omogućavaju da proširuje poslovanje, bilo preko povećanja imovine, bilo preko stvaranja potrebe za novim radnicima.

Tabela 2.1.5: Poslovni prihodi javnih preduzeća (iznosi u 000 evra) i njihovo učešće u prihodima svih privrednih društava na teritoriji RS

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečni poslovni prihod	12.468,28	10.778,73	9.938,98	10.155,22
Korigovani prosečni prihod	1.630,98	1.758,87	1.752,65	1.764,07
Medijalni prihod	881,32	900,63	922,01	969,64
Ukupni prihodi JP	5.448.638	4.893.543	4.512.296	4.519.073

Ukupni prihodi svih PD	68.817.420,6	77.075.818,3	76.871.945,8	76.053.456,8
Učešće JP u prihodima svih privrednih društava	7,9%	6,3%	5,9%	5,9%

Izvor: računica autora, na osnovu Saopštenja APR za period 2010-2013.

U ovom slučaju, različite mere centralne tendencije daju osnova za različite interpretacije – dok prosečni poslovni prihod beleži pad u 2011. godini, korigovani prosečni i medijalni prihod iskazuju blagi rast, što je u skladu sa rastom ukupnih prihoda svih privrednih društava u Srbiji. U 2012. i 2013. godini, zajedno sa prosečnim i ukupnim prihodima javnih preduzeća, korigovani prosečni i medijalni prihod pokazuju stagnaciju ili porast, uprkos padu prihoda svih privrednih društava. To može da ukaže na relativno stabilniju poziciju javnih preduzeća u odnosu na makroekonomsku sredinu i na kontinuitet u poslovanju koji u određenoj meri odoleva recesionim tendencijama u poslednje dve godine. Ovde treba skrenuti pažnju na jedan mogući prigovor i preduprediti ga: stabilnost i eventualna ekonomska prednost javnih preduzeća nemaju neposredne veze sa time što su država i budžet, u krajnjoj liniji, garanti njihovog poslovanja, odnosno što im je rizik prilikom poslovanja unekoliko umanjen zbog specifičnosti položaja. Poslovni prihodi, kao što je već rečeno, proističu i formiraju se iz *obavljanja delatnosti*, pre upliva drugih novčanih tokova (u širem smislu), pa se zato svaka „pomoć sa strane” ne odražava na prihodovnu dimenziju poslovnog po-

ložaja.¹⁰ Upravo zbog ograničenosti procene rezultata poslovanja samo na osnovu njegovog prvog nivoa (prihoda), potrebno je sagledati neto finansijske rezultate.

Tabela 2.1.6: Neto dobiti i gubici javnih preduzeća
(iznosi u 000 evra)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečni dobitak	1.048	1.416,5	485,8	978,3
Korigovani prosečni dobitak	33,5	38,3	26	29,5
Medijalni dobitak	7,3	6,5	7,4	8,3
Ukupni neto dobitak	274.582	402.296	129.215	278.802
Prosečni gubitak	1.107,8	825,7	3.290,3	3.265,9
Korigovani prosečni gubitak	140,1	206,7	216,3	194
Medijalni gubitak	57,6	69,6	89	62,4
Ukupni neto gubitak	184.996	136.238	608.712	506.211
Neto rezultat (dobitak - gubitak)	89.586	266.058	- 479.497	-227.409
Broj preduzeća sa neto gubitkom (%)	167 (38,2%)	165 (36,3%)	185 (40,7%)	155 (34,8%)

Preliminarni zaključak koji se ovde može doneti, osim toga da je broj preduzeća koja posluju sa gubitkom značajan, tiče se toga da se prethodna, solidna pozicija u

¹⁰ Naravno, s obzirom na to da svako preduzeće posluje u kontinuitetu, kao i da se bilansne pozicije nalaze u međusobnim odnosima, poslovni prihodi, kao rezultat same mogućnosti poslovanja, imaju posredne veze sa čitavom mrežom odnosa u kojima se javna preduzeća nalaze – ali to nije od primarne važnosti u *ovom momentu analize*. Isto tako, nema sumnje da se deo odgovora za pozitivno stanje u pogledu prihoda nalazi u činjenici da ona pružaju određene, u izvesnoj meri, nezamenljive usluge čija se tražnja sporo i teško menja.

pogledu prihoda iz samog poslovanja na kraju pretvara u znatno slabiju poziciju u pogledu neto finansijskih rezultata. Iako se na agregatnom nivou može, kao i u slučaju prethodnih pokazatelja, uočiti stabilizacija u 2013. godini, uvećanje stavke „neto rezultat” i pad broja preduzeća sa gubitkom, ukupni gubici su se značajno uvećali u odnosu na period 2010-2011. Međutim, bez detaljnije i preciznije analize drugih važnih pozicija, ne može se ništa više reći o uzrocima ovoga – da li su u pitanju finansijski rashodi (odnosno, zaduženost i slaba finansijska struktura), rast poslovnih rashoda, neadekvatna iskorišćenost sredstava ili drugi faktori koji se ne mogu uočiti na ovom nivou raspoloživih podataka. Neke od odgovora na ta pitanja daće analiza finansijskih pokazatelja u narednom odeljku.

U zaključku, trebalo bi se osvrnuti na uvreženu predstavu, podsticanu kako od strane vodećih ljudi trenutne vlasti, tako i ekonomskih stručnjaka, o tome da je broj zaposlenih odgovoran za negativan neto finansijski rezultat javnih preduzeća (Svetska banka, 2014). Iako je analiza rashoda na zarade i srodne stavke, usled okolnosti, ostala izvan domena ovog istraživanja, već se sada može reći da je mala verovatnoća da na agregatnom nivou postoji neposredna veza između kretanja zaposlenosti i kretanja gubitaka. Sa jedne strane, kao što smo videli postoji prvo pad, potom stagnacija u kretanju ukupnog broja zaposlenih, i onda ponovo blagi pad, u periodu 2010-2013. Sa druge strane, sa takvim tendencijama se poklapa upravo veliki rast u apsolutnim iznosima neto gubitaka javnih preduzeća i, shodno tome, pojava ozbiljnog negativnog neto rezultata. To navodi na zaključak da se uzroci lošeg rezultata javnih preduzeća moraju tražiti na drugom mestu.

2.2 Analiza osnovnih finansijskih pokazatelja

Neto profitna marža

Profitne marže (margine), kao grupa osnovnih pokazatelja profitabilnosti na osnovu bilansa uspeha, pokazuju, u najopštijem obliku, koliki udeo prihoda iz poslovanja preduzeće zadržava u nekom vidu dobiti i uglavnom se izražavaju u procentima. Različite profitne marže koriste se kao pokazatelji sledećih stvari:

1. *bruto marža* dovodi u odnos prihode od prodaje umanjene za troškove prodaje i poslovne prihode;
2. *operativna marža* to čini sa poslovnim dobitkom i prihodima;
3. *neto marža* deli neto dobit sa poslovnim prihodima;

S obzirom na raspoloživost podataka, ovde je moguće izračunati samo neto marže za preduzeća. Neto marža je korisna jer pokazuje koliki udeo poslovnih prihoda ostaje preduzeću nakon što se izmire sve obaveze, odnosno, malo slikovitije, koliko je od prihoda „prošlo” do dna bilansa uspeha, i u tom smislu ukazuje na krajnju uspešnost poslovanja. U prethodnom odeljku su se mogli videti apsolutni i prosečni iznosi prihoda i dobiti, što ne otkriva mnogo o strukturi preduzeća prema sposobnosti da prihode na kraju pretvore u dobit. Kao i ove iznose, i neto maržu najviše ima smisla sagledavati u vremenskom nizu. Poređenje između preduzeća, pa čak i u istoj delatnosti, ne govori mnogo upravo zato što se neto marža ne bavi onim bitnim postupcima i procesima koji se događaju „između” poslovnih prihoda i dobiti, a koji mogu znatno opredeliti uspeh preduzeća – primera radi, ukoliko se preduzeće zadužilo

zarad proširivanja proizvodnih kapaciteta, to će se odraziti na neto dobit i ona će biti znatno manja. Prosečne vrednosti su ovde date najpre da bi se kasnije, u odeljku 3.1, mogli vršiti poređenje i eventualna korekcija dobijenih rezultata.

Tabela 2.2.1: Preduzeća prema neto marži (u %), broj i procenat, i prosečne vrednosti neto marže

	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Do -50	9	2,1	12	2,7	11	2,5	12	2,8
-49,99 do -25	18	4,2	16	3,6	23	5,2	16	3,7
-24,99 do -5	83	19,2	80	17,9	97	21,7	73	16,7
-4,99 do 0	61	14,6	59	13,2	56	12,6	56	12,8
0,01 do 0,50	101	23,4	118	26,5	98	22	103	23,6
0,51 do 1	38	8,8	37	8,3	36	8,1	41	9,4
1,01 do 2	37	8,6	39	8,7	41	9,2	43	9,9
2,01 do 3	22	5,1	13	2,9	23	5,2	25	5,7
Preko 3,01	61	14,1	72	16,1	61	13,7	67	15,4
Prosečna vrednost	- 3,21%		- 3,22%		- 4,52%		- 3,59%	
Korigovana pros. vrednost	- 2,12%		- 1,90%		- 3,13%		- 1,94%	

Kao što se može videti, opšti trend se ne razlikuje mnogo od onog koje se može videti iz kretanja neto dobitka i gubitka (tabela 2.1.6), s obzirom na to da postoji rast preduzeća sa negativnom maržom u 2012. godini, a potom njihovo smanjenje. Međutim, ono što nam ovde prikazana diferencijacija govori jeste to da se udeo preduzeća sa ekstremno negativnim maržama (prve tri grupe) uglavnom

kreće oko četvrtine svih preduzeća tokom svih godina, iako je samo prisustvo takvih marži ozbiljno i zabrinjavajuće, te da se, pojedinačno, najveći broj preduzeća kreće u oblasti koja je nešto iznad nule. Takođe, značajan je i podatak da se 1/5 javnih preduzeća kreće u oblasti pozitivnih marži iznad 1% (nije zanemarljiv ni podatak da oko 15% preduzeća posluje sa maržom iznad 3%), s obzirom na to da je ukupni *tržišni* prosek u Evropi za 2013. godinu iznosio 4,44% i da se neto marže u sektorima sličnim onima u kojima posluju javna preduzeća kreću oko njega, a neke su čak i ispod njegove vrednosti (na primer, u sektoru uklanjanja otpada prosečna marža je 1,55%, u građevinskom 2,06%, a u sektoru opšteg održavanja javne infrastrukture 2,40%) (Damodaran, 2014).

Naposletku, s obzirom na funkciju i mesto javnih preduzeća u privrednom sistemu, kao što je istaknuto u uvodu, ona i nisu u strogom smislu reči obavezna da stiču veliku dobit, što se može videti iz načina kako su definisani ciljevi osnivanja i poslovanja javnih preduzeća u Zakonu o javnim preduzećima (Službeni glasnik RS, br. 119/2012, 116/2013 – autentično tumačenje i 44/2014 – dr. zakon), koliko bi trebalo da su obavezna da svim građanima pružaju kvalitetne usluge koje se smatraju opštim dobrima i da svoju delatnost obavljaju na način koji omogućava trajno, kontinuirano pružanje tih usluga (a to znači da bi se problem negativnih marži morao rešiti na način koji ne povlači za sobom poremećaje u radu preduzeća *vis-a-vis* građana, što ne isključuje i napore na unapređivanju nivoa tih usluga).

Stopa prinosa na ukupna sredstva (ROA, Return on Assets)

Upravo u vezi sa načinom obavljanja delatnosti je i stopa prinosa na ukupna sredstva, još jedan od pokazatelja profitabilnosti, pri čemu ovde nije u fokusu dobitak kao takav, već odnos dobitka sa sredstvima koja su angažovana u njegovom stvaranju (Knežević, 2008: 115). U obračunu se ovde u odnos dovode neto dobitak i prosečna poslovna aktiva (usled čega se podaci daju samo za tri godine).¹¹ Stopa prinosa na sredstva pokazuje da li su kapaciteti preduzeća (imovina) dovoljno i efikasno iskorišćeni u poslovanju, zbog čega ona može biti zanimljiva kao jedan od indikatora načina rukovođenja javnim preduzećima i kapacitetima koji su im na raspolaganju. Prilikom poređenja ove stope u odnosu na različita preduzeća ili njihove grupe, treba imati na umu razliku između kapitalno i radno intenzivnih delatnosti, s obzirom na to da je obim imovine različit u zavisnosti od toga da li delatnost zahteva više kapitala ili rada kao faktora proizvodnje. Iako ima više (preciznijih, ali i složenijih) načina za utvrđivanje tačnih razmera tog odnosa,¹²

¹¹ Doduše, ima različitih metodologija, gde se umesto neto dobitka uzima poslovni dobitak, a umesto prosečne aktive njena vrednost na dan formiranja bilansa. Ovde je upotrebljena metodologija sa neto dobitkom i prosečnom aktivom pre svega da bi se, što se tiče neto dobitka, omogućila analiza ove stope u kontekstu osnovnih podataka sa kojima se trenutno rukuje, a što se tiče prosečne poslovne aktive, to je učinjeno da bi se nivelisale eventualne fluktuacije u vrednosti tokom godine, s obzirom na to da je dobitak ostvaren angažovanjem prosečne vrednosti sredstava, a ne krajnje, pa je u tom smislu ovo i konzervativnija, stroža metodologija.

¹² U ovakvim slučajevima od pomoći mogu biti različiti koeficijenti obrta – na primer, zaliha kod proizvodnih preduzeća ili stalne imovine – da bi se bolje sagledala dinamika kapitala i rada, ali je to na ovom nivou raspoloživosti podataka neizvodljivo.

ovde je dovoljno raščlaniti stope prinosa prema delatnosti kao okvirnoj odrednici kapitalne ili radne intenzivnosti.

Tabela 2.2.2: Prosečne vrednosti stope prinosa na ukupna sredstva na opštem nivou, prema sektoru delatnosti i prosečna stopa prinosa svih privrednih društava

	Godina		
	2011	2012	2013
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	0,77%	0,40%	0,09%
Rudarstvo	/	/	/
Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	- 5,63%	- 4,40%	- 1,07%
Snabdevanje vodom, upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti	- 0,91%	- 2,16%	- 0,32%
Građevinarstvo	- 3,96%	- 6,51%	- 2,68%
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala	- 1,39%	0,71%	1,26%
Saobraćaj i skladištenje	- 1,04%	2,05%	3,30%
Usluge smeštaja i ishrane ^a	/	/	/
Informisanje i komunikacije	- 1,61%	0,49%	3,24%
Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	0,37%	3,93%	0,003%
Poslovanje nekretninama	1,02%	- 0,67%	- 0,20%

Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	- 3,55%	3,73%	- 8,76%
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	- 0,10%	- 1,76%	- 5,74%
Državna uprava i odbrana, obavezno socijalno osiguranje	5,14%	- 39,7% ⁴	- 0,7%
Umetnost, zabava i rekreacija	3,20%	9,05%	- 1,05%
Ostale uslužne delatnosti	- 2,44%	- 4,45%	- 7,92%
Prosečna stopa prinosa na ukupna sredstva na nivou svih javnih preduzeća	- 0,01%	- 0,01%	- 0,006%
Stopa prinosa na ukupna sredstva svih privrednih društava	1,9%	0,4%	0,9%

³ U pitanju je samo jedno preduzeće, Borski turistički centar, čija je aktiva porasla višestruko tokom tri godine, dok dobit varira od nekoliko desetina hiljada dinara, preko tri miliona, pa na nekoliko stotina hiljada, zbog čega je isključeno iz analize. Izvor: Računica autora, na osnovu Saopštenja APR za period 2010-2013.

⁴ U pitanju su ukupno tri preduzeća koja takođe pokazuju ogromne varijacije u dobitku/gubitku.

Izuzev nekoliko delatnosti koje, u određenim godinama, beleže pozitivne stope prinosa, uopšte uzev je očigledno da je stanje u ovom pogledu nezadovoljavajuće, tim pre što su u pitanju *negativne* stope prinosa, iako je opšti standard ovog pokazatelja (onoliko opšti koliko može biti s obzirom na razlike u kapital-rad intenzivnosti) bar 5%. Ipak, s obzirom na to da je ovo stopa prinosa na *ukupna sredstva*, pa prema tome u njih uključuje i potraživanja, kao otvoreno pitanje ostaje to koliko rizična potraživanja – znatno češća kod javnih preduzeća nego kod privatnih – doprinose „inflaciji” vrednosti aktive na uštrb dobitka, što će delimično biti rasvetljeno u trećem delu, ispitivanjem učešća po-

traživanja u poziciji likvidnosti. Iz prosečne vrednosti ovog pokazatelja za sva privredna društva na teritoriji RS vidi se da javna preduzeća, na opštem nivou, ne pokazuju velika odstupanja i da u tom smislu nema značajnijih specifičnosti u odnosu na stanje čitave privrede.

3. ANALIZA FINANSIJSKIH POKAZATELJA

U ovom odeljku, za razliku od prethodnog, analiza je sprovedena samo na preduzećima koja imaju sve podatke (216 preduzeća) i to na većem broju pokazatelja iz tri od četiri grupe koje se prate pri analizi finansijskih izveštaja (profitabilnost, likvidnost, solventnost), s obzirom na veću dostupnost podataka neophodnih za složeniju finansijsku analizu. To će, sa jedne strane, omogućiti korekciju i preciznije formulisanje određenih zaključaka iz prethodnog odeljka, a sa druge, sagledavanje poslovanja javnih preduzeća u više dimenzija (pre svega onih koji se odnose na finansijsku strukturu).

3.1. Pokazatelji profitabilnosti

Operativna profitna marža

Za razliku od neto profitne marže koja, kako je već napomenuto, dovodi u odnos neto dobitak i poslovne prihode i time daje uvid u uspešnost poslovanja *in toto*, operativna marža se dobija deljenjem poslovnog rezultata (poslovni prihodi - poslovni rashodi), odnosno poslovnog dobitka ili gubitka, sa poslovnim приходima, tako da iskazuje postotak prihoda koji se kasnije može upotrebiti za izmirivanje finansijskih i poreskih obaveza i „prelivanje” u neto dobitak. U tom smislu, ona je bitna jer upućuje neposredno na način i kvalitet obavljanja osnovne delatnosti i zanemaruje druge troškove koje preduzeće ima, za razliku od neto marže. Visoka operativna marža je stoga indikator da preduzeće u osnovi dobro posluje. Takođe, operativna marža uka-

zuje i na cenovnu politiku – ako se prihodi uslovno svedu na računicu $P \times Q$ tako da predstavljaju proizvod cene dobara (P) i njihove količine (Q), onda operativna marža, pri fiksnoj količini dobara i usluga, otkriva da li je cenovna politika ispravno određena.¹³

Tabela 3.1.1: Prosečne vrednosti neto i operativne marže (u %) za preduzeća koja imaju sve podatke

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečna neto marža	- 3,13%	- 3,05%	- 5,71%	- 5,13%
Korigovana prosečna neto marža ⁵	- 1,95%	- 2,09%	- 4,08%	- 3,01%
Prosečna operativna marža	- 0,61%	- 1,29%	- 1,62%	- 0,78%
Korigovana prosečna operativna marža	0,21%	- 0,35%	-0,68%	0,80%

⁵ Korigovana prosečna vrednost isključuje 5% ekstremnih donjih i gornjih vrednosti.

Velike razlike u prosečnim vrednostima neto i operativne marže ukazuju na to da ne-poslovni momenti (u smislu osnovne delatnosti) na agregatnom nivou bitno određuju krajnje negativni neto finansijski rezultat, izražen u neto marži, te da je stanje znatno bolje u pogledu samog odnosa poslovnih prihoda i rashoda, pre finansijskih i drugih rashoda. Drugim rečima, moglo bi se tvrditi da za jedan broj preduzeća problem ne leži toliko u tome što imaju

¹³ Naravno, količina dobara je varijabilna, pre svega dugoročno (kao i svi mikroekonomski momenti), mada se postavlja pitanje stepena te varijabilnosti u slučaju javnih preduzeća koja pružaju osnovne usluge čija se tražnja, kao što je već istaknuto, sporo i teško menja, naročito u uslovima privredne stagnacije.

prevelike rashode (usled, na primer, troškova na zarade, što se često tvrdi) koje ne mogu da pokriju prihodima ili da su cene njihovih dobara i usluga isuviše niske da bi generisale adekvatan nivo prihoda, koliko u uticaju drugih momenata u operacijama preduzeća koje pozitivan (ili bar blago negativan) poslovni rezultat pretvaraju u negativan (ili ozbiljno negativan) krajnji rezultat. To znači da krediti, poreske obaveze ili vanredni rashodi opterećuju poslovanje određenog broja javnih preduzeća u toj meri da ona, i uz relativno pozitivne poslovne rezultate, ne mogu da dođu do pozitivnog neto rezultata. U obrnutom slučaju, negativan poslovni rezultat bi se, bez većeg uticaja drugih rashoda, „čisto” pretvarao i u negativan neto rezultat, što bi nedvosmisleno ukazivalo ili na nedovoljan nivo prihoda (zbog neadekvatnih cena) ili na isuviše visok nivo rashoda. Slučaj velike opterećenosti poslovanja ne-poslovnim rashodima je, po svemu sudeći, slučaj u EPS-u: EPS tokom tri od četiri posmatrane godine ima pozitivnu operativnu maržu (2010 – 8,49%, 2011 – 5,77%, 2012 – -2,77%, 2013 – 15,14%), ali se njegovi poslovni prihodi ne mogu objasniti navodno visokim subvencijama, s obzirom na to da u sve četiri godine preko 93% prihoda sačinjavaju prihodi od prodaje, a da stavka „ostali poslovni prihodi”, u koju ulaze i prihodi od subvencija, ne prelazi 4%. Upravo je obrnut slučaj sa „Putevima Srbije” – iako je njihova neto marža u sve četiri posmatrane godine negativna (počev od 2010: -12,31%, -3,55%, -27,34%, -4,07%), a operativna marža pozitivna (27,13%, 6,59%, 2,07%, 7,37%), ovde stavka „ostali poslovni prihodi” čini preko 95% svih prihoda.¹⁴ To samo znači

¹⁴ Ipak, ovde treba imati na umu razliku u delatnostima – s obzirom da je delatnost „Puteva Srbije” izgradnja puteva i autoputeva i njihovo održavanje, kao javnog

da je prilikom ispitivanja pojedinačnih važnijih preduzeća potrebno biti dodatno oprezan pre nego što se, što je često slučaj u javnosti, brzopotezno donese „presuda” o njihovom poslovanju, ali je takođe ključno postaviti pitanje državne politike prema javnim preduzećima. Ako je u pitanju slabost finansijska struktura, kakvi su krediti u pitanju? Ako

	Operativna marža							
	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Do -50	3	1,5	4	1,9	3	1,4	3	1,4
-49,99 do -25	8	3,9	9	4,2	15	7,0	8	3,8
-24,99 do -5	39	19,2	46	21,4	41	19,1	45	21,2
-4,99 do 0	38	18,7	42	19,5	41	19,1	28	13,2
0,01 do 0,50	5	2,5	6	2,8	7	3,3	8	3,8
0,51 do 1	5	2,5	5	2,3	6	2,8	11	5,2
1,01 do 2	13	6,4	16	7,4	13	6,0	6	2,8
2,01 do 3	13	6,4	6	2,8	14	6,5	9	4,2
Preko 3,01	79	38,9	81	37,7	75	34,9	94	44,3
Ukupno	203		215		215		212	

dobra, ona u sadašnjem ekonomskom aranžmanu i ne može biti preterano profitabilna pošto su režim plaćanja i cenovna politika sasvim drugačiji nego u slučaju EPS-a. Davanjem (auto)puteva u koncesije (kao što je slučaj u nekim zemljama) ili proširivanjem kategorija puteva čija se upotreba naplaćuje (preko vremenski definisanih vinjeta, itd.), promenio bi se i aranžman, pa bi se verovatno promenila i dinamika profitabilnosti – ali za sada nema ozbiljnijih nagoveštaja u tom pravcu. Naravno, ne treba zaboraviti ni svima poznate dugogodišnje malverzacije sa ovim preduzećem.

se radi o poreskom opterećenju, kakva je poreska politika države prema ovim preduzećima? Naposljetku, ako stavka „ostali rashodi” predstavlja najveći odliv novca, koji su to onda vanredni rashodi koji ne ulaze u redovno poslovanje (na koje preduzeće, prema definiciji tih rashoda, ne može da utiče) i zašto se oni javljaju u tolikom obimu?

Tabela 3.1.2: Preduzeća (sa svim podacima) prema operativnoj i neto marži (u %), broj i procenat

		Neto marža							
		Godina							
		2010		2011		2012		2013	
		N	%	N	%	N	%	N	%
		4	1,9	4	1,9	5	2,4	7	3,3
		8	3,8	8	3,7	12	5,7	12	5,7
		39	18,8	45	21	52	24,5	38	18,2
		31	14,9	21	9,8	28	13,2	23	11
		51	24,5	54	25,2	48	22,6	53	25,4
		17	8,2	21	9,8	21	9,9	25	12
		15	7,2	17	7,9	16	7,5	16	7,7
		14	6,7	6	2,8	8	3,8	12	5,7
		29	13,9	38	17,8	22	10,4	23	11
		203		215		215		212	

Prvo što se može uočiti iz ovih rezultata jeste da je broj preduzeća u poslednjoj grupi (marža = +3,01%) više nego dvostruko (negde čak i trostruko) veći kada se radi o operativnoj marži, kao i da je broj preduzeća sa izuzetno negativnom maržom (do -50%) u oba slučaja jednocifren i

uglavnom nije veći od 5, što najverovatnije ukazuje na to da se radi o preduzećima koja imaju hronične probleme u poslovanju koji se ne tiču samo upravljanja preduzećem, već i šireg socio-ekonomskog konteksta. Zanimljivo je da se na vrhu, po visini negativne operativne marže, ni u jednoj godini ne nalazi nijedan od „velikih gubitaša”, već su to, u najvećem broju, komunalna preduzeća iz manjih mesta (Vlasotince, Arilje, Priboj, Užice, Trstenik, Valjevo, Bor, Prokuplje, Sokobanja, itd.), uz izuzetak dva urbanistička zavoda (Beograd i Kragujevac) i Nacionalnog parka „Đerdap”, kao i dva velika preduzeća, Srbijavode i Beogradvođe, koja se javljaju samo jedanput. U pogledu komunalnih preduzeća iz pomenutih mesta koja su u ovoj grupi najzastupljenija, na osnovu njihovog geografskog položaja (odnosno, na osnovu toga što su iz manjih gradova) moglo bi se reći da jedan deo problema ne leži toliko u neadekvatnoj cenovnoj politici iz mikroekonomske perspektive, koliko u širem društveno-ekonomskom kontekstu, odnosno niskom standardu, slaboj platežnoj sposobnosti i slaboj privrednoj aktivnosti (rečju u makroekonomskoj situaciji). Drugim rečima, izvor neuspešnog poslovanja ovih preduzeća se dobrim delom nalazi i izvan njih samih, pa je za njegovo rešavanje potreban niz mera i politika koje prevazilaze mikroekonomski nivo pojedinačnih preduzeća. Veličina i sektor delatnosti u kojima preduzeća sa negativnom operativnom maržom posluju ne ukazuju na bilo kakve specifičnosti, s obzirom na to da su takva preduzeća u manjoj ili većoj meri srazmerno raspoređena unutar delatnosti i s obzirom na veličinu, odnosno, konzistentno slede opšti raspored iz tabele 3.1.2.

U svakom slučaju, za preciznije lociranje poteškoća u poslovanju potrebno je detaljnije ispitati obim poslovanja i uslove u kojima se odvija, što nas dovodi do neophodnosti analize prihoda i strukture rashoda (jer je jasno da, pored određenog broja preduzeća koja su opterećena ne-poslovnim rashodima, i dalje postoje ona koja trenutnim načinom obavljanja osnovne delatnosti ne uspevaju da održivo funkcionišu). U tom smislu su bitni sledeći momenti koje bi trebalo ispitati:

1. Uticaj prihoda od subvencija na formiranje krajnjeg iznosa poslovnih prihoda, s obzirom da oni u njih ulaze (Stanišić, 2009: 247);
2. Određeni elementi strukture rashoda, pre svega troškovi amortizacije i njihova „težina”.

EBITDA i EBIT

Neto dobitak pre kamate, poreza i amortizacije, ili, skraćeno, EBITDA¹⁵, kako se najčešće koristi u literaturi i praksi (od *Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization*¹⁶), pripada pokazateljima profitabilnosti i za cilj ima da, slično operativnoj profitnoj marži, ukaže na tekuću sposobnost preduzeća da stvara dobit. Ipak, za razliku od operativne marže, EBITDA (kao i EBITDA mar-

¹⁵ Dobija se sabiranjem neto dobitka, rashoda kamata, troškova poreza i troškova amortizacije.

¹⁶ U SAD se koriste različiti termini za amortizaciju materijalne imovine (depreciation) i nematerijalne imovine (amortization), kakvi su, primera radi, patenti, dok se prema našim standardima to sve skupa podvodi pod amortizaciju (Pavlović, 2008: 17).

ža¹⁷) pruža precizniji uvid u tu sposobnost jer iz računice uklanjanja, osim troškova poreza i rashoda kamata, i troškove amortizacije, čime se neutrališu efekti različitih načina finansiranja, poreskih stopâ i različite metode obračuna amortizacije, kao i varijacije u obimu imovine i troškova amortizacije te imovine. Takođe, ovim pokazateljem se trošak amortizacije ne predstavlja kao odliv gotovine, čime se dalje upućuje na sposobnost generisanja dobitka.¹⁸ To je u isto vreme i dobra i loša strana ovog pokazatelja – dobra, jer olakšava poređenje između različitih preduzeća i bolje sagledavanje procesa stvaranja dobiti, pre svega kod preduzeća sa velikim obimom osnovnih sredstava, a loša jer su svi ovi troškovi stvarni troškovi, naročito u slučaju amortizacije i kapitalnih izdataka koji su neophodni za održavanje imovinske baze na osnovu koje se poslovanje i odvija. U tom smislu, kritike na račun EBITDA kao pokazatelja, osim što on nije deo zvaničnih računovodstvenih standarda i međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja, ispravno upućuju na opasnost da se preduzeća određenog profila predstave u znatno boljem svetlu nego što je zapravo slučaj. Na primer, preduzeće koje je ozbiljno opterećeno dugom i raspolaže velikom količinom osnovnih sredstava može se predstaviti, prosto rečeno, kao da sve to nema.

Za korekciju elementa amortizacije se zato koristi drugi, srodan pokazatelj – EBIT¹⁹ (*Earnings Before Interest and Taxes*), odnosno neto dobitak pre kamate i poreza, jer,

¹⁷ Dobija se deljenjem iznosa EBITDA sa prihodima.

¹⁸ Ipak, treba imati na umu da EBITDA *nije* jednak tokovima gotovine (cashflow), iako se to često poistovećuje, jer ne uzima u obzir gotovinske izdatke za sredstva u toku godine.

¹⁹ Dobija se sabiranjem neto dobitka sa troškovima poreza i rashodima kamata, ili oduzimanjem troškova amortizacije iz EBITDA.

kao što se i može videti, vraća troškove amortizacije u obračun i time otklanja problem koji otvara prethodni pokazatelj. Zato njih, kao uostalom i druga merila, treba koristiti isključivo uslovno i u vezi sa drugim pokazateljima. Ovde će se oba pokazatelja koristiti kako bi se, pored opšteg stanja i kretanja, pre svega ispitao uticaj amortizacije na krajnji poslovni rezultat.

Tabela 3.1.3: Prosečne vrednosti EBITDA (iznosi u 000 evra) i EBITDA marže (u %)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečni EBITDA	5.235,86	5.437,27	2.008,48	3.074,50
Korigovani prosečni EBITDA	357,15	374,69	329,02	402,44
Prosečna EBITDA marža	8,55%	8,06%	5,72%	6,89%

Iako prosečni EBITDA pokazuje više nego dvostruki pad u 2012. godini (u odnosu na 2011.), relativno slabi pad u vrednosti korigovanog prosečnog EBITDA u istoj godini (takođe u odnosu na prethodnu godinu) upućuje na to da se fluktuacije u prvom proseku mogu pripisati najvećim javnim preduzećima, odnosno da je, bez ekstremnih vrednosti, prosek za većinu preduzeća pretrpeo nevelike promene u 2012. godini, a u 2013. porastao zajedno sa nekorigovanom prosečnom vrednošću EBITDA i prosečnom maržom. To je u skladu sa opštim trendom oličnim u pogoršanim ekonomskim prilikama tokom 2012. godine, a veliki pad prosečnog EBITDA se može objasniti pre svega višestrukim povećanjem gubitaka Srbijagasa (sa -39.412.492 evra 2010. godine na -340.945.141 evra 2013), gubitkom EPS-a u 2012.

godini (2011. i 2013. EPS je poslovao sa dobitkom) i višestrukim povećanjem gubitka „Puteva Srbije” u istoj godini. To onda objašnjava i razlike između prosečne i korigovane prosečne vrednosti EBITDA tokom sve četiri godine.

Tabela 3.1.5: Prosečne vrednosti EBIT (u 000 evra) i EBIT marže (u %)

	Godina			
	2010	2011	2012	2013
Prosečni EBIT	1.470,24	2.032,12	-985,31	330,52
Korigovani prosečni EBIT	57,13	27,30	9,75	27,85
Prosečna EBIT marža	- 0,90%	- 0,85%	- 2,99%	- 2,39%
Razlika između EBITDA marže i EBIT marže	9,45%	8,91%	8,71%	9,28%

Kao što se može zaključiti iz poređenja prethodne dve tabele, očigledno je da su troškovi amortizacije izuzetno veliki, što se očituje u poslednjem redu tabele 3.1.5 koji prikazuje razliku između dve marže, ali i u prosečnim vrednostima EBITDA i EBIT. Zašto su troškovi amortizacije toliko veliki – da li je to zato što se raspolaže velikom količinom osnovnih sredstava koja ne mogu da se u potpunosti ili na efikasan način upotrebe, zato što različiti metodi obračuna amortizacije daju i različite vrednosti i stope rasta, ili zato što se vodi investiciona politika koja ne daje dobre rezultate²⁰ – predstavlja pitanje na koje ovde ni je moguće dati odgovor, delom zato što i prevazilazi okvire

²⁰ To može biti slučaj sa više puta navođenom „gasifikacijom”. Vidi više u: „Gasifikacija promašena investicija?”, B92, 22. Jun 2014, (Dostupno na: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=06&dd=22&nav_id=865948), kao i treći deo Insajderovog serijala „Energetski (ne)sporazum”, koji ukazuje na to da su u pitanju upravo investicije koje se nisu ili se neće isplatiti, a da se u isto vreme radi o odlivu budžetskog novca u privatni sektor).

ovog rada. Stopa prinosa na ukupna sredstva je, time što je uglavnom niska ili negativna, a u svakom slučaju ispod referentne vrednosti od 5%, već uputila na to da se imovina ne koristi na zadovoljavajući način. Poslednja, mada i saznajno najslabija opcija jeste da su troškovi amortizacije veliki jer se radi o preduzećima koja posluju u kapitalno intenzivnim delatnostima, ali to i dalje ne doprinosi objašnjenju lošeg poslovanja (odnosno, u ovom slučaju, negativne EBIT marže), s obzirom na to da, očigledno, kapitalno intenzivna preduzeća nisu ni u kom slučaju „osudena” na izuzetno nisku dobit.

U svakom slučaju, zanimljivije je, u pogledu gornjih rezultata, to što korigovani prosečni EBIT pokazuje oštar pad već u 2011. godini, u čemu sledi operativnu maržu koja je takođe u 2011. u odnosu na 2010. iskazala najveći pad u poređenju sa 2012. kada dolazi do opšteg slabljenja privrednih aktivnosti (tabela 3.1.1), što pad prosečnog EBIT dosledno prati. Odstupanje od prosečnog EBIT se može objasniti rastom EBIT određenih velikih preduzeća, odnosno smanjenjem pojedinih većih gubitaka. Pad operativne i EBIT-DA marže i korigovanog prosečnog EBIT (kao i EBIT marže) već u 2011. je najverovatnije posledica pada prosečnog i ukupnog prihoda u istoj godini (tabela 2.1.5). Moguće je da je ovaj pad samo nastavak ranijeg trenda, mada bi za utvrđivanje tačnog početka i uzroka ovih problema trebalo otići znatno dalje u prošlost, makar pre 2008. godine i skoro izvesnog uticaja svetske ekonomske krize, iako izveštaji iz tih godina nisu javno dostupni.

3.2 Pokazatelji likvidnosti i solventnosti

Likvidnost

Likvidnost preduzeća se može odrediti kao sposobnost preduzeća da izmiri obaveze u roku dospeća, i to kratkoročne obaveze čiji je rok dospeća do jedne godine (Pavlović, 2008: 128; Knežević, 2008: 13). U vezi sa tim, različiti oblici imovine preduzeća (zalihe, gotovina i gotovinski ekvivalenti, kratkoročni i dugoročni plasmani, pa, u krajnjoj liniji, i osnovna sredstva) imaju i različitu likvidnost, s tim što se ovde ona poima kao stepen udaljenosti pojedinih sredstava od transformacije u novčana sredstva u okviru normalnog poslovnog ciklusa, pri čemu taj stepen zavisi od broja faza kroz koje ta sredstva moraju da prođu da bi stekla novčani oblik, vremena potrebnog za to i sigurnosti da će se to dogoditi (Pavlović, 2008: 128). Tako su, na primer, gotovina i gotovinski ekvivalenti najlikvidniji oblik imovine jer već imaju novčani oblik, dok su zalihe manje likvidne, jer je potrebno više vremena da se pretvore u novac, što se odvija u više faza i u okviru neizvesnijeg procesa. U skladu sa rangiranjem imovine prema likvidnosti postoje i različiti, manje ili više konzervativni, pokazatelji likvidnosti koji uzimaju u obzir oblike imovine koji se po toj osobini razlikuju, i u tom smislu se razvrstavaju u pokazatelje likvidnosti prvog, drugog i trećeg stepena (Pavlović, 2008: 130).

Prvi takav pokazatelj je pokazatelj tekuće ili opšte likvidnosti (ili opšti ratio likvidnosti, a meri likvidnost trećeg stepena) koji u odnos dovodi celokupnu obrtnu imovinu sa kratkoročnim obavezama. Pokazatelj tekuće likvidnosti se smatra merilom opšteg finansijskog stanja preduzeća i ko-

risti se prilikom ocene kreditnog boniteta od strane banaka (Pavlović, 2008: 129), a treba da pokaže i da li su obaveze koje dospevaju u roku od godinu dana pokrivenne imovinom koja je u tom roku vezana za preduzeće (obrtna imovina). Kratkoročne obaveze se odnose na kratkoročne pozajmice, obaveze po osnovu plata, prema dobavljačima, po osnovu različitih poreza i tome slično. Vrednost pokazatelja koja iznosi 1 znači da je vrednost obrtne imovine jednaka kratkoročnim obavezama, vrednost ispod toga označava da je iznos kratkoročnih obaveza veći od iznosa obrtne imovine, dok vrednost iznad 1 suštinski pokazuje da je obrtna imovina veća od kratkoročnih obaveza, što ukazuje na manje ili više likvidnu poziciju.

Tabela 3.2.1: Preduzeća prema tekućoj likvidnosti i njena prosečna vrednost

	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
0 do 0,50	42	20,9	59	27,8	68	31,8	73	35,1
0,51 do 1,00	83	41,3	80	37,7	79	36,9	72	34,6
1,01 do 1,50	30	14,9	24	11,3	31	14,5	23	11,1
1,51 do 2,00	17	8,5	19	9,0	8	3,7	15	7,2
Preko 2,01	29	14,4	30	14,2	28	13,1	25	12,0
Prosečna tekuća likvidnost ⁶	1,48		1,30		1,42		1,29	
Medijana	0,82		0,77		0,77		0,72	

⁶ Za razliku od prethodnih pokazatelja, ovde nema negativnih vrednosti, a najmanje vrednosti se u sve četiri godine u proseku kreću oko 0,04.

Kao što se može videti, većina preduzeća (preko 60%) tokom sve četiri godine ima veći iznos kratkoročnih obaveza od obrtno imovine, s obzirom na to da se nalazi ispod vrednosti 1, i u tom smislu imaju izuzetno nizak stepen likvidnosti, budući da imaju poteškoća da pokriju sve kratkoročne obaveze. Pored toga, primetan je i negativan trend porasta preduzeća sa najnižom likvidnošću tokom ispitivanih godina, u okviru prve grupe. Kao referentna vrednost ovog pokazatelja se u literaturi najčešće pominje odnos 2:1, odnosno vrednost u iznosu od 2 (Pavlović, 2008: 129; Knežević, 2008: 111), mada s obzirom na veličinu i strukturu obaveza preduzeća to može biti i 1:1 (Knežević, 2008: 139). Prema prvoj varijanti, tek manje od 1/6 preduzeća ima zadovoljavajuću likvidnost, a prema drugoj, između 1/3 i 1/4 njih, u zavisnosti od godine. Međutim, treba imati na umu dve stvari: prvo, slabija likvidnost ovde ne znači da preduzeća i doslovno ne mogu da posluju i izmiruju obaveze, već da probleme u ovom pogledu mogu rešiti, i najverovatnije i rešavaju, zaduživanjem (kratkoročni krediti, koji se najviše koriste u ove svrhe, u 2013. godini porasli su za 10,2%, a njihovo učešće u strukturi ukupnih kredita je u poslednjoj ispitivanoj godini iznosilo 56,1% (Agencija za privredne registre, 2014: 13); drugo, ovakvo stanje ne odstupa previše od prosečne vrednosti ovog pokazatelja zabeležene za sva privredna društva u Srbiji, s obzirom da on za 2010. iznosi 0,95, za 2011. 0,93, za 2012. 0,95, a za 2013. godinu 0,89 (Agencija za privredne registre, 2011, 2012, 2013, 2014). U tom smislu, nelikvidna pozicija javnih preduzeća, po svemu sudeći, ima najviše veze sa opštim problemima likvidnosti u srpskoj privredi, na šta upućuju i zvanične analize (Agencija za privredne registre, 2014).

Međutim, kod ovog pokazatelja treba imati na umu da nije sasvim precizan, pre svega jer se oslanja na implicitnu pretpostavku prodaje čitave obrtne imovine radi servisiranja obaveza, što se neće dogoditi ukoliko se preduzeće posmatra kao tzv. „going concern” (u skladu sa principom kontinuiteta preduzeća kao jedne od osnovnih pretpostavki finansijskog računovodstva, na šta upućuje i Knežević (Knežević, 2008: 51), odnosno kao entitet kome ne pretilikvidacija u predvidljivoj budućnosti, što se uglavnom svodi na narednih 12 meseci. Drugim rečima, on sve oblike imovine tretira kao visoko likvidne. Zbog toga se koriste pokazatelji koji dodatno preciziraju o kakvoj se imovini radi – to je slučaj sa pokazateljem reducirane (ili rigorozne) likvidnosti, odnosno tzv. „brzim testom”, koji iz računice isključuje zalihe, kao najnelikvidnija sredstva u okviru obrtne imovine i zbog potencijalne zastarelosti, kao i odložena poreska sredstva i aktivna vremenska razgraničenja, te se drži potraživanja, gotovine i gotovinskih ekvivalenata i kratkoročnih plasmana. Stoga je u pitanju i konzervativniji, oprezniji indeks koji meri likvidnost drugog stepena.²¹

²¹ U vezi sa tekućom likvidnošću, ono što može pomoći u njenom preciziranju jeste tzv. „Cash Conversion Cycle (CCC)” koji pripada grupi pokazatelja poslovne aktivnosti i meri vreme koje je preduzeću potrebno da proda zalihe, izmiri potraživanja i plati obaveze. U tom smislu, moguće je da preduzeća sa nižim pokazateljem tekuće likvidnosti budu zapravo i *likvidnija* od onih sa višim, ako imaju manji CCC od njih, odnosno ako za manje dana konvertuju sredstva u novčane tokove. Ipak, zbog razlika u računovodstvu kod nas i u zapadnim zemljama, pre svega što kod nas ne postoji pozicija „Cost of Goods Sold” (COGS) kao posebna pozicija, ovaj pomoćni pokazatelj nije bilo moguće izračunati, bar ne bez ozbiljnije količine posla koja prevazilazi mogućnosti ovog istraživanja.

Tabela 3.2.2: Preduzeća prema reduciranoj likvidnosti i njena prosečna vrednost

	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
0 do 0,50	63	31,5	76	35,3	83	39,3	92	44,2
0,51 do 1,00	83	41,5	81	37,7	77	36,5	59	28,4
1,01 do 1,50	20	10	21	9,8	20	9,5	29	13,9
1,51 do 2,00	16	8	16	7,4	8	3,8	5	2,4
Preko 2,01	18	9	21	9,8	23	10,9	23	11,1
Prosečna reducirana likvidnost		1,22		1,05		1,17		1,08
Medijana		0,69		0,67		0,63		0,59

Male razlike između prosečne vrednosti tekuće i reducirane likvidnosti (ne prelaze 0,26), kao i između medijalnih vrednosti dva pokazatelja, govore nam da zalihe ne utiču u velikoj meri na poziciju likvidnosti, mada je očito da se raspored preduzeća „pomera” ka dnu tabele, te da je ovde broj preduzeća sa izuzetno negativnom pozicijom veći. Međutim, ovde treba biti obazriv iz dva razloga: prvo, referentna vrednost kod ovog pokazatelja je 1:1 (Pavlović, 2008: 130; Knežević, 2008: 111), ali u određenim slučajevima može biti i 0,5:1 (Knežević, 2008: 138), tako da sada, pomalo paradoksalno, veći broj preduzeća zadovoljava standard (oko 1/4, u slučaju standarda od 1:1, ili između 2/3 i 1/2, u slučaju standarda od 0,5:1), i drugo, vrednost indeksa ispod 1 u određenim delatnostima (pre svega onima u kojim se zalihe ne zadržavaju dugo) ne znači nužno i probleme u poslovanju, već može implicirati i efikasnost, kao posledici-

ca kratkog zadržavanja zaliha, odnosno brze prodaje istih (Pavlović, 2008: 130). Takođe, promene u vrednostima pokazatelja mogu biti odraz promene u organizaciji nabavke, snabdevanja i promena u mreži distribucije (Pavlović, 2008: 130). Ipak, s obzirom na to da smo, preko EBITDA pokazatelja, videli da većina javnih preduzeća posluje sa velikom količinom imovine, malo je verovatno da se radi o tome. Nažalost, za razliku od pokazatelja tekuće likvidnosti, podaci o reduciranoj likvidnosti na nivou cele privrede nisu dostupni, te je nemoguće zaključiti kako se javna preduzeća pozicioniraju u odnosu na ostatak privrede.

Kao najkonzervativniji pokazatelj, odnosno pokazatelj likvidnosti prvog stepena, koristi se indeks novčane likvidnosti, tzv. *cash ratio*, koji uzima u obzir samo zaista likvidnu imovinu, a to su gotovina i gotovinski ekvivalenti, i dovodi je u odnos sa kratkoročnim obavezama (Pavlović, 2008: 130). U ovom kontekstu je pokazatelj novčane likvidnosti zanimljiv ne toliko zbog onoga šta zaista meri, već najviše zbog procenjivanja učešća potraživanja u poziciji likvidnosti.

Međutim, za potrebe ovog rada, izračunat je pokazatelj „korigovane novčane likvidnosti” koji iz redukovane likvidnosti oduzima samo potraživanja, a ostavlja, pored gotovine, i kratkoročne finansijske plasmane.²² To je učinjeno pre svega zato što su ovde u fokusu javna preduzeća, od kojih se i ne očekuje da imaju visok indeks novčane likvidnosti, zbog svog ekonomskog položaja – ne samo u

²² Zanimljivo je, doduše, da se u stranoj literaturi ovaj pokazatelj navodi i u drugom obliku, sa kratkoročnim plasmanima, što je ovde slučaj sa korigovanim pokazateljem, dok je u našoj on sveden samo na gotovinske ekvivalente (Friedlob *et al.*, 2003: 75).

smislu manjeg rizika poslovanja zbog forme vlasništva, što je ranije već i napomenuto, već pre svega zato što većinom pružaju neophodne, osnovne usluge, za koje neretko i ne ma supstituta (ili bar bliskih supstituta) i znatno je manja šansa da će element potraživanja, kao, očigledno, krupan element obrtne imovine javnih preduzeća i važno sredstvo likvidnosti, biti podvrgnut iznenadnom obaranju, što bi iziskivalo i veću količinu gotovinskih sredstava za izmirivanje nastalih obaveza.²³ Drugim rečima, ovaj pokazatelj je u svojoj originalnoj formi „prestrug”, odnosno neadekvatan za javna preduzeća, a osim toga, od najvećeg je značaja ovde samo kao pomoćno sredstvo u proceni „težine” potraživanja. Čak se ni na opštem nivou od ovog pokazatelja ne očekuje da bude isuviše visok, već se uzima samo kao jedan od faktora u određivanju likvidnosti. Tako se od preduzeća ne očekuje da imaju velike količine gotovine koje „leže” da bi njom podmirili svoje obaveze, pa je, s tim u vezi, i isuviše visok pokazatelj novčane likvidnosti znak da nešto nije u redu sa poslovanjem, da se gotovina gomila bez potrebe – poželjan je samo *optimalan* nivo gotovine koji omogućava relativno sigurno poslovanje i investicionu aktivnost, što ne znači i njen najveći mogući nivo (Stanišić, 2013: 44). U tom smislu za ovaj pokazatelj i ne postoji određena referentna vrednost, jer pomenuti optimalni nivo varira u zavisnosti od mnoštva činilaca. S obzirom na to, ima smisla sagledavati ga jedino komparativno, pa se donja tabela može lakše protumačiti u poređenju sa finansijskom analizom grupe od 4.272 hotela iz 2012. godine, gde prosečna

²³ Ovo je naročito slučaj sa onim preduzećima koja se odlikuju visokom vertikalnom integrisanošću, odnosno, koja kontrolišu proces proizvodnje od početka do kraja, tj. do same isporuke proizvoda.

vrednost *originalnog*, standardnog pokazatelja novčane likvidnosti (dakle, onog koji računa samo sa gotovinom i njenim ekvivalentima) iznosi 0,42, a medijana 0,23 (Stanišić, 2013: 44). Naravno, ova analiza ovde ima samo provizornu i orijentacionu ulogu radi lakšeg smeštanja dobijenih rezultata u perspektivu.

Tabela 3.2.3: Preduzeća prema korigovanoj novčanoj likvidnosti i njene prosečne vrednosti

	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
0 do 0,50	183	90,1	197	91,2	195	90,7	190	90,5
0,51 do 1,00	10	4,9	5	2,3	7	3,3	7	3,3
1,01 do 1,50	2	1,0	3	1,4	2	0,9	3	1,4
1,51 do 2,00	1	0,5	4	1,9	3	1,4	0	/
Preko 2,01	7	3,4	7	3,2	8	3,7	10	4,4
Prosečna korigovana likvidnost	0,52		0,38		0,49		0,39	
Medijana	0,04		0,03		0,03		0,02	

Dakle, kada se oduzmu potraživanja i kratkoročni plasmani, pozicija likvidnosti se radikalno menja, što pokazuju velike promene u prosečnoj vrednosti, ali pre svega promena rasporeda preduzeća, odnosno pad većine preduzeća na dno skale (preko 90%). Blage fluktuacije naniže poklapaju se sa takvim trendom i kod reducirane i kod tekuće likvidnosti. Ako se osvrnemo na već pomenutu analizu grupe hotela, može se tvrditi da ovakav raspored nema toliko veze sa time što su u pitanju *javna* preduzeća, koliko sa time što posluju u delatnostima u kojima su potraživa-

nja oslonac likvidnosti, ali i sa već istaknutom ugroženom likvidnošću na nivou privrede.

Ispitivanju potraživanja je ovde posvećena pažnja ne samo zato što sačinjavaju, po svemu sudeći, glavno sredstvo likvidnosti javnih preduzeća, već najpre zato što takvu njihovu ulogu treba procenjivati prema riziku naplate potraživanja, kako od stanovništva, tako i od privrednih društava. O stepenu ovog rizika dovoljno govori i uvođenje privatnih sudskih izvršilaca u okviru pokušaja smanjenja udela nenaplativih potraživanja, a osim toga, iako je tačno da su ova potraživanja stabilnija jer za isporučena dobra nema bliskih supstituta, verovatno je da će dalje pogoršanje već nepovoljne društveno-ekonomske situacije dovesti i do rasta rizičnih potraživanja. Kada preduzeće proceni da je određeno potraživanje verovatno naplativo, ono se u bilansu stanja iskazuje u punoj vrednosti; kada proceni da to nije slučaj, onda se, ako je delimično naplativo, vrši korekcija njegove vrednosti (ona se smanjuje), a ako je nenaplativo, onda se najčešće otpisuje u celini, što u konačnici smanjuje vrednost imovine preduzeća. U tom smislu, čak i blagi rast ovakvih potraživanja može da dovede do ugrožavanja pozicije likvidnosti javnih preduzeća, što, naravno, ne implicira kompletnu obustavu plaćanja obaveza, ali je, u najmanju ruku, otežava i odlaže, time potencijalno pokrećući svojevrsnu spiralu negativnih finansijskih i ekonomskih posledica. Konkretno, povećanje cena najpre komunalnih usluga, i njihovo dovođenje na već čuvenu „ekonomsku cenu” može proizvesti ovakav rizik i na srednji rok ugroziti likvidnost javnih preduzeća, mada takav tok događaja zavisi od više faktora.

Iako su javna preduzeća u celini u solidnoj poziciji po pitanju likvidnosti (pošto, kao što smo videli, postoji i značajan broj onih koja nisu), opšti trend, prema pokazatelju reducirane likvidnosti koji možemo uzeti kao najadekvatniji, ukazuje na pogoršanje ove pozicije. U tom pogledu, svaka nepromišljena državna politika u pravcu sada već „urgentne racionalizacije” može samo dodatno podstaći takva kretanja i, na kraju, pogoršati problem.

Solventnost

Solventnost se, za razliku od likvidnosti, odnosi na sposobnost izmirivanja dugoročnih obaveza, pa se može reći i da predstavlja likvidnost na dugi rok (Pavlović, 2008: 131). Preduzeće može biti likvidno, ali ne i solventno – drugim rečima, ono može biti sposobno da izmiruje kratkoročne obaveze, ali ne i one koje će dospovati u budućnosti. Dugoročne obaveze su, najpre, one nastale po osnovu dugoročnih kredita, a njihovo plaćanje zavisi od relativne veličine duga i mogućnosti preduzeća da stvara dobit. U tom smislu, postoje dva shvatanja sigurnosti u pogledu izmirivanja obaveza – ono u kojem sopstveni kapital ima glavnu ulogu u obezbeđivanju potraživanja poverilaca i ono, novije, u kojem se sigurnost shvata malo elastičnije, tako da se glavnim faktorom dugoročne sigurnosti (solventnosti) smatra profitabilnost preduzeća (Pavlović, 2008: 132). U svakom slučaju, određeni nivo zaduženosti je najčešće neophodan za finansiranje i proširivanje stalne imovine i na taj način može da doprinese razvoju preduzeća, ali je, naravno, visok nivo zaduženosti pokazatelj slabe solventnosti, naročito pod nepovoljnim spoljnim uslovima, ako su, primera radi, u pitanju devizni krediti, gde bi devalvacija

domaće valute povećala troškove kamata, ili ako je na delu šira finansijska neizvesnost. Slučaj finansiranja rasta putem agresivnog zaduživanja na kraju dovodi do nestabilnih prihoda i, shodno tome, ugrožava obavljanje osnovne delatnosti.

U literaturi pokazatelji solventnosti nisu jednoznačno definisani, a većina njih se drži prvog shvatanja sigurnosti (Pavlović, 2008: 133). U ovom radu su ispitani sledeći osnovni pokazatelji: zaduženosti (*debt ratio*), odnosa duga prema kapitalu (*debt-to-equity ratio*) i koeficijent pokrića kamata. To je, za namere i mogućnosti ovog istraživanja, sasvim dovoljno da se odredi u kakvom su položaju javna preduzeća u pogledu solventnosti.

Pokazatelj zaduženosti dovodi u odnos ukupne obaveze (kratkoročne i dugoročne) sa ukupnom imovinom (aktivom) (Knežević, 2008: 113). Tako, ukoliko je pokazatelj zaduženosti za neko preduzeće, na primer, 22%, to znači da je 22% njegove imovine finansirano putem zaduživanja. Na osnovu nužne jednakosti između aktive i pasive, ovaj pokazatelj u isto vreme pokazuje i odnos pozajmljenih prema ukupnim izvorima finansiranja. Drugim rečima, ona ukazuje na učešće svih pozajmljenih izvora u finansiranju aktive i učešće pozajmljenih izvora u ukupnom kapitalu. S obzirom na to da finansijska struktura varira u zavisnosti od delatnosti, odnosno da je za neke delatnosti veća zaduženost uobičajena (pre svega u kapitalno intenzivnim, zbog većeg obima sredstava) i nije povod za sumnju u solventnost. U slučaju ovog pokazatelja ne postoji određena referentna vrednost (mada, svakako, ne bi trebalo da prelazi 1:1, jer bi to značilo da ima dug veći od vrednosti imovine), te je najbolje pratiti ga po godinama.

Međutim, s obzirom na to da računa i sa kratkoročnim i dugoročnim obavezama kao ukupnim pozajmljenim sredstvima, pokazatelj zaduženosti nije čista i precizna mera zaduženosti kao takve, jer kratkoročne obaveze, kao što je već bilo rečeno, pored kratkoročnih finansijskih, uključuju i obaveze prema dobavljačima i poreske obaveze. Ilustracije radi, ukoliko se u odnos sa imovinom dovedu samo dugoročne obaveze kao „pravi” pozajmljeni izvori, korigovana prosečna vrednost radikalno opada i iznosi, za period 2010-2013, tim redom: 4,20%, 3,52%, 3,42%, 3,17%. Uz prethodni zaključak o stabilnosti vrednosti ukupne aktive (a time i pasive) javnih preduzeća, to znači da udeo dugoročnih obaveza opada, a da, što se vidi iz prosečne vrednosti u tabeli 3.2.4, raste udeo kratkoročnih. Zbog nepreciznosti, ovaj pokazatelj treba samo koristiti kao prvi korak u analizi.

U tu svrhu, sledeći pokazatelj koji dalje upućuje na finansijsku strukturu jeste tzv. *debt-to-equity* pokazatelj, tj. odnos duga prema kapitalu koji dovodi u odnos dugoročne obaveze i ukupni kapital (Knežević, 2008: 113; Stanišić, 2013: 36). Na taj način, on predstavlja precizniju meru zaduženosti jer ukazuje na to koliko vrednosti sopstvenih izvora finansiranja (kapital) sačinjavaju dugoročne obaveze. Primera radi, ukoliko ovaj pokazatelj iznosi 30%, to znači da vrednost dugoročnih obaveza čini 30% vrednosti kapitala. Kao i u prethodnom slučaju, i ovde ima smisla pratiti ga prema sektorima delatnosti, zbog različite finansijske strukture u zavisnosti od toga da li je delatnost kapitalno ili radno intenzivna, a iz prikaza su isključena preduzeća sa gubitkom iznad visine kapitala, s obzirom na to da njihov realni kapital ima negativnu vrednost. Takođe, izračuna-

ta je korigovana prosečna vrednost pre svega što pri odnosu duga prema kapitalu postoje preduzeća sa ekstremnim vrednostima (u jednom slučaju je u pitanju čak i petocifrena vrednost), što nije slučaj u pogledu pokazatelja zaduženosti. U zgradama je, pored procentualne vrednosti pokazatelja, prikazan broj preduzeća na koji se taj pokazatelj odnosi u okviru date delatnosti.

Tabela 3.2.4: Korigovane prosečne vrednosti pokazatelja zaduženosti i odnosa duga prema kapitalu, prema sektoru delatnosti²⁴

	Zaduženost				Odnos duga prema kapitalu			
	Godina				Godina			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	/	/	/	/	/	/	/	/
Rudarstvo	/	/	/	/	/	/	/	/
Snabdevanje električnom energijom, gasom...	56,37% (33)*	59,55% (33)	60,74% (33)	59,45% (33)	22,31% (31)	25,83% (30)	21,65% (28)	29,15% (30)
Snabdevanje vodom...	36,59% (102)	38,85% (102)	41,86% (102)	42,89% (102)	8,98% (101)	7,87% (104)	7,94% (102)	8,16% (103)
Građevinarstvo	54,37% (14)	55,97% (14)	61,84% (14)	60,79% (14)	21,20% (14)	130,03% ⁷ (13)	25,34% (12)	9,96% (11)
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila...	/	/	/	/	/	/	/	/
Saobraćaj i skladištenje	44,43% (12)	48,31% (12)	51,65% (12)	54,08% (12)	27,83% (13)	437,38% (15) ⁶	829,54% (14)	20,65% (11)
Usluge smeštaja i ishrane	/	/	/	/	/	/	/	/

²⁴ Za sektore delatnosti koji su obeleženi oznakom „/” nema podataka, tačnije, nije bilo moguće izračunati korigovanu prosečnu vrednost jer se radi o tri ili manje preduzeća.

Informisanje i komunikacije	55,73% (6)	52% (6)	49,17% (6)	52,41% (6)	1,59% (5)	2,38% (7)	3,01% (7)	0,96% (8)
Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	/	/	/	/	/	/	/	/
Poslovanje nekretninama	/	/	/	/	/	/	/	/
Stručne, naučne, inovacione...	/	/	/	/	/	/	/	/
Administrativne i pomoćne uslužne...	29,98% (8)	31,84% (8)	34,36% (8)	37,71% (8)	2,15% (8)	1,94% (8)	1,50% (8)	2,55% (8)
Državna uprava i odbrana...	/	/	/	/	/	/	/	/
Umetnost, zabava i rekreacija	21,10% (8)	26,54% (8)	28,93% (8)	33,87% (8)	0,10% (8)	1,30% (7)	2,61% (7)	2,86% (7)
Ostale uslužne delatnosti	/	/	/	/	/	38,35% (4)	26,14% (4)	/
Korigovana prosečna vrednost na nivou svih preduzeća	40,09% (199)	42,74% (199)	45,09% (199)	46,38% (199)	11,57% (197)	11,73% (205)	10,47% (199)	8,95% (197)

* Brojevi u zagradama označavaju broj preduzeća u datom sektoru delatnosti prema godinama

⁷ Medijana ovde iznosi 8,60%.

⁸ Medijana ovde iznosi 18,30%.

Osim što preduzeća u većini delatnosti pokazuju sasvim solidnu poziciju²⁵ u pogledu pokazatelja zaduže-

²⁵ U literaturi nije moguće pronaći univerzalnu referentnu vrednost koja bi, kao u slučaju nekih prethodnih pokazatelja, ukazivala na nedvosmisleno dobar položaj, a jedino što postoji su napomene da bi vrednosti trebalo pratiti tokom godina i porediti ga sa prosekom privredne grane, što su podaci koji za Srbiju nisu dostupni u ovom trenutku. U tom smislu, ovo je procena autora koja se zasniva na tome da su u pitanju *ukupne obaveze* i da je stanje ovog pokazatelja i bolje nego što bi se moglo očekivati, naročito u svetlu već ispitanih pokazatelja.

nosti, uočljivo je i da kretanje ovog pokazatelja samo do određene mere prati opšti trend pogoršanja privrednih uslova, odnosno da stepen zaduženosti postepeno raste na opštem nivou, dok je na nivou delatnosti stanje diferencirano – sektor delatnosti sa najvećim brojem preduzeća (vodosnabdevanje) i sektor u kome su neka od najvećih javnih preduzeća (energetika) pokazuju blagi rast, ali on, s obzirom na veliki obim imovine neophodan za obavljanje delatnosti, nije preteran, naročito u slučaju snabdevanja električnom energijom.²⁶ Tamo gde ima razloga za dodatnu pažnju jesu sektori koji nisu kapitalno intenzivni, pre svega sektor administrativnih i pomoćnih uslužnih delatnosti i sektor umetnosti, zabave i rekreacije, kao i građevinarstvo i saobraćaj i skladištenje, s obzirom na to da rast zaduženosti u ovakvim sektorima nije dobar znak i postavlja se pitanje zašto do njega dolazi u tom periodu.²⁷ Kao što je već pokazano, najveći deo rasta se najverovatnije može pripisati rastu udela kratkoročnih, a ne dugoročnih obaveza. U pogledu ovog pokazatelja, pozicija javnih preduzeća i nije onoliko loša koliko se to moglo očekivati, naročito s obzirom na novi krug recesionih tokova.

U pogledu odnosa duga prema kapitalu, ako se izuzmu ekstremne prosečne vrednosti, ovaj indikator pokazuje trend opadanja na opštem nivou, dok na nivou pojedinačnih delatnosti, kao i prethodni pokazatelj, ima diferencirano kretanje, ali ni u jednoj delatnosti nema vi-

²⁶ Procena da rast nije veliki je doneta na osnovu toga što je u sektoru energetike on oko 3-4%, a u vodoprivredi 6%, i u pitanju su, kao što je već napomenuto, ukupne obaveze prema ukupnoj imovini.

²⁷ S tim što ovde treba biti obazriv pa ne zaboraviti da zbog manjeg broja preduzeća svaka pojedinačna promena ima i veću težinu, nego u delatnostima gde je broj preduzeća veći.

soku vrednost, ako se izuzme nekoliko ekstremnih prosečnih vrednosti. Ovo ukazuje na izuzetno dobru poziciju javnih preduzeća po pitanju dugoročne sigurnosti u užem smislu (odnosno, po pitanju dugoročnih kredita). To nam, kada se поближе ispita, govori da, uprkos zabrinjavajućem padu korigovane prosečne vrednosti kapitala na nivou svih preduzeća od 2010. godine naovamo,²⁸ učestće dugoročnih obaveza nije raslo u 2012. i 2013. u značajnijoj meri, jer bi odnos duga prema kapitalu u tom slučaju ostao na istom nivou. Ni u godini u kojoj se to jeste desilo, odnosno u 2011, nije došlo do ozbiljnijeg povećanja dugoročnih obaveza ili su one ostale na istom nivou, s obzirom na minimalni pad u vrednosti kapitala u 2011. godini. Dakle, s obzirom na date pokazatelje i njihova kretanja, pitanje koje se nezostavno postavlja je – zašto pad u vrednosti kapitala, bar na agregatnom nivou, kao izvora finansiranja nije bio prouprućen većim zaduživanjem, s obzirom na nisko učestće dugoročnih kredita u finansijskoj strukturi? Postoje dve mogućnosti:

1. većе zaduživanje u ovom vidu nije bilo moguće zbog već velikog nivoa kratkoročnih finansijskih obaveza – međutim, sudeći prema pokazatelju zaduženosti, ovo nije bio slučaj, bar ne u nekoj značajnoj meri;
2. s obzirom na to da dodatno zaduživanje često nije moguće jer bi kamate na njega bile većе nego one koje se već plaćaju, rashodi na kamate su bili toliki da

²⁸ Iznosi u 000 evra, 2010-2013, tim redosledom: 8.211, 8.102, 7.444, 6.841 (iako nekorigovani prosek u 2011. godini pokazuje skoro dvostruki rast vrednosti kapitala u odnosu na prethodnu godinu, što upućuje na povećanje kapitala najvećih preduzeća).

bi svaki njihov dodatni rast bio problem zbog visokih kamatnih stopa ili slabih poslovnih rezultata.

Treći i poslednji pokazatelj, koeficijent pokrića kamata, treba da ukaže da li je to bio slučaj, s obzirom na to da ukazuje na mogućnost preduzeća da iz poslovnih rezultata pokriva rashode obračunatih kamata, dovodenjem u odnos EBIT i stavke rashoda kamata, budući da se pretpostavlja da se prihod iz poslovanja koristi za izmirivanje tih obaveza (Stanišić, 2013: 83). Naravno, što je koeficijent viši, to je veća i finansijska moć. Sa jedne strane, on donekle pokazuje potencijal za dodatno zaduživanje (jer pokazuje koliko još „prostora” ima u tom smislu), ali sa druge, ne može se koristiti za to u preciznom i strogo smislu upravo zato što bi nove kamate uglavnom bile više nego dotadašnje (Stanišić, 2013: 84). Takođe, ovaj pokazatelj je manjkav jer ne govori mnogo o sposobnosti vraćanja glavnice kredita.

Tabela 3.2.5: Preduzeća prema koeficijentu pokrića kamata i prosečne vrednosti koeficijenta (u %)

	Godina							
	2010		2011		2012		2013	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bez rashoda kamata	62	28,7	65	30	63	29,1	62	28,7
Do 0,00	41	28,9	43	28,9	55	36,2	41	28,5
0,01 do 1,00	5	3,5	7	4,7	9	5,9	9	6,3
1,01 do 1,50	24	16,9	18	12,1	22	14,5	21	14,6
Preko 1,50	72	50,7	81	54,4	66	43,4	73	50,7
Sa rashodima kamata	142	65,7	149	68,9	152	70,3	144	66,6

Korigovana prosečna vrednost	17,12	11,47	10,34	6,64
Pros. vred- nost za sva privredna društva	0,34	1,93	0,39	1,21

* Procenti u redu iznad i ispod podebljane crte se odnose na učešće preduzeća u ukupnom broju ovde ispitivanih preduzeća (216), dok se procenti u središnjim redovima odnose na učešće preduzeća, u određenom intervalu, u broju preduzeća koja imaju rashode na kamate, pa zato se procenti iz te dve grupe, na prvi pogled, međusobno ne poklapaju. Tamo gde zbir procenata iz redova iznad i ispod podebljane crte ne dostiže 100% nedostaju preduzeća za koja nema finansijskih izveštaja u toj godini.

Ovde se kao minimalna pozitivna vrednost može uzeti vrednost od 1,5, što znači da, nakon izmirivanja kamata, preduzeću na raspolaganju ostaje trećina EBIT, ostavljajući mu, uslovno rečeno, određeni prostor (doduše, minimalan) za dodatno zaduživanje.²⁹ Prema tome, ako se po strani ostavi činjenica da nešto manje od trećine preduzeća nema *nikakvih* rashoda kamata, te da nešto manje od polovine ili polovina od onih koja imaju zadovoljava navedeni uslov (pod pretpostavkom da nemaju značajnih rashoda van samog poslovanja), pitanje o izostanku dodatnog zaduživanja zarad nadoknade pada vrednosti kapitala – ostaje opravdano, tim pre što prosečna vrednost koeficijenta na nivou cele privrede pokazuje da su, u proseku, javna preduzeća u znatno boljoj poziciji u odnosu na ostatak privrednih društava. Naravno, nije mali ni broj preduzeća koja ne uspevaju

²⁹ Ukoliko ovo deluje kao isuviše mali deo EBIT da bi se omogućilo dodatno zaduživanje, treba se podsetiti da EBIT nije isto što i neto dobit, jer preduzeće može dodatno prihodovati iz finansijskih i drugih izvora, već da on označava strogo poslovni rezultat.

da adekvatno pokriju rashode kamate, bilo da im je ovaj koeficijent negativan, bilo da je ispod ovde određene referentne vrednosti, dok kretanje broja preduzeća sa negativnim koeficijentom, po svemu sudeći, prati opšti privredni trend, naglašen u 2012. godini. To pitanje, dakle, ostaje opravdano na agregatnom nivou, i ponovo se dotiče državne politike u ovoj oblasti, te stoga ostaje nejasno da li je ova mogućnost prosto zanemarena, odnosno da li su upravljačke strukture ovih preduzeća procenile da nije svrsishodno umanjivati poslovni rezultat zarad proširenja kapaciteta³⁰, ili postoje značajni ne-poslovni momenti koji sprečavaju takav ishod. Ovde se možda treba osvrnuti na zaključak iz odeljka 3.1, preciznije, na zaključak iz analize operativne marže, odnosno pitanje o uzrocima velikih razlika u odnosu na neto maržu. Tada su ponuđene tri mogućnosti za znatno nižu neto od operativne marže – slaba finansijska struktura, specifična poreska politika i veliki uticaj rashoda koji se ne tiču neposredno poslovanja (ostali rashodi). U ovom odeljku videli smo da je malo verovatno da je slaba finansijska struktura uzrok tih razlika, što ostavlja poresku politiku i ostale rashode kao moguće uzroke. Pošto se poreska politika trenutno ne može podrobnije istražiti niti o njoj nešto više saznati (osim da su javna preduzeća sa dobitkom podložna standardnoj stopi poreza na dobit u iznosu od 15%), naročito o tome postoje li određene poreske olakšice i povlastice, ostaje samo to da se, u ovom trenutku, poteškoće u celokupnom funkcionisanju javnih preduzeća, osim onih koje proizilaze iz samog poslovanja, pripišu, bar u nekoj mери, uticaju rashoda izvan samog poslovanja. U tom smislu,

³⁰ To podrazumeva da se rukovodstva javnih preduzeća zaista i bave ovakvim procenama, što verovatno i nije slučaj.

ukoliko je ova pretpostavka tačna, treba postaviti pitanje i o tome o kakvoj se vrsti rashoda radi, koliki je tačan opseg njihovog uticaja i, ako je veliki, zašto je to tako? Naravno, precizan odgovor na ovo pitanje bi zahtevao analizu ovih rashoda – što znači i detaljno analiziranje napomena uz finansijske izveštaje – ali se sada može ukazati na pravce u kojima bi neko buduće ispitivanje moglo da se kreće: da li se radi o rashodovanju imovine, manjkovima, otpisu potraživanja, ili, pak, o „ostalim nepomenutim rashodima”. Bilo kako bilo, važno je imati na umu da su u pitanju vanredni, „nehotimični” rashodi koji nastaju kao posledica okolnosti na koje preduzeće nije u mogućnosti da utiče (Pavlović, 2008: 83). To, naravno, ne znači da se za to *ne može* pripisati odgovornost – ako je to moguće, ona će pre biti na strani rukovodstva javnih preduzeća, ukoliko su za ovakve pojave „odgovorni” unutrašnji uzroci, pošto je sasvim moguće i da se radi o spoljašnjim uticajima i uzrocima, u smislu šire mreže odnosa u kojima se nalazi svako preduzeće kao mikroekonomska jedinica. U tom slučaju bi se „odgovornost” nalazila ili na strani samog sistema tih odnosa ili na strani instanci viših od samih preduzeća koje, iz određenih razloga, donose ovakve odluke.

Tabela 3.2.6: Prvih pet preduzeća po negativnom koeficijentu pokriva kamata

Godina	Preduzeće	Mesto	Koeficijent
2010	JKP „6. oktobar”	Kikinda	-1.2532
	Javno preduzeće „Rzav”	Arilje	-4.688,6
	JKP „Vodovod i kanalizacija”	Pančevo	-1.136,4
	Javno preduzeće „Ništan”	Niš	-379,4
	JKP „Usluga”	Priboj	-49,4
2011	Javno preduzeće „Rzav”	Arilje	-6.936
	JKP „Vodovod i kanalizacija”	Pančevo	-1.958,7
	JKP „Beogradske elektrane”	Beograd	-1.013,4
	JKP „Pijaca”	Leskovac	-178,5
	Javno preduzeće „Ništan”	Niš	-123,1
2012	JVP „Vode Vojvodine”	Novi Sad	-15.796,96
	Javno preduzeće „Rzav”	Arilje	-6.572,2
	JKP „Vodovod”	Šabac	-2.448
	JP „Nuklearni objekti Srbije”	Vinča	-1.799,8
	JUP Urbanistički zavod Beograda	Beograd	-864,2
2013	Javno preduzeće „Rzav”	Arilje	-10.436,7
	JP Zavod za udžbenike	Beograd	-6.741,7
	Javno preduzeće za skloništa	Beograd	-3.548,9
	JKP „Vodovod”	Šabac	-1.099
	JUP Urbanistički zavod Beograda	Beograd	-1.001,2

Prikaz iz gornje tabele ovde je radi ilustracije toga da se, sa izuzetkom „Voda Vojvodine”, „Beogradskih elektrana” i, eventualno, Zavoda za udžbenike (koji se javljaju, doduše, samo jednom u sve četiri godine), pri vrhu po negativnom iznosu ovog koeficijenta ne nalaze velika i/ili najveća preduzeća. Mogućnost dodatnog zaduživanja za preduzeća koja se najčešće javljaju u tabeli, očigledno, nije postojala, a pritom i većina beleži pad u vrednosti kapitala tokom godina, dok u preostalim slučajevima ona ostaje konstantna, što znači da ova preduzeća ne beleže dovoljno velike gubitke u vrednosti kapitala kako bi u većem obimu to uticalo na agregatni pad u vrednosti kapitala. Drugim rečima, on se odvija negde drugde. U tom smislu je zanimljivije ono što se dešava „na drugoj strani” – vrednost kapitala manje ili više pada čak i kod preduzeća koja su u prvih deset po *pozitivnoj* vrednosti pokrića kamata (gde su koeficijenti četvorocifreni i trocifreni), što je, osim u određenom broju slučajeva, situacija i sa ostalim preduzećima koja beleže pozitivan koeficijent, pa u tom smislu pitanje o izostanku dodatnog zaduživanja ovde tek dobija na snazi.

3.3 Subvencije

Problematika subvencija predstavlja goruću temu u javnim raspravama (naročito onima kojima nedostaje argumentativni kvalitet) povodom javnih preduzeća, gde se u pitanje ne dovodi samo njihov iznos, već i to da li one uopšte treba da postoje. Subvencije se, kao materijalna potpora iz budžeta ili drugih sredstava, mogu alocirati u skladu sa različitim namenama. Sistem nacionalnih računa (SNA 2008), kao međunarodno prihvaćeni skup preporuka, sa držanih u određenom broju pojmova, definicija, klasifika-

cija i računovodstvenih pravila, koji se koristi za, između ostalog, ekonomsku analizu i merenje većine ekonomskih pokazatelja, subvencije (*subsidies*) određuje kao „tekuća nepovratna sredstva koja državne jedinice (...) daju preduzećima na osnovu nivoa njihovih proizvodnih delatnosti ili količine ili vrednosti dobara i usluga koje ona proizvode, prodaju ili uvoze”, a u slučaju domaćih proizvođača mogu biti i sredstvo uticanja na njihov nivo proizvodnje (EC *et al.*, 2009: 148). Kao podvrsta ovog opšteg pojma subvencija izričito se navode i subvencije „javnim korporacijama” (javnim preduzećima) kao redovni transferi namenjeni pokrivanju njihovih gubitaka koji nastaju usled poslovanja sa cenama koje su niže od prosečnih troškova proizvodnje, u slučajevima u kojima to predstavlja „svesnu državnu ekonomsku i socijalnu politiku” (EC *et al.*, 2009: 149). Naš Zakon o budžetskom sistemu (Službeni glasnik RS, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr. i 108/2013) subvencije smešta u javne rashode (čl. 27), a pravi se i razlika, doduše ne u zvaničnim aktima, između tekućih i kapitalnih subvencija (Svetska banka, 2014), pri čemu kapitalne subvencije služe za izgradnju i nabavku osnovnih sredstava i nematerijalnih ulaganja, a tekuće za pokrivanje tekućih troškova poslovanja.

Ono što je prilikom prikupljanja podataka predstavljalo najveći problem, i što je efektivno onemogućilo iole preciznu i smislenu analizu kretanja subvencija javnim preduzećima, jesu višestruke nejasnoće u pogledu toga kako se tačno i u kojim stavkama knjiže subvencije. Na poziciju koja se tiče već pomenutih kapitalnih subvencija (AOP 683 – Kapitalne subvencije i druga državna dodeljivanja za izgradnju i nabavku osnovnih sredstava i nematerijalnih

ulaganja), osim sredstava eksplicitno namenjenih toj svrsi, unose se i otpis dugova po osnovu poreza i doprinosa i priliv sredstava u cilju pokrića gubitaka kumuliranih tokom više poslovnih godina, prema Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja (Službeni glasnik RS, br. 114/2006, 5/2007 - ispr. i 119/2008). Drugim rečima, moguće je podvesti pod ovu poziciju iznos sredstava namenjen za više različitih operacija, pa ostaje nejasno koji deo sredstava ide u, na primer, stvarnu nabavku osnovnih sredstava, koji predstavlja otpis dugova po jednom ili drugom osnovu, itd. Drugi i još važniji problem jeste postojanje još tri pozicije na kojima je moguće uneti subvencije, ali i transfere po drugim osnovama:

1. Prihodi od premija, subvencija, dotacija, regresa, kompenzacija i povraćaja poreskih dažbina (AOP 673);
2. Državna dodeljivanja za premije, regres i pokriće tekućih troškova poslovanja (AOP 684);
3. Ostala državna dodeljivanja (AOP 685).

Prilikom prikupljanja podataka, učinjen je pokušaj da se prikupe i podaci koji se odnose na subvencije tako što su odabrane pozicije AOP 673 i AOP 683, kao jedine pozicije koje se eksplicitno tiču subvencija. Međutim, kao problem se potom javilo i to da nije jasno da li se kapitalne subvencije knjiže pod poziciju „prihodi od premija, subvencija...” ili ne, a dodatnu konfuziju je stvaralo i to što su u nekim izveštajima iznosi bili jednaki, a u drugima ne. Opravdanost sabiranja ove dve pozicije radi izračunavanja ukupnog iznosa subvencija ugrožena je rizikom da se bar u nekim slučajevima dva puta sabira isto i da se na kraju dođe do većeg i netačnog iznosa. Veću prepreku je stvara-

lo kako to što je subvencije moguće knjižiti u nekoliko pozicija, bez preciznog znanja o tome da li se, gde i šta sve „preklapa”, tako i to što bi korišćenje većine ovih pozicija za računanje subvencija podrazumevalo i uzimanje u računicu novčanih tokova koji nemaju veze sa subvencijama *per se* (premije, regres, kompenzacije, povraćaj poreskih dažbina, itd.), što bi u krajnjem vodilo „inflaciji” ukupnog iznosa subvencija. Zato je doneta odluka (čija se opravdanost svakako može sporiti) da se iz analize u potpunosti isključi problem subvencija, pod pretpostavkom da je bolje nemati nikakav, nego netačan zaključak.³¹

Bez obzira na to, cilj prilikom pokušaja da se istraže i subvencije nije se svodio samo na to da se približno odrede apsolutni iznosi subvencija kod ispitivanih preduzeća, već najpre da se izvrši korekcija u određenim pokazateljima. Primera radi, bilo bi vredno korigovati stope neto ili operativne marže za iznos subvencija ili njihovo učešće u poslovnim prihodima ili poslovnom i neto dobitku, izraženo u procentima. To bi svakako ponudilo precizniju predstavu o tome u kojoj meri i na koji način subvencije doprinose poslovanju preduzeća. Ipak, pokušaj da se izvesno ustanovi kako se tačno subvencije unose i šta sve, osim onoga što je i zvanično označeno „subvencijom”, zaista sačinjava državnu pomoć javnim preduzećima, lako može biti tema posebnog rada. U tom smislu, svu dosadašnju analizu treba posmatrati sa ovom napomenom na umu.

³¹ Pritom, nije nimalo izvesno ni to da li ovaj obračun može da bude makar i *aproksimativan*. U svakom slučaju, kada se uzmu u obzir prethodno iznete napomene, otvoreno je pitanje „saznajne” vrednosti, odnosno relevantnosti, računice koja bi se ovde mogla eventualno izvesti.

Naravno, ako se nastupi iz liberalne političko-ekonomske pozicije, lako je iz ovoga izvući zaključak da bi javna preduzeća trebala da posluju *bez subvencija* – međutim, treba imati na umu implikacije takvog zaključka. Opravdano je pretpostaviti da bi manjak prihoda izazvan povlačenjem subvencija najverovatnije bio nadoknađen ne toliko povećanjem efikasnosti u radu javnih preduzeća, koliko povećanjem cena usluga, na čije je posledice do sada već ukazano. Zato bi bilo korisnije i promišljenije preispitati *kako se i gde* (tačnije *kome* i *onda*, logično, *zašto* baš tu) dodeljuju subvencije, što povlači za sobom razmatranje dva pitanja šire društvene prirode: *transparentnosti* u alociranju budžetskih i drugih državnih sredstava i *odlučivanja* o alokaciji tih sredstava, koliko u pogledu iznosa „primaocima”, toliko i u pogledu procenjivanja da li su određene društvene potrebe time zadovoljene ili, ako nisu, kako to učiniti.

Zaključak

Osvrćući se na polaznu hipotezu iznetu u uvodu teksta, potrebno je ukratko rezimirati zaključke analize sve tri grupe pokazatelja, pre svega u svetlu njihovog (ne)slaganja sa dominantnom predstavom o javnim preduzećima.

Očigledno je, iz osnovne finansijske analize, da u pogledu stvaranja dobiti javna preduzeća (iz grupe II i III prema raspoloživosti podataka) pokazuju negativan trend, što se očituje u rastu gubitaka iznad visine kapitala tokom ispitivanog perioda, kao i u pogoršanju neto rezultata. U tom smislu za dobar deo javnih preduzeća slobodno može

da se kaže da u datom periodu zaista nisu pokazivala sposobnost stvaranja dobitka. Ipak, važnije je, a i zanimljivije, skrenuti pažnju na to da ovaj trend nije jednoznačan niti jednostavan, te da i elementarno deskriptivno razlaganje pokazuje diferencijaciju (naročito kod neto rezultata), s obzirom na to da više od polovine javnih preduzeća posluje sa pozitivnim rezultatom, ali i da postoje suprotne fluktuacije iz godine u godinu. Takođe, važno je istaći pravac kretanja broja zaposlenih u ispitivanoj grupi preduzeća – uprkos dominantnoj predstavi, taj pravac je katkad negativan, a katkad stagnirajući.

Kretanje neto profitne marže takođe pokazuje složenije odnose – iako oko 1/4 preduzeća ima izuzetno negativne marže, što govori u prilog tezi o neprofitabilnosti, većina njih iskazuje pozitivne vrednosti marže. Takođe, nezanemarljiv je udeo i preduzeća sa pozitivnom vrednošću od nekoliko procenata, što je, u komparativnoj perspektivi (*vis-a-vis* tržišnog proseka u Evropi za 2013. godinu kao orijentira), značajna stavka. U vezi sa tim, zanimljivo je da prosečne stope prinosa na ukupna sredstva ne pokazuju veća odstupanja od stanja u celoj privredi.

Već se ovde može naslutiti da se, kad se zađe ispod površine dominantne predstave o stanju javnih preduzeća, pomalja nešto diferenciranija i složenija pojava, koja je delom saglasna sa ovom predstavom, a delom od nje odstupa, namećući potrebu za preciznijim i izoštrenijim pogledom na javna preduzeća.

Ono što dodatno doprinosi uočavanju kompleksnosti ispitivane pojave je analiza operativne profitne marže koja pokazuje važan uticaj drugih, ne-poslovnih momenata na formiranje negativnog neto rezultata (doduše, treba istaći

da se oblasti analize iz drugog i trećeg odeljka ne poklapaju u potpunosti, s obzirom na to da je u trećem odeljku obuhvat sužen na preduzeća koja imaju sve podatke za najmanje dve godine, te da se taj rezultat ne može jednim zahvatom pripisati „lošem poslovanju” i onome što se, što implicitno, što eksplicitno, podrazumeva pod tom kvalifikacijom. Tome u prilog govori i velika uloga potraživanja u likvidnosti javnih preduzeća (pri čemu pokazatelj tekuće likvidnosti značajnije ne odstupa od svojih vrednosti za celu privredu), kao i zaključak da u pogledu solventnosti, kao sposobnosti *dugoročnog* izmirivanja obaveza, javna preduzeća pokazuju sasvim solidno stanje, mada i ovde treba imati na umu da takva ocena, kao što je pokazano, zavisi od sektora delatnosti. Ono što se skoro nedvosmisleno može istaći kao pozitivno jeste stanje po pitanju koeficijenta pokrivača kamata, s obzirom na to da trećina preduzeća ne ma rashode na kamate, a da oko polovine zadovoljava navedeni standard, kao i da generalno pokazuju bolje stanje u odnosu na privredu Republike Srbije u celini.

Stoga, ako bismo stremili donošenju opšteg zaključka, onda bi taj zaključak ukazivao na, kao što je već rečeno, višeznačno, diferencirano i složeno stanje u kome se nalaze javna preduzeća, kao i na to da se dominantna predstava, bar na ovom nivou, ne može u celosti, odnosno u svim njenim aspektima, odbaciti. S jedne strane, u pogledu profitabilnosti i likvidnosti, očigledno postoji potreba za promenom sadašnjeg stanja, s obzirom na to da je ono nezadovoljavajuće, dok sa druge, pokazatelji zaposlenosti, operativne marže, stope prinosa na ukupna sredstva i indeksi solventnosti negiraju važenje onih aspekata dominantne predstave koji odgovaraju ovim merilima („pre-

zaduženost”, „eksplozija zapošljavanja”, itd.) što je pomenu- to u uvodu teksta. U tom smislu, može se reći da ovaj rad pre predstavlja ukazivanje na buduće zadatke i, ako se tako može reći, jedan dvostruki poziv.

Prvo, potrebno je otići dalje od deskriptivnog nivoa koji je ovde bio mahom zastupljen i izvršiti obimniju uzroč- nu analizu koja bi pokušala da odgovori na najvažnije pita- nje – zašto je stanje onakvo kakvim ga zatičemo? Na neka od tih pitanja već je upućeno: zašto „ostali rashodi” imaju tako veliku ulogu u kretanju novca *u* i *iz* preduzeća? zaš- to dolazi do rasta gubitaka iznad visine kapitala? zašto su troškovi amortizacije veliki, kako je pokazano u odeljku 3.1? Naravno, ona se ne bi smela ograničiti samo na ove probleme, već bi morala da postavi i pitanje o organizaciji rada u javnim preduzećima, politici zarada, odnosima sa drugim ekonomskim jedinicama unutar šireg sistema od- nosa, „internoj” državnoj politici prema javnim preduzeći- ma i tome slično. Takođe, morala bi da obuhvati i pokušaj diferenciranja između uzroka koji se mogu pripisati op- štem makroekonomskom stanju i onih koje možemo pod- vesti pod unutrašnje, mikro-ekonomske. Mogućnosti ova- kve analize tiču se u velikoj meri i vrste građe koju treba prikupiti i na kojoj treba raditi, s obzirom na to da podaci iz finansijskih izveštaja nisu ni izbliza dovoljni za tako obi- man zadatak, pa bi zato bilo neophodno temi pristupiti sa znatnom metodskom otvorenošću i širinom i, što je samo praktična realizacija tog stava, kombinovati različita sred- stva i pristupe.

Drugo – i to je druga, političko-društvena strana onog dvostrukog poziva – treba razmišljati o načinima na koji se javna preduzeća (ali i ne samo ona!) mogu reformisati,

tako da se negativno stanje na koje je višestruko ukazano izmeni u pravcu koji će biti povoljan kako za sama preduzeća, tako i za „korisnike” njihovih usluga. U tom pogledu je daleko korisnije gledati ka onim iskustvima koja su možda nedovoljna jer su sveža i nedovršena, ali i ne sasvim poznata, pošto su potisnuta i ostavljena po strani u „registru” reformskih rešenja dominantne ideologije. Radi se o raznolikim varijantama demokratskog učešća (*participatory governance*) u određivanju fiskalne, komunalne i generalno ekonomske politike od strane onih na čije živote te odluke ostavljaju i najviše posledica. Iskustvo participativnog planiranja gradskog budžeta u Porto Alegreu samo je najčuleniji primer takve logike, koja bi mogla da zameni onu koja je već na delu (Baiocchi, 2003). Svakako, za to je potrebna ozbiljna društvena snaga koja će moći da takva rešenja adekvatno i osmisli, uvažavajući specifične uslove naše zemlje, a zatim i da povede napore za njihovo ostvarenje.

Literatura:

Agencija za privredne registre. 2011. *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2010. godini*. (Dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/LinkClick.aspx?fileticket=dWbbsI4UByA%3d&tabid=286&portalid=0&mid=1080>).

Agencija za privredne registre. 2012. *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2011. godini*. (Dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/LinkClick.aspx?fileticket=k4gQeMa-aKpE%3d&tabid=286&portalid=0&mid=1225>).

Agencija za privredne registre. 2013. *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2012. godini*. (Dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/LinkClick.aspx?fileticket=HoPxVencvnQ%3d&tabid=286&portalid=0&mid=1546>).

Agencija za privredne registre. 2014. *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2013. godini*. (Dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/LinkClick.aspx?fileticket=c5gyYdPU-AMM%3d&tabid=286&portalid=0&mid=1717>).

Baiocchi, G. 2003. *Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment*. u: A. Fung, E.O. Wright (eds.), *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. London: Verso. str. 45-77.

Beta. 2013. Prokuplje: Dugovi blokirali rad Direkcije za izgradnju. *Blic Online*. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/364195/Prokuplje-Dugovi-blokirali-rad-Direkcije-za-izgradnju>).

B92. 2014. Gasifikacija promašena investicija?. B92. (Dostupno na: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=06&dd=22&nav_id=865948).

B92, et al. 2014. Uhapšeni direktori u Nišu. B92. (Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=03&dd=26&nav_category=16&nav_id=828622).

Centar za slobodne izbore i demokratiju. 2004. *Oko izbora* (13). Beograd: Dosije.

Damodaran, A. 2014. *Operating and Net Margins by Industry Sector*. (Dostupno na: <http://www.stern.nyu.edu/~adamodar/pc/datasets/marginEurope.xls>).

Đinđić, Z. 2001. *Predlog zakona o budžetu Republike Srbije za 2002. godinu*. Virtuelni muzej Zorana Đinđića. (Dostupno na: <http://www.zorandjindjic.org/govori/govor-dr-zorana-C4%91in%C4%91i%C4%87-u-skup%C5%A1tini-srbije-21?format=simple>).

EC, IMF, OECD, UN & World Bank. 2009. *System of National Accounts 2008*. New York: European Commission, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations and World Bank.

Eurostat. 2014. *HCIP – inflation rate*. (Dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00118>).

Fiskalni savet. 2014. *Budžetski proces u Republici Srbiji: nedostaci i preporuke*. (Dostupno na: http://fiskalnisavet.rs/images/izvestaji/budžetski_proces.pdf).

- Friedlob, George T. and Schleifer, Lydia L.F. 2003. *Essentials of Financial Analysis*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Knežević, G. 2008. *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Koštunica, V. 2004. *Ekspoze predsednika Vlade Republike Srbije dr Vojislava Koštunice*. Vlada Republike Srbije. (Dostupno na: <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=4775>).
- Labus, M. 2007. *Osnovi ekonomije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Lojanica, V. 2014. Užice: Krivične prijave protiv bivših čelnika Direkcije za izgradnju. *Blic Online*. 8.7.2014. (Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/479176/Uzice-Krivicne-prijave-protiv-bivsih-celnika-Direkcije-za-izgradnju>).
- Narodna banka Srbije. 2012a. *Spisak javnih preduzeća*. (Dostupno na: http://www.nbs.rs/internet/latinica/10/10_7/javna_preduzeca/javna_preduzeca_2012_01.xls).
- Narodna banka Srbije. 2012b. *Obaveštenje bankama u vezi sa Spiskom javnih preduzeća*. (Dostupno na: <http://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=5604&konverzija=no>).
- Nikolić, G. 2012. Mit o predimenzioniranom javnom sektoru u Srbiji. *B92 Blog* 17.11. 2012. (Dostupno na: <http://blog.b92.net/text/21417/Mit-o-predimenzioniranom-javnom-sektoru-u-Srbiji/>).
- Pavlović, V. 2008. *Teorija i analiza bilansa*. Beograd: Megatrend univerzitet.

Radio televizija Srbije. 2012. Hapšenja zbog korupcije u Kragujevcu. *RTS*. (Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/Hronika/1184206/Hap-%C5%A1enja+zbog+korupcije+u+Kragujevcu.html>).

Radio 021. 2013. Uhapšeni zamenik direktora Urbanizma i troje iz Gradske uprave za urbanizam. *Radio 021*. (Dostupno na: <http://www.021.rs/Novi-Sad/Hronika/Uhapseni-zamenik-direktora-Urbanizma-i-troje-iz-Gradske-uprave-za-urbanizam.html>).

Republički zavod za statistiku. 2010. *Klasifikacija delatnosti KD (2010)*. (Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Klasifikacija%20delatnosti/Klasifikacija.pdf>).

Republički zavod za statistiku. 2014. *Statistički godišnjak R.S.* Beograd: Republički zavod za statistiku.

Službeni glasnik Republike Srbije, 120/2013. Pravilnik o Spisku korisnika javnih sredstava. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik Republike Srbije, 109/2009, i 46/2010. Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik Republike Srbije, 62/2013. Zakon o računovodstvu. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik Republike Srbije, 3/2014. Pravilnik o izmenama pravilnika o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik Republike Srbije, 77/2010. Međunarodni računovodstveni standardi – MRS 16. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik Republike Srbije, 114/2006, 5/2007 – ispr. i 119/2008. Pravilnik o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik RS, 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr. i 108/2013. Zakon o budžetskom sistemu. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Službeni glasnik RS, 119/2012, 116/2013 – autentično tumačenje i 44/2014 – dr. zakon. Zakon o javnim preduzećima. Beograd: JP „Službeni glasnik”.

Stanišić, M. 2009. *Revizija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

Stanišić, N. 2013. *Analiza finansijskih izveštaja*. Social Science Research Network. (Dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=2332096>).

Svetska banka. 2014. *Pregled finansija lokalnih samouprava, mogućnosti za poboljšanje efikasnosti: izveštaj broj 87944-YF*. (Dostupno na: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2014/07/23/000016351_20140723163313/Rendered/INDEX/879440WP0P14530PUBLIC00MPFR2new0srb.txt).

Uprava za trezor. *Spisak korisnika javnih sredstava*. (Dostupno na: http://www.trezor.gov.rs/uploads/news/3_540_Spi).

*sak%20korisnika%20javnih%20sredstava%20%20-%20%20
Sl%20_glasnik%20RS,%20broj%20120_13.xls).*

Vetta, T. 2011. 'Nationalism is Back!' *Radikali and Privatization in Serbia*. u: D. Kalb, G. Halmai (eds.), *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn Books. str. 37-56.

Vučić, A. 2014. *Ekspoze predsednika Vlade Republike Srbije Aleksandra Vučića*. Vlada Republike Srbije. (Dostupno na: <http://www.srbija.gov.rs/pages/article.php?id=208780>).

Vuković, V. 2014. Javni sektor u Srbiji: između mita i stvarnosti. *Bilten* 27.5.2014. (Dostupno na: <http://www.bilten.org/?p=1032>).

508

Milenko Srećković

Istorijat agrarnih reformi i posledice privatizacije u poljoprivrednom sektoru

1. Uvod

U ovom tekstu najpre ćemo pokušati da u XX veku izdvojimo ono što je bilo progresivno u različitim poljoprivrednim politikama, pre svega što se tiče agrarnih reformi. Pošto je „progresivno” jedna od onih reči kojoj svako daje sopstveni smisao, odmah ćemo precizirati šta pod time podrazumevamo: politiku vođenu uverenjem da zemlja treba da bude data na raspolaganje onima koji je obrađuju i žive od nje, a ne onima koji bi da profitiraju eksploatišući tuđ rad i koristeći se svojim privilegovanim položajem u vladajućim političko-ekonomskim strukturama. Sama parola tj. princip da zemlja pripada onima koji je obrađuju često je korišćena u istoriji agrarnih borbi širom sveta kako bi se izrazile težnje i interesi seljaštva.

Poljoprivredna politika na našim prostorima tokom XX veka, uprkos svim manama i kompleksnim okolnostima, sve do početka 1990-ih godina posedovala je crtu postepenog progresivnog ukidanja retrogradnih poljoprivrednih i društvenih odnosa pomoću agrarnih reformi. Agrarne reforme i Prve i Druge Jugoslavije formalno su težile poštovanju interesa samih seljaka na uštrb interesa velikoposjednika, feudalaca i kapitalista, od kojih je odu-

zimana zemlja kako bi se stavila na raspolaganje onima koji je obrađuju. S jedne strane, imali smo snažno seljačko nezadovoljstvo teškim životnim uslovima na selu, koje je zahtevalo suštinske reforme, a s druge strane snažan otpor feudalaca, buržoazije ili kapitalističkih veleposednika, koji su takve težnje na različite načine sabotirali.

Državnom politikom 1990-ih, u kontekstu restauracije kapitalizma, a posebno od 2000. godine, zemljište kojim su do tada raspolagala društvena poljoprivredna preduzeća i kombinati, kroz restituciju i privatizaciju, dolazi u ruke novih veleposednika, kojima poljoprivreda nije jedina privredna grana u kojoj posluju. Mnoge od njih sama poljoprivredna delatnost uopšte ne zanima, već kupuju preduzeća kako bi prali novac¹ ili se bavili zemljišnom špekulacijom. Na sve ovo nadovezuju se i drugi problemi poput Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom, liberalizacije tržišta koja je dovela do dampinga cena proizvoda domaćih poljoprivrednika, uslova učlanjenja u SvetSKU trgovinsku organizaciju, korporativnog lobiranja za distribuciju genetski modifikovanih proizvoda, privatizacije prirodnih resursa i, naravno, sve izraženijih klimatskih promena koje čine nužnim ekološki svesniji način proizvodnje.

U ovom tekstu najpre ćemo opisati poljoprivrednu politiku iz jedne istorijske perspektive, bez koje bi svaki opis sadašnje situacije bio nedovoljno jasan i bez koje ne bismo ni mogli dati precizan odgovor na pitanje kako smo

¹ Najpoznatiji je slučaj narko kartela Darka Šarića. Protiv Šarića i još osam osoba podignuta je 2010. godine optužnica zbog pranja više od 20 miliona evra od prodaje kokaina. Novac stečen trgovinom narkoticima uložen je u kupovinu poljoprivrednih preduzeća i hotela u Vojvodini.

dospeli u ovakvu situaciju. Nadamo se da ćemo iz istorijskih lekcija moći da izvučemo pouke o mogućim rešenjima današnjih problema. U završnim poglavljima ovog teksta govorićemo o sadašnjim problemima u poljoprivredi, koji su neraskidivo povezani sa aktuelnom državnom politikom, opštim smerom kojim se naše društvo kreće, ali i sa uticajem globalnih finansijskih institucija i krupnih međunarodnih aktera (kao spoljnih faktora koji određuju uslove integracije u globalni kapitalistički poredak). U celini uzev, današnji problemi u poljoprivredi posledica su neoliberalne državne politike i njenih ideoloških osnova, kao i određenih društveno-istorijskih okolnosti – stoga je i za njihovo rešavanje neophodna drugačija politička volja i moć da se ta promena sprovede.

2. Prva Jugoslavija i ukidanje ostataka feudalnih odnosa agrarnom reformom

Agrarna reforma u Prvoj Jugoslaviji, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS)² sprovedena je pod pritiskom narodnih borbi za poboljšanjem životnih uslova. U krajevima novonastale države u kojima je još opstajao feudalni poredak, posebno u BiH, seljaci su odmah po završetku Prvog svetskog rata oterali vlasnike krupnih poseda (age i begove), zauzeli zemlju i odbijali plaćati feudalnu rentu i druge feudalne obaveze. Takve seljačke samostalne akcije, kao i glad koja je zavládala u pasivnim krajevima, učinili su nužnom sprovođenje agrarne refor-

² U Kraljevini SHS 1921. godine od poljoprivrede je živelo 80% a deset godina kasnije 77% ukupnog stanovništva. Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 17.

me na državnom nivou kako bi se umirilo nezadovoljstvo i nemiri stanovništva.³ Pravno regulisanje agrarne reforme u Kraljevini SHS formalno je inicirano *Proglasom* regenta Aleksandra Karadorđevića 6. januara 1919. godine⁴ i *Pret-hodnim odredbama za pripremu agrarne reforme*⁵ koje je vlada Kraljevine SHS usvojila 27. februara 1919. godine.

Nastankom Kraljevine SHS došlo je do spajanja oblasti različitog istorijskog i privrednog razvitka u jednu državu,⁶ u jedinstveno tržišno područje. Samim tim, agrarna reforma, sprovedena odmah po okončanju rata, zadržala je na različite načine u raznovrsne postojeće ekonomsko-privredne oblike. Najvažnija posledica tadašnje agrarne reforme, iz perspektive ekonomsko-istorijskog razvitka, je likvidacija preostalih feudalnih odnosa, nasleđenih iz više-vekovne turske vladavine, u Bosni i Hercegovini, Makedo-

³ Iako je ovo nezadovoljstvo glavni uzrok posezanja za agrarnom reformom koja bi poboljšala ekonomski položaj stanovništva, država je u narednom periodu donela i odredbu kojom se zabranjuje nasilno zauzimanje zemlje koja je bila u vlasništvu veleposednika, pod pretnjom lišavanja prava na dobijanje otete zemlje. Ta odredba doneta je usled „želje vlasti za kompromisom sa bivšim feudalcima i krupnim vlasnicima poseda (...) Pitanje zemlje aga i begova postalo je predmet pogađanja i političkih ustupaka između vlasnika – bivših feudalaca, s jedne strane, i predstavnika vlasti kojima su trebali glasovi, s druge strane” (Lazić, 1999: 11).

⁴ *Službene novine Kraljevstva SHS*, br. 2, 28. januar 1919. Navedeno prema: Malović, Gojko. 2006. *Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije 1919-1941*. u: časopis *Arhiv* – godina VII, broj ½. Beograd: Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd. str. 9.

⁵ *Službene novine Kraljevstva SHS*, 27. februar 1919. Navedeno prema: Malović, 2006: 9.

⁶ Takva različitost privrednog razvitka ovih oblasti pre svega je uzrokovana njihovom dugom potčinjenošću različitim imperijama i životom pod stranim ekonomskim, kulturnim i političkim uticajima, ali i nejednakim prirodnim uslovima i prirodnim bogatstvima tih područja.

niji i Kosovu i Metohiji,⁷ ukidanje kolonatskog odnosa u Istri i Dalmaciji, ukidanje aristokratskih veleposeda koji su se prostirali od Banata do Slovenije, i ukidanje stranog vlasništva nad zemljom. Ukidanjem i zabranom kmetovskih odnosa na teritoriji Bosne i Hercegovine, Makedonije i Kosova i Metohije, dotadašnji kmetovi proglašeni su slobodnim vlasnicima zemlje, a dotadašnjim vlasnicima (agama) novonastala kraljevina propisala je novčanu odštetu, na štetu samih kmetova koji su morali da snose deo te naknade.⁸ Bez novčane naknade oduzeti su posedi habsburške dinastije, članova habsburške carske porodice, „dinastija neprijateljskih zemalja (...) i posedi koji su darivani tuđincima za usluge učinjene habsburgovcima”.⁹

Zemlja oduzeta velikoposednicima data je bezemljašima – seljacima koji do tada uopšte nisu imali zemlju u svom vlasništvu i onima koji su je imali u zanemarljivom obimu. Dodeljeno im je onoliko zemlje „koliko mogu sami sa svojom porodicom obrađivati”.¹⁰ Prvenstvo kod ove raspodele zemlje imali su „invalidi, udovice i siročad ratnika, vojnici i dobrovoljci, koji su se borili za ujedinjenje Srba,

⁷ U krajevima koji su bili pod vlašću Austro-Ugarske kmetstvo je ukinuto 1848. godine dok u krajevima koji su bili pod vlašću Turske taj proces se odvijao u periodu od 1804. do 1919. godine. U samoj Srbiji likvidiranje feudalnog sistema bilo je deo šire borbe za oslobođenje od turske vladavine u prvoj polovini 19. veka i taj sistem je sve više gubio na snazi u periodu samostalne i nezavisne Srbije.

⁸ U literaturi se može naći podatak da su „46 krupnih begovskih zemljoposjedničkih porodica (...) u svojim rukama držale većinu zemljišta u BiH”. Vidi više u: Kamberović, Husnija. 2003. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. str 38.

⁹ *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*, Službene novine Kraljevstva SHS, 27. februar 1919.

¹⁰ *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*, Službene novine Kraljevstva SHS, 27. februar 1919.

Hrvata i Slovenaca”.¹¹ Ovom agrarnom reformom podeljeno je oko 1.700.000 hektara zemlje. Zemljišni maksimum je najpre utvrđen na 100-500 jutara, a zatim povećan na 174-869 jutara, s tim što su crkve i banke zadržale vlasništvo nad zemljom iznad zemljišnog maksimuma. Granične oblasti u Vojvodini, Slavoniji, Makedoniji, Kosovu i Metohiji, kolonizovane su pretežno srpskim stanovništvom, iz redova ratnih dobrovoljaca i seljaštva iz siromašnih krajeva, kojima su dodeljene parcele od 3 do 5 hektara u znak državnog i narodnog priznanja.

Ipak, dometi ove agrarne reforme bili su ograničeni usled zavisnosti „od pogađanja s vlasnicima poseda, agama, begovima i predstavnicima muslimanske stranke i bogatije bosanske klase” (Lazić, 1999: 11). Još u *Proglasu* regenta Aleksandra Karađorđevića uočava se težnja za kompromisom sa krupnim veleposednicima, u kojem se kaže: „zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike pravičnom nadoknadom dosadašnjim vlasnicima njenim” (časopis „Politika”, 1919: 1). Novčano obeštećenje za oduzetu zemlju štetilo je stanovništvu koje ga je isplaćivalo putem uvećanih poreza i drugih dažbina. Kasniji sporazumi, radi pridobijanja podrške za usvajanje Vidovdanskog ustava, između Radikalne stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je predstavljala interese aga i begova, dodatno su ograničavali sprovođenje agrarne reforme.¹² Takođe, usled korumpiranosti vladajućih političkih stranaka raspodelom zemlje se špekulisalo kako bi se pri-

¹¹ *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*, Službene novine Kraljevstva SHS, 27. februar 1919.

¹² Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 46.

dobili glasovi seoskih birača.¹³ Ovom agrarnom reformom smanjeni su i veliki kapitalistički posedi u Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini ali nisu ukinuti; na tom planu reforma „niti je uspela, niti je do kraja izvedena” (Lazić, 1999: 43).

Agrarni karakter naturalne i polunaturalne privrede bez krupne akumulacije kapitala i agrarna zaostalost oblasti u kojima je dominirao feudalni sistem uzrokovali su okasneli kapitalistički razvoj Jugoslavije. Jedino je u vojvodansko-slavonskim oblastima agrarni karakter bio „ekspanzivno-kapitalističko-poduzetnički i spekulantski” i „ulazio je u trgovinu na veliko, u industriju i finansije kao finansijski kapital” (Mirković, 1999: 15). Zapadni i severozapadni krajevi Jugoslavije, u sastavu kapitalističke ekonomije Austro-Ugarske, imali su razvijeniju kapitalističku privredu, koja je bila podređena interesima koncentracije kapitala u Austriji i Mađarskoj (Mirković, 1999: 15). U samoj Srbiji nije bilo feudalnog ni kapitalističkog poseda vojvodansko-slavonskog tipa, a naturalni karakter seoske privrede, skoro bez tržišnih viškova, nije obezbeđivao snažniju akumulaciju kapitala. Tek započeti privredni razvoj razoren je u toku Prvog svetskog rata.¹⁴

Kako je industrija u Kraljevini SHS bila nerazvijena i u nemogućnosti da apsorbuje višak seoske radne snage preko 80% stanovništva, a u nekim oblastima i do 90%,

¹³ Vidi više u: Vučo, Nikola. 1958. *Poljoprivreda Jugoslavije 1919-1941*. Beograd: Rad. str. 25.

¹⁴ Naspram tome, severni krajevi Jugoslavije u toku Prvog svetskog rata nisu bili pod udarom austro-mađarsko-nemačke invazije pa su u njima u velikoj meri sačuvani materijalna bogatstva i ljudski životi, i, po završetku rata, mnogo brže su se oporavili.

živelo je na selu i bavilo se zemljoradnjom.¹⁵ Takva agrarna prenaseljenost usloвила je usitnjavanje zemljišnog fonda. Porodice koje su agrarnom reformom došle u posed zemljišnih parcela ipak su živele u velikom siromaštvu, posebno usled nemogućnosti primene i neposedovanja savremenih tehničkih sredstava. Ratna destrukcija, interesi i sukobi nacionalnih buržoazija i njihov uticaj na politički život u Kraljevini, nejednaka posedovna struktura zemljišta,¹⁶ kao i ogromna ekonomska i posedovna nejednakost između pojedinih područja i pokrajina,¹⁷ uprkos agrarnoj reformi, uticali su na stalno uvećanje seoske bede i broja bezemljaša, sluga i nadničara, prekomerno zaduživanje stanovništva za kupovinu hrane i zemlje, i masovnu ekonomsku migraciju i emigraciju stanovništva. Seosko stanovništvo Bosne i Hercegovine i Crne Gore nije imalo skoro nikakvih mogućnosti da vrati dug jer većina doma-

¹⁵ Blizu pet miliona ljudi bilo je zaposleno u poljoprivredi i stočarstvu, a u ostalim granama svega oko milion ljudi. Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 9.

¹⁶ Na posedi od 0.5 do 10 hektara živelo je i od poljoprivrede se izdržavalo 88,4% svih gazdinstava ili 90% ukupnog stanovništva. Na drugoj strani bilo je 11% krupnih vlasnika koji su činili 10% stanovništva čiji su posedi bili veći od 20 hektara. Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 10.

¹⁷ Dok su u Mariborskoj i Ljubljanskoj oblasti u upotrebi bila najsavremenija sredstva za obradu zemlje, u Crnoj Gori, Hercegovini, zapadnoj Srbiji, delovima Makedonije, Kosova i dr., masovno su se primenjivala najprimitivnija sredstva za obradu zemlje. Samim tim razlika u prinosu pšenice i kukuruza između ovih oblasti iznosila je preko deset do dvanaest metričkih centi po hektaru. Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 10.

ćinstava nije imala prihoda ni od stoke ni od zemlje (Lazić, 1999: 9).

Agrarnom reformom, usled svih tih spoljnih okolnosti, nisu ukinute klasne razlike na selu, niti je ograničeno stalno širenje poseda najkrupnijih vlasnika zemlje čiji su posedi, izrazito kapitalističkog karaktera, zahvatali površinu od preko 20 hektara. Broj krupnih poseda se u periodu od 1921. do 1931. godine uvećao za 13,5% i u čitavoj Jugoslaviji 1931. godine bilo ih je 1.766.600. Vlasnika poseda preko 100 hektara bilo je 1.801, što je činilo 1% od broja vlasnika poseda, ali su njihovi posedi zauzimali oko 692.200 hektara, odnosno 6,43% ukupnog zemljišnog fonda. Svega 11,6% gazdinstava, odnosno 10% najbogatijeg stanovništva, posedovalo je 45% ukupnog zemljišnog fonda, što čini 4.791.600 hektara. Ukupni prihodi ostvareni na veleposedničkim posedima bili su njihovo isključivo vlasništvo i nisu doprinosili podizanju opšteg društvenog standarda. Nasuprot tome, gazdinstva od 1 do 10 hektara su bila najbrojnija i činila su 88,4% svih poljoprivrednih gazdinstava. Na njima je živelo oko 90% svih stanovnika sela koji su posedovali oko 55% ukupnog zemljišnog fonda, odnosno 5.854.400 hektara. Gazdinstava veličine od 0,01 do 2 hektara, čiji vlasnici nisu mogli da se izdržavaju prihodima sa svoje zemlje već su opstajali kao polunadničari ili poluproleter, bilo je 672.800 (Lazić, 1999: 24).

Klasne razlike na selu, posebno oličene u nedovoljnoj zemljišnoj površini u vlasništvu siromašnih seljaka, dovelo su do njihove sve veće zaduženosti kod krupnih seoskih gazda, privatnih kreditora (lihvara) i države.¹⁸ Nezado-

¹⁸ 1930-ih godina bilo je zaduženo više od jedne trećine seoskih gazdinstava ili 41% ukupnog broja stanovnika. Prema popisu Privilegovane agrarne banke 1931.

voljstvo izazvano ovakvim stepenom siromaštva prinudilo je državu na donošenje Zakona o zaštiti zemljoradnika u aprilu 1932. godine, kojim je obustavljena prodaja imovine dužnika radi naplate dugova, a zelenaške kamate svedene na 10%. Godine 1936. usvojena je Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova kojom su sva potraživanja poretilaca preuzeta od strane Privilegovane agrarne banke, sa rokom otplate od dvanaest godina, dok je država ova sredstva nadoknađivala opštim povećanjem poreza. Ipak, ova mera je najviše koristila krupnim poveriocima koji su svoja potraživanja mogli odmah da naplate, dok su dugovanja seljaka kod trgovaca ostala vezana za rok otplate od dvanaest godina, a dugovanja privatnicima prepolovljena. Ovakvo prividno rešavanje problema seoskih dugova samo je dalo mogućnost privatnim bankarima i drugim vlasnicima kapitala da špekulišu (Lazić, 1999: 42).

Pred sam početak Drugog svetskog rata, izmenom Zakona o finansiranju sabotirani su prethodni zakoni o agrarnoj reformi odredbom da „zemlje dodeljene seljacima za koje nije plaćena odšteta njihovim bivšim vlasnicima imaju se vratiti” (Lazić, 1999: 11). Rešavanje problema u poljoprivredi zahtevalo je radikalnije mere agrarne reforme, kao i njeno dosledno sprovođenje, neometano interesima nacionalnih buržoazija i krupnih veleposednika, koje oni ostvaruju uticajem na državnu vlast.

godine bilo je zaduženo 709.525 seoskih domaćinstava ili oko 4.364.293 seoska stanovnika, dugom koji je iznosio 6.982.700.000 dinara. Najveću masu kapitala dugovali su stanovnici Savske banovine a najveći broj zaduženih domaćinstava imala je Dunavska banovina. Vidi više u: Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 10.

Stvaranjem SHS dovršeno je ukidanje feudalnih oblika zavisnosti u pojedinim oblastima zemlje, što je prvi korak ka „oslobađanju” rada i formiranju tržišta radne snage, koje odgovara interesima buržoazije. Vladajuća elita je taj proces usporavala, vezivanjem seljaštva za zemlju, ali samo privremeno, kako bi stabilizovala svoju krhku legitimaciju. Međutim, osnovna tendencija je bila jasna – trebalo je stvoriti preduslove za kapitalističku eksploataciju zemlje. Naravno, usled specifične pozicije SHS, ona nije mogla dosledno i pravolinijski da sledi zapadnoevropski model, niti je bilo dovoljno vremena, usled zakasnelog priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu i neophodnosti usaglašavanja različitih teritorija i ekonomsko-pravnih regulativa, da se osnovne tendencije ispolje.

3. Druga Jugoslavija i stvaranje socijalističkog društvenog poljoprivrednog sektora

Dolaskom na vlast po završetku Drugog svetskog rata, Komunistička partija Jugoslavije je na selu sprovodila program „ukidanja kapitalističkih odnosa” i „socijalističkog preobražaja sela”. Taj program se sastojao od radikalne agrarne reforme – određivanja zemljišnog maksimuma koji mogu posedovati individualni poljoprivredni proizvođači; oduzimanja zemlje predratnim veleposednicima, licima nemačke narodnosti, osuđenima za kolaboracionizam tokom rata; i kolonizacije, odnosno, naseljavanja plodnih predela stanovnicima koji su do tada prebivali u siromašnim, neplodnim seoskim oblastima. U pogledu organizacije poljoprivredne proizvodnje radilo se u početku o preslikavanju reformi koje su već sprovedene u Rusiji

po dolasku boljševika na vlast – sprovedena je kolektivizacija i stvarane su zadruge kolhoznog tipa.¹⁹ Pošto se taj projekat završio neuspehom – što su priznali i sami njegovi protagonisti – nakon privrednih reformi 1953. godine proizvodnja se sve više bazira na tržišnim osnovama, redukuje se administrativna kontrola nad donošenjem proizvodnih odluka i podstiče rast produktivnosti putem modernizacije poljoprivredne tehnike, industrijalizacije, tehnokratizacije i profesionalizacije, novčanog podsticanja zaposlenih koji više doprinose produktivnosti i zaradi, i orijentacije ka monokulturnoj proizvodnji²⁰ kako bi se plasman na tržište usmerio ka izvozu u inostranstvo. U tom periodu ide se ka ukрупnjavanju zemljišta u društvenom vlasništvu i stvaranju poljoprivredno-industrijskih kombinata, koji industrijalizacijom poljoprivredne delatnosti i integrisanjem primarne poljoprivredne proizvodnje i preduzeća za preradu poljoprivrednih proizvoda, treba da dovedu do što veće produktivnosti na što manjim površinama, do širenja društvenog (socijalističkog) sektora u poljoprivredi i što veće kooperacije individualnih poljoprivrednih proizvođača i društvenog sektora (zadruga i poljoprivredno-industrijskih kombinata). Politika samoupravljanja u preduzećima zvanično je važila i u poljoprivrednom sektoru.

Privrednom reformom iz 1953. godine najpre je u poljoprivredi napušten model kolektivizacije Sovjetskog

¹⁹ Kolhozi su kolektivna poljoprivredna imanja formirana u Sovjetskom Savezu nakon revolucije 1917. godine, u kojem je zemljište bilo u državnom vlasništvu, a proizvodna sredstva u vlasništvu kolhoza.

²⁰ Uzgoj samo jedne vrste poljoprivrednog proizvoda.

tipa²¹ (rasformirane su neuspješne seljačke zadruge koje je formirala država nakon Drugog svetskog rata) pa je SFRJ, uz Poljsku, jedina socijalistička zemlja u kojoj su privatna gazdinstva posedovala oko 85% ukupnog zemljišta (Marković, 1979: 88) nasuprot većini socijalističkih zemalja u kojima je izvršena potpuna kolektivizacija u poljoprivredi pa se preko 95% ukupne površine zemljišta nalazilo u raznim oblicima kolektivnih gazdinstva.²² Odustajanjem od kolektivizacije Sovjetskog tipa i dozvoljavanjem paralelnog postojanja i društvenog i privatnog gazdinstva, FNR a zatim i SFR Jugoslavija, okarakterisane su kao „prva jeres” u agrarnoj politici socijalističkih zemalja (Bergman, 1979: 167-196, prema Zakić, 1999: 18). Ipak, krajnji cilj rukovodstva KPJ jeste na koncu bio stvaranje krupnih gazdinstava u društvenom, socijalističkom sektoru i „ukidanje privatne svojine” (Kardelj, 1983: 518), odnosno „likvidacija individualnog sektora poljoprivrede” (Zakić, 1999: 17). Zvanični plan rukovodstva bio je da individualno gazdinstvo preko „kooperacije” sa društvenim sektorom „prevede” u socijalistički sektor poljoprivrede (Zakić, 1999: 18) i postepeno ukine.

Zvanična poljoprivredna politika tog perioda izražena je u sledećim rečima Edvarda Kardelja, člana predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije: „Cilj naše socijalističke politike na selu je jedan i neizme-

²¹ „Svaka socijalistička zemlja pristupila je različitim metodama socijalističkog preobražaja poljoprivrede, ali je većina, po ugledu na Sovjetski Savez, izabrala kolektivizaciju kao metod socijalističkog preobražaja” (Marković, 1979: 12).

²² „U svim socijalističkim zemljama u vreme revolucije, u privredi [je] dominiralo seljaštvo i sitnosopstvenička struktura u poljoprivredi. Izuzev Čehoslovačke i DR Nemačke svuda je preko 70% ukupnog stanovništva činilo seljaštvo” (Marković, 1979: 12).

njiv: rekonstrukcija poljoprivrede u pravcu stvaranja krupnih socijalističkih, proizvodnih jedinica, sposobnih da organizuju – na bazi savremene tehnike i naučnih dostignuća – *društveni proces rada, uz postepeno podruštvljavanje zemlje*. Samo tim putem je moguće – iskustva u svetu to svakodnevno potvrđuju – unaprediti poljoprivrednu proizvodnju i poboljšati životne uslove radnih ljudi. I samo tim putem moguće je definitivno osloboditi i veliku većinu našeg seoskog stanovništva siromaštva i zaostalosti i otvoriti mu perspektivu kulturnog života, koji se više neće bitno razlikovati od gradskog” (Kardelj, 1958: 18).

3.1. Agrarna reforma iz 1945. godine

Agrarnom reformom, pre svega oduzimanjem zemljišta veleposednicima, nakon Drugog svetskog rata, omogućeno je stvaranje zemljišnog fonda iz kojeg je zemlja dodeljivana bezemljašima (seljacima koji nisu imali nikakve obradive površine za rad) i kolonizatorima (meštanima koje su doselili iz neplodnih, siromašnih krajeva u plodnu ravnicu). Zemljište iz ovog fonda korišćeno je i za širenje društvenog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji – čime je bio realizovan glavni cilj – „socijalistički preobražaj sela”.

Tri meseca po završetku ratnih sukoba, 23. avgusta 1945. godine, u Privremenoj narodnoj skupštini usvojen je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Tadašnja agrarna reforma zvanično je bila zasnovana na principu „zemlja pripada onima koji je obrađuju” i imala je za cilj: „da likvidira ostatke feudalnih i onemogućí razvijanje kapitalističkih odnosa na selu; da svede na društveno prihvatljivu granicu pravo na to da zemlju poseduju lica i institucije koji se ne bave poljoprivredom; da se zemlja dodeli seljacima bez ze-

mlje i onima sa malo zemlje²³ i; da se stvori zemljišni fond potreban za organizovanje krupnih društvenih gazdinstava” (Bajalica, 1958: 29). Ovom prvom reformom, odmah po završetku Drugog svetskog rata, zemljišni maksimum je postavljen na 25 do 35 hektara; on će biti smanjen na 10 hektara već 1953. godine donošenjem novog zakona.

Zemljišni fond agrarne reforme i kolonizacije u drugoj Jugoslaviji bio je sačinjen od zemljišne imovine oduzete od lica nemačke narodnosti (površine od oko 637.939 ha, što je činilo 38,73% ukupne površine ovog fonda), podržavljenih velikih zemljišnih poseda u privatnom vlasništvu (ukupne površine od 246.929 ha, odnosno 14,99% ukupne površine fonda), eksproprisanih crkvenih i manastirskih poseda (172.022 ha),²⁴ 133.106 ha eksproprisanih nezemljoradničkih poseda, 124.031 ha eksproprisanih površina 8.774 zemljoradnička poseda čija je površina nadilazila zemljišni maksimum (samo u Vojvodini je bilo 5.695 ovakvih poseda dok u ostalim jugoslovenskim zemljama 3.079), 98.471 ha konfiskovanih sudskim presudama (u Vojvodini je bilo najviše takvih konfiskovanih poseda – 3.860, u Hrvatskoj – 2.439, Bosni i Hercegovini – 1.960 poseda, dok u Srbiji samo 35), 89.232 hektara koji su pripadali bankama i pred-

²³ „Ukupno, zemlju je dobilo 316.000 siromašnih seljaka i bezemljaša”. Vidi više u: Marković, Petar. 1979. *Koncentracija i centralizacija u savremenom razvoju poljoprivrede*. Gornji Milanovac: Kulturni centar. str. 150.

²⁴ „Eksproprisana je sva zemlja preko 10 hektara u posedu crkava, manastira i drugih verskih institucija, izuzimajući samo verske ustanove od istorijske važnosti kojima je ostavljeno do 30 hektara obradive zemlje i do 30 hektara šume” (Bajalica, 1958: 30).

uzećima (ovi eksproprisani posedi nalazili su se najviše u Hrvatskoj – 55.672 ha, odnosno 61.72% ovakvih poseda).²⁵

Republika	Ukupna površina (u ha)	Udeo (u %)
Srbija sa Kosovom	64.017	3,89
Vojvodina	668.412	40,58
Hrvatska	390.510	23,90
Bosna i Hercegovina	110.512	6,91
Slovenija	305.983	18,77
Makedonija	97.396	5,94
Crna Gora	10.475	0,01
Ukupno	1.647.305	100

Tabela 3.1.1: Zemljišni fond agrarne reforme i kolonizacije raspoređen po pojedinim jugoslovenskim republikama (Gaćeša, 1995: 193)²⁶

„Od oko 1.560.000 hektara zemljišta, koliko je dobiveno sprovođenjem agrarne reforme 797.000 ha je razdeljeno siromašnim seljacima i bezemljašima, a ostalih 779.000 ha poslužilo je za formiranje državnog sektora u poljoprivredi, državnih poljoprivrednih dobara koja su zajedno sa zadrugama odigrala krupnu ulogu u razvoju ukupne poljoprivre-

²⁵ „Eksproprijacijama na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u zemljišni fond ušle su zemlje velikih privatnih poseda, banaka i preduzeća, crkava i manastira, zemljoradničkih poseda preko maksimuma i nezemljoradničkih poseda – 765.320 ha (46,45%), dok je konfiskacijama nemačkih poseda, poseda kolaboracionista i ratnih zločinaca u fond ušlo 736.680 ha (44,72%), a 145.305 ha (8,83%) otpada na zemlje dobivene po raznim osnovama”. Vidi više u: Gaćeša, Nikola. 1984. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*. Novi Sad: Matica Srpska. str. 366-377 i Gaćeša, Nikola. 1995. *Radovi iz agrarne istorije i demografije*. Novi Sad: Matica Srpska. str. 192.

²⁶ Fond Vojvodine prikazujemo izdvojeno iz sastava Srbije, s obzirom na to da zauzima 40,58% jugoslovenskog fonda

de i njenom socijalističkom preobražaju” (Marković, 1979: 149).

3.2. Agrarna reforma iz 1953. godine – dodatno smanjenje zemljišnog maksimuma

Nakon „administrativno-etatističkog” perioda u kojem je uspostavljena puna kontrola nad privrednim životom, dolazi do privredne reforme kojom se omogućava slobodnije dejstvo tržišta u oblasti poljoprivrede, redukuju se ekonomske povlastice i monopolski položaj zadruga nad određenim delatnostima (kao na primer nad otkupom poljoprivrednih proizvoda), cene se formiraju slobodno, uvozi se bez carinske zaštite, a izvozi bez stimulacija.

Usvajanjem Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine 1953. godine, sprovedena je druga agrarna reforma nakon Drugog svetskog rata kojom je agrarni maksimum individualnih poljoprivrednih gazdinstava spušten sa 25 na 10 hektara, a preostalo zemljište dodeljeno poljoprivrednim preduzećima. Ovom agrarnom reformom društvena gazdinstva su dobila novih 275.000 hektara obradive zemlje (Petković, 1958: 54),²⁷ čime je povećan društveni, socijalistički sektor u poljoprivredi. Time su stvoreni dalji uslovi za ukрупnjavanje zemljišnih poseda u društvenom vlasništvu, čime je stvorena osnova za industrijalizaciju poljoprivredne delatnosti i nastanak društvenih poljoprivredno-industrijskih kombinata, koji nastaju 1957. godine integrisanjem primarne poljoprivredne proizvodnje i preduzeća za preradu poljoprivrednih pro-

²⁷ Napomena: Petar Marković umesto 275.000 hektara navodi cifru od 290.000 hektara: „Za oko 290.000 hektara koliko je bio višak iznad 10 hektara povećan je društveni sektor u poljoprivredi” (Marković, 1979: 150).

izvoda.²⁸ Intergracija u poljoprivredi i prehrambenoj industriji povezuje proizvodnju poljoprivredne robe sa njenim „najvećim potrošačem”²⁹ – prehrambenom industrijom, što dovodi do racionalnije organizacije proizvodnje, odnosno uštede na vremenu, materijalu, transportnim troškovima ali i do zajedničkog planiranja razvoja između proizvođača sirovina i prerađivača, bolje razmene iskustva između različitih kolektiva i veće saradnje sa naučnim institucijama (Janjetović, 1958: 74). Obradive površine najvećih poljoprivredno-industrijskih kombinata u 1966. godini prostiru se i na preko 20.000 hektara (Janjetović, 1958: 73).

3.3. Kolektivizacija naspram područstvljavanja

Početni neuspeh nekritičkog preuzimanja zadružnog modela kolhoznog tipa kakav je postojao u SSSR-u, usmerio je rukovodstvo KPJ, koje se bavilo privrednim reformama, ka većem razvijanju proizvodnih sposobnosti, modernizaciji proizvodnje i težnji ka tržišnom uspehu a obazrivom širenju socijalističkog sektora kako ne bi došlo do ugrožavanja ekonomskih mogućnosti samih proizvođača. Kardelj krajem 1960-ih godina kaže da su pretходna iskustva pokazala „da u našim uslovima nije moguć ‘klasični’ metod kolektivizacije sem po cenu teških eko-

²⁸ „Integracioni centri stvarali su se najčešće oko šećerana i industrijskih (eksportnih) klanica. Industrija ulja nije samostalno predstavljala jače gravitacione centre oko kojih bi se formirali veći poljoprivredno-industrijski kombinati. Ali, zahvaljujući okolnostima da su neke uljare postojale u rejonima sa razvijenom prehrambenom industrijom i velikim poljoprivrednim preduzećima, uljare su se izvanredno uklopile i zaokružile jednu poljoprivredno-industrijsku celinu (kombinati Zrenjanin, Osijek, Vrbas). Slično je i sa pivarama, skrobarama i mlinovima” (Janjetović, 1958: 74).

²⁹ „Računa se da oko 84 odsto volumena prehrambene industrije direktno zavisi od poljoprivredne proizvodnje” (Janjetović, 1958: 74).

nomskih i političkih poremećaja. Ali iskustva su takođe pokazala da nije ni potrebno po svaku cenu insistirati na takvoj kolektivizaciji, jer ona ne predstavlja jedini mogući metod i put socijalističkog preobražaja sela” (Kardelj, 1958: 22). Prema Kardelju, u savremenoj socijalističkoj praksi prepliću se dve osnovne koncepcije socijalističke izgradnje: „jedna, koja polazi od stimulativne uloge ekonomskih odnosa u kojima radi i živi proizvođač-radnik, i druga koja polazi od vodeće uloge državne kontrole” (Kardelj, 1958: 22). Prva koncepcija napredak socijalizma vidi prvenstveno u usavršavanju državnog aparata koji treba da upravlja proizvodnjom i raspodelom, dok je druga usmerena na dalji razvitak i stalno usavršavanje novih proizvodnih, odnosno ekonomskih odnosa u društvenoj bazi, na usklađivanje i povezivanje proizvodnih odnosa sa odnosima raspodele, „na pretvaranje takvih ekonomskih odnosa u pokretačku snagu društvenog napretka, a samim tim i na postepeno pretvaranje države iz sopstvenika u gospodara i slugu čoveka” (Kardelj, 1958: 18). Rukovodstvo KPJ, prema Kardelju, opredelilo se za ovu drugu koncepciju kako bi obezbedili stalan uspon proizvodnje i produktivnosti rada, i zbog nje-gove političke celishodnosti; naime, on više odgovara neposrednom materijalnom interesu seljaka (Kardelj, 1958: 21).

Projekat „klasičnog metoda kolektivizacije” i zadru-ga kolhoznog tipa, koji je sproveden od kraja Drugog svet-skog rata do 1953. godine, doživeo je neuspeh iz brojnih razloga, ali ističu se proizvodni odnosi koji nisu bili dovolj-no razvijeni da bi takvo zadružno udruživanje uopšte bilo funkcionalno – u zadruge su najviše ulazili bezemljaši i siromašni poljoprivrednici slabih proizvodnih mogućno-sti. Rečima samog Josipa Broza Tita:

„Mi smo nekada administrativnim merama stvarali radne zadruge i prisiljavali ljude da zajedno rade. Te zadruge su okupljale mnogo siromaha, bez mašina i drugog alata. Kada smo vidjeli da takve radne zadruge nemaju perspektivu, dozvolili smo njihovim članovima da istupe i rekli smo im da sami proizvode dok ne budemo imali mašine i druge uslove i mogućnosti za postepeno mijenjanje odnosa na selu” (Broz, 1967: 9).

Dok, Kardelj pronalazi i pozitivnu posledicu početne kolektivizacije:

„Ekonomski uzev, ona nije uspeła. Ostaje, međutim, činjenica da su kao rezultat te akcije i mera koje su bile preduzete u vreme reorganizacije radnih zadruga definitivno podsečeni koreni kapitalizma na našem selu” (Kardelj, 1958: 18).

Pri obrazloženju postepenog područstvljavanja umesto brze kolektivizacije zemljišta, kako ne bi došlo do „odvajanja seljaštva od socijalističkih snaga”, pravljani su i osvrti na poslednja dva kongresa Prve internacionale – Briselski 1868. godine i Bazelski 1869. godine, na kojima je pokrenuto pitanje vlasništva nad zemljom. „U rezolucijama ova dva kongresa govori se da će se u razvoju proizvodnih snaga stvarati društvena nužnost da se zemljište pretvori u zajedničku, društvenu svojinu. Ali isto tako se ukazuje na različite puteve i metode pretvaranja zemljišta u društvenu svojinu zavisno od društveno ekonomskih uslova, ali u svakom slučaju *ne eksproprijacija i nacionalizacija sitnog i srednjeg seljaka*” (Marković, 1979: 90).

Ipak, bez područstvljavanja osnovnih sredstava za proizvodnju i zemlje, kako ističe Kardelj, Jugoslavija ne bi sebe mogla ni nazvati socijalističkom zemljom.

„Stvarna ekonomska snaga socijalizma u oblasti poljoprivrede ne sastoji se u procentu kolektivizirane zemlje, već prvenstveno u konkretnom udelu socijalističkog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji uopšte, a posebno u većoj produktivnosti rada na socijalističkom sektoru u poređenju sa privatnim. A to ne zavisi toliko od veličine površina podruštvljene zemlje koliko od svojine, obima i tehničkog karaktera osnovnih sredstava za proizvodnju, to jest oruđa za rad. Kad ne bi tako bilo, socijalizam bi bio moguć već u srednjem veku” (Kardelj, 1958: 18).

3.4. Ukрупnjavanje, modernizacija, industrijalizacija, uvođenje tržišnih odnosa i marksistički zakon o akumulaciji, koncentraciji i centralizaciji kapitala

Po sprovođenju agrarnih reformi, pošto je eksproprijirana zemlja velikoposjednika, kako bi se izbegla ozlojeđenost seljaka nalik onoj izazvanoj prinudnim otkupom u prvim godinama posle rata, izabran je princip dobrovoljnosti saradnje sitnih seljaka sa novostvorenim društvenim sektorom, i to saradnje zasnovane na ekonomskom interesu i tržišnim principima, posebno nakon privredne reforme 1953 godine.

Ukрупnjavanje proizvodnje u socijalističkim zemljama sprovodilo se putem podruštvljavanja ili kolektivizacije, na ta „dva potpuno različita metoda socijalističkog preobražaja poljoprivrede” (Marković, 1979: 12). Kolektivizacija počiva na načelu kolektivizacije celokupnog zemljišta dok podruštvljavanje počiva na „eksproprijaciji eksproprijatora”, dok se „u odnosu na sitnog posjednika podruštvljava-

nje [sprovodi] u zavisnosti od ekonomskog interesa i organizacije proizvodnje. Podruštvljavanje zahteva (...) takvo organizovanje poljoprivrede (...) da pitanje svojine postaje sve manje značajno u procesu privrednog razvoja (...) ono traži punu afirmaciju ličnog rada do te mere da uporedo sa razvojem privatna svojina na zemljište sama sebe ukida” (Marković, 1979: 12).

Za Marksa ovaj proces pretvaranja sitne u krupnu proizvodnju, odnosno koncentracije i centralizacije kapitala, predstavlja osnovnu zakonitost procesa razvoja privrede i proizvodnih snaga, njihov normalan i neminovnan tok koji teče uporedo sa privrednim i društvenim razvojem. Marks opšti zakon kapitalističke akumulacije raščlanjuje na koncentraciju kao prvu fazu u razvoju proizvodnih snaga i centralizaciju kao dalju i višu fazu. U tom se procesu najpre „raspada naturalna proizvodnja i autarhija u poljoprivredi i razvija robna proizvodnja, najpre sitna, a zatim krupna proizvodnja” (Marković, 1979: 20). Tek po okončanju procesa koncentracije i kapitalizacije, prema marksističkoj teoriji, u sledećoj razvojnoj fazi neminovno dolazi do podruštvljavanja. Naime, daljim razvojem kapitala, odnosno njegovom daljom centralizacijom, dolazi do toga da takav oblik proizvodnje sam sebe negira i raspada se a formiraju se novi društveni odnosi na bazi društvenog vlasništva, odnosno eksproprijacije zemljišnog vlasništva (Marković, 1979: 93).

Kako na selu u Jugoslaviji kapitalistički odnosi još uvek nisu bili razvijeni do te mere da privatno vlasništvo seljaka nad zemljom bude u potpunosti zamenjeno vlasništvom kapitaliste, niti je robna proizvodnja dominirala nad naturalnom, nakon „ukidanja kapitalističkih odnosa”

i neuspeha kolektivizacijskog pokušaja, državni projekat u poljoprivredi sastojao se u dovršavanju akumulacije, koncentracije i centralizacije kapitala. U neku ruku, u slučaju FNRJ i zatim SFRJ, država je bila ta koja je preuzela na sebe dovršavanje tog kapitalističkog procesa uz istovremeni postepen prelazak ka sledećoj, socijalističkoj fazi društvenog razvitka. Naime, razvitak krupne robne proizvodnje, prema marksističkoj teoriji, preduslov je za prelazak u višu društveno-ekonomsku formaciju, odnosno iz kapitalizma u socijalizam.³⁰ „Eksproprijaciju zemljišnog vlasništva Marks predviđa imajući u vidu takve slučajeve kada je kapitalizam do dolaska radničke klase na vlast, već dostigao visok stepen razvitka, odnosno kada je kapitalizam u najvećoj meri osvojio poljoprivredu i u njoj vladaju kapitalistički odnosi. K. Marks nije, međutim, obrađivao puteve i načine likvidacije sitne robne proizvodnje u uslovima kada radnička klasa zauzima vlast, a u poljoprivredi prevlada-

³⁰ „Mi smo polazili od činjenice da je robna proizvodnja u početnim fazama socijalističkog razvitka neophodna, jer ona ne može nastati na osnovu bilo kakvog dekreta, makar to bila i snaga revolucije, nego samo takvim razvitkom proizvodnih snaga koji će robnoj proizvodnji moći dati novi kvalitet. Drugim rečima, treba da bude toliko robe i uz takvu visoku produktivnost rada da ponuda i potražnja i sama cena gube svoj društveno-ekonomski, pa čak i praktični smisao. Pošli smo, dakle, od činjenice da robni karakter proizvodnje može postepeno nastajati samo na bazi rastuće produktivnosti rada i obilja proizvoda, kojim će biti omogućena sve slobodnija distribucija prema potrebama pojedinaca, a da njega ne mogu ukinuti niti državni dekreti niti problematične proklamacije pragmatističkih ekonomskih teoretičara da sistem državno-administrativne distribucije ukida robni karakter proizvodnje. Zato smo se orijentisali na što bolju organizaciju robne proizvodnje i na što bolju organizaciju slobodnog, socijalističkog tržišta, uz odgovarajuću društvenu kontrolu koju nameću konkretne potrebe. Što bude više produktivnosti rada i veći obim proizvodnje, to će tržište biti sve 'slobodnije' u smislu distribucije, i sve manje 'slobodno' u smislu njegovog uticaja na ekonomske i društvene odnose” (Kardelj, 1958: 24).

va sitno gazdinstvo i sitno-robna proizvodnja” (Marković, 1979: 94).

Za razliku od zanatstva i industrije³¹ koji proizvode za tržište, poljoprivrednici u Jugoslaviji, godinama još nakon Drugog svetskog rata, primarno su proizvodili za svoje potrebe, pa je stoga na selu inicijalno umesto robne proizvodnje bio prisutan vid naturalne proizvodnje. Dakle, kako kapitalistički odnosi nisu bili razvijeni do te mere da na selu postoji krupna robna proizvodnja, posleratna socijalistička država je najpre trebalo da dovrši taj proces. Naravno, takvo delovanje države nije bilo uslovljeno samo sleđenjem ekonomskih principa marksističke teorije, koja je bila zvanična državna ideologija, već mnogo više težnjom za ekonomskom isplativošću do koje je trebalo da dovede ukрупnjavanje i industrijalizacija poljoprivredne proizvodnje, modernizacija poljoprivredne tehnike i tehnologije, proizvodnja radi izvoza i državna kontrola nad privredom.³²

Po Kardelju, „ekonomski zaostaliye zemlje” treba da „podnesu velike žrtve da bi stvorile potrebnu proizvodnu bazu za brži napredak. Sa takvim teškoćama i mi smo sami imali mnogo da se borimo, pa zato veoma dobro raz-

³¹ „Industrija se odmah uključivala u tržište, robno-novčane odnose, a borba na tržištu i konkurencija, neprestano su je gonili na viši organski sastav kapitala, višu produktivnost” (Marković, 1979: 94).

³² Mnogi ekonomisti osporavali su mogućnost sprovođenja na selu Marksovog zakona o akumulaciji, koncentraciji i centralizaciji kapitala i tvrdili da on važi samo za industriju. Isticane su sledeće specifičnosti poljoprivrede kao smetnje prodoru kapitala: a) Organska proizvodnja i nemoguća primena mašina u obradi zemlje, uzgoju biljaka i životinja; b) Spor obrt kapitala, vezan za prirodne cikluse reprodukcije; c) Nepodударanje vremena rada i vremena proizvodnje; d) Velika zavisnost proizvodnje od prirodnih klimatskih faktora; e) „Zakon” o opadajućoj plodnosti zemljišta; i dr. (Marković, 1979: 13).

umemo i druge zaostaliye zemlje na socijalističkom putu kada su sklone da podrede sve društvene interese i faktore zadacima bržeg razvitka proizvodnih snaga. No, to, ipak, ne menja ni činjenicu da se, na kraju krajeva, zna šta je društveno-ekonomska sadržina socijalizma i komunizma i da nije sve što je nastalo ili nastaje, ili što je zbog specifičnih prilika moralo da nastane u toj ili drugoj socijalističkoj zemlji, ujedno i ideal socijalizma ili oblik kroz koji mora da prođe svaka socijalistička zemlja” (Kardelj, 1958: 25).

3.5. Zadrugarstvo

Zadrugarstvo je nakon Drugog svetskog rata prihvaćeno kao oblik podružtvljavanja poljoprivredne proizvodnje i važan činilac u socijalističkom preobražaju sela. Osnovna postavka ovog pristupa bilo je uverenje da se socijalistička rekonstrukcija poljoprivredne proizvodnje ne može ostvariti putem individualne poljoprivredne proizvodnje i na usitnjenim seljačkim posedima, već modernizacijom i intenzifikacijom poljoprivredne proizvodnje, unapređenjem i razvojem društvenog sektora. Zadruga je najpre služila kao „etatiističko-administrativni privezak države za prevođenje seljaka u socijalizam” da bi vremenom dolazilo do njenog razvoja u specifičnu samoupravnu radnu zajednicu proizvođača u poljoprivredi, putem deetatizacije proizvodnih odnosa, uvođenja ekonomskih kriterijuma privređivanja i demokratizacije društveno-političkog života (Kekić, 1958: 48).

U periodu od 1949 do 1964. godine dolazi do opadanja broja poljoprivrednih zadruga usled njihovog ukрупnjavanja. U 1949. godini bilo ih je 9.060, dok ih je u 1964. godini svega 2.096. Međutim, površina od 33.000 hektara koju

zadruga zauzimaju u 1950. godini povećana je na 895.000 hektara u 1964, broj traktora sa 47 na preko 19.000, a broj goveda sa 3.177 na preko 119.000 (Kekić, 1958: 489). Povećava se i vrednost otkupa poljoprivrednih proizvoda individualnih proizvođača, koji je išao preko poljoprivrednih zadruga kao i broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava koja su obrađena društvenim sredstvima, pa se zadruge pokazuju kao najmasovnije i najefikasnije organizacije za kooperaciju sa individualnim proizvođačima. Godine 1960. „gazdinstva veličine preko 500 hektara posedovala su jedva oko 25% ukupnih zemljišnih površina društvenih gazdinstava, a 1970. godine blizu 60%” (Marković, 1979: 152).

Industrijalizacija poljoprivredne proizvodnje uvodi monokulturnu proizvodnju, odnosno proizvodnju jedne poljoprivredne kulture na ogromnim zemljišnim površinama s ciljem proizvodnje što više iste robe za plasman na tržište i za izvoz, pod parolom odbacivanja proizvodnog „svaštarenja”³³ karakterističnog za mala porodična gazdinstva koja na taj način zadovoljavaju većinu sopstvenih potreba.³⁴ U FNRJ i SFRJ, pak, takva industrijalizacija

³³ „Kompleksno opremanje zadruge ili poljoprivrednog dobra u ovom smislu, naravno, ne znači opremanje za svaštarsku proizvodnju, nego opremanje određenog tehnološkog procesa tehnikom i drugim sredstvima od početka do kraja, tako da on može dati planirani proizvodni rezultat. To znači podizanje poljoprivrede na nivo industrijske proizvodnje, odnosno da se tehnološki proces u poljoprivredi sve više približava egzaktnosti tehnološkog procesa u industriji” (Kardelj, 1958: 26).

³⁴ Ovakva industrijalizacija poljoprivrede i monokulturna proizvodnja danas sve više nailazi na kritiku od strane udruženja malih farmera, proizvođača organske, zdrave hrane, kao i seljačkih i ekoloških pokreta, koji tvrde da je produktivnost malih farmera veća od produktivnosti agrobiznis korporacija, raznovrsnija i ekološki bezbednija. Prema izveštaju Organizacije za hranu Ujedinjenih nacija (FAO), „mala poljoprivredna gazdinstva proizvode srazmerno više svetske hrane po metru kvadratnom na zemljištu koje koriste, jer uglavnom imaju veći prinos od velikih farmi

poljoprivredne proizvodnje bila je sastavni deo šire industrijalizacijske politike i imala elemente 1) usmerenja ka povećanju produktivnosti i privrednog rasta (zaradom od plasmana na tržište i izvoza) (Kardelj, 1958: 28), 2) modernizacije (zaostalog načina poljoprivrednog rada) i 3) širenja socijalističkog sektora (putem podruštvljavanja poljoprivredne proizvodnje, zemljišta i sredstava za rad kroz zadruge i poljoprivredno-industrijske kombinata).

3.6. Kritika privilegovanja društvenog sektora na uštrb individualnih malih gazdinstava

Kritike podruštvljavanja poljoprivredne delatnosti neizbežno se dotiču i ideološke, marksističke podloge koja je motivisala državni poljoprivredni projekat nakon Drugog svetskog rata, ali je važno naglasiti da su i same te kritike, koje ćemo ovde predstaviti, bile ideološke.

Projekat podruštvljavanja je, na primer, predstavljen kao „opsesivna”, „dogmatska interpretacija marksizma” i zamera mu se pretežno favorizovanje društvenog sektora prerađivačke industrije („ megalomanskih prerađivačkih kapaciteta u agrosektoru”) na uštrb sirovinske, primarne poljoprivredne proizvodnje uopšte a posebno na individualnim gazdinstvima, „što je rezultiralo stvaranjem oaza moderne poljoprivrede u moru tipične seljačke ekonomije” (Zakić, 1999: 17). Ovom kritikom zamera se, pre svega, što je individualno gazdinstvo, koje je obezbeđivalo sirovinsku osnovu za razvijajuću prehrambenu industriju ostalo nerazvijeno i zaostalo, dok je društveni sektor, odnosno

u istim zemljama i pri istim agro-ekološkim uslovima”. Vidi više na: <http://www.fao.org/news/story/en/item/260535/icode/>

„gigantizam u poljoprivredi”, omogućen „oslobađanjem zemljišta”, podsticanjem masovnog napuštanja sela i zamene profesije poljoprivrednika atraktivnijim urbanim delatnostima; obezbeđivanjem povoljnih državnih kredita često pretvaranih u nepovratne društvenim gazdinstvima za otkup zemljišta od seljaka. Odliv poljoprivrednog stanovništva tekao je tri do četiri puta brže u poređenju sa zemljama razvijene tržišne ekonomije. „To je stvorilo dvostruko nepovoljnu situaciju: mnoga sela su devastirana, a u fabrikama su kreirane ‘mrtve brigade’ zaposlenih čija radna mesta nisu usklađena sa principima produktivnosti rada”. Došlo je do masovnog odliva ljudi iz sela i naglog smanjenja učešća poljoprivrednog u ukupnom broju stanovništva što je dovelo do znatnog umanjena snaga individualnog sektora poljoprivrede. (Zakić, 1999: 18-19).

Prema profesorki Zorki Zakić, čije kritike ovde pretežno navodimo, prevlast društvenog nad individualnim (privatnim) sektorom, uveliko je usporilo transformaciju ne samo agrarnog sektora već i privrede u celini, koja je tokom proteklih decenija trebalo da poprими daleko više obeležja razvijenog, industrijskog društva (Zakić, 1999: 17).

No, nasuprot tome, treba naglasiti da razvijanje društvenog sektora za industrijsku preradu poljoprivrednih proizvoda svakako nije negativan proces, ali nedovoljna industrijalizacija porodičnih gazdinstava koja su društvenom sektoru obezbeđivala sirovinsku osnovu jeste. Iako se uzrok migracija sa sela u grad može pronaći u modernizaciji dominantno ruralne zemlje, kakva je Jugoslavija bila sredinom 20. veka, one su masovnije ukoliko nije dostignut određeni industrijski razvoj porodičnog gazdinstva (Stevanović, 2008: 292). Samim tim, migracijski trendovi

iz sela u gradove mogu se objasniti teškim životnim uslovi-
ma na selu i neuspelom u izjednačavanju kvaliteta života
u selu sa kvalitetom života u gradovima. Takve migracije
usled siromaštva, kao društveni problem, posebno dolaze
do izražaja u periodu opšteg industrijskog kraha počev od
1990-ih kada industrija nije bila u stanju da apsorbuje vi-
šak radne snage dok se istovremeno povećavala površina
neobrađenog zemljišta.

4. Tranzicioni period – 1990-2014.

Na osnovu do sada rečenog vidimo da su se na našim
prostorima u XX veku desile dve velike svojinske transfor-
macije – jedna po završetku Prvog svetskog rata, druga po
završetku Drugog svetskog rata. Početkom 1990. godine
započeta je još jedna, poslednja, u čijoj osnovi se nalaze
restitucija i privatizacija, a koja stoji u suprotnosti sa prve
dve, u smislu da ova poslednja, za razliku od prve, ne favo-
rizuje male zemljišne posede, i u kojoj, za razliku od dru-
ge, dolazi do ukidanja društvene svojine, denacionalizacije
prethodno nacionalizovanih poseda, i privatizacije ukруп-
njenih zemljišnih poseda do tada u vlasništvu ili na ras-
polaganju (pravo korišćenja) društvenih poljoprivrednih
preduzeća. Sa ovom poslednjom svojinskom transformaci-
jom, najpre se još 1989. godine ukida zemljišni maksimum,
dok početkom 2000-ih godina u igru ponovo ulazi strani
kapital i strano vlasništvo nad zemljom a sam proces pri-
vatizacije biva skopčan sa brojnim finansijskim malverza-
cijama, korupcijom, organizovanim kriminalom i zemljiš-
nim špekulacijama kojima podsticaj daje državna politika
dirigovana od strane krupnog kapitala, međunarodnih
finansijskih i političkih institucija i korumpirane politič-

ke elite. Većina privatizovanih poljoprivrednih preduzeća i kombinata završava u stečaju, a oni najprofitabilniji završavaju u rukama tajkuna koji uspostavljaju monopol nad tržištem i maloprodajnim objektima, istovremeno povećavajući uticaj na politički život. Ogromne zemljišne parcele kroz privatizaciju poljoprivrednih preduzeća prelaze u privatno vlasništvo po ceni mnogo nižoj od tržišne (Jelić *et al.*, 2010: 611). Ta poljoprivredna preduzeća u vlasništvu tajkuna u proseku poseduju više od 20.000 hektara zemljišta (Gulan, 2010).

Pored toga, raspadom Jugoslavije dolazi do raspada jedinstvenog jugoslovenskog tržišta pa se međusobna trgovina novonastalih republika uređuje putem različitih međudržavnih sporazuma usmerenih ka liberalizaciji tržišta od kojih su za Srbiju najvažniji: 1) CEFTA (*The Central European Free Trade Agreement*) sporazum o „slobodnoj trgovini” između balkanskih država koji ostaje na snazi do prijema u članstvo Evropske Unije, kao i 2) Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, koji treba da liberalizuje uvoz proizvoda iz EU u Srbiju.

Ovim sporazumima teži se integraciji u globalnu privredu i omogućavanju izvoza domaćih poljoprivrednih proizvoda na inostrana tržišta. S jedne strane, oni Srbiji omogućavaju da ima trgovinski suficit u trgovini poljoprivrednim proizvodima ali usled nižeg nivoa konkurentnosti domaće proizvodnje, bez nužnih državnih subvencija, domaći proizvođači često ne mogu da izdrže trku sa mnogo izdašnije subvenionisanom inostranom konkurencijom.

Ukidanjem zemljišnog maksimuma od 10 hektara 1988. godine otvoren je put ka ukрупnjavanju poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, pa posebno u perio-

du od 2000. godine dolazi, najviše u Vojvodini, do nastanka poljoprivrednih farmi individualnih proizvođača krupnijih i od 100 hektara, namenjenih ekstenzivnoj monokulturnoj proizvodnji sa tendencijom ka daljem uvećanju. Deo zemljišta ovih farmi zadobijen je direktnom kupovinom, a deo putem rentiranja od sitnih individualnih vlasnika koji su prestali da se bave poljoprivrednom proizvodnjom, ali su zadržale vlasništvo nad zemljištem (vlasnici zemljišnih parcela se pretežnije opredeljuju za rentiranje svog zemljišta, umesto na prodaju, jer ono podrazumeva niže troškove transakcije i nije trajno).³⁵

U Srbiji se takođe povećava površina neobrađenog poljoprivrednog zemljišta, pre svega usled masovne depopulacije i deagrarizacije. Na osnovu podataka statističkog zavoda Srbije, radi se o 200 hiljada neobrađenih hektara (Jelić *et al.*, 2010: 610). Međutim, prema alternativnim procenama, radi se čak o 600 hiljada neobrađenih hektara (Gulan, 2009: 11-15).

Danas poljoprivreda učestvuje u nacionalnom dohotku sa više od 20% (Tomić *et al.*, 2001) dok je u periodu 2008-2013. godine prosečna vrednost učešća bruto dodate vrednosti (BDV) poljoprivrede u ukupnom BDV-u iznosio oko 10%.³⁶ Prema poslednjem popisu stanovništva, na selu živi 40,6% ukupnog stanovništva Srbije. U periodu od 2002. do 2011. ono se, usled migracija, ali i ubrzanog starenja i niske stope reprodukcije, smanjilo za 311.139 stanovnika (10,9%), i po prvi put palo ispod 3 miliona. Prema proceni Organiza-

³⁵ Vidi više u: *Sektorske analize i investicione strategije za opštine Zapadnobačkog okruga*. Beograd: SEEDDEV DOO, 2013. str. 15.

³⁶ Vidi više u: *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije za period 2014-2020*. Službeni glasnik RS, br. 85/2014. str. 8.

cije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih Nacija, broj aktivnih poljoprivrednika u Srbiji se u periodu od 1992. do 2008. godine smanjio za skoro polovinu (Zekić *et al.*, 2011: 43).

Prema popisu poljoprivrede iz 2012. godine,³⁷ poljoprivreda Srbije je 99,5% zasnovana na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima (Bogdanov *et al.*, 2014: 29), dok 0,5% ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava u posedu pravnih lica sveukupno koristi oko 16% površina i njihova prosečna veličina je oko 210 hektara po gazdinstvu.³⁸ I dalje preovlađuju gazdinstva male i srednje veličine, do 2 hektara odnosno 5 hektara (preko 50%), dok gazdinstva preko 50 hektara čine 1% ukupnog broja gazdinstva, ali raspolažu jednom trećinom korišćenog poljoprivrednog zemljišta. Gazdinstva ispod 50 hektara su u preko 99% slučajeva porodična, dok su najveća gazdinstva češće u vlasništvu pravnih lica (pravna lica su u vlasničkoj strukturi gazdinstva preko 50 hektara zastupljena sa oko 11%) (Bogdanov *et al.*, 2014: 29). Popis iz 2014. nam takođe otkriva da je na porodičnim gazdinstvima angažovano 98,2% poljoprivredne radne snage, dok je samo 1,8% zaposleno na gazdinstvima poljoprivrednih pravnih lica (u centralnoj Srbiji manje od 1%).

U Srbiji ima 628.552 registrovanih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava sa 1.416.349 angažovanih lica. U vlasništvu pravnih lica i preduzetnika nalazi se 3.000 gazdinstava, a na njima je zaposleno 26.279 lica (Bogdanov *et al.*, 2014: 4). Republika Srbija raspolaže sa 5,06 miliona hektara poljoprivrednog zemljišta, od čega se 71% površina

³⁷ Videti detaljnije na: <http://popispoljoprivrede.stat.rs/>

³⁸ Vidi više u: *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije za period 2014-2020*. Službeni glasnik RS, br 85/2014. str 10.

obrađuje (oranice, vinogradi i voćnjaci), dok 19% čine livade i pašnjaci. Oranice čine 3.3 miliona hektara, odnosno 65% obradivog zemljišta. Po stanovniku, Srbija raspolaže sa 0,7 hektara poljoprivrednog, odnosno 0,46 hektara oraničnog zemljišta.³⁹

Najuticajniji domaći agroekonomisti kao razlog ekonomske devastacije poljoprivrede Srbije i stalnog smanjenja dohotka poljoprivrednih proizvođača, između ostalog, navode izvlačenje viška vrednosti iz poljoprivrede u korist tri sledeća sektora: industrije (zbog stalnog povećanja cena agrarnih inputa kao što su mineralno đubrivo, sredstva za zaštitu bilja, energenti, semenski i sadni materijal, poljoprivredna mehanizacija, veterinarski lekovi i usluge), trgovine (zbog niskih otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda čime se stalno smanjuje udeo farmerskog sektora u strukturi cene koštanja finalnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, kao i zbog visokih marži na poljoprivredno-prehrambene proizvode i neprimereno dugih ugovorenih rokova i nepoštovanja istih za isplatu preuzetih roba) i bankarstva (koje pod višegodišnjim izgovorom povećanog rizika poslovanja u Srbiji propisuje neuporedivo više kamatne stope i neprimereno visoke cene drugih pratećih bankarskih usluga). Prema Miladinu Ševarliću, sve ovo ugrožava opstanak i konkurentnost domaće proizvodnje ne samo na inostranom, već i na domaćem tržištu (Tomić *et al.*, 2010).

Stočarstvo je takođe grana poljoprivrede koja je u krizi usled privatizacije poljoprivrednih kombinata, klanica i mlekara, kao i usled gašenja velikog broja zadruga. Krizi doprinosi i nepovoljna starosna struktura vlasnika gazdin-

³⁹ *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije za period 2014-2020.* Službeni glasnik RS, br 85/2014. str. 9.

stava, neadekvatna državna politika, nepovoljni tržišni uslovi, kao i nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije. U periodu od 1960 do 2012. godine povećao se broj živine,⁴⁰ ali se broj goveda i svinja prepolovio; u istom periodu prepolovio se i broj gazdinstava koja se bave stočarstvom.⁴¹ Proces smanjivanja broja gazdinstava koja se bave stočarstvom odvija se brže od procesa smanjenja ukupnog broja gazdinstava. U periodu između dva popisa poljoprivrede, broj poljoprivrednih gazdinstava sa govedarskom proizvodnjom se smanjio na jednu četvrtinu, sa 655 na 177 hiljada gazdinstava, broj goveda je smanjen za polovinu, sa 1,8 na 0,9 miliona grla, ali se povećao prosečan broj grla goveda po gazdinstvu, sa 2,7 na 5,1. U periodu između 2008. i 2012. godine došlo je i do opadanja vrednosti neto izvoza proizvoda stočarstva; 2008. godine je iznosila 139 miliona američkih dolara, a 2012. svega 40 miliona. Usled smanjenja broja stoke došlo je i do smanjenja obima proizvodnje većine proizvoda stočarstva, sa izuzetkom proizvodnje kravljeg mleka. Ipak, stočarstvo je i dalje vodeća grana u strukturi vrednosti poljoprivredne proizvodnje koja dopri-

⁴⁰ Živinarstvo je jedina grana stočarstva koja je imala pozitivnu stopu rasta broja grla u prethodnoj deceniji. S druge strane, u periodu između dva popisa poljoprivrednog sektora, broj gazdinstava koja se bave uzgojem svinja smanjio se za 57% a ukupan broj grla se prepolovio. Od ostalih grana stočarstva, zastupljeni su ovčarstvo, kozarstvo i pčelarstvo, koji imaju udeo od oko 5% u ukupnoj vrednosti stočarske proizvodnje. Vidi više u: Popović, Rade. 2014. *Stočarstvo u Republici Srbiji*. u: *Popis poljoprivrede 2012*. Beograd: RZS. str. 55.

⁴¹ Proizvodnja stočarskih proizvoda je pretežno zasnovana na malim i srednjim porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima sa veličinom korišćenog poljoprivrednog zemljišta do 20 hektara. Svako četvrto poljoprivredno gazdinstvo se bavi govedarstvom; na ukupno 177.252 gazdinstva uzgaja se 908.102 grla goveda. Proizvodnjom kravljeg mleka bavi se 156 hiljada gazdinstava. Najbrojnija su porodična poljoprivredna gazdinstva, dok gazdinstva u statusu pravnog lica i preduzetnika imaju udeo od 0,1% (Popović, 2014: 27).

nosi pozitivnom spoljnotrgovinskom bilansu i od posebnog je značaja za ruralni razvoj (Popović, 2014).

4.1. Restitucija

Nizom zakona, počev od 1990. godine, započeta je, najpre u manjem obimu, denacionalizacija, odnosno delimičan povraćaj podruštvljenog zemljišta bivšim vlasnicima.

Usvajanjem Zakona o načinu i uslovima priznavanja prava i vraćanju zemljišta koje je prešlo u društvenu svojinu po osnovu poljoprivrednog zemljišnog fonda i konfiskacijom zbog neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda (1991), bivšim vlasnicima vraćano je zemljište oduzeto po osnovu:

- 1) Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu opšte-narodne imovine iz 1953. godine, na osnovu koga je tada svim poljoprivrednicima koji su posedovali više od tada propisanog zemljišnog maksimuma od 10 hektara, oduzet taj višak da bi bio dodeljen društvenim poljoprivrednim ustanovama.
- 2) Zakona o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaze iz 1945. godine, na osnovu kojeg je oduzimana imovina zbog neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, odnosno imovina onih seljaka koji nisu obezbedili propisanu količinu.

Zakonom iz 1991. godine propisano je vraćanje istog ili drugog odgovarajućeg zemljišta, ili novčana nadoknada. Zakon su sprovodile specijalno formirane komisije nadležnih organa opštinske uprave uz protivljenje zadruga i poljoprivrednih kombinata čiji zemljišni fond je bio sači-

njen i od zemljišta predviđenog da bude vraćeno bivšim vlasnicima. Iako su u ovom slučaju obeštećeni pretežno sami seljaci, i ova restitucija otežala je rad i nanela štetu poslovanju poljoprivrednih društvenih preduzeća, koja su do tada raspolagala delom zemljišta predviđenim za restituciju, pa su neka od njih još tada završila u stečaju. Zakon o vraćanju zemljišta seljacima iz 1991. godine sveo je do 1995. godine udeo društvenog sektora na 35% (Zakić, 1999: 19).

Društvena poljoprivredna preduzeća su Zakonom o načinu i uslovima vraćanja imovine stečene radom i poslovanjem zadruga i zadrugara posle 1. jula 1953. godine, koji je usvojen 1990. godine, kao i saveznim Zakonom o zadrugama, iz 1990. i 1996. godine, bila u obavezi da zemljište i druge nepokretnosti vrate zemljoradničkim zadrugama kao ranijim vlasnicima tog zemljišta. U praksi je ovo napravilo niz problema i zloupotreba: 1. proizvoljne grupe građana, bez ikakvih zadružnih pretenzija, formirale su nove zadruge sa ciljem sticanja parcela u dotadašnjem društvenom vlasništvu; 2. državni organi, kao i u privatizaciji poljoprivrednih preduzeća koja je usledila nakon 2001. godine, „brkali” su zadružno, društveno i državno vlasništvo, kao i pravo korišćenja društvenog i državnog zemljišta sa pravom vlasništva nad izvorno zadružnom imovinom.⁴²

⁴² „Cilj i smisao Zakona o zadrugama nije taj da društvena svojina bude transformisana, odnosno privatizovana poklanjanjem iste zadruzi, već da se zadruzi vrati njeno izvorno zadružno vlasništvo kojeg je bila lišena nakon što je isto bez naknade preneto drugim korisnicima. U odnosu na društvenu svojinu, zadruga je imala samo pravo korišćenja kao imovinsko pravo (član 49. ZZ) tako da se u odnosu na takvu društvenu svojinu ne odnosi član 95. Zakona o zadrugama. 'Pravo korišćenja', naravno, nije isto što i 'pravo vlasništva' i pravna teorija i sudska praksa stoje nedvosmisleno na tom stanovištu. Razlika, kao što je poznato, nije samo terminološka već i sadržinska, jer iako je 'pravo korišćenja' davalo titularu određeno

Zakonom o pretvaranju društvene svojine na poljoprivrednom zemljištu u druge oblike svojine iz 1992. godine, podržavljeno je zemljište koje je do tada bilo u društvenoj svojini, uz veliko protivljenje poljoprivrednih preduzeća, zadruga i radništva, jer je podržavljenje sprovedeno bez naknade radnicima/ama.

4.2. Konfesionalna restitucija

Proces restitucije se intenzivira 2006. godine formiranjem Direkcije za restituciju, osnovane Zakonom o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama. Ustanovljenjem specijalizovanog državnog organa za pitanja konfesionalne restitucije formirana je „specifična pravna praksa u oblasti imovinsko-pravnih odnosa, koja će biti od značaja i za predstojeću ‘veliku restituciju’”, kaže se na sajtu same Direkcije za restituciju.⁴³

Srpska pravoslavna crkva podnela je zahteve kojim traži vraćanje 73.150 hektara zemljišta od čega 38.988 ha poljoprivrednog zemljišta, rimokatolička crkva traži 3.998 hektara od čega 3.956 ha poljoprivrednog zemljišta, Jevrejska zajednica traži povraćaj 199 hektara od čega

na građanskopravna ovlašćenja (upotreba, ubiranje plodova), uključujući i pravo raspolaganja, ovo poslednje je trpelo značajna javnopravna i zakonska ograničenja (prenos samo na društvena pravna lica, ograničenja u odnosu na objekte, suglasnost za promet i dr.) tako da istinski tržišni promet sredstvima u društvenoj svojini između pravnih lica, praktično, i nije funkcionisao. Vraćanje zemljišta u društvenoj svojini zadruzi, samo zato što ga je ona do tada ili nekada ranije koristila, bio bi jedan vid nedopuštene privatizacije i bezakonja”. Vidi više u: *Zakonska regulativa denacionalizacije*. Projuris – Denacionalizacija (restitucija i obeštećenje) (Dostupno na: <http://projuris.org/Denacionalizacija/RESTITUCIJA%20I%20OBEŠTECENJE%20U%20SRBIJI/Zakonska%20regulativa%20denacionalizacije.doc>).

⁴³ Vidi više na: <http://www.restitucija.gov.rs/direkcija-za-restituciju.php>

182 hektara poljoprivrednog zemljišta, Islamska zajednica traži vraćanje 51 hektara zemljišta, od čega 30 hektara poljoprivrednog zemljišta (istovetnu imovinu traže i Islamska zajednica Srbije, sa sedištem u Beogradu, i Islamska zajednica u Srbiji, sa sedištem u Novom Pazaru),⁴⁴ Slovačka evangelička crkva traži povratak 2.075 hektara, od čega 1.802 hektara poljoprivrednog zemljišta, Evangelička hrišćanska crkva u Republici Srbiji, kao pravni naslednik Nemačke evangeličko-hrišćanske crkve u Kraljevini Jugoslaviji, traži vraćanje 358 hektara poljoprivrednog zemljišta, Reformatska hrišćanska crkva traži 419 hektara poljoprivrednog zemljišta, Rumunska pravoslavna crkva traži povratak 1.136 hektara poljoprivrednog zemljišta, Grkokatolička crkva traži povratak 766 hektara zemljišta, od čega 537 hektara poljoprivrednog zemljišta, a u zahtevima za povratak drugih konfesionalnih zajednica ne nalazi se poljoprivredno zemljište već druge nepokretnosti.⁴⁵

Zakonom je predviđeno da sva imovina koja ne bude mogla biti vraćena putem naturalne restitucije, bude vraćena u vidu novčanog obeštećenja u postupcima pred Agencijom za restituciju. U postupku restitucije, pre-

⁴⁴ „Islamskoj verskoj zajednici (IVZ) nije vraćana imovina iz razloga što su obe sadašnje islamske zajednice podnele zahteve za vraćanje identične imovine, u svojstvu pravnih sledbenika IVZ Jugoslavije (kako oni tvrde) koja je kao jedna jedinstvena zajednica postojala u Kraljevini, a i u posleratnoj Jugoslaviji. S obzirom da postoje dva starešinstva islamske zajednice koja sebe smatraju pravnim sledbenikom Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije, odnosno FNRJ, koja je imala sedište u Beogradu i na čijem čelu je bio reis-ul-ulema, takođe sa sedištem u Beogradu, kojoj je pravni subjektivitet priznat još Zakonom o islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije iz 1930. godine, osnovno je pitanje koja od ove dve zajednice je njen pravni sledbenik“. Vidi više na: <http://www.restitucija.gov.rs/latinica/direkcija-za-restituciju.php>

⁴⁵ Vidi više na: <http://www.restitucija.gov.rs/direkcija-za-restituciju.php>

ma podacima Direkcije za restituciju, crkvama i verskim zajednicama do sada je vraćeno, kroz naturalnu restituciju, 21,13% od ukupno traženog poljoprivrednog zemljišta, dok ostatak imovine, „očekivano oko 40-45%, treba biti restituisan kroz novčano obeštećenje”.⁴⁶

4.3. Privatizacija društvenih poljoprivrednih preduzeća

Ukrupnjavanje poljoprivrednog zemljišta u socijalističkom sektoru, promenom društvenog ideološkog usmerenja, svakako je olakšalo nastanak krupnih privatnih poseda. Faktičkim ukidanjem društvene svojine, najpre postepeno počev od 1991. godine, a zatim i u potpunosti od 2001, otpočeo je proces privatizacije do tada društvenih poljoprivrednih preduzeća, zadruga i kombinata.

Pored niza problema koji su nastajali i u privatizaciji industrijskih preduzeća (nekontrolisanje porekla novca kojim su preduzeća privatizovana što je omogućilo da privatizacija posluži pranju novca stečenog kriminalom, odsustvo kontrole poštovanja kupoprodajnog ugovora, sprovođenja investicionog programa i održavanja kontinuiteta osnovne proizvodne delatnosti, opterećivanje privatizovanog preduzeća hipotekama, itd.), u poljoprivredi je privatizacija još dodatno zakomplikovana usled zakonski nerešenog svojinskog statusa poljoprivrednog zemljišta. Društvena poljoprivredna preduzeća mogla su raspolagati i društvenim zemljištem, koje je bilo predmet privatizacije, i državnim, koje nije bilo predmet privatizacije, pa su privatizacione malverzacije nastajale usled nedovoljne razgraničenosti ova dva oblika svojine nad zemljištem. Svojin-

⁴⁶ Vidi više na: <http://www.restitucija.gov.rs/latinica/direkcija-za-restituciju.php>

ska struktura mnogih poljoprivrednih preduzeća sastojala se od zemljišta u državnom i društvenom vlasništvu, kao i, u manjem obimu, od zemljišta u zadružnom ili spornom vlasništvu. Po zakonu predmet privatizacije moglo je biti samo poljoprivredno zemljište u društvenom vlasništvu, ali ne i državno zemljište na koje su privatizovana društvena preduzeća samo imala pravo korišćenja ali ne i vlasništva. Ipak, mnoga privatizovana poljoprivredna preduzeća nastavila su da koriste i državno zemljište, često bez plaćanja rente, dok su u nekim slučajevima, uz katastarske manipulacije, novi vlasnici u svoje vlasništvo upisivali i državno zemljište, iako na njega privatizacijom nisu stekli pravo vlasništva. Savet za borbu protiv korupcije je u novembru 2012. godine ovaj mehanizam detaljno opisao u Izveštaju o državnom i zadružnom zemljištu u postupku privatizacije.⁴⁷

Zaduživanje je vršeno opterećivanjem imovine privatizovanih poljoprivrednih preduzeća hipotekom, kako bi se od banaka dobio hipotekarni zajam. Međutim, dešavalo se da vlasnik još uvek nije ispunio sve odredbe privatizacionog ugovora, te je u nekim slučajevima dolazilo do raskida privatizacije i vraćanja preduzeća, sada opterećenog hipotekom, u vlasništvo Agencije za privatizaciju. Ovakva praksa ukazuje na odgovornost banaka za davanje kredita i zajmova koji nisu bili pokriveni legitimnim zalogom. Javnosti je najpoznatiji slučaj „Agrobanke”, koja je i sama završila u stečaju, dajući kredite na osnovu založenog poljoprivrednog preduzeća „Mala Bosna”, koji su nena-

⁴⁷ Vidi više na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2157/izvestaj-o-drzavnom-i-zadruznom-zemljistu-u-postupku-privatizacije>

menski korišćeni od strane kupca i drugih s njim povezanih pravnih lica.⁴⁸

U ovim slučajevima radi se, pre svega, o izvlačenju imovine i finansijskog kapitala, opterećivanju preduzeća, pre nego što su uplaćene sve kupoprodajne rate za njegovu privatizaciju, odnosno pre raskida privatizacionog ugovora. Kredit dobijen od banke bi preko beskamatnih ugovora o pozajmici, i bez sredstava obezbeđenja, bio prebačen na račune povezanih privrednih društava čije su poslovanje kontrolisala ista lica.⁴⁹

5. Liberalizacija trgovine

5.1. CEFTA - stvaranje zone slobodne trgovine u Jugoistočnoj Evropi

Stvaranje zone slobodne trgovine u Jugoistočnoj Evropi sprovedeno je pod pokroviteljstvom Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope⁵⁰ putem bilateralnih sporazuma

⁴⁸ Vidi više u: *Studija slučaja privatizacija u Srbiji*. Beograd: Naled. 2014.

⁴⁹ Vidi više u: *Studija slučaja privatizacija u Srbiji*. Beograd: Naled. 2014.

⁵⁰ Pakt za stabilnost Jugoistočne Evrope, lansiran je na inicijativu Evropske Unije, a pod okriljem OEBS-a i NATO-a, u Kelnu juna 1999. godine, nekoliko dana po okončanju bombardovanja Srbije i Crne Gore (tadašnje Savezne Republike Jugoslavije) s namerom podsticanja evroatlantskih integracija, a pod izgovorom sprečavanja daljih konflikata na teritoriji Jugoistočne Evrope. Prvi specijalni koordinator Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope imenovan od strane Evropske Unije i OEBS-a bio je Bodo Hombach (Bodo Hombach), a 2002. godine ga je nasledio Erhard Busek (Erhard Busek), koji je 2008. postao savetnik ECIKS-a (Economic Initiative for Kosovo), nevladine organizacije za promovisanje stranih direktnih investicija na Kosovu. Sedište Pakta stabilnosti bilo je u Briselu, u Belgiji, a 2008. godine Pakt je prerastao u Veće za regionalnu saradnju. U samom osnivačkom aktu Pakta za stabilnost podvučeno je da NATO alijansa „mora igrati važnu ulogu u postizanju ciljeva Pakta, naročito imajući u vidu nedavne odluke

o slobodnoj trgovini između balkanskih država a zatim i njihovim pristupanjem Centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA), čija je inicijalna svrha bila priprema centralnoevropskih zemalja (Mađarske, Čehoslovačka, Poljske) za pristupanje Evropskoj Uniji.

CEFTA je nastala usled delovanja tzv. Višegradske grupe,⁵¹ koju su u februaru 1991. godine osnovali tadašnji predsednik Čehoslovačke Vaclav Havel, Mađarske Jožef Antal i Poljske Leh Valensa, kao sastavni deo sopstvenih težnji ka evroatlanskim integracijama, stoga je njihovo delovanje bilo pod stalnim mentorstvom i NATO-a i Evropske Unije, i s ciljem eliminisanja ostataka komunističkog sistema u Centralnoj Evropi. Sam CEFTA sporazum potpisan je u decembru 1992. godine u Krakovu i stupio je na snagu jula 1994 – iste godine kada i ozloglašeni NAFTA sporazum (North American Free Trade Agreement). Članicama Višegradske grupe pridružila se i Slovenija, potpisavši CEFTA sporazum 1996, Rumunija 1997, Bugarska 1998. i Hrvatska 2003.

Članice Višegradske grupe imale su značajnu ulogu i u širenju projekta političkih i ekonomskih integracija u

alijanse da svoje aktivnosti proširi i na zemlje regiona” (pod „proširenjem aktivnosti” najverovatnije se misli na bombardovanje SR Jugoslavije, izgradnju NATO baze na Kosovu i aktivnosti na pridobijanju balkanskih zemalja u NATO članstvo). Takođe se ističe da će „Sjedinjene Američke Države igrati vodeću ulogu u unapređenju i primeni” Pakta. Osim toga, Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj i EIB, „imaju veoma važnu ulogu, u skladu sa svojim specifičnim mandatima, u davanju podrške zemljama regiona u ostvarenju njihove ekonomske stabilizacije, sprovođenju reformi i razvoja regiona u celini” (iz deklaracije Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, Keln, 10. juni 1999).

⁵¹ Višegradska grupa dobila je naziv po mađarskom gradu Višegradu u kojem su 1335. godine kraljevi Bohemije (ondašnje Češke), Poljske i Mađarske postigli niz dogovora o ekonomskoj saradnji.

Evropsku Uniju među svojim istočnim susedima – Jermenijom, Azerbejdžanom, Belorusijom, Gruzijom, Moldavijom i Ukrajinom; međutim, tamošnji lideri nisu imali previše „apetita za sprovođenje onih reformi koje bi njihove zemlje približile Evropskoj Uniji”, posebno je „najveća i najvažnija među njima, Ukrajina, postala veoma ravnođušna prema zahtevima Evropske Unije”.⁵²

Za izvozno orijentisanu poljoprivredu ovakvi ugovori doprinose neometanoj ekspanziji na druga tržišta, pre svega tržišta siromašnijih zemalja, čiji su kapaciteti nedovoljno razvijeni da bi oformili ravnopravnu tržišnu konkurenciju. CEFTA sporazumom carinske barijere za plasiranje proizvoda u druge države postaju labavije.

5.2. CEFTA 2006

Kako su izvorne članice (Češka, Slovačka, Poljska i Mađarska, kao i Slovenija) napustile CEFTA postavši deo Evropske Unije u maju 2004. godine, izmenjeni CEFTA sporazum koji je Srbija potpisala u decembru 2006. godine, a koji je stupio na snagu u maju 2007, nosio je naziv CEFTA 2006 – Sporazum o izmeni i pristupanju Sporazumu o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi. Među potpisnicima CEFTA 2006 sporazuma bile su i dotadašnje članice izvornog CEFTA sporazuma – Rumunija, Bugarska i Hrvatska, a izmenom određenih uslova sporazuma omogućen je i pristup drugih država – Srbije, Albanije, Crne Gore, Makedonije, Moldavije, Bosne i Hercegovine i UNMIK-a koji zastupa Kosovo.

⁵² *The Visegrad group in Eastern Europe: an actor, not a leader (yet)*, Jana Kobzova, The V4Revue online, 4. april 2012. (Dostupno na: <http://visegradrevue.eu/the-visegrad-group-in-eastern-europe-an-actor-not-a-leader-yet/>).

U narednom periodu, i Rumunija (2007. godine), Bugarska (2007. godine) i Hrvatska (2013. godine) postale su članice Evropske Unije pa su sadašnje članice CEFTA 2006 samo Albanija, Bosna, Bugarska, Makedonija, Moldavija, Crna Gora, Srbija i UNMIK u ime Kosova (u optičaju je bilo i pristupanje Ukrajine). CEFTA konsoliduje 32 bilateralna ugovora o slobodnoj trgovini u jedan regionalni ugovor. Ovim sporazumom propisano je da će potpisnice ukinuti sve carine na uvoz i sve uvozne dažbine fiskalne prirode za sve proizvode, sem za proizvode koji su predmet bilateralnih koncesija (uz stalnu težnju i ka liberalizaciji njihovog uvoza).

Iako je i sama Srbija ekonomski siromašna zemlja, ulaskom Hrvatske u Evropsku Uniju i izlaskom iz CEFTA-e, ovim sporazumom su bile obuhvaćene još samo zemlje koje su od Srbije ekonomski siromašnije, pa je Srbija tu priliku dočekala da poveća suficit svog izvoza zahvaljujući dominaciji na tržištu koje obuhvata CEFTA sporazum. Prema podacima Privredne komore Srbije, Srbija od početka primene sporazuma u spoljotrgovinskoj razmeni sa članicama CEFTA ostvaruje suficit, koji je u 2011. godini iznosio 1,5 milijardi dolara – izvezla je gotovo duplo više poljoprivrednih proizvoda nego što ih je uvezla⁵³ – dok je poljoprivreda činila 22% odsto ukupnog robnog izvoza. U 2013. godini suficit je iznosio 1,7 milijardi dolara. Najzastupljeniji u izvozu su žitarice i proizvodi od žitarica, povrće, voće, gvožđe, čelik i električna energija. U izvozu hrane dominiraju voće, povrće i žitarice, među kojima su najzastupljeniji kukuruz i maline. Prema Ministarstvu spoljne

⁵³ Vidi više u: *Sektorske analize i investicione strategije za opštine Zapadnobačkog okruga*. Beograd: SEEDEV DOO. 2013. str. 16.

i unutrašnje trgovine, region CEFTA je jedno od retkih tržišta sa kojim Srbija ima kontinuirani suficit u razmeni, na koje više izvozi nego uvozi; vrednost uvoza u 2013. godini bio je 989 miliona dolara.⁵⁴ Ipak, polovinu poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu, Srbija izvozi u zemlje EU a 40% u zemlje CEFTA-e.

Poljoprivreda je jedini sektor koji od 2005. godine beleži trgovinski suficit, koji je 2011. godine iznosio oko 1,3 milijarde dolara. Poljoprivredno-prehrambeni sektor učestvuje u ukupnom izvozu Republike Srbije u proseku oko 20%, dok je u uvozu zastupljen sa nekih 7%, što daje pozitivan spoljnotrgovinski bilans.⁵⁵ Prema Ševarliću i Tomiću, suficit je posledica „smanjenja kupovne moći naših potrošača, kao i promene kategorizacije plasmana ovih proizvoda na tržište Crne Gore od momenta njenog osamostaljivanja (sa međurepubličkog u spoljnotrgovinski promet). Održavanju ovog suficita doprineli su i eksterni faktori u procesu uključivanja Srbije u međunarodne ekonomske tokove, kao što su kvote za preferencijalni izvoz iz Srbije u Evropsku uniju (pre svega za 180.000 tona šećera), liberalizacija trgovine između članica CEFTA, status najpovlašćenije nacije na tržištu SAD i bescarinska razmena sa Ruskom Federacijom” (Tomić *et al.*, 2010: 42). Ipak, trgovinski suficit ne deluje tako impresivno ukoliko se neto izvoz prikaže po aktivnom poljoprivredniku ili po raspoloživom zemljištu, jer se u tom slučaju radi samo o 1000 dolara po poljoprivrednom proizvođaču, odnosno 200 dolara po hektaru poljoprivred-

⁵⁴ Vidi više u: Gulan, Branislav. *Suficit sa zemljama CEFTA*. Agropress. 1.12.2009. (Dostupno na: <http://www.agropress.org.rs/tekstovi/11794.html>).

⁵⁵ Vidi više u: *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije (2014-2024)*. Beograd: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. 2013. str. 13.

nog zemljišta. Takođe, u strukturi poljoprivrednog izvoza dominiraju uglavnom neprerađeni poljoprivredni proizvodi, odnosno „proizvodi nižeg nivoa finalizacije” (Zekić *et al.*, 2011: 45). Preko 40% ukupnog izvoza poljoprivrednih proizvoda 2011. godine činili su primarni poljoprivredni proizvodi (voće, povrće, žitarice) na kojima se ostvaruje dosta manji prihod nego na njihovim prerađevinama.⁵⁶

S druge strane, treba imati u vidu da spoljnotrgovinski suficit u sektoru poljoprivrednih roba dolazi pre svega od ratarstva (kukuruz, žito, šećerna repa, suncokret, soja), dakle od primarne poljoprivredne proizvodnje, koja samo proizvodi „repromaterijal” za prehrambenu industriju, te samim tim donosi najmanju pojedinačnu zaradu samim poljoprivrednim proizvođačima. Prema direktoru „Produktne berze” iz Novog Sada Žarku Galetinu, „uz primenu standarda agrotehničkih mera, aktuelnih cena inputa u trenutku zasnivanja proizvodnje i važeće cene pšenice na berzi u Novom Sadu, gubitak koji je naš proizvođač pšenice ostvario, kreće se na nivou od oko 130 evra po hektaru”.⁵⁷

Takođe, treba imati u vidu da su izvozni viškovi posledica povećanog siromaštva građana, odnosno smanjenja kupovne moći domaćeg stanovništva, a ne povećanja proizvodnje. Dakle, u zemljama sa suficitom hrane, imamo gladne, koji nemaju dovoljno novca za kupovinu hrane. Prema nekim procenama, gladnih ljudi u Srbiji ima između 500 i 700 hiljada (Tomić *et al.*, 2010: 42).

⁵⁶ Vidi više u: *Sektorske analize i investicione strategije za opštine Zapadnobačkog okruga*. Beograd: SEEDEV DOO. 2013. str. 17.

⁵⁷ Galetin, Žarko. 2009. *Poljoprivreda u suficitu – poljoprivrednici u deficitu*. Novi Sad: Produktna berza.

Ukupan uvoz Republike Srbije u 2001. godini je iznosio 4,26 milijardi dolara, dok već 2007. godine iznosi 18,35 milijardi dolara.⁵⁸ Ovakva stopa rasta uvoza, koja u proseku iznosi oko 27,6% godišnje, posledica je liberalizacije spoljne trgovine i smanjenja carinskih stopa.⁵⁹ Trgovinski deficit u istom periodu neprekidno raste (sa 2,54 milijardi dolara u 2001. godini na 9,53 milijardi dolara u 2007. godini, što čini oko 23% BDP-a).

Damping cena (obaranje cena) izazvan uvozom jeftinih poljoprivrednih proizvoda uzrok je čestih bacanja poljoprivrednih proizvoda koje domaći proizvođači nisu uspeli da prodaju. Uvezeni poljoprivredni proizvodi jeftiniji su od domaćih iz različitih razloga ali se izdvaja subvencionisanje tih proizvoda od strane sopstvenih nacionalnih vlada. Recimo, agrarni budžet Mađarske je u proseku devet puta (oko 1,9 milijardi evra) veći od agrarnog budžeta u Srbiji (oko 200 miliona evra); poljoprivredni proizvodi uvezeni iz Mađarske proizvedeni su uz devet puta veće podsticaje nego što je to slučaj sa domaćim proizvodima pa imaju veliki prostor za dampingovanje cena (Jelić *et al.*, 2010: 610). Ovakva situacija ugrožava domaću privredu koja ne može da konkuriše dampinškim cenama inostranih proizvoda.⁶⁰

⁵⁸ Vidi više u: *Strategija i politika razvoja trgovine*. Beograd: Ministarstvo trgovine i usluga. 2008.

⁵⁹ Uvoz je često služio i pranju novca za šta je najpre odgovorna odredba deviznog zakona koja je omogućavala finansijski nezatvorenu transakciju sa inostranstvom, odnosno neplaćanje robe koja se uvozi. Ta roba bi inostranom prodavcu bila plaćena sa nekog od tajnih, of-šor (offshore) računa, novcem stečenim nelegalnim radnjama, a zatim bi se uvozniku taj novac vratio pošto bi robu prodao na domaćem tržištu.

⁶⁰ Progresivni pokreti malih farmera (Via Campesina posebno) protive se uvoznom dampingu kao i politici subvencionisanja poljoprivredne proizvodnje čiji je cilj osvajanje stranih tržišta koje dovodi do uništenja lokalne proizvodnje.

5.3. Privatizacija prerađivačkih kapaciteta, ukрупnjavanje i koncentracija vlasništva i tržišni monopol – slučaj Salford

„Supermarketizacija” tržišta dovela je u tranzicionom periodu do promena navika potrošača. Sve veći broj potrošača nabavlja svoju hranu u supermarketima a sve je manje tradicionalnijeg načina nabavke – neposredne kupovine direktno od poljoprivrednih proizvođača, na zelenim pijacama ili odlaskom na selo.⁶¹ Dok je krajem 1990-ih otkupljivano samo oko 20% proizvedenog mleka radi industrijske prerade, u 2009. godini se otkupljivalo oko 50% proizvedene količine (Drašković *et al.*, 2011: 69).

U drugoj polovini 2010. godine, ipak, došlo je do nestašice mleka na tržištu u Srbiji. Kako je investicioni fond Salford, kao prerađivač koji dominira tržištem mleka, nametnuo primarnim proizvođačima nepovoljne uslove otkupa, došlo je do smanjenja proizvodnje, smanjenja stočnog fonda, a samim tim i do tržišne nestašice. Salford je do koncentracije vlasništva u sektoru industrijske prerade, a time i do tržišnog monopola na prodaju mlečnih proizvoda, došao privatizacijom društvenih mlekara u tranzicionom periodu. Pored ovoga, pomenutoj nestašici doprinelo je i, počev od 2008. godine, smanjenje državnih stimulacija za proizvodnju svežeg mleka što je, uz istovremeno smanjenje otkupnih cena svežeg mleka, dovelo do pada proizvodnje.

⁶¹ Danas je u Evropi primetna tendencija obnavljanja veza između potrošača i proizvođača kroz različite modele direktne i demokratske saradnje kojom se zaobilaze tržišna uslovljanja. Različiti oblici ovih „grupa solidarne razmene” ili „poljoprivrede koju potpomaže zajednica” (CSA – Community supported agriculture) su, na primer, GAS modeli u Italiji (Gruppo d’Acquisto Solidale) ili AMAP (Association pour le Maintien d’une Agriculture Paysanne) u Francuskoj. Takva težnja oličena je i u paroli koja se pojavila i kod nas: „Misli globalno, kupuj lokalno”.

Do smanjenja proizvodnje pasterizovanog i sterilizovanog mleka došlo je i usled usmerenja prerađivača ka proizvođačima koji donose veći profit po jedinici proizvoda. Usled toga, nestašica je mogla biti razrešena samo Uredbom o proizvodnji i prometu mleka koja je usvojena u septembru 2010. a kojom su prerađivačka preduzeća obavezana da „stave u promet termički obrađeno mleko (pasterizovano i sterilizovano) u količini koja se proizvede od najmanje 40% dnevne prerade sirovog mleka, a od te proizvedene količine termički obrađenog mleka najmanje je 50% pasterizovano mleko”.⁶²

Privatizacija industrije prerade mleka nije dovela ni do najavljenih tržišnih konkurencije, niti do tržišne ravnoteže i izjednačavanja ponude i potražnje. Privatizacijom, koja je nanela štetu poslovanju velikih mlekarara iz brojnih gradova u Srbiji, zapravo je uništena konkurencija, što je samo ojačalo tržišnu dominaciju mlekarara u vlasništvu investicionog fonda – Salford. Osim toga, stalno smanjivanje iznosa premija, u periodu od 2005. do 2009. godine, koje država plaća po litru proizvedenog svežeg mleka, naneta je šteta proizvodnoj strukturi sirovinske baze koja je pretežno locirana na malim poljoprivrednim gazdinstvima (Drašković *et al.*, 2011: 76). Neisplativost proizvodnje dovodi do opadanja broja mlečnih grla i osiromašavanja stočnog fonda, a time i do smanjenja proizvodnje mesa i mleka.

⁶² Vidi više u: *Uredba o proizvodnji i prometu mleka*. Sl. Glasnik RS, br. 70/2010 od 10. septembra 2010. godine.

5.4. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) – posledice po trgovinu poljoprivrednim proizvodima i strukturu agrarnog vlasništva

Zona tzv. „slobodne trgovine” između Srbije i Evropske Unije definisana je Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa EU. Sporazum je parafiran 7. novembra 2007. godine, potpisan 29. aprila 2008. godine a stupio na snagu 2013. pošto je ratifikovan u parlamentima svih tadašnjih članica EU. SSP će biti na snazi šest godina tokom prelaznog perioda u toku kojeg Srbija treba da liberalizuje uvoz poljoprivrednih proizvoda poreklom iz EU, odnosno postepeno da ukine većinu carinskih taksi na uvoz robe iz EU. Ovom liberalizacijom biće obuhvaćeno oko 85% trgovine u oblasti poljoprivrede preko različitih modela liberalizacije za različite grupe proizvoda.⁶³ Već sada je u potpunosti liberalizovan uvoz poljoprivrednih proizvoda koji se ne proizvode u Srbiji (46% ukupnog broja proizvoda), na oko 37% proizvoda primenjena je postepena liberalizacija sve do konačnog ukidanja carina na njih u poslednjoj godini Sporazuma, a na oko 15% proizvoda zadržaće se neki vid carinske zaštite i po isteku SSP-a dok na 9 proizvoda (voće i povrće) carinska zaštita će ostati ista.

Drugi važan element SSP-a, u članu Sporazuma 53. i 63, je omogućavanje stranim pravnim i fizičkim licima da steknu svojinska prava nad zemljištem i drugim nepokretnostima. U roku od četiri godine po stupanju na snagu SSP-a (dakle, već 2017. godine) Srbija će u ovom pogledu izjednačiti tretman za svoje i strane državljane. Ta je odred-

⁶³ Vidi više u: *Vodiči kroz EU politike: poljoprivreda*. Evropski pokret u Srbiji. 2011. str. 74.

ba u suprotnosti sa važećim Zakonom o poljoprivrednom zemljištu iz 2006. godine kojim se zabranjuje stranim licima pravo vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem.

5.4.1. Otimanje zemlje (*Land grabbing*)

Odredba SSP-a koja omogućava prodaju zemljišta strancima daje mogućnost domaćim tajkunima koji su kroz privatizaciju prisvojili ukрупnjene poljoprivredne parcele da, kroz klasičan metod zemljišne špekulacije, jeftino stečeno zemljište skupo preprodaju stranim korporacijama. Otimanje zemlje (*land grabbing*) je globalni fenomen, koji se u različitim državama manifestuje na različite načine, a koji se sastoji u korporativnom oduzimanju obradivog zemljišta od seoskih zajednica i malih poljoprivrednih proizvođača. Taj fenomen nailazi na otpore širom sveta, od strane poljoprivrednih udruženja, seljačkih pokreta i građanskih udruženja, pre svega od pripadnika Via Campesine, široke globalne koalicije brojnih udruženja malih poljoprivrednih proizvođača, seljaka, bezemljaša, itd.⁶⁴

Retko koja država je sa EU ispregovarala tako nepovoljan rok za omogućavanje stranim licima da postanu vlasnici domaćeg poljoprivrednog zemljišta. U većini zemalja ta mogućnost je data tek godinama pošto bi one postale članice EU, dok u Srbiji ta mogućnost, prema SSP-u, stupa na snagu u trenutku dok je članstvo Srbije u EU još uvek vrlo neizvesno. Jedno objašnjenje bi moglo biti da su interesi tajkuna uticali na tok pregovora oko SSP-a. Razrešenje

⁶⁴ Pokret za slobodu, kao domaći saradnik ove koalicije, u proteklom radu je privatizaciju poljoprivrednih preduzeća predstavljao kao manifestaciju procesa otimanja zemlje u našoj državi. Ta interpretacija prihvaćena je kasnije i od mnogih drugih organizacija pa i nekih medija.

ovog problema takođe zavisi od političke volje nacionalnih vlasti. Nacionalnim zakonodavstvom moglo bi na različite načine da se ograniči dejstvo spornog člana SSP-a, ukoliko već domaće vlasti nisu spremne da odbace taj član u potpunosti. Međutim, u zadatim okvirima jedne zemlje na periferiji kapitalističkog sistema očigledno je da interesi ostvarivanja profita nadvladavaju interese zaštite društva.

5.4.2. Slučaj Al Dahre

Predugovor koji je vlada Republike Srbije u januaru 2013. godine potpisala sa preduzećem Al Dahra iz Ujedinjenih Arapskih Emirata (UAE) takođe možemo uvrstiti u još očigledniji primer pokušaja otimanja poljoprivrednog zemljišta pod plaštom investicija. U ovom slučaju radi se o direktnom sporazumu između države i emiratske agrobiznis korporacije kojim bi se oko 14.000 hektara zemljišta dalo u vlasništvo korporaciji na 99 godina u zamenu za investiranje u sistem navodnjavanja.⁶⁵ Realizacija ovog sporazuma najverovatnije je dovedena u pitanje usled protivljenja domaćih poljoprivrednih proizvođača koji su do tada zakupljivali i obrađivali oranice koje su bile u planu da budu ustupljene emiratskoj kompaniji. Udruženje Banatski paori prikupljalo je potpise protiv prodaje zemljišta stranim pravnim licima i zahtevali su da se oranice, uz rok

⁶⁵ U medijima se tvrdilo da bi Al Dahra putem investicija od 100 miliona evra stekla 80% vlasničkog udela u osam državnih gazdinstava, dok bi dodatnih 100 miliona evra investicije bilo investirano u izgradnju sistema za navodnjavanje i nabavku savremene mehanizacije. Vidi više u: Potpisan predugovor: Emirati ulažu 200 miliona evra u agrar, Radio-televizija Vojvodine, 12. januar 2013. (Dostupno na: http://rtv.rs/sr_lat/ekonomija/potpisan-predugovor:-emirati-ulazu-200-miliona-evra-u-agrar_363646.html).

otplate od 20 godina, prodaju porodičnim gazdinstvima do 20 hektara ukoliko ukupna površina zemljišta u njihovom vlasništvu ne prelazi 100 hektara.

Ovaj predugovor sa Al Dahrom deo je uspostavljanja kontraverznih specijalnih prijateljskih odnosa između domaće i emiratske vladajuće elite, u kojem su glavni protagonisti srpski premijer Aleksandar Vučić i emiratski šaik Muhamed bin Zajed (Mohammed bin Zayed), i koje je dovelo do brojnih investicionih projekata UAE u privredi Srbije.⁶⁶

Već u februaru 2013. godine potpisivanjem međudržavnog sporazuma Republike Srbije i Ujedinjenih Arapskih Emirata detalji ovakvih sporazuma skriveni su od javnosti, jer se njim navodno suspenduje nacionalno zakonodavstvo Srbije na sve ugovore koji će proisteći iz međudržavnog sporazuma.⁶⁷ Tim povodom Poverenik za informacije od javnog značaja Rodoljub Šabić je izjavio da su tajni dogovori sa stranim partnerima u suprotnosti sa srpskim Ustavom i zakonima, i da Ustav Srbije u članu 51. stav 2. jemči pravo na pristup podacima koji su u posedu vlasti, koje može biti ograničeno samo izuzetno i „ako je to neophodno u demokratskom društvu radi zaštite od ozbiljne povrede pretežnijeg interesa zasnovanog na Ustavu i zakonu”.

Preduzeće Al Dahra je odustala od najavljenog sporazuma ali je već u julu 2014. Vlada Srbije napravila zajed-

⁶⁶ Emiratska aviokompanija Etihad kupila je manjinski paket JAT Erveža i postala suvlasnik novostvorene državne aviokompanije Er Srbija.

⁶⁷ Vidi više u: *Vučićeva obećanja iz 1001 noći*, Vesti online, 24. jul 2014. (Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/420905/Vuciceva-obecanja-iz-1-001-noci>).

ničko privredno društvo sa drugom emiratskom agrobiznis korporacijom Al Rafaved. U tom zajedničkom društvu, Vlada Srbije ima 20% vlasništva bez obaveze investiranja. Prva investiciona aktivnost tog preduzeća je bila kupovina dela imovine dva poljoprivredna društva u restrukturiranju.

Takođe, u aprilu 2014. godine Al Dahra je ipak, uz odobrenje Komisije za zaštitu konkurencije,⁶⁸ preuzela većinski vlasnički udeo od 51% u kompaniji Rudnap agrar do tada u stoprocentnom vlasništvu Vojina Lazarevića.

5.5. Svetska trgovinska organizacija

Svetska trgovinska organizacija (STO) je najvažnija institucija u oblasti regulisanja međunarodne trgovine koja je počela sa radom 1995. godine. Do tada je međunarodnu trgovinu regulisao Opšti sporazum o carinama i trgovini (GATT), koji je na snazi od 1948. godine. U STO se ugovornim obavezama definiše nacionalna regulativa i njena primena u oblasti trgovine. Pored trgovine robama, STO definiše i pravila trgovine uslugama i prava intelektualne svojine, i rešava trgovinske sporove.⁶⁹

⁶⁸ „Na osnovu korišćenja podataka i informacija koje su Komisiji dostavili podnosioci prijave, a koji su tokom predmetnog upravnog postupka smatrani značajnim za donošenje ispravne odluke Komisije, zaključeno je da sprovođenje ove koncentracije ne dovodi do bitnog sprečavanja, ograničavanja ili narušavanja konkurencije na tržištu Republike Srbije, ili bilo kom njegovom delu, a naročito stvaranjem ili jačanjem dominantnog položaja, zbog čega je ocenjeno da se u konkretnom slučaju radi o dozvoljenoj koncentraciji, pa je stoga odlučeno kao u dispozitivu”, navodi se u zaključku Komisije. Vidi više na: <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2014/04/AIDahraRudnap.pdf>

⁶⁹ Najmasovniji protest protiv STO odigrao se 1999. godine u Sijetlu, kada su demonstranti, uprkos snažnoj policijskoj represiji nakon koje je uveden i policijski čas (prvi put u SAD nakon Drugog svetskog rata), uspeli da odlože otvaranje

Srbija još uvek nije punopravna članica ove međunarodne trgovinske institucije (ima status posmatrača) jer nije ispunila poslednji uslov članstva, a to je usvajanje zakona koji bi omogućio distribuciju genetski modifikovanih proizvoda. Primetno je i sve učestalije lobiranje biotehnoških agrohemijskih korporacija, pre svega Monsanto, DuPont Pioneera i Syngente, za promenu zakonodavstva Srbije kojim bi se omogućila tržišna distribucija genetski modifikovanih organizama (GMO).⁷⁰

samita ove organizacije. Razlozi protesta bile su brojne nepravde izazvane globalnim delovanjem multinacionalnih korporacija i međunarodne trgovine: iskorišćavanje jeftine (i dečje) radne snage u siromašnim zemljama, ugrožavanje životne okoline i određenih životinjskih vrsta, itd.

⁷⁰ GMO se u prodaji u SAD prvi put našao 1994. godine, uz odobrenje američke Uprave za hranu i lekove. Ova tržišna propusnica za GMO nadovezala se na prethodne sudske odluke koje su „otvorile vrata patentiranju biljaka koje se razmnožavaju polnim putem. To je, dalje, omogućilo da se biljke tretiraju kao 'pronasci', farmeri onemogućeni da čuvaju i presađuju seme, i spreči slobodno naučno izučavanje bilo koje patentirane vrste“. Pre toga, značajna je sudska odluka Vrhovnog suda SAD kojom je genetska modifikovana bakterija tretirana kao „nešto što nije proizvod prirode, te shodno tome podložno patentiranju“. Pozivanjem na tzv. pravo intelektualne svojine industrija genetskog inženjeringa ukida viševjekovnu praksu čuvanja semena za novu setvu na kojoj poljoprivreda počiva. Poljoprivrednici masovno bivaju prinuđeni da svake godine iznova kupuju seme i ostale agrohemijske inpute (herbicide, itd) od agrobiotehnoških korporacija koje dominiraju tržištem. Ovakva praksa uspostavlja monopol nad distribucijom semena, ukida praksu čuvanja semena za novu setvu (time i čuvanja biodiverziteta) i nad semenom uspostavlja kontrolu njegovim tretiranjem kao patenta, odnosno „intelektualnog vlasništva“. Na taj način korporacije uspostavljaju punu kontrolu nad proizvodnjom i prometom prehrambenih proizvoda. Vidi više u: Popadić, Aco. 2013. *Biotehnoški blickrig*. u: *Borba za budućnost*. Beograd: Pokret za slobodu. str. 215.

5.6. Potencijalni uticaj najavljenih međunarodnih sporazuma o slobodnoj trgovini – TTIP – Transpacifičko trgovinsko i investiciono partnerstvo

Daleko od očiju javnosti već duže vreme se između Evropske Unije i Sjedinjenih Američkih Država pregovara sveobuhvatni sporazum o slobodnoj trgovini i investicijama poznat pod imenom Transpacifičko trgovinsko i investiciono partnerstvo (TTIP). Godinama unazad, korporativne lobističke grupe kao što je *TransAtlantic Business Dialogue*, lobiraju za uklanjanje regulacija koje ograničavaju rad transnacionalnih korporacija na teritoriji EU i SAD i zagovaraju usvajanje sporazuma koji bi imao dalekosežne posledice po postojeće socijalne, zdravstvene, radne, ekološke i higijenske standarde. Glavni cilj TTIP je uklanjanje onih pravila poslovanja koje, iz perspektive korporativnih interesa, ograničavaju pravljenje profita, dok, iz perspektive građana i zajednice, služe za očuvanje društvenog standarda, prirode, radničkih prava, itd.

Ukoliko bude usvojen TTIP sporazum bi vodio ka potčinjavanju država i građana interesima profita, pre svega preko najspornije odredbe sporazuma a to je instaliranje već viđenog mehanizma „rešavanja spora investitor protiv države” (ISDS – investor-to-state dispute settlement) koji bi transnacionalnim korporacijama omogućio da tuže pojedinačne države za gubitke profita izazvane državnim političkim odlukama. Na taj način, američke i evropske korporacije bi imale pravo da dovedu u pitanje demokratske odluke suverenih država (Hilary, 2014) i transnacionalni kapital bi se po snazi i statusu izjednačio sa nacionalnim državama. Investitori bi imali pravo da svoj slučaj direktno iznesu pred međunarodnim sudovima bez obaveze da naj-

pre iscrpe sva moguća pravna sredstva i prođu sve potrebne instance domaćeg sudstva.

Sjedinjene Američke Države su i do sada u skoro sve bilateralne investicione sporazume uključivale i mehanizam „rešavanja spora investitor protiv države”. Pokazalo se da uključivanje tog mehanizma izaziva značajnu štetu po interese građana i zajednice. Najpoznatiji je slučaj švedske kompanije Vattenfall koja tuži nemačku državu za 3,7 milijardi dolara zbog državne odluke, donete nakon katastrofe u Fukušimi, da zabrani proizvodnju nuklearne energije. Više od 500 tužbi je podneto protiv najmanje 95 zemalja (Hilary, 2014), od kojih je preko 400 tužbi podneto samo u poslednjih deset godina.

Međutim, kako je ISDS mehanizam doživeo osudu velikog broja građanskih organizacija koje su uputile zajedničko pismo – potpisano od strane 200 evropskih, američkih i međunarodnih organizacija, Evropska komisija je u januaru 2014. najavila tromesečnu suspenziju pregovora o ISDS kako bi se konsultovala sa evropskom javnošću. Međutim, najavljene „konsultacije” su se svele na pokušaje ubedivanja javnosti u prednosti ISDS odredbe.

Mogućnost da multinacionalne poljoprivredne korporacije pred međunarodnim sudovima podnesu tužbu i traže odštetu od države u slučaju promene zakona kojom bi se štitila prava stanovništva, a što korporacije mogu tumačiti kao štetu nanetu svom profitu, još jedna je nepovoljna odlika ovakvih investicija u poljoprivrednu.

5.7. Organska poljoprivreda, održivi razvoj, agroeologija, biogorivo i klimatske promene

Sve akutnije pitanje klimatskih promena i posledica industrijalizovane poljoprivrede na životnu sredinu, zajedno sa korporativnim monopolom nad proizvodnjom i tržištem, kao i zdravstvenim opasnostima upotrebe pesticida, u središte interesovanja i aktivnosti progresivnih poljoprivrednih i seoskih pokreta stavlja pitanje održive alternativne trenutno dominantnom modelu agrobiznisa.

Pored progresivnih organizacija malih farmera, i agencija Ujedinjenih nacija Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO) u svojim izveštajima ističe da su male farme, ukupno gledano, produktivnije nego korporativna poljoprivredna preduzeća i da poljoprivreda na njima može da bude dovoljna da zadovolji svetske prehrambene potrebe. U osnovi ovog sukoba, pored brige o životnoj sredini i zdravstveno bezbednijoj hrani, nalaze se dva modela poljoprivredne proizvodnje: prvi je monokulturna proizvodnja, odnosno proizvodnja jedne iste poljoprivredne vrste na ogromnim poljoprivrednim površinama uz korišćenje hemijskih sredstava koji bi povećali prinos po hektaru. Drugi model se sastoji od proizvodnje na malim farmama, sve češće organske (bez korišćenja hemijskih sredstava), koja je biodiverzitetki raznovrsnija od industrijske proizvodnje, i ekološkije integrisana u životnu okolinu. U okviru prvog modela profit je osnovni aspekt o kojem se vodi računa, dok se u okviru drugog modela teži ka poštovanju što više elemenata socijalno pravedne i održive proizvodnje pod kontrolom lokalnih proizvođača i lokalnih potrošača. Alternativa korporativnom agrobiznisu razvija se od strane samih lokalnih poljoprivrednih proizvođača pa tako

postoje i različiti modeli direktne saradnje, razmene i trgovine između potrošača i proizvođača koja zaobilazi zvanične tržišne kanale opterećene brojnim nepovoljnostima po lokalne proizvođače.⁷¹ Organski način proizvodnje, iako i sam može da bude industrijalizovan i podređen korporativnom profitu (sve je приметnije korporativno usmeravanje ka organskoj proizvodnji), u osnovi sadrži alternativu ekstenzivnoj proizvodnji zasnovanoj na upotrebi hemijskih sredstava (pesticida, herbicida, mineralnog đubriva i GMO), koji su i zdravstveno nepouzđani i pod korporativnom kontrolom.

Ogromne površine zaparloženog zemljišta u Srbiji zadovoljavaju uslove organske proizvodnje (nekontaminiranost tla hemijskim sredstvima), dok je otežavajuća okolnost za pokretanje ovakve proizvodnje trenutna depopulacija ruralnih sredina i manjak radne snage koja bi mogla biti angažovana na ovakvim poslovima.

Nadamo se da smo ovim tekstom dali mali doprinos razgraničenju interesa društva i poljoprivrednih proizvođača od interesa onih koji u poljoprivredi vide priliku za privatno gomilanje bogatstva, kao i doprinos razjašnjenju koje pojave u društvu su ometajući faktor u sprovođenju progresivnije agrarne politike. Iz svega rečenog u ovom tekstu vidimo da su interesi poljoprivrede, poljoprivrednih preduzeća, poljoprivrednih radnika i samih poljoprivrednika, najviše ugroženi interesima društveno privilegovane

⁷¹ Radi se o već pomenutoj „poljoprivredi koju potpomaže zajednica” (CSA – Community supported agriculture) i o „grupama solidarne razmene” kao što su GAS modeli u Italiji (Gruppo d’Acquisto Solidale) ili AMAP (Association pour le Maintien d’une Agriculture Paysanne) u Francuskoj.

klase oličene u onima koji svoje profitne interese, uz podršku predstavnika vlasti, ostvaruju eksploatacijom tuđeg rada i uzurpacijom prirodnih bogatstava. Pored isključivosti poljoprivrednih predstavnika iz političkog života i njihove neorganizovanosti, otežavajuća okolnost su svakako globalne ekonomske prilike koje favorizuju oblik poljoprivrede koji je u interesu prisvajanja profita od strane krupnih korporacija, veleposednika, tržišnih posrednika, itd. U tom smeru odvijaju se i aktuelni procesi opisani u ovom tekstu a koji nanose ogromnu štetu poljoprivrednoj delatnosti: privatizacija poljoprivrednih preduzeća, zemljišna špekulacija, prekomerna koncentracija poljoprivrednog zemljišta, tržišni monopoli, damping cena, kao i sporazumi potpisani u cilju integracije u globalnu ekonomiju. Seosko nezadovoljstvo trenutnom situacijom, u istoriji agrarnih borbi, bilo je vodeći pokretač progresivnije agrarne i poljoprivredne politike. Do promene aktuelnog nezadovoljavajućeg stanja može doći samo nametanjem drugačije političke volje koja bi sprovođila reforme u interesu poljoprivrednog stanovništva i čitavog društva a ne u interesu malog broja ljudi kojima je njihov profit jedini interes.

Literatura

- Aco, Popadić. 2013. *Biotehnoški blickrig*. u: *Borba za budućnost*. Beograd: Pokret za slobodu.
- Agrarna i ruralna politika u Srbiji – nužnost ubrzanja reformi*. Beograd, Novi Sad: Društvo agrarnih ekonomista Srbije – DAES. 2011.
- Bajalica, Dimitrije. 1958. *Agrarna reforma*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd : Rad.
- Bogdanov, Natalija *et al.* 2014. *Radna snaga i aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Broz Tito, Josip. 1958. *Razgovor sa predstavnicima poljoprivrede, 1967. godine*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad.
- Bergman, T. 1979. *Agrarpolitik und Agrarwirtschaft sozialistischer Laender*. Saarbruecken: Verlag Breitenbach.
- Deklaracija Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, Keln, 10. juni 1999.
- Drašković, Božo. 2011. *Tržišna struktura i nestašice mleka u Srbiji*. u: *Agrarna i ruralna politika u Srbiji – nužnost ubrzanja reformi*. Beograd, Novi Sad: Društvo agrarnih ekonomista Srbije – DAES.
- Enciklopedija *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad. 1958.
- Gaćeša, Nikola. 1984. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*. Novi Sad: Matica Srpska.

Gaćeša, Nikola. 1995. *Radovi iz agrarne istorije i demografije*. Novi Sad: Matica Srpska.

Galetin, Žarko. 2009. *Poljoprivreda u suficitu – poljoprivrednici u deficitu*. Novi Sad: Produktna berza.

Gulan, Branislav. 2009. *Reforme u poljoprivredi Srbije – strategije pada*. Beograd: Poslovna politika, vol. 38.

Gulan, Branislav. 2009. *Suficit sa zemljama CEFTA*. Agro-press.

Gulan, Branislav. 2010. *Ko obrađuje srpsku zemlju*. Agro-press.

Hilary, John. 2014. *The Transatlantic Trade and Investment Partnership*. Rosa Luxemburg Stiftung.

Izveštaj o državnom i zadružnom zemljištu u postupku privatizacije. Savet za borbu protiv korupcije. Beograd. 2012.

Janjetović, Milan. 1958. *Integracija u poljoprivredi i prehrambenoj industriji*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad.

Jelić, Sreten. 2010. *Osetljive tačke tranzicije poljoprivrede*. Beograd: Sociološki pregled, vol. XLIV

Kamberović, Husnija. 2003. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Kardelj, Edvard. 1958. *Jugoslovenski put u socijalizam na selu*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad.

Kardelj, Edvard. 1983. *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, knjiga 1. Beograd: Odbor udruženih izdavača.

Kekić, Danilo. 1958. *Zadrugarstvo i kooperacija*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad.

Lazić, Milan. 1999. *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Malović, Gojko. 2006. *Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije 1919-1941*. u: *Arhiv – godina VII, broj ½*. Arhiv Srbije i Crne Gore.

Marković, Petar. 1979. *Koncentracija i centralizacija u savremenom razvoju poljoprivrede*. Gornji Milanovac: Kulturni centar.

Mirković, Mijo. 1950. *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941. godine*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

Petković, Luka. 1958. *Razvitak društvenih gazdinstava*. u: *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad.

Poljoprivreda u tranziciji. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.1999.

Popović, Rade. 2014. *Stočarstvo u republici Srbiji*. u: *Popis poljoprivrede 2012*. Beograd.

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. Službene novine Kraljevstva SHS. 27. februar 1919.

Proglas regenta Aleksandra Karadorđevića. Politika. Beograd. 7. januar 1919.

Sektorske analize i investicione strategije za opštine Zapadno-bačkog okruga. Beograd: SEEDEV DOO. 2013. godina.

Stevanović, Đura. 2008. *Industrijalizacija poljoprivrede i budućnost seljaka*. Beograd: Zavod za proučavanje sela.

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije (2014-2024). Beograd: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. 2013.

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja republike Srbije za period 2014-2020. Službeni glasnik RS, br 85/2014.

Studija slučaja privatizacija u Srbiji. Beograd: Naled. 2014.

The Visegrad group in Eastern Europe: an actor, not a leader (yet), The V4Revue online, 4. april 2012. (Dostupno na: <http://visegradrevue.eu/the-visegrad-group-in-eastern-europe-an-actor-not-a-leader-yet/>)

Tomić, Danilo *et al.* 2010. *Agrarna i ruralna politika – 3*. Beograd: Društvo agrarnih ekonomista Srbije.

Tomić, Danilo *et al.* 2010. *Stanje i perspektive poljoprivrede Srbije u uslovima krize*. Beograd: Škola biznisa, broj 2.

Tomić, Dragica *et al.* 2001. *Proizvodni potencijali agropriivrede Srbije – faktor unapređenja konkurentnosti*. Beograd: Škola biznisa br. 3.

Vodiči kroz EU politike: poljoprivreda. Evropski pokret u Srbiji. 2011.

Vučo, Nikola. 1958. *Poljoprivreda Jugoslavije 1919-1941*. Beograd: Rad.

Zakić, Zorka. 1999. *Poljoprivreda u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

Zakić, Zorka. 1999. *Razvojne performanse individualnog sektora poljoprivrede u SRJ*. u: *Poljoprivreda u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

Zekić, Stanislav *et al.* 2011. *Razvojne karakteristike poljoprivrede Srbije i Evropske Unije – komparativna analiza*. u: *Agrarna i ruralna politika u Srbiji – nužnost ubrzanja reformi*. Beograd, Novi Sad: Društvo agrarnih ekonomista Srbije.

O autorima

Darko Vesić je apsolvent na katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Član je Centra za politike emancipacije i jedan od pokretača društvenog centra Oktobar. U njegova polja interesovanja spadaju društvena kritika, marksistička teorija, odbrana javnih dobara, razmatranje socijalističkih alternativa i drugo. Objavljivao je radove na portalima Bilten i Mašina kao i u naučnom časopisu „Filozofija i društvo“ koje izdaje Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Učestvovao je na nekoliko internacionalnih konferencija i bio predavač na radionicama na teme kao što su kritika političke ekonomije, marksistička teorija države, transformacija klasnih odnosa kroz istoriju i druge.

Filip Balunović je diplomirani politikolog i doktorant na Univerzitetu u Firenci. Član je uredništva srpskog izdanja Le Monde Diplomatique-a. Autor je studije „Srbija na evropskoj periferiji: Zamagljena stvarnost postsocijalizma“ (2013) i knjige „Beleške sa slobode“ (2014).

Ivan Radenković, teoretičar i aktivista. Diplomirao filozofiju na Filozofskom univerzitetu u Novom Sadu (2004). Član kolektiva Gerusija iz Novog Sada. Član uredništva časopisa za teorijske prakse STVAR. Aktivan u Udruženju romskih studenata iz Novog Sada kao program koordinator. Interesuje se za političku teoriju, teorije kapitalističke države, etnička i nacionalna pita-

nja u kapitalizmu, političku ekonomiju, kao i teoriju moderne muzike. Prevodi sa slovenačkog i engleskog jezika.

Jelena Veljić, aktivistkinja. Tokom studija etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu bavila se studentskim organizovanjem. Teme kojima se bavi u društvenom angažmanu uključuju borbe za besplatno i svima dostupno obrazovanje, feminizam, radnička pitanja, antifašizam. Od 2010. godine novinarka lista „Republika”. Učestvuje u radu Društvenog centra „Oktobar”.

Marija Radoman je studentkinja doktorskih studija na Odseku za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu. Radi i kao istraživačica saradnica na istom fakultetu. Teme kojima se bavi jesu položaj manjinskih grupa u društvu, posebno LGBT populacija, feministička teorija, položaj žena itd.

Milenko Srećković je član Pokreta za slobodu, kolumnista Politike, uređivao domaće izdanje „Z magazina” (2007-2009), priredio knjige „Deindustrijalizacija i radnički otpor” (2011), „Zemlja i sloboda” (2011), „Borba za budućnost” (2013), „Otimeanje zemlje - otpor i alternative” (2014). Objavio izbor iz publicističkih radova pod naslovom „Svako zaslužuje spas” (2015).

Miloš Baković Jadžić je sociolog i politička aktivista iz Beograda. Posebna tematska interesovanja: istorija jugoslovenske levice, problematika savremenog političkog

organizovanja, sindikalna teorija i praksa. Učesnik većeg broja levih inicijativa nakon 2002. godine. Danas član društvenog centra Oktobar i Centra za politike emancipacije, koji su deo koalicije Levi Samit Srbije.

Tanja Vukša je diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu i završila master studije na odseku Studije kulture i teorije roda na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Članica je Centra za politike emancipacije i društvenog centra Oktobra. Fokusirana na teme levice i feminizma.

Vladimir Simović je apsolvent na katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Prethodnih godina bio je aktivan u različitim radikalno levim inicijativama i pokretima. Danas je član Centra za politike emancipacije, jedne od organizacija članica Levog samita Srbije. Učestvuje u radu društvenog centra Oktobar. Polja interesovanja, između ostalog, obuhvataju istoriju Jugoslavije, sa fokusom na samoupravljanje, kulturu, kao i pitanja vezana za mogućnosti izgradnje socijalističkog projekta u 21. veku.

Vuk Vuković je student sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Njegovi teorijski interesi idu u pravcu ekonomske teorije i analize, klasne analize i istorijsko-komparativnog pristupa društvenim naukama. U poslednje vreme se bavi istraživanjem javnog sektora i pronalaženjem različitih, socijalno prihvatljivih modela za rešavanje njegovih problema.

Centar za politike emancipacije (CPE) je organizacija nastala u Beogradu 2011. godine. Naš rad je posvećen promociji političkih i ekonomskih koncepata koji za cilj imaju ukidanje društvenih nejednakosti nastalih kao proizvod kapitalističkog društva. Kapitalistički način proizvodnje teži maksimizaciji profita što se postiže reprodukcijom različitih oblika eksploatacije i dominacije. Stavljanje profita u prvi plan, tako, onemogućava puno zadovoljenje potreba ljudi.

Politike emancipacije, nasuprot tome, u prvi plan ističu potpuno novu definiciju politike koja naglašava neophodnost egalitarnog uređenja celokupnog društvenog života, zasnovanog na principima solidarnosti. Stoga, CPE kroz svoj rad insistira na podsticanju borbe za neposrednu demokratiju u politici i ekonomiji. U tom smislu osnovni pravac razvoja, kakvim ga mi vidimo, predstavlja izgradnja društva demokratskog socijalizma koje jedino može maksimizirati zadovoljenje potreba ljudi i omogućiti pun razvoj potencijala svih pojedinki i poedinaca, odnosno društva u celini.

U tom cilju, CPE se kroz svoj rad trudi da ponudi okvir za kritički pristup i sveobuhvatnu analizu aktuelnih društveno-ekonomskih uslova i političke situacije, kako u lokalnom tako i u globalnom kontekstu. Aktivnosti vezane za ovo uključuju različite vrste obrazovnih i javnih programa, kao što su: organizovanje konferencija, letnjih škola, seminara, javnih diskusija, radionice, čitajućih grupa, produkcija publikacija, prevođenje tekstova itd, a sve u cilju omogućavanje stal-

nog protoka progresivnih ideja, teorijskih koncepata i aktivističkih praksi usmerenih ka pronalaženju alternative kapitalizmu kao dominantnom društveno-istorijskom sistemu.

Pored razmene znanja i iskustva, jedan od glavnih ciljeva navedenih aktivnosti organizovanih od strane CPE jeste i osnivanje zajedničke platforme za mobilizaciju i potencijalnu saradnju pojedinaca, grupa, inicijativa, organizacija i pokreta na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, po pitanju suprotstavljanja aktuelnim dominantnim politikama i izgradnje društva demokratskog socijalizma.

Neke od najznačajnijih aktivnosti koje je CPE organizovao u prethodnom periodu su:

- Konferencija „U borbi za javno dobro: analize, strategije i perspektive” (2012).
- Zbornik radova „U borbi za javno dobro: analize, strategije i perspektive” (2012).
- Letnja škola „Levica” (2012).
- Serija javnih predavanja pod nazivom „Zaglavljani na periferiji: Analize procesa periferizacije i kritike tranzicionog diskursa” (2013) koja je uključivala predavanja Ursule Hjus, Primoža Krašoveca, Majkla Lebovica, Gorana Musića, Katrin Samari, Asbjorna Vala, Džona Miliosa, Borisa Kagarlickog, Hilari Veinvrajt itd.
- Letnja škola „Perspektive savremene balkanske levice” (2013).

- Konferencija: „Doprinos kritici ekonomske politike u Srbiji” (2013).
- Konferencija „Rad , kapital, klasna borba: rad u doba neoliberalne transformacije” (2014).
- konferencija: „Bilans 'tranzicije': doprinos analizi posledica restauracije kapitalizma” (2014).

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)"1990/2014"(082)

342.151(497.1)"1940/..."(082)

330.34(497.11)"1990/2014"(082)

342.734-055.2(497.11)(082)

BILANS stanja - doprinos analizi restauracije
kapitalizma u Srbiji / priredili Darko Vesić ... [et al.]. -
Beograd : Centar za politike emancipacije, 2015 (Zemun :
Pekograf). - 580 str. : tabele; graf. prikazi ; 21 cm

Tiraž 500. - 0 autorima: str. 574-579. - Napomene i bi-
bliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 569-573.

ISBN 978-86-916299-4-6

- a) Социјализам - Југославија - 1940- - Зборници
- b) Економски развој - Србија - 1990- - Зборници
- c) Равноправност полова - Радни односи - Правна
заштита - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 218670348

centar
za politike
emancipacije

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG**
SOUTHEAST
EUROPE